

ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย

พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๓๙๔

THE RELATIONS BETWEEN BUDDHISM AND
THAI MONARCHS B.E. 2154-2394

พระมหาทศพล จันทวิไล (มาบัณฑิตย์)

ดุขฎีนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุขฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๖๒

ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย

พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๓๙๔

พระมหาทศพล จันทวิโส (มาบ้นจิตย)

ดุขฎีนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุขฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๒

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

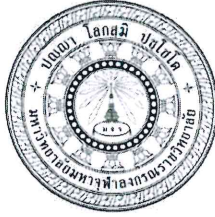
The Relations between Buddhism and
Thai Monarchs B.E. 2154-2394

Phramaha Thossapol Janthawangso (Mabundit)

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for the Degree of
Doctor of Philosophy
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2019

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย เรื่อง
“ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย พ.ศ. ๒๕๕๔-๒๕๖๔” เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(พระมหาสมบุญ วุฑฒิโกโร, รศ. ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบดุษฎีนิพนธ์

ประธานกรรมการ

(ศ. ดร.วัชระ งามจิตรเจริญ)

กรรมการ

(พระมหาขุนทอง เขมสิริ, ดร.)

กรรมการ

(ผศ. ดร.ชาติเมธี หงษา)

กรรมการ

(พระมหาสมบุญ วุฑฒิโกโร, รศ. ดร.)

กรรมการ

(ผศ. ดร.จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์)

คณะกรรมการควบคุมดุษฎีนิพนธ์

พระมหาสมบุญ วุฑฒิโกโร, รศ. ดร. ประธานกรรมการ

ผ.ศ. ดร.จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์ กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระมหาทศพล จันทวิไล)

ชื่อคุณิพนธ์	: ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๓๙๔
ผู้วิจัย	: พระมหาทศพล จันทวิโส (มาบ้นทิตย)
ปริญญา	: พุทธศาสตรคุณิพนธ์บัณฑิต (พระพุทธศาสนา)
คณะกรรมการควบคุมคุณิพนธ์	: พระมหาสมบูรณ วฑฒิกโร, รศ. ดร., ป.ธ. ๗, พธ.บ. (ภาษาอังกฤษ), ศศ.ม. (พุทธศาสนศึกษา), พธ.ด. (พระพุทธศาสนา) : ผศ. ดร. จุฬิศพงศ จุฬารัตน์, สถ.บ. (สถาปัตยกรรม), ศศ.ม. (ประวัติศาสตร์), อ.ด. (ประวัติศาสตร์)
วันสำเร็จการศึกษา	: ๓๐ สิงหาคม ๒๕๖๒

บทคัดย่อ

คุณิพนธ์เรื่อง “ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๓๙๔” นี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ในอุดมคติทางพระพุทธศาสนา (๒) เพื่อศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๓๙๔ ในการสร้างพระราชอำนาจ พระบารมี ความชอบธรรมและส่งเสริมการปกครองของพระมหากษัตริย์ และ (๓) เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๓๙๔ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร โดยศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากพระไตรปิฎก ตำราวิชาการ บทความวิชาการ และเอกสารที่เกี่ยวข้อง

ผลงานวิจัยพบว่าปัจจัยที่สำคัญที่มีผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย ได้แก่ การขึ้นครองราชย์แบบปราบดาภิเษก การเข้ามาของชาวต่างชาติ และเศรษฐกิจ เป็นต้น ส่งผลให้เกิดความสัมพันธ์แบบภาวะพึ่งพากันต่างก็ได้รับประโยชน์ซึ่งกันและกัน พระมหากษัตริย์ได้ใช้แนวคิดทางพระพุทธศาสนา เช่น ธรรมราชา จักรพรรดิราช และคติพระโพธิสัตว์เสริมสร้างพระราชอำนาจ บุญบารมี และความชอบธรรมเพื่อส่งเสริมอำนาจการปกครอง ส่วนพระพุทธศาสนาได้รับประโยชน์จากความสัมพันธ์ คือ การอุปถัมภ์ดูแลใน ๔ ด้าน คือ ศาสนธรรม ศาสนบุคคล ศาสนวัตถุ และ ศาสนพิธี และยกไว้ในฐานที่เคารพศรัทธา

ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทยในสมัยอยุธยาเป็นแบบแผนให้พระมหากษัตริย์ในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้นใช้เป็นต้นแบบ แต่ด้วยบริบททางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปหลังเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ ทำให้พระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ต้องปรับใช้แนวคิดทางพระพุทธศาสนาที่แตกต่างกัน เพื่อให้สอดคล้อง

กับสภาพการณ์ทางสังคม ทั้งต้องเชิดชูพระราชอำนาจ บุญบารมีในการสร้างความชอบธรรมทางการเมือง พบว่า พระมหากษัตริย์สมัยอยุธยาเน้นแสดงพระองค์เป็นจักรพรรดิราชผู้ทรงธรรม สมัยธนบุรีสภาพบ้านเมืองเอื้อต่อคติพระโพธิสัตว์ สมเด็จพระเจ้าตากสินจึงเทียบเคียงพระองค์เป็นพระพุทธเจ้าบนโลกมนุษย์ด้วยการสร้างพระบารมีเฉพาะพระองค์ และสมัยรัตนโกสินทร์กลับไปใช้แบบแผนเดิมแต่ได้เข้าไปควบคุมมาตรฐานพระรัตนตรัย เช่นการสังคายนาพระไตรปิฎก การออกระเบียบควบคุมพระสงฆ์ และสร้างพุทธสัญลักษณ์ที่มีความพิเศษทั้งในเชิงปริมาณและขนาด

- Dissertation Title** : The Relations between Buddhism and the Thai Monarchs B.E. 2154-2394
- Researcher** : Phramaha Thossapol Janthawangso (Mabundit)
- Degree** : Doctor of Philosophy (Buddhist Studies)
- Dissertation Supervisory Committee**
- : Phramaha Somboon Vuddhikaro, Asst. Prof. Dr.,
Pali VII, B.A. (English), M.A. (Buddhist Studies),
Ph.D. (Buddhist Studies)
- : Asst. Prof. Dr. Julispong Chularatana, B.Arch.
(Architecture), M.A. (Art History), Ph.D. (History)
- Date of Graduation** : August 30, 2019

Abstract

This dissertation, entitled “The Relations between Buddhism and the Thai monarchs B.E. 2154-2394” consists of three objectives: 1) To study the concept of the ideal king in the belief of Buddhism, 2) To study the possible factors of Buddhism which had an influence on/ played important roles on the Thai kings in the following areas : the gaining of royal powers, charisma, righteousness and the Buddhist support to the Thai monarchy and 3) To study the relations between Buddhism and the Thai monarchs. This work is carried out through researches from Tipiṭaka, academic works, articles, and relevant documentations.

The study and its findings show the important factors that influence the relations between Buddhism and the Thai monarchs. The self-become king from winning the wars, the entry of foreigners into Siam and economic situation are examples of the situation which shows the interdependence between Buddhism and the Thai monarchs. Thai kings have long adopted and adapted Buddhist concepts and teachings such as dharma, kingship and the bodhisattva in the rulings. In return, Buddhism has received royal supports and care in 4 aspects: dharma principles, religious, materials, and Buddhist ceremony. Moreover, Buddhism was highly placed with respect to the Thai monarchy.

The relations between Buddhism and the Thai king from the Ayutthaya period is a model for the kings from the Thonburi period and the early Rattanakosin period. However, with the change of political, economic and social context after the second loss of Ayutthaya to Burma, each king adopted and applied different Buddhist concepts to suit the then situation. The kings had to use their royal power to create political legitimacy. The findings are that the monarch of the Ayutthaya period emphasized himself as the emperor ruler while the monarch of the Thonburi period conditioned himself to adhere to the principles of the Buddha's bodhisattva. Next, King Taksin took the role of the supreme leader of the sangha, acting as the living Buddha. Finally, the king from the early Rattanakosin period used the old-style ruling pattern and controlled the standard of the Triple Gems by revising the Tripitaka, setting rules and regulations to control Sangha and creating a special Buddhist symbol in quantity and size.

กิตติกรรมประกาศ

บุญญเมว สุสิกเขย	อายตคค์ สุชินทร์ย์
ทานนจ สมจรรย์จ	เมตตจิตตณจ ภาวเย
เอเต ฌมเม ภาวยิตวา	ตโย สุขสมุททย
อพยาปชณิ สุขิ โลกิ	ปรุทธิโต อุปปชชติ

บัณฑิตควรตั้งใจศึกษาแต่ทางบุญ ซึ่งมีแต่สุขเป็นกำไรไม่ขาดสาย คือ การบำเพ็ญทาน การประพฤติดีสม่ำเสมอ เจริญเมตตาจิต ยิ่งธรรมอันเป็นเหตุแห่งความสุขทั้ง ๓ ประการนี้ให้เจริญแล้ว ก็จะได้เข้าถึงโลกอันมีแต่สุข หาความเบียดเบียนไม่ได้ (พระพุทธพจนวราภรณ์ ๘ กรกฎาคม ๒๕๒๐)

ดุชฎินิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลงด้วยความพากเพียรพยายาม และด้วยความเมตตากรุณาจากบุคคลหลายคนหลายฝ่าย ได้แก่ พระมหาสมบุญ วุฑฒิกโร, รศ.ดร. และ ผศ.ดร. จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์ ที่รับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษา ได้สละเวลาให้ความรู้ ให้คำแนะนำ ให้แนวคิด ตลอดจนให้กำลังใจแก่ผู้วิจัยเป็นอย่างดี ศ.ดร.วัชระ งามวิจิตรเจริญ ที่รับเป็นประธานสอบดุชฎินิพนธ์ พระมหาขุนทอง เขมสิริ, ดร. และ ผศ.ดร.ชาติเมธี หงษา ที่รับเป็นกรรมการสอบดุชฎินิพนธ์เล่มนี้ ซึ่งได้ให้แนวคิดและคำแนะนำที่มีประโยชน์ต่อการค้นคว้าวิจัยอย่างมาก และขอบคุณคุณครูอาจารย์ทุกท่านที่ได้อบรมสั่งสอนให้ศิษย์ได้มีความรู้

ขอบคุณผู้ที่มีเมตตาจิตแก่ข้าพเจ้า อันมี บิดา มารดา ที่เป็นเจ้าของชีวิตและปัจจัยที่ส่งเสียให้ข้าพเจ้าได้ศึกษาจนจบ ญาติโยมที่เป็นธุระจัดหาภัตตาหารเพลประเคนถวายทุกมื้อ สหธรรมมิค และเพื่อนๆ พี่น้องชาวสวนกุหลาบวิทยาลัยทุกคนที่เป็นกำลังใจ ค่อยช่วยเหลือในการพิมพ์ และตรวจอักษร

สุดท้ายนี้ขออาราธนาคุณพระศรีรัตนตรัย และขออำนาจบุญกุศลที่ท่านทุกคนทั้งหลายได้ทำรวมกันมา จงเป็นปฏิพาหนะป้องกันสรรพอันตรายทั้งปวง จงมีแต่สุขสิริสวัสดิ์พิพัฒนามงคล สมบูรณ์พูนสุขในสิ่งที่มุ่งมาดปรารถนาอันเป็นไปโดยชอบธรรมทุกประการ

พระมหาทศพล จันทวิโส (มาบัณฑิตย์)

๓๐/๘/๒๕๖๒

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฎ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๑๒
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๑๒
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๑๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๑๓
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๑๔
๑.๗ วิธีดำเนินงานวิจัย	๒๕
๑.๘ กรอบแนวคิดในการทำวิจัย	๒๕
๑.๙ ประโยชน์ที่ได้รับ	๒๖
บทที่ ๒ พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ในบริบททางการเมืองและสังคมไทย	๒๗
๒.๑ พระมหากษัตริย์ในอุดมคติของพระพุทธศาสนา	๒๗
๒.๑.๑ พระราชสถานะของพระมหากษัตริย์	๒๘
๒.๑.๑.๑ สมมุติเทพ	๒๘
๒.๑.๑.๒ ธรรมราชา	๓๐
๒.๑.๒ ราชธรรมของธรรมราชา	๓๘
๒.๑.๒.๑ กุศลกรรมบถ ๑๐	๓๙
๒.๑.๒.๒ จักรกวัตติวัตร	๔๐
๒.๑.๒.๓ ทศพิธราชธรรม	๔๒
๒.๑.๒.๔ ราชสังคหวัตร	๔๓

๒.๒ พระพุทธศาสนา: ความคิดทางการเมืองของไทยที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์	๔๗
๒.๓ พระพุทธศาสนา: สถานะของสถาบันพระมหากษัตริย์ในบริบททางการเมืองและสังคมไทย	๕๓
๒.๓.๑ พระมหากษัตริย์ทรงบารมีเทียบเคียงเสมอด้วยสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า	๕๕
๒.๓.๒ พระโพธิสัตว์	๕๖
๒.๓.๓ ธรรมราชา	๕๗
๒.๓.๔ จักรพรรดิราชหรือพระเจ้าจักรพรรดิ	๕๘
๒.๔ คติความเชื่อทางพระพุทธศาสนาที่มีอิทธิพลต่อการเมืองไทย	๖๐
๒.๔.๑ ความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมและการบำเพ็ญบุญบารมี	๖๑
๒.๔.๒ คติความเชื่อเรื่องพระโพธิสัตว์	๖๙
๒.๔.๓ คติความเชื่อเรื่องพระศรีอริยเมตไตรย	๗๐
๒.๔.๔ คติความเชื่อการบูชารอยพระพุทธบาท	๗๔
๒.๔.๕ ค่านิยมในการสร้างวัด	๗๙
๒.๔.๖ ค่านิยมในการบวช	๘๔

บทที่ ๓ ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทยในสมัยอยุธยา

พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๓๑๐	๙๑
๓.๑ ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับศาสนาอื่นๆและคติความเชื่ออื่นๆ	๙๑
๓.๑.๑ พระพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์	๙๑
๓.๑.๒ พระพุทธศาสนากับคริสต์ศาสนา	๙๒
๓.๑.๓ พระพุทธศาสนากับคติความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ อำนาจเหนือธรรมชาติ	๙๕
๓.๑.๔ พระพุทธศาสนาที่เป็นกระบวนการทางปัญญา	๙๘
๓.๒ ปัจจัยที่มีผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทยสมัยอยุธยา พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๓๑๐	๑๐๐
๓.๒.๑ ปัจจัยภายใน	๑๐๑
๓.๒.๑.๑ ปัจจัยทางการเมืองการขึ้นสู่อำนาจของพระมหากษัตริย์	๑๐๑
๓.๒.๑.๒ ความเสื่อมภายในในสถาบันพระพุทธศาสนา	๑๐๓
๓.๒.๑.๓ มีการใช้สถาบันสงฆ์เป็นที่หลบหนีการเกณฑ์แรงงานผ่านการบวช	๑๐๕

๓.๒.๑.๔ การค้ำนพรอยพระพุทบาท	๑๐๖
๓.๒.๑.๕ กัลปนา	๑๐๘
๓.๒.๒ ปัจจยภายนอก	๑๑๐
๓.๒.๒.๑ การเข้ามาของชาวต่างชาติ	๑๑๐
๓.๒.๒.๒ การทูตระหว่างประเทศ	๑๑๓
๓.๒.๓ การศึกษา	๑๑๗
๓.๒.๔ เศรษฐกิจ	๑๒๓
๓.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์	๑๒๕
๓.๓.๑ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (๒๑๕๔-๒๑๗๑)	๑๒๖
๓.๓.๒ สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (๒๑๗๓-๒๑๙๙)	๑๒๙
๓.๓.๓. สมเด็จพระนารายณ์มหาราช (๒๑๙๙-๒๒๓๑)	๑๓๒
๓.๓.๔. สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (๒๒๗๕-๒๓๐๑)	๑๓๕
๓.๔ การอบรมและขัดเกลาทางสังคม	๑๓๖
๓.๕ พระราชอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์	๑๔๒
๓.๕.๑ การปกครองคณะสงฆ์สมัยอยุธยา	๑๔๓
๓.๕.๒ พระราชอำนาจในคณะสงฆ์	๑๔๔

**บทที่ ๔ ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทยในสมัย
ธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๙๔**

๔.๑ ปัจจยที่มีผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับมมหากษัตริย์ไทย สมัยธนบุรี พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๒๕	๑๔๙
๔.๑.๑ สถานะเดิมของสมเด็จพระเจ้าตากสินก่อนขึ้นครองราชย์	๑๕๑
๔.๑.๒ สภาวการณ์บ้านเมือง	๑๕๒
๔.๑.๓ ความปรารถนาส่วนพระองค์ของสมเด็จพระเจ้าตากสิน	๑๕๖
๔.๒ ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับสมเด็จพระเจ้าตากสิน	๑๖๐
๔.๒.๑ พระราชกรณีกิจด้านพระพุทธศาสนาในสมัยกรุงธนบุรี	๑๖๑
๔.๒.๒ การแสดงพระบารมี พระราชอำนาจผ่านความสัมพันธ์กับ พระพุทธศาสนาในรูปแบบใหม่	๑๖๕
๔.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.๒๓๒๕-๒๓๙๔	๑๗๑

๔.๓.๑	ปัจจัยที่มีผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์	
	ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔	๑๗๒
๔.๓.๑.๑	การขึ้นครองราชย์	๑๗๒
๔.๓.๑.๒	กลุ่มชนชั้นผู้ปกครอง	๑๗๙
๔.๓.๑.๓	สภาพเศรษฐกิจของรัฐและประชาชน	๑๘๐
๔.๓.๑.๔	อิทธิพลของมิชชันนารีชาวตะวันตก	๑๘๒
๔.๓.๑.๖	แนวความคิดของพระมหากษัตริย์	๑๘๓
๔.๔	ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับมหากษัตริย์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์	๑๘๖
๔.๔.๑	ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก	๑๘๖
	พระพุทธรูปยอติฟ้าจุฬาโลก	๑๘๖
๔.๔.๑.๑	ศาสนธรรม	๑๘๘
๔.๔.๑.๒	ศาสนบุคคล	๑๙๒
๔.๔.๑.๓	ศาสนวัตถุ	๒๐๐
๔.๔.๑.๔	ศาสนพิธี	๒๐๑
๔.๔.๒	ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	๒๐๒
	พระพุทธรูปเลิศหล้านภาลัย	๒๐๒
๔.๔.๒.๑	ศาสนธรรม	๒๐๓
๔.๔.๒.๒	ศาสนบุคคล	๒๐๕
๔.๔.๒.๓	ศาสนวัตถุ	๒๐๘
๔.๔.๒.๔	ศาสนพิธี	๒๐๙
๔.๔.๓	ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	๒๑๒
	พระพุทธรูปนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	๒๑๒
๔.๔.๓.๑	ศาสนธรรม	๒๑๓
๔.๔.๓.๒	ศาสนบุคคล	๒๑๔
๔.๔.๓.๓	ศาสนวัตถุ	๒๑๖
๔.๔.๓.๔	ศาสนพิธี	๒๑๙

บทที่ ๕	สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ	๒๒๑
๕.๑	สรุปผลการวิจัย	๒๒๑
๕.๒	ข้อเสนอแนะ	๒๒๗
บรรณานุกรม		๒๒๙

ประวัติผู้วิจัย

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ดุขฎีนิพนธ์ฉบับนี้ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ ในการอ้างอิงจะระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า/ โดยลำดับ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๐๗/๑๗๘-๑๗๙ หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค ภาษาไทย เล่มที่ ๑๑ ข้อที่ ๑๐๗ หน้า ๑๗๘-๑๗๙

ส่วนการอ้างอิงคัมภีร์อรรถกถา จะอ้างอิงจากอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๖๐ โดยจะระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า/ โดยลำดับ เช่น ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/ ๑๗๔/๒๓๗ ขุททกนิกาย ชาดกปาลีอรรถกถา ภาษาไทย เล่มที่ ๓ ข้อ ๑๗๔ หน้า ๒๓๗

๑. คำอธิบายคำย่อในภาษาไทย

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

		พระวินัยปิฎก		
วิ.ม. (ไทย)	= วินัยปิฎก	มหา	วรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหา	วรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎิก	วรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มัชฌิม	ป้อนนาค	(ภาษาไทย)
ส.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหา	วารวรรค	(ภาษาไทย)
อง.ติก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	ติก	นิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ปญจก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	ปัญจ	กนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ชาดก		(ภาษาไทย)

ข. คำย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถา

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

อง.ติก.อ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	มโน	รปุรณี	
		ติก	ที	นิบาต	อรรถกถา
					(ภาษาไทย)
อง.ปญจก.อ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	อังกุตตรนิกาย	มโน	รปุรณี	
				ปัญจ	กนิบาต
					อรรถกถา
					(ภาษาไทย)

อง.อภุชวก.อ (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคตตรนิกาย	มโนรลปุรณี	
				อภุชวกนินบาตอรรคถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย	ปรมัตถทีปนี	อิติวุตตกอรรคถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย	ชาตกอรรคถา		(ภาษาไทย)
ที.ปา.อ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สุมังคลวิลาสินี	ปาฎีกวรรคอรรคถา	(ภาษาไทย)

๒. คำอธิบายคำย่อในภาษาอังกฤษ

lbid	=	ibiden	เรื่องเดียวกัน ต่างหน้ากัน	
p.	=	page	หน้า	พหูพจน์ใช้ pp.

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

๑.๑.๑ พระพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์ : ความสัมพันธ์ทางการเมืองการปกครองในสังคมอยุธยา

พระพุทธศาสนาเป็นความเชื่อที่อยู่คู่กับสังคมไทยมายาวนาน โดยเฉพาะพระพุทธศาสนาลังกาวงศ์ ที่หมายถึง พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ที่มีศูนย์กลางอยู่ที่วัดมหาวิหาร ประเทศศรีลังกา หรือบางครั้งเรียกว่า “พระพุทธศาสนานิกายมหาวิหาร” โดยที่นิกายนี้มีพระมหินทเถระเป็นผู้วางรากฐาน ท่านเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าอโศก พระเถระผู้นี้ได้นำแนวคิดพระพุทธศาสนาที่พระเจ้าอโศกได้ทำสังคยานาไปเผยแพร่ที่ลังกา^๑ ได้วางหลักพระธรรม วินัย ตลอดจนพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา อย่างเช่นการบวช^๒ ซึ่งต่อมาเป็นศูนย์กลางทางการศึกษาและวัฒนธรรมของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท^๓

พระพุทธศาสนาในลังกาหลังสมัยพระมหินทเถระเกิดความแตกแยก และถูกแนวคิดอื่นอย่างพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานเข้ามาครอบงำ^๔ แต่พระพุทธศาสนาลังกาวงศ์ยังมีบทบาทมาก เนื่องจากได้รับการสนับสนุนจากสถาบันพระมหากษัตริย์^๕ ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ พระพุทธโฆษาจารย์ ภิกษุชาวเมืองพุกทศยา ประเทศอินเดีย เดินทางมาที่วัดมหาวิหาร เพื่อคัดลอก แปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาบาลี ตรวจสอบคัมภีร์ต่างๆในลังกาเปรียบเทียบกับของอินเดีย^๖ และได้แต่ง

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป**, (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๓), หน้า ๔๑.

^๒ Walpola Rahula, **History of Buddhism in Ceylon**, (Colombo: M.D. Gunasena, 1965), pp. 52.

^๓ Ibid, p. 50.

^๔ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป**, หน้า ๔๑.

^๕ Walpola Rahula, **History of Buddhism in Ceylon**, (Colombo: M.D. Gunasena, 1965), pp. 58.

^๖ Ibid, pp. 98.

คัมภีร์อรรถกถา ชื่อว่าอรรถสาลินีเป็นภาษาบาลีที่เป็นอรรถกถาอธิบายพระธรรมสังคณีวิสุทฺธิมรรค อธิบายถึงศีล สมาธิ และปัญญา อันเป็นแนวคิดในการปฏิบัติตนของพระพุทธศาสนา^๗

พระพุทธศาสนานิกายนี้มีความสัมพันธ์กับสถาบันพระมหากษัตริย์ในลักษณะเกี่ยวพัน พึ่งพากัน ตัวอย่าง จารึกที่ระบุถึงการสร้างวัดและการทำบุญของพระมหินท ที่ ๔ (พ.ศ. ๑๕๖๖) มีการประกาศอย่างชัดเจนว่า “พระมหากษัตริย์จะได้รับการยอมรับอย่างสูง ถ้าพระองค์ให้การสนับสนุน และปกป้องศาสนา”^๘ หรือในจารึกวัดพระเชตุพน (ลังกา) ในสมัยเดียวกัน ว่า “กษัตริย์ที่ปกครอง ลังกา...ต้องมีหน้าที่ให้การสนับสนุนและรักษาสถาบันสงฆ์ และสถาบันสงฆ์ก็ทำหน้าที่ประกอบพิธีบรม ราชาภิเษก...”^๙ โดยที่พระสงฆ์เข้ามามีส่วนร่วมในการปกครองมากขึ้นทำหน้าที่เป็นผู้สนับสนุน ช่วยเหลือในพระราชกรณียกิจต่างๆ ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับสถาบันพระมหากษัตริย์ ยังปรากฏผ่านงานเขียนอรรถกถา และฎีกาต่างๆ หลายฉบับที่อธิบายถึงสถานะของพระมหากษัตริย์ ว่ามีความเท่าเทียมกับพระพุทธเจ้า มีการยกย่องเป็นพระโพธิสัตว์กลับชาติมาเกิด ตัวอย่างเช่น ใน ลักษณะสูตร คัมภีร์ทีฆนิกาย ระบุว่า ทั้งพระพุทธเจ้าและพระจักรพรรดิเป็นผู้ที่ประกอบด้วย มหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ ถ้าบวชจะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในโลก ถ้าเป็นคฤหัสถ์จะ ได้เป็นพระจักรพรรดิ^{๑๐} เท่ากับเป็นการยกย่องสถานะของพระมหากษัตริย์ให้สูงกว่าบุคคลธรรมดา

แนวคิดของพระพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์แพร่หลายเข้ามาสู่ดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ทั้งที่เมืองพุกาม^{๑๑} เมืองพัน (หัวเมืองมอญหรือเมาะตะมะ)^{๑๒} และ ทางใต้อย่างนครศรีธรรมราช^{๑๓} ต่อมาแนวคิดของพระพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์เผยแพร่ในบริเวณ ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งแต่เดิมดินแดนแถบนี้ก่อนที่จะก่อตั้งเป็นอาณาจักรอยุธยาขึ้นอยู่กับอิทธิพล ของอาณาจักรละโว้มาก่อนประชาชนส่วนมากนับถือศาสนาพุทธเถรวาทซึ่งสืบเนื่องมาตั้งแต่ครั้ง

^๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ใน ลังกาทวีป**, หน้า ๖๖.

^๘ Walpola Rahula, **History of Buddhism in Ceylon**, (Colombo: M.D. Gunasena, 1965), pp. 66.

^๙ Ibid, p. 70.

^{๑๐} ทศนิยม สิ้นสกุล, “จักรพรรดิราชย์ในคติอินเดีย”, **วิทยานพนธ์ปริณญาณมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษา ตะวันออก**, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๙), หน้า ๕๔.

^{๑๑} Mabel Haynes Bode, **The Pali Literature of Burma**, (Rangoon: Barma Research Society, 1965), pp. 15-16.

^{๑๒} ธิดา สาระยา, **อารยธรรมไทย**, (กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ๒๕๓๙), หน้า ๔๑๑.

^{๑๓} สุเทพ สุนทรเภสัช, “ศาสนาในนครศรีธรรมราช: “ศาสนากับพัฒนาการทางสังคม เศรษฐกิจและ การเมือง”, **รวมบทความประวัติศาสตร์**, ๔ มกราคม ๒๕๒๕: ๒๕.

สมัยทวารวดี^{๑๔} ครั้นเมื่อขอมแผ่อำนาจเข้ามาปกครองในดินแดนแถบนี้ก็ได้เผยแผ่แนวคิดของศาสนา พราหมณ์ และพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานเข้ามาด้วย เมื่อขอมสิ้นอำนาจไปแล้วคติความเชื่อบาง ประการของทั้งสองศาสนาก็ยังคงมีอิทธิพลและบทบาทอยู่ในระบบการเมืองการปกครอง และสังคม วัฒนธรรมในดินแดนแถบนี้ ต่อมาอาณาจักรสุโขทัยมีอำนาจก็ได้เลือกที่จะนับถือพระพุทธศาสนา เถรวาทลังกาวงศ์ ซึ่งในช่วงเวลาใกล้เคียงกันบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอาณาจักรอโยธยาประมาณ พุทธศตวรรษที่ ๑๗ พบว่าอาณาจักรแห่งนี้ได้รับอิทธิพลแนวคิดของพระพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์ ดังจากหลักฐานจากลานนาตำนานมูลศาสนาฉบับวัดป่าแดง กล่าวถึงการเดินทางไปศึกษา พระพุทธศาสนาที่ลังกาของพระสงฆ์จาก “โยธिया” ว่า “...ถัดแต่นั้นมาเถรเจ้าตนชื่อสัหมมสังกัจจายะ อยู่โยธियाไปอยู่ลังกาแล้วบวชเรียนธัมมปิฎกทั้ง ๓ แล้ว ก็พอกคืนมาแต่ลังกาสูโยธिया...”^{๑๕} หรือเห็นได้ จากพระพุทธรูปองค์ใหญ่วัดพนัญเชิง ที่สร้างด้วยศิลปะอุททองใน พ.ศ. ๑๘๖๗ ซึ่งจะมีลักษณะ บางอย่างผสมผสานกันระหว่างศิลปะทวารวดีกับศิลปะลพบุรี ซึ่งต่อมาศิลปะอุททองก็ค่อยผสม กลมกลืนเปลี่ยนไปเป็นศิลปะแบบอโยธยา ตัวอย่างพระพุทธรูปศิลปะอุททอง ตลอดจนเสริยพระพุทธรูปสำริดขนาดใหญ่ซึ่งพบที่วัดธรรมมิกราช^{๑๖} การสร้างวัดต่างๆ เช่น วัดโสมนโกษ วัดกุฎีดาว และ วัดอโยธยา หรือวัดเดิมในเขตอโยธยา เป็นต้น

จากหลักฐานต่างๆที่กล่าวมาทำให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาลังกาวงศ์น่าจะมีอิทธิพลอยู่ใน พื้นที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอยู่ก่อนแล้ว และเมื่ออาณาจักรสุโขทัยเริ่มเสื่อมอำนาจลง ทำให้อาณาจักร อโยธยารวบรวมดินแดนต่างๆสร้างอำนาจแผ่อิทธิพลปกครองเป็นอาณาจักรยิ่งใหญ่แทนที่สุโขทัยและมี พัฒนาการเป็นศูนย์กลางของภูมิภาคยาวนานกว่า ๔ ศตวรรษ ก็มีการนำพระพุทธศาสนาลังกาวงศ์ที่ เจริญรุ่งเรืองในอาณาจักรสุโขทัยมาผสมผสานกับความเชื่อต่างๆทางศาสนาและความเชื่อท้องถิ่นที่มี มาก่อนหน้านั้น พัฒนาจนเป็นอารยธรรมพระพุทธศาสนาที่มีความสำคัญในฐานะบ่อเกิดพื้นฐานของ อารยธรรมไทย

อาณาจักรอโยธยาก่อตั้งขึ้นในปี พ.ศ. ๑๘๙๓-๑๓๑๐ ภายใต้บารมีของพระมหากษัตริย์ ๕ ราววงศ์ ทุกพระองค์ล้วนเป็นพุทธมามิกชน ทรงมีบทบาทในการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาจนรุ่งเรืองมั่นคง ทั้ง ๔ ด้าน ได้แก่ ศาสนธรรม ศาสนบุคคล ศาสนวัตถุ และศาสนพิธี จนเป็นแบบฉบับของ

^{๑๔} เฉลิม พงศ์อาจารย์, **พื้นฐานอารยธรรมไทย**, (พิษณุโลก: โครงการตำรามหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิษณุโลก, ๒๕๒๙), หน้า ๒๑๐.

^{๑๕} **ตำนานมูลศาสนาฉบับวัดป่าแดง**, ภาคปริวรรตลำดับที่ ๙, (เชียงใหม่: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๑๙), หน้า ๕.

^{๑๖} สันติ เล็กสุขุม, **ศิลปะอโยธยา: งานช่างหลวงแห่งแผ่นดิน**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://welovemuseum.files.wordpress.com/2011/02/.pdf> [๒๒ มกราคม ๒๕๖๑].

ตนเองอย่างพระพุทธศาสนาเถรวาทสยามวงศ์ เป็นที่กล่าวขวัญถึงทั่วไปไม่เฉพาะแต่ชาวอยุธยา แต่ยังรวมไปถึงชาวต่างชาติต่างศาสนาที่เดินทางเข้ามาติดต่อกับราชการและค้าขายกับอยุธยา และเป็นต้นแบบให้ชนรุ่นหลังในสมัยต่อมาอ้างเป็นประเพณีปฏิบัติทั้งในส่วนของราชสำนักและราษฎรทั่วไป

ในสมัยอยุธยานั้น พระพุทธศาสนาลังกาวงศ์ได้รับความศรัทธาจากผู้คนทุกระดับชั้นในสังคมไทยจนกลายเป็นศาสนาหลักของรัฐ พระมหากษัตริย์ทรงใช้พระพุทธศาสนาเป็นสื่อกลางในการสร้างความยิ่งใหญ่ทางอารยธรรมให้แก่อาณาจักรด้วยการเสริมสร้างพระราชอำนาจความศักดิ์สิทธิ์ของพระราชสถานะและบุญบารมีของพระองค์เองให้สูงขึ้นเหนือกว่าบุคคลอื่นในลัทธิธรรมที่จะปกครองบ้านเมืองในลักษณะที่พระองค์ทรงสร้างบุญบารมีโดยให้การอุปถัมภ์คุ้มครองฝ่ายพุทธจักร ๔ ด้านหลัก คือ

๑. ศาสนธรรม หมายถึง การทำให้ศาสนาธรรมในศาสนานั้นดำรงความบริสุทธิ์ เทียงธรรม ต้องทำการชำระตรวจสอบธรรมให้มีความบริสุทธิ์ถูกต้อง ดังในการสมัยของพระศาสนาแห่งศาสนานั้นยังดำรงพระชนม์อยู่ รวมถึงการมุ่งเผยแผ่ธรรมด้วย

๒. ศาสนบุคคล หมายถึง การทำให้บุคลากรทางพระพุทธศาสนา คือ พระสงฆ์ สามเณร รวมถึงข้าพระโยมสงฆ์ และองค์กรปกครองคณะสงฆ์ ให้มีความสะดวกสบายในการดำเนินกิจกรรม ด้วยการส่งเสริมสนับสนุนด้วยปัจจัย ๔ ในการดำรงชีวิต ส่งเสริมการศึกษา ตลอดจนการควบคุมดูแลให้เป็นไปตามพระธรรมวินัย

๓. ศาสนวัตถุ หมายถึง วัตถุสิ่งของใดๆก็ตามที่ได้รับการสร้างขึ้นเพื่อประกอบศาสนกิจหรือเพื่อเป็นการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาและพุทธธรรมให้ดำรงอยู่และเจริญรุ่งเรืองสืบไป ได้แก่ วัตถุอาราม สถูป เจดีย์ กุฏิ วิหาร พระพุทธปฏิมา และรูปเคารพอื่นๆตามคติความเชื่อทางพระพุทธศาสนา รวมถึงเสนาสนะบริวาร สำหรับสมณะบริโภคอุปโภค และการประกอบพิธีกรรมตามคติธรรมเนียมในพระพุทธศาสนา ตลอดจนวัตถุใดๆอันเป็นสิ่งสำหรับการเผยแผ่พุทธธรรมด้วย การที่พุทธศาสนวัตถุที่ถูกสร้างขึ้นล้วนแต่ทรงคุณค่าทางศิลปะไม่ว่าจะเป็นงานสถาปัตยกรรม จิตรกรรม ประติมากรรม และประณีตศิลป์ ซึ่งสามารถเรียกศาสนวัตถุเหล่านั้นว่างาน “พุทธศิลป์”^{๑๗}

๔. ศาสนพิธี หมายถึง ระเบียบแบบแผนหรือแบบอย่างที่ยึดปฏิบัติในศาสนาเมื่อนำมาใช้ในพระพุทธศาสนา คือ ระเบียบแบบแผนหรือแบบอย่างที่ยึดปฏิบัติในพระพุทธศาสนา

พระมหากษัตริย์อยุธยาทรงแสดงบุญบารมีผ่านพุทธศาสนูปถัมภ์ ๔ ด้าน บางครั้งก็ขึ้นอยู่กับพระปรีชาสามารถของพระมหากษัตริย์ และสถานการณ์บ้านเมืองในขณะนั้นด้วย เช่น

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่าในสถานการณ์บ้านเมืองมีความสงบสุขปราศจากศึกสงครามพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์จะการสร้างสรรคความเจริญด้านศาสนวัตถุผ่านงานพุทธศิลป์ประเภทต่างๆ ที่ยิ่งใหญ่และวิจิตรอลังการ เพื่อแสดงถึงความมั่นคงและมั่งคั่งของอาณาจักรและราช

^{๑๗} ดินาร์ บุญธรรม, พระมหากษัตริย์ไทยกับพระพุทธศาสนา, หน้า ๑๗๙.

สำนักถือว่าเป็นพระราชาขบถในการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาที่เด่นกว่า ๓ ด้านที่เหลือ มุ่งสร้างความเจริญทางวัฒนธรรมให้อาณาจักรมีความอลังการด้วยงานพุทธศิลป์และวรรณคดีทางพระพุทธศาสนา เป็นประจักษ์ว่าพระมหากษัตริย์อยุธยาชั้นนี้ทรงสร้างสรรคความเจริญทางอารยธรรมให้กับอาณาจักรโดยมีฐานมาจากความศรัทธาต่อพระพุทธศาสนา

พระมหากษัตริย์อยุธยาได้ทรงทำให้พระพุทธศาสนามีสถานะความเป็นสถาบันหลักในสังคม เรียกว่า “พุทธจักร” ที่เข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องในกระบวนการด้านการเมืองการปกครอง นับสำคัญน่าจะเกิดจากหลักธรรมในพระพุทธศาสนานี้มีสอดรับกับหลักปรัชญาและอุดมคติทางการเมืองที่เป็นที่มาของพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ รวมถึงเป็นการแสดงอ้างเหตุผลความชอบธรรมในระบบการปกครอง โดยที่ฝ่ายการเมืองการปกครอง เรียกว่า “อาณาจักร” โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำ ส่วนฝ่ายพุทธจักรมีคณะสงฆ์เป็นผู้นำ ทั้งสองฝ่ายต่างมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลต่อกัน ดังที่กล่าวมาแล้วว่าฝ่ายอาณาจักรที่นำโดยพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ทรงให้การอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา ส่วนฝ่ายพุทธจักรที่มีคณะสงฆ์เป็นตัวแทนนั้นจึงมีบทบาทและความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับฝ่ายอาณาจักร

ฝ่ายอาณาจักรยินยอมให้ฝ่ายพุทธจักรมีอำนาจในการปกครองตนเองตามหลักพระธรรมวินัยและตามคณะครูบาอาจารย์ของตน โดยที่ฝ่ายอาณาจักรรับเป็นภาระหน้าที่ในการอุปถัมภ์ทุกคณะสงฆ์ ถือว่าเป็นพระราชกรณียกิจที่ต้องถือทรงปฏิบัติเพื่อให้เกิดเอกภาพในคณะสงฆ์ โดยการจัดระเบียบสังฆมณฑล การพระราชทานสมณศักดิ์ให้พระสงฆ์มีความเป็นระเบียบในการบังคับบัญชา การกัลปนาอุทิศถวาย ทั้งที่เป็น ที่ดิน คน สัตว์ และสิ่งของ และยังยกย่องให้พระสงฆ์เป็นชนชั้นพิเศษในสังคม ไม่มีจำกัดว่าชนชั้นใดชนชั้นหนึ่ง แต่เป็นที่เคารพของชนทุกชนชั้น เมื่อพระสงฆ์มีทัศนคติที่เปลี่ยนแปลงไปก็ย่อมส่งผลต่อสังคมโดยรวมได้ เพราะท่านสามารถเสนอแนะผู้นำให้รับรู้รับทราบได้ ซึ่งน่าจะเกิดมาจากพระราชศรัทธาเป็นการส่วนพระองค์ และท่านสามารถสั่งสอนให้ผู้อื่น (ไพร่) รับรู้และปฏิบัติตาม จึงทำให้พระสงฆ์มีลักษณะเป็นทั้งผู้นำและผู้ชี้แนะทางด้านจิตวิญญาณของสังคม พระสงฆ์เป็นสื่อกลางเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นผ่านการอบรมสั่งสอนให้ชนชั้นใต้ปกครองพลดีปฏิบัติตามซึ่งจะได้ผลประโยชน์ทั้งการเมืองและศาสนาไปพร้อมๆกัน

ความสัมพันธ์ในเชิงการเมืองในสมัยอยุธยาตลอดจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ระหว่างฝ่ายพุทธจักรกับอาณาจักรได้มีความสัมพันธ์ที่เอื้อประโยชน์ซึ่งกันและกันบางกรณีอาจจะไม่ใช่กิจที่เป็นหน้าที่ทางพระพุทธศาสนา ซึ่ง ดินาร์ บุญธรรม เรียกความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ว่า “ความสัมพันธ์แบบแฝงเร้น”^{๑๘} มีลักษณะไม่ปรากฏชัดเจนเป็นทางการ เช่น บวชนิราชภัย คือในยามที่บ้านเมืองมีวิกฤตการณ์ทางการเมือง มีการแย่งชิงอำนาจกัน บางคนในอาศัยพระพุทธศาสนาเป็นที่หลบภัย กล่าวคือ จะใช้วัดและคณะสงฆ์เป็นที่คุ้มภัย ด้วยการบอกบวชจนสามารถดำรงชีวิตต่อไปได้เป็นปกติสุขปราศจากการคุกคามของฝ่ายอาณาจักร ตัวอย่างเช่น กรณีการออกผนวชของพระเทียรราชาใน

^{๑๘} ดินาร์ บุญธรรม, พระมหากษัตริย์ไทยกับพระพุทธศาสนา, หน้า ๑๐๓.

พ.ศ. ๒๐๗๐ ขณะนั้นพระนางศรีสุดาจันทร์และขุนวรวงศาธิราชสามารถกุมอำนาจไว้ได้^{๑๙} ยังปรากฏหลักฐานอีกว่าวัดกลายเป็นฐานปฏิบัติกิจการทางการเมืองของพระราชวงศ์และขุนนางใช้เป็นที่รวบรวมกำลังในการทำรัฐประหารโค่นล้มอำนาจทางการเมือง โดยมีคณะสงฆ์ในวัดให้การสนับสนุน ซึ่งแสดงนัยที่จะเลือกข้างทางการเมือง เช่น สมัยพระสมเด็จพระนารายณ์กลุ่มพระสงฆ์สนับสนุนพระเพทราชาให้เข้ายึดอำนาจจากสมเด็จพระนารายณ์ โดยมีบันทึกของคณะบาทหลวง ตอนหนึ่งว่า “...พระเพทราชาได้เคยบวชเป็นพระสงฆ์หลายเดือน จึงได้เกลี้ยมกล่อมหัวหน้าของสงฆ์ ซึ่งเรียกว่าสังฆราช โดยไปยุแหย่ให้พวกสงฆ์มีความริษยาพวกมิชชันนารี...”^{๒๐} โดยอ้างเงื่อนไขว่าปกป้องและรักษาพระพุทธศาสนาจากชาวต่างชาติต่างศาสนา และในบางเหตุการณ์ที่ตัวพระสงฆ์เองแสดงบทบาททางการเมืองเองอย่างชัดเจน เช่น พระพิมลธรรมอนันตปริชาปราบดาภิเษกเป็นพระเจ้าทรงธรรมในสมัยพระศรีเสาวภาคย์^{๒๑} เป็นต้น

ในสมัยอยุธยาพระพุทธศาสนาได้มีการผสมผสานความคิดเกี่ยวกับฐานะของผู้ปกครองที่ต้องผูกพันกับวิธีปฏิบัติ ซึ่งเป็นการกล่าวอ้างถึงลักษณะของผู้ปกครองที่ดีต้องมีธรรมะ พระมหากษัตริย์มิได้เป็นเพียงผู้นำรัฐเท่านั้นแต่พระองค์ทรงเป็นทั้งรัฐและสังคม การเปลี่ยนแปลงทางสังคมในทางที่ดีขึ้นหรือการเสื่อมลงนั้นขึ้นอยู่กับการณ์หรือไม่มีคุณธรรมของผู้ปกครอง ดังจะเห็นได้จากตำนานเมืองต่างๆ^{๒๒} ดังนั้นคำสอนทางศาสนาจึงเป็นตัวกำหนดจริยธรรมหรือหน้าที่ของผู้ปกครอง การละเลยธรรมะอาจหมายถึงการเสียสิทธิธรรมในราชบัลลังก์ แสดงว่าบุญบารมีที่เคยสั่งสมมาแต่ชาติปางก่อนได้หมดสิ้นลง การเกิดกบฏแย่งชิงอำนาจด้วยการล้มล้างพระมหากษัตริย์ที่กำลังสิ้นบุญจึงเป็นสิ่งที่คนทั่วไปพอจะยอมรับได้ เป็นการพิสูจน์บุญบารมีที่เหนือกว่า และผู้มีอำนาจมาอ้างเพื่อสร้างความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจ^{๒๓}

^{๑๙} พระมหานรินทร์ เขมโก, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับความสมเด็จพระปรมาธิบดี จิโนรส เล่มหนึ่ง ตั้งแต่สร้างกรุงศรีอยุธยา ถึง สิ้นรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิก, ๒๕๔๙), หน้า ๑๒๐-๑๒๕.

^{๒๐} ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๗ เรื่องไทยกับฝรั่งเศสเป็นไมตรีกัน ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์, แปลจากภาษาฝรั่งเศสของมองซิเออร์ ลันเย, พระยาปฏิภาณพิเศษ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาเพ็ชรพิไชย (เจิม อมาตยกุล), (พระนคร: โรงพิมพ์พิพรรฒธนากร, ๒๔๖๗), หน้า ๒๑๒.

^{๒๑} นามานุกรมพระมหากษัตริย์ไทย, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสมเด็จพระเพทรัตนราชสุดา, ๒๕๕๔), หน้า ๑๓๒-๑๓๕.

^{๒๒} สมบัติ จันทรวงศ์, ชัยอนันต์ สมุทวนิชย์, ความคิดทางการเมืองไทย, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๓), หน้า ๑๑.

^{๒๓} มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, ขุนนางอยุธยา, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๗), หน้า ๖๒.

การผสมผสานกับความเชื่อทางพระพุทธศาสนาที่ยอมรับเรื่องบุญกรรมซึ่งเป็นสมบัติเฉพาะบุคคล^{๒๔}และมาตรฐานทางศีลธรรม เปิดโอกาสให้เกิดการขัดแย้งที่มาจากบรรดาผู้ที่อยู่ในชนชั้นปกครอง กล่าวคือการสิ้นบุญวาสนาของพระมหากษัตริย์หรือผู้ที่มีอำนาจคนใดคนหนึ่งเนื่องจากกรรมเก่า ส่วนผู้ที่เข้ามาแทนที่นั่นคือผู้ที่มีบุญมาแต่ชาติปางก่อน^{๒๕} แต่แนวคิดทางพระพุทธศาสนานั้นพระมหากษัตริย์เป็นเพียงพระสมมุติราช จะดำรงอยู่ได้แค่ไหนขึ้นอยู่กับบุญกรรมของพระองค์เอง เมื่อสิ้นบุญไปแล้วพระมหากษัตริย์องค์ใหม่ที่ขึ้นมาแทนที่ไม่ว่าจะเป็นเชื้อสายหรือผู้อื่นที่ไม่เกี่ยวข้องด้วยก็ จะได้รับการยกย่องเสมอกัน โดยเหตุนี้ก็จะเห็นได้ว่าพระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยา มักเปลี่ยนราชวงศ์อยู่บ่อยครั้ง การกำหนดผู้ที่เป็นรัชทายาทเองก็ไม่มีอะไรแน่นอนเพราะบ่อยครั้งผู้ที่เป็นรัชทายาทถูกแย่งชิงราชสมบัติ^{๒๖} แนวคิดดังกล่าวนี้ยังมีผลต่อมาในสมัยกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์

๑.๑.๒ พระพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์ในสังคมอยุธยา : ผู้ปกครองผู้เป็นพุทธกษัตริย์

พระพุทธศาสนามีอิทธิพลและความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับสถาบันต่างๆในสังคมไทย โดยเฉพาะสถาบันพระมหากษัตริย์ผู้ปกครองอาณาจักร พระมหากษัตริย์ตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมาจนถึงก่อนการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ความเป็นเทวราชา ผู้มีพระราชอำนาจและพระราชพิธีเป็นเจ้าชีวิต และเหนือกระบวนการกำหนดนโยบายและการตัดสินใจทางการเมือง ซึ่งเป็นอิทธิพลในวัฒนธรรมเขมรที่อยู่ยารับมาปรับใช้ในการเมืองการปกครองอาณาจักร แต่อย่างไรก็ตามพุทธธรรมและอุดมคติบางประการในพระพุทธศาสนาได้ถูกนำมาใช้ถูกดลพระราชอำนาจนั้น เพื่อมิให้พระมหากษัตริย์นั้นปกครองบ้านเมืองโดยลู่แก่อำนาจตามอำเภอพระราชหฤทัยโดยไม่คำนึงถึงศีลธรรมจรรยาปฏิบัติ พุทธธรรมและอุดมคติทางพระพุทธศาสนา นอกจากจำกัดพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์แล้วยังเป็นตัวแปรสำคัญที่ส่งเสริมกำหนดพระราชสถานะอีกด้านหนึ่งด้วย

พระราชสถานะของพระมหากษัตริย์ที่ได้รับการยกย่องตามคติความเชื่อในพระพุทธศาสนานั้นมีหลายแบบแตกต่างกันไป ขึ้นอยู่กับองค์พระมหากษัตริย์ในรัชสมัยต่างๆจะแสดงพระราชสถานะในอุดมคติในลักษณะใด พระราชสถานะในอุดมคติที่พระมหากษัตริย์ไทยทรงแสดงออกได้แก่

^{๒๔} สุเนตร ชุตินธรานนท์, **บุเรงนองกะยอดินนรธา : กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย**, (กรุงเทพมหานคร: สมิต, ๒๕๔๔), หน้า ๓๑.

^{๒๕} ศรีศักร วัลลิโภดม, **กรุงศรีอยุธยาของเรา**, (กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๓๓), หน้า ๗๕.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๖.

๑. พระมหากษัตริย์ คือพระโพธิสัตว์ผู้เสด็จอุบัติทำหน้าที่ปกครองสร้างความผาสุกแก่บ้านเมืองในลักษณะเป็นการสั่งสมบารมี เพื่อปรารถนาพระโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต อุดมคตินี้เป็นคำสอนที่ปรากฏพบมากในหลากหลายพระสูตรในพระไตรปิฎก เป็นพุทธวจนะที่พระพุทธเจ้าทรงเทศนาด้วยการยกเรื่องชาดกต่างๆ ขึ้นเป็นสาธกหัวข้อธรรมในหลายๆชาดกที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระมหากษัตริย์ ได้ประกอบสั่งสมบารมีบุญบารมีต่างๆ

๒. พระมหากษัตริย์ทรงแสดงพระบารมีเหมือนพระพุทธเจ้า ซึ่งไม่มีปรากฏว่าในพระสูตรใดที่กล่าวถึงแนวคิดนี้ ซึ่งแนวคิดนี้ สุภาพรรณ ฌ บางช่วง สันนิษฐานว่าน่าจะมาจากหลักเทวราชาของศาสนาพราหมณ์ ที่เสริมพระราชอำนาจและความศักดิ์ให้สูงขึ้นมีผลให้เกิดการยกคติพระมหากษัตริย์คือพระโพธิสัตว์ขึ้นเป็นการเปรียบเทียบพระมหากษัตริย์เหมือนพระพุทธเจ้า

๓. พระมหากษัตริย์ คือธรรมราชา เป็นที่เข้าใจกันโดยทั่วไปว่าพระมหากษัตริย์ไทยนั้นรับเอากรอบมาตรฐานทางศีลธรรมในพระพุทธศาสนามาเป็นแนวทางในการปกครองอาณาจักร เพื่อเป็นหลักประกันสิทธิความชอบธรรมในการดำรงของสถานะความเป็นพระมหากษัตริย์ที่เป็น “ธรรมราชา” เป็นสถานะของบุคคลที่ดำรงตนหรือได้รับการสมมติจากมหาชนให้ดำรงตำแหน่งนี้ แล้วใช้ธรรมะเป็นเครื่องมือในการปกครองประชาชนให้อยู่เย็นเป็นสุขในแว่นแคว้นของตน และผู้ปกครองที่บริหารจัดการรัฐจนทำให้มหาชนเกิดความยินดีพึงพอใจในการทำหน้าที่ดังกล่าว จึงเรียนขานผู้ปกครองเหล่านั้นว่า “ราชา” ในฐานะผู้ที่ทำให้บุคคลอื่นพึงพอใจโดยธรรม^{๒๗} โดยมีราชธรรมหรือธรรมของธรรมราชาที่ต้องทรงถือปฏิบัติ ประกอบด้วย ทศพิธราชธรรม^{๒๘} คือ จริยวัตร ๑๐ ประการที่พระมหากษัตริย์พึงต้องประพฤติเป็นหลักธรรมประจำพระองค์ เพื่อให้มีความเป็นไปโดยธรรมและยังประโยชน์สุขให้เกิดแก่ราษฎรจนเกิดเป็นความภักดี ยกย่องในตัวบุคคลเป็นผู้นำของตน

หลักธรรมที่สำคัญอีกประการหนึ่งของราชา คือ จักรวรรดิวัตร ๑๒ ซึ่งอยู่ในจักรวรรตีสสูตร^{๒๙} ว่าด้วยหลักธรรม อันเป็นพระราชจริยานุวัตร สำหรับพระมหากษัตริย์ และพระราชเอกในโลก ที่มีสมบัติพิเศษ ๗ ประการ มีจักรแก้ว นางแก้ว ปริณายกแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว เป็นต้น สมบัติเหล่านี้ไม่ได้มาด้วยการส่งต่อจากพ่อสู่ลูก แต่เกิดจากการประพฤติจักรวรรตีสวัตร คือใครประพฤติจึงจะได้ พระสูตรนี้บางแห่งเรียกว่า จักกวัตตีสีหนาทสูตร แปลว่า พระสูตรว่าด้วยการบันลือสีหนาทประกาศเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิ ทั้งนี้ โดยอาศัยธรรมนี้ร่วมกับทศพิธราชธรรมและราชสังคหัตถ์ ๔ สำหรับการดำเนินกุศลโลบายและวิเทโศบายในการปกครองบ้านเมือง

^{๒๗} พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส, **ธรรมราชา**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.ps.mcu.ac.th/?p=1503 [๒๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๒].

^{๒๘} ชุ.ชา.อ. (ไทย) ๒๘/๑๗๖/๒๖๑.

^{๒๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๐-๑๑๐/๕๙-๘๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๒๓/๑๕๕-๑๕๖, อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๔/๑๕๕-๑๕๖.

๔. พระมหากษัตริย์มีสถานะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิราช คือพระราชผู้ทรงธรรมที่เหนือกว่าพระราชอื่นโดยธรรม

ศรีศักร วัลลิโภดม ได้กล่าวอธิบายฐานะพระมหากษัตริย์ ว่าในคติทางพระพุทธศาสนา คือ สมมุติราช เป็นเอกบุรุษที่มาจากพื้นพิภพเป็นผู้มีคุณธรรมได้บำเพ็ญบารมีที่สะสมมาแต่ชาติต่างๆ จนเกิดเป็นที่ประจักษ์แก่คนทั้งหลาย จึงได้รับการยกย่องให้เป็นกษัตริย์ผู้ปกครองบ้านเมืองด้วยความเชื่อที่ปรากฏให้เห็นในโครงการแข่งน้ำ กฎหมายตราสามดวงของกรุงศรีอยุธยาและรัตนโกสินทร์ ส่วนในศาสนาพราหมณ์ พระมหากษัตริย์มีคติว่า “เทวราชา” ทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ ต่างก็พระมหากษัตริย์ในอุดมคติร่วมกัน คือ จักรพรรดิราช หมายถึงผู้ถึงพร้อมในคุณธรรมและอำนาจต่างๆ ในการเป็นพระราชที่เหนือราชาทั้งหลายในพื้นที่พิภพ เมื่อสวรรคตแล้วจะกลายเป็นเทพไปจุติบนสวรรค์^{๓๐} เป็นที่น่าสังเกตว่า ถ้ายกเว้นสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเจ้าตากสิน แล้ว ความเป็นพระจักรพรรดิราชของผู้คนในสังคมไทยดูเหมือนเน้นในมิติของการเป็นธรรมราช มากกว่าราชาธิราช เพราะเนื้อแท้ของธรรมราชก็คือการที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภก ไม่ทรงรังเกียจผู้คนต่างชาติต่างศาสนา และทรงให้การอุปถัมภ์โดยเสมอภาคถ้วนหน้ากันนั้น ทรงเป็นที่พึ่งในความมั่นคงและร่มเย็นให้แก่ผู้คนส่วนใหญ่ของบ้านเมืองอีกด้วยในสมัยนี้ตัวอย่างที่ชัดเจนคงเป็นสมเด็จพระนารายณ์

คติจักรพรรดิราชนั้น เป็นเรื่องเกี่ยวกับเรื่องบุญบารมีส่วนบุคคล เป็นสมบัติเฉพาะบุคคล^{๓๑} ผสมผสานกับความเชื่อทางศาสนาที่ยอมรับเรื่องบุญกรรมและมาตรฐานทางศีลธรรม เปิดโอกาสให้เกิดการขัดแย้งที่มาจากบรรดาผู้ที่อยู่ในชนชั้นปกครอง กล่าวคือการสิ้นบุญวาสนาของพระมหากษัตริย์หรือผู้ที่มีอำนาจคนใดคนหนึ่งเนื่องจากกรรมเก่า ส่วนผู้ที่เข้ามาแทนที่นั่นคือผู้มีบุญมาแต่ชาติปางก่อน^{๓๒} แต่แนวคิดทางพระพุทธศาสนานั้นพระมหากษัตริย์เป็นเพียงพระสมมุติราช จะดำรงอยู่ได้แค่ไหนขึ้นอยู่กับบุญกรรมของพระองค์เอง เมื่อสิ้นบุญไปแล้วพระมหากษัตริย์องค์ใหม่ก็ขึ้นมาแทนที่ไม่่ว่าจะเป็นเชื้อสายหรือผู้อื่นที่ไม่เกี่ยวข้องด้วยก็จะได้รับการยกย่องเสมอกัน

การเป็นผู้ปกครองที่เป็นพุทธกษัตริย์ของพระมหากษัตริย์อยุธยานั้นมิใช่แค่เป็น พุทธมามกะแสดงพระราชสถานะความเป็นพระมหากษัตริย์ตามอุดมคติของพระพุทธศาสนาและประเพณีพระองค์ตามพุทธธรรมเท่านั้น แต่ต้องทรงมีหน้าที่ที่รับผิดชอบต่อพระพุทธศาสนาและเป็นการสร้าง

^{๓๐} ศรีศักร วัลลิโภดม, **คอลัมน์ สุวรรณภูมิในอาเซียน : จักรพรรดิราช ที่พึ่งของมหาชนชาวสยาม**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.matichon.co.th/prachachuen/prachachuen-scoop/news_709855 [๒๖ ตุลาคม ๒๕๖๐].

^{๓๑} สุเนตร ชุตินธรานนท์, **บุเรงนองกะยอদিনรธา : กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย**, (กรุงเทพมหานคร: สมิต, ๒๕๔๔), หน้า ๓๑.

^{๓๒} ศรีศักร วัลลิโภดม, **กรุงศรีอยุธยาของเรา**, (กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๓๓), หน้า ๗๕.

คติความเป็นผู้มีบุญทำการสั่งสมบุญ จึงรับเป็นพระราชภาระสะท้อนออกมาในการอุปถัมภ์ค้ำชู พระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองมั่นคง ทั้ง ๔ ด้าน คือ ศาสนธรรม ศาสนบุคคล ศาสนวัตถุ และศาสน พิธีในราชอาณาจักร อันเป็นการแสดงออกถึงพระเกียรติยศในหมู่ราชาที่นับถือพระพุทธศาสนา ด้วยกันและในหมู่ประชาชน^{๓๓} พระมหากษัตริย์อยุธยาแต่ละรัชกาลต่างทรงมีแสดงบทบาทต่อพระ ราชกรณียกิจด้านพระพุทธศาสนาที่แตกต่างกันไปตามสภาวะการณ์และบริบทของสังคมในช่วงนั้นๆ ทั้งที่เหมือนกันและแตกต่างกัน

หลังเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ บ้านเมืองเสื่อมโทรมลงจนไม่สามารถที่จะบูรณปฏิสังขรณ์ กลับคืนขึ้นมาใหม่ได้ ทำให้มีการตั้งราชธานีใหม่และราชวงศ์ใหม่ ซึ่งผู้ปกครองใหม่ไม่ได้มีเชื้อมาจาก ราชวงศ์หรือขุนนางชั้นสูงจากสมัยอยุธยาเป็นแค่ขุนนางสามัญชนหัวเมือง จึงมีความจำเป็นที่ พระมหากษัตริย์ในสมัยต่อมาต้องทรงใช้พระพุทธศาสนาในการสร้างสิทธิธรรมในพระราชอำนาจ และ บารมี ถึงแม้ว่าในสมัยต่อมา คือ สมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์นั้น จะยังคงดำเนินตามแบบแผนการ เมืองการปกครอง สังคมและวัฒนธรรม โดยเฉพาะพระพุทธศาสนา สืบต่อเนื่องจากสมัยอยุธยา แต่ พระมหากษัตริย์สมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ต่างก็มีแบบแผนการการบำเพ็ญพระราชกรณียกิจด้าน พระพุทธศาสนาที่ทั้งเหมือนและไม่เหมือนกับสมัยอยุธยา มีการปรับเปลี่ยนให้เข้ากับสภาวะการณ์ ของสังคมในช่วงรัชกาลของพระองค์ๆ

๑.๑.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์สมัยธนบุรีและ รัตนโกสินทร์

สมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์นั้นพระพุทธศาสนายังคงถูกใช้เพื่อประโยชน์ทางการเมืองไม่ ต่างไปจากสมัยอยุธยา แต่ด้วยบริบทของสังคมพบว่าสภาพบ้านเมืองในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ นั้นมีความแตกต่างไปจากสมัยอยุธยา ด้วยความแตกต่างนี้อาจจะส่งผลให้ความสัมพันธ์ระหว่าง พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์แตกต่างไปจากเมื่อครั้งสมัยอยุธยา การใช้พระพุทธศาสนาสร้าง ความชอบธรรมของพระมหากษัตริย์ก็จะต่างกันไป อาจจะกล่าวได้ว่า “หลักการเหมือนเดิมแต่รูปแบบ และวิธีการเปลี่ยน” กล่าวคือ อุดมคติทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ยังคง เหมือนเดิม ต่างกันตรงรูปแบบวิธีที่จะใช้แสดงเพื่อให้บรรลุถึงอุดมคตินั้นๆ ที่ผ่านทางพระราชจริยา วัตร และพระราชกรณียกิจด้านพระพุทธศาสนา

สาเหตุสำคัญประการหนึ่ง คือ พื้นฐานกำเนิดของพระราชวงศ์ใหม่ในสมัยธนบุรีและ รัตนโกสินทร์ที่มาจากสามัญชน ไม่ได้สืบเชื้อสายผู้สืบทอดมาตั้งในสมัยอยุธยา น่าจะมีส่วนทำให้เกิดการ

^{๓๓} เอนก มากอนันต์, “แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๑๗๒-๒๓๙๔”, **วิทยานพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์**, (คณะอักษรศาสตร์ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๔๐.

เปลี่ยนแปลงบทบาทและความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ซึ่งแตกต่างกันไปจากในสมัยอยุธยา ดังนั้นแล้วพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์ใหม่ทั้ง ๒ นี้ จำเป็นต้องแสดงออกให้เห็นถึงความชอบธรรม ให้เกิดการยอมรับในพระราชฐานะของพระองค์ ผ่านบทบาททางพระพุทธศาสนาในรูปแบบที่ต่างไปจากเดิมเพื่อแสดงให้เห็นถึงความสูงส่งกว่า เปี่ยมไปด้วยบุญบารมีที่เหนือกว่า เหมาะสมกับตำแหน่งผู้ปกครอง เนื่องด้วยการผลัดเปลี่ยนแผ่นดินในสมัยรัตนโกสินทร์แม้จะไม่รุนแรงเหมือนสมัยอยุธยา ดูเหมือนจะราบรื่น แต่ก็ยังคงมีอุปสรรคจากการทำทนายอำนาจและบุญบารมีอยู่บ้าง เช่น กรณีกาบัตร์สนเท่ห์ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธหล้าณภลัย รัชกาลที่ ๒ นำไปสู่การประหารเจ้าชายและไพร่พลของกรมขุนกษัตริราชบุตร หรือกรณีรัชกาลที่ ๓ ที่ก่อนขึ้นครองราชย์ทรงมีพระอิสริยยศเพียงพระองค์เจ้าที่เกิดจากพระสนม ทั้งที่ในเวลานั้นมีเจ้าฟ้าอยู่หลายพระองค์ที่มีศักดิ์และสิทธิในราชบัลลังก์ ทำให้ทั้ง ๒ รัชกาล ต่างต้องแสดงอำนาจและบุญบารมีให้ประจักษ์โดยตรงใช้พระราชกรณียกิจด้านพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือในการแสดงพระราชอำนาจของพระองค์

นอกจากเหตุผลเรื่องชาติกำเนิดของราชวงศ์แล้วแล้วอีกเหตุผลหนึ่งที่มีส่วนให้เกิดเปลี่ยนแปลงพัฒนาการของพระพุทธศาสนาที่ส่งผลถึงบทบาทความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ น่าจะเกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เป็นมาจากการเจริญทางด้านเศรษฐกิจ กล่าวคือ ในสมัยอยุธยาตอนปลาย มีชาวต่างชาติเดินเข้ามาติดต่อสัมพันธ์กับอยุธยาเป็นจำนวนมาก ทำให้การค้าเฟื่องฟูเป็นอย่างมาก การค้าภายในและการค้าต่างประเทศเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สร้างความมั่งคั่งให้รัฐ ทั้งพระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ และขุนนาง รวมไปถึงไพร่บางส่วน พระมหากษัตริย์ได้รับกำไรสูงทั้งจากการผูกขาดการค้าระหว่างประเทศและมีรายได้จากภาษีที่เพิ่มขึ้น เนื่องจากเศรษฐกิจในประเทศขยายตัวต่อเนื่องมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้แสดงความเห็นว่าสังคมในช่วงเวลานี้ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจแบบยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อการส่งออกมากขึ้น เกิดเป็นระบบการค้า ทำให้เมืองเกิดเติบโต การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเช่นนี้ทำให้ผู้คนในชนชั้นศักดินาปรับตัวมามีลักษณะเป็นกระฎุมพีมากขึ้น จากความเปลี่ยนแปลงที่ทำให้คนจำนวนหนึ่งมีชีวิตผูกพันอยู่กับเศรษฐกิจการค้ามากขึ้น มีความคิดที่ผูกพันกับความจริงเชิงประจักษ์มากขึ้น ทำให้ความต้องการทางศาสนาของคนเหล่านี้เปลี่ยนไป ความสุขที่จับต้องได้ในโลกนี้ทั้งที่เกิดจากการใช้เงินทองซื้อหามา และทั้งที่เกิดจากความสำเร็จของการสร้างสรรค์วัฒนธรรมที่สอดคล้องกับรสนิยมของตน เป็นต้นว่า วรรณกรรม หนึ่ง ละคร ที่มีลักษณะของพิธีกรรมน้อยลงและตอบสนอง

ความสนุกสนานเพลิดเพลินของชีวิตมากขึ้น^{๓๔} ในลักษณะเป็นสัจนิยมและมนุษยนิยมให้ความสำคัญกับโลกปัจจุบันและความเป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น^{๓๕}

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้นส่งผลถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาตอนปลายจนในสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ เป็นประเด็นที่น่าสนใจและมีความสำคัญ เพราะเป็นช่วงเวลารอยต่อของสังคมไทยที่จะเปลี่ยนผ่านจากสังคมจารีตเดิมสมัยอยุธยาเข้าสู่ยุคสมัยที่สังคมไทยต้องปรับตัวตามแนวทางการยอมรับตะวันตกซึ่งจะปรากฏชัดเจนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ถึงแม้ว่าในสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ เป็นเวลาเกือบ ๑๐๐ ปี ผู้ปกครองมุ่งมั่นที่สร้างสังคมบ้านเมืองให้เหมือนสมัยบ้านเมืองดีในสมัยอยุธยา โดยยึดประเพณี ธรรมเนียม วัฒนธรรมปฏิบัติสมัยอยุธยามาเป็นต้นแบบ แต่ด้วยบริบทของสังคมที่แตกต่างกันตามยุคสมัย ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์มีความเปลี่ยนแปลงไปหลายด้าน

ทำให้ในงานวิจัยฉบับนี้ผู้วิจัยมุ่งเน้นศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทยในสมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๓๙๔) นั้นว่ามีความสัมพันธ์กันแบบใด อะไรเป็นปัจจัยที่พระมหากษัตริย์ต้องสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนา โดยที่พระพุทธศาสนานั้นได้รับอะไรจากความสัมพันธ์นั้น

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ในอุดมคติทางพระพุทธศาสนา

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับมหากษัตริย์ไทย พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๓๙๔ ในการสร้างพระราชอำนาจ การสั่งสมบุญบารมี ความชอบธรรมและส่งเสริมการปกครองของพระมหากษัตริย์

๑.๒.๓ เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๓๙๔

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

๑.๓.๑ แนวคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ไทยในอุดมคติทางพระพุทธศาสนาเป็นอย่างไร

^{๓๔} นิธิ เอียวศรีวงศ์, “วัฒนธรรมกรรมพิทักษ์บรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์”, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๕), หน้า ๖-๑๘.

^{๓๕} นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๗), หน้า ๒๑๒-๒๑๓.

๑.๓.๒ อะไรเป็นปัจจัยที่มีผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับมหากษัตริย์ไทย พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๓๙๔ ในการสร้างพระราชอำนาจ การสั่งสมบุญบารมี ความชอบธรรมและส่งเสริมการปกครองของพระมหากษัตริย์

๑.๓.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับมหากษัตริย์ไทย พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๓๙๔ เป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

ผู้วิจัยได้จำกัดขอบเขตการวิจัยอยู่ในช่วงเวลาสมัยอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๑๕๔ ถึง พ.ศ. ๒๓๙๔ ตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๑๗๑) เป็นยุคหลังจากการกอบกู้เอกราชเสียกรุงครั้งที่ ๑ สำเร็จ พ.ศ. ๒๑๒๗ เป็นรัชสมัยที่บ้านเมืองสงบสุข กิจกรรมด้านสงครามมีน้อยครั้ง ทำให้พระองค์ทรงให้ความสำคัญกับการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาให้มั่นคงและพัฒนาสืบต่อจนถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย ที่กิจการพระพุทธศาสนาในช่วงนี้โดยเฉพาะในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเป็นที่ยอมรับของชนชั้นนำในสมัยรัตนโกสินทร์ว่าเป็นยุคที่พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมากจนเรียกขานว่ายุคบ้านเมืองดี ซึ่งในยุคสมัยธนบุรีต่อรัตนโกสินทร์นั้น ผู้ปกครองต่างได้ยึดประเพณี ธรรมเนียม วัฒนธรรมปฏิบัติในช่วงเวลาดังกล่าวมาเป็นต้นแบบในการสร้างบ้านเมือง ของโดยศึกษาเหตุการณ์ เพื่อความสมบูรณ์ของเนื้อหาของงานวิจัยบางกรณีก็มีความจำเป็นต้องศึกษาบริบทของสังคมก่อนช่วงเวลาและหลังช่วงเวลาที่กำหนดศึกษาด้วย

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

- ๑.๕.๑ พระพุทธศาสนา หมายถึง พระพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์
- ๑.๕.๒ ชนชั้นผู้ปกครอง หมายถึง พระมหากษัตริย์
- ๑.๕.๓ ยุคจารีต หมายถึง สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๙๔)
- ๑.๕.๔ แบบแผนเดิม หมายถึง ประเพณีธรรมเนียมปฏิบัติในสมัยอยุธยา

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑ วิทยานิพนธ์

สถาพร อรรถวิลาศ อธิบายเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาไว้ในวิทยานิพนธ์เรื่อง **คติความเชื่อทางพุทธศาสนาแบบลังกาก็วิถีชีวิตชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีสัชชนาลัย**^{๓๖} วิทยานิพนธ์เรื่องนี้จะทำให้เราเข้าใจพัฒนาการของพุทธศาสนาเถรวาท แบบลังกาที่นับถือในสมัยอยุธยา ว่ามีความเป็นมาอย่างไร เข้ามาสู่อาณาจักรไทยได้อย่างไร และมีอิทธิพลต่ออาณาจักรของไทยอย่างไรบ้าง เพราะว่าบางอย่างได้พัฒนามาจนถึงสมัยอยุธยา ได้วิเคราะห์และอธิบายถึงพัฒนาการของการขยายตัวของพระพุทธศาสนาในดินแดนไทย และอาณาจักรสุโขทัย-ศรีสัชชนาลัยนั้นเกิดจากคติความเชื่อที่มีพระพุทธศาสนาแบบลังกา ตลอดจนสภาพการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งเสริมให้ชนชั้นผู้ปกครองและประชาชนนับถือพระพุทธศาสนาแบบลังกา โดยได้มีการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาด้วยการ “กัลปนา” อุทิศที่ดิน ทรัพย์สิน แรงงานคนและสัตว์ให้แก่วัดวาอารามต่างๆ พระสงฆ์เป็นผู้นำและมีบทบาทต่อชุมชนที่ขยายตัวออกไป พระสงฆ์ได้รับการศึกษาพระพุทธศาสนาตามแบบลังกามาตั้งแต่ พุทธศตวรรษที่ ๑๔ โดยได้รับกาสันนิษฐานจากกษัตริย์ และพระพุทธศาสนาแบบลังกาก็ได้ผสมผสานเข้ากับความเชื่อดั้งเดิมของท้องถิ่นด้วย ดังจะเห็นได้จากวิถีชีวิตของผู้คนในชุมชนเมืองทั้งสองที่สื่อธรรมด้วยศิลปะสถาปัตยกรรม

ทองดี ปิงใจ อธิบายเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาไว้ในวิทยานิพนธ์เรื่อง **พุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมอยุธยารัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถถึงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. ๑๙๙๑-๒๑๗๑)**^{๓๗} วิทยานิพนธ์เรื่องนี้จะทำให้เราเข้าใจพัฒนาการของพุทธศาสนาในสมัยอยุธยาตอนต้นได้วิเคราะห์และอธิบายถึงคติความเชื่อพระพุทธศาสนาผสมผสานกับศาสนาพราหมณ์เพื่อเป็นเครื่องมือของรัฐในการปกครองประชาชน พระมหากษัตริย์ต้องเป็นองค์ศาสนูปถัมภก มีพระราชกรณียกิจที่ต้องทรงสนับสนุนการสร้างวัด อุทิศที่ดินและบริจาคทรัพย์และข้าทาสให้แก่วัด ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถที่ทรงนำเอา มหาชาติคำหลวง มาเป็นอุดมการณ์ของสังคมอยุธยา ซึ่งกลายเป็นประเพณีหลวง เน้นเรื่อง “ทานบารมี” และ “บุญบารมี” กษัตริย์มีอำนาจโดยชอบธรรมนั้นต้องมีการสั่งสมบุญบารมี มีการให้ศึกษาอบรมไพร่ฟ้าประชาชนของอยุธยา ผ่าน

^{๓๖} สถาพร อรรถวิลาศ, “คติความเชื่อทางพุทธศาสนาแบบลังกาก็วิถีชีวิตชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีสัชชนาลัย”, *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์*, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๙).

^{๓๗} ทองดี ปิงใจ, “พุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมอยุธยารัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถถึงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. ๑๙๙๑-๒๑๗๑)”, *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑).

ประเพณีการเทศน์มหาชาติ และการเทศน์เรื่องไตรภูมิ ทำให้ประชาชนยอมรับในเรื่อง บุญบารมี และเรื่องกฎแห่งกรรม และกล่าวถึงกฎหมายที่มีพื้นฐานมาจากพระพุทธศาสนาที่แสดงถึงพัฒนาการทางสังคมในระดับครอบครัว และอธิบายถึงบทบาทความสัมพันธ์ของบุคคลในสังคม เช่น มุลนายกับไพร่ และทาส ผ่านประเพณีการบวช เป็นต้น ระบบการปกครอง การบริหาร ประเพณีที่เกี่ยวข้องกับพุทธธรรมได้ปฏิบัติสืบทอดกันมา เมื่อสงครามระหว่างไทยกับพม่า ที่กินเวลานานกว่า ๓๐ ปี ทำให้ลัทธิประเพณีทางพุทธศาสนานั้นซบเซาลง ต่อมาเมื่อบ้านเมืองเป็น เอกราชสภาพสังคมเป็นสงบสุข เรียบร้อย สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมได้ทรงฟื้นฟูพระพุทธศาสนาให้กลับมารุ่งเรืองอีกครั้งหนึ่งจะได้เป็นอุดมการณ์ของอยุธยาตอนปลายสืบมา

พิมพ์รำไพ เปรมสมิทธิ์ อธิบายเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาไว้ในวิทยานิพนธ์เรื่อง **ความสัมพันธ์ทางพุทธศาสนาระหว่างไทยกับลังกาดั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**^{๓๘} วิทยานิพนธ์เรื่องนี้ได้แสดงความเป็นชาตินิยมทางวัฒนธรรม เพราะได้วิเคราะห์และอธิบายถึงประเทศไทยและประเทศลังกามีความสัมพันธ์กันมาอย่างยาวนานการติดต่อกันระหว่างชาติเป็นลักษณะต่างตอบแทนกัน เนื่องด้วยพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะพระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ที่เข้ามาตั้งมั่นและเจริญมาตามลำดับตั้งแต่สมัยสุโขทัยพัฒนาจนเป็นรากฐานของชีวิตวัฒนธรรมของชาวไทยจนถึงปัจจุบัน ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับลังกาในสมัยอยุธยาตอนปลายในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศและในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องด้วยพระพุทธศาสนาในลังกาเกิดความเสื่อมโทรมเจ้าอาณานิคมทั้งสองยุค คือ ฮอลันดาในสมัยอยุธยา หวังผลประโยชน์ทางการค้ากับอยุธยา จึงสนับสนุนให้ลังกามาติดต่อกับอยุธยา และอังกฤษในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ไม่มีนโยบายเบียดเบียนพระพุทธศาสนา ทำให้ทั้งสองยุคลังกาต้องขอรับการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาจากไทย เพราะมีพื้นฐานการนับถือศาสนาแบบเดียวกันและพระพุทธศาสนาในประเทศไทยนั้นมั่นคง และได้เสนอว่าลังกาเลือกที่จะขอความช่วยเหลือจากไทยเพราะ ไทยเป็นชาติที่นับถือพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทเพียงประเทศเดียวที่ยังคงรักษาเอกราชไว้ได้ในขณะนั้น จะทำให้มีการก่อตั้งนิกายสยามวงศ์ ซึ่งเป็นนิกายเก่าแก่และใหญ่ที่สุดของลังกามาจนกระทั่งปัจจุบัน

^{๓๘} พิมพ์รำไพ เปรมสมิทธิ์, “ความสัมพันธ์ทางพุทธศาสนาระหว่างไทยกับลังกาดั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์**, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔).

อเนก มากอนันต์ อธิบายเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาไว้ในวิทยานิพนธ์เรื่อง **แนวคิดเรื่องจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๑๗๒-๒๓๙๔**^{๙๙} ได้วิเคราะห์และอธิบายถึงคติความเชื่อเรื่อง “พระเจ้าจักรพรรดิราช” เป็นแนวคิดที่ปรากฏอยู่ในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเกี่ยวข้องกับอุดมคติของชนชั้นนำหรือชนชั้นปกครอง เป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งที่มีอิทธิพลกับแนวความคิดเกี่ยวกับรัฐในสมัย สุโขทัย อยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ คือนำมาเป็นเครื่องมือในการปกครอง การจะเป็นจักรพรรดิราชไม่ได้มีเพียงการทำสงครามขยายอาณาเขตเท่านั้นตั้งสามรถทำได้ โดยการเป็น “พระธรรมราชาธิราช” คือ เป็นราชาผู้ประพฤติธรรมมีคุณธรรมสูงกว่าราชาอื่นทั้งหมด ซึ่งสอดคล้องกับพระเจ้าจักรพรรดิในแนวคิดของพระพุทธศาสนาเถรวาท จะเป็นได้โดยการประพฤติธรรมเน้นธรรมเป็นสำคัญ ต้องสร้างบุญบารมี ที่เป็นเครื่องปกครองตนเองและเป็นคุณสมบัติของผู้ปกครองเพื่อปกครองผู้อื่นได้แก่ ทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตรธรรม หรือ แสดงออกผ่านพระราชกรณียกิจทางศาสนาในการอุปถัมภ์ค้ำจุนรักษาพระพุทธศาสนา และได้เสนอว่าแนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชเป็นเบื้องหลังการประดิษฐ์ฐานพุทธศาสนาในลังกาในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ รวมทั้งพยายามที่จะจัดระเบียบความเชื่อให้กับลังกาด้วย เท้ากับแสดงตนเป็นผู้นำศูนย์กลางพุทธศาสนาของอยุธยา ทั้งเป็นการแสดงให้เห็นว่าพยายามที่จะเข้าถึงอุดมคติอย่างหนึ่งของการเป็นพระเจ้าจักรพรรดิราช คือราชาสูงสุดผู้อุปถัมภ์ค้ำชูพุทธศาสนา

สายชล สัตยานุรักษ์ อธิบายเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาไว้ในวิทยานิพนธ์เรื่อง **พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองใน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)**^{๑๐} ได้วิเคราะห์และอธิบายถึงความคลี่คลายเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยจากสมัยปลายอยุธยาถึงธนบุรี และลักษณะทั่วไปของความคิดทางศาสนา ลักษณะทั่วไปของความคิดทางพุทธศาสนาในสมัยอยุธยาตอนปลายเกิดจากปัจจัยการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สถานภาพทางการเมืองที่มีผลต่อการกำหนดความคิดทางการเมืองเพื่อเป็นอุดมการณ์ของรัฐชนชั้นไพร่มีการเปลี่ยนแปลงตนเองเป็น กระฎุมพี ทำให้การเรียนรู้และวิถีชีวิตของไพร่ปรับเปลี่ยนไปส่งผลให้ความคิดทางด้านพระพุทธศาสนานั้นเปลี่ยนไปจากสมัยอยุธยาตอนต้น ความเชื่อด้านพระพุทธศาสนาในช่วงนี้มีความลึกซึ้งมากขึ้น มีการใช้สติปัญญาความสามารถของมนุษย์มากขึ้นในการที่จะให้เหตุผลต่างๆในการที่จะเชื่อ เปลี่ยนจากความเชื่อที่มีเหตุผลบนพื้นฐานที่อยู่บนความจริงปรมัตถ์ มาเป็นเหตุผลที่มีพื้นฐานอยู่บนความจริงตาม

^{๙๙} อเนก มากอนันต์, “แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๑๗๒-๒๓๙๔”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์**, (คณะอักษรศาสตร์: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐).

^{๑๐} สายชล สัตยานุรักษ์, “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองใน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์**, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕).

ประสบการณ์มากขึ้นมีลักษณะเป็นสัจนิยม และเหตุผลนิยม ทำให้พระพุทธศาสนาเป็นแบบมนุษยนิยม คนหันมาสนใจพุทธธรรมที่เป็นแก่นแท้ของศาสนา เชื่อว่ามนุษย์นั้นสามารถกำหนดชะตาชีวิตตัวเองได้ มีกรรมและวิบากกรรม อยู่ในโลกปัจจุบัน ความสุขจำเป็นต้องได้ในโลกนี้ด้วยเงินทองใช้สอยซื้อหามา ความเชื่อในโลกหน้าลดลง

เกริกเกียรติ ไพบูลย์ศิลป์ อธิบายเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาไว้ในวิทยานิพนธ์เรื่อง **พุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๙๔**^๑ ได้วิเคราะห์และอธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทยในการสร้างเสริมพระราชอำนาจ พระบารมี และความชอบธรรมในพระราชอำนาจการปกครอง จากการศึกษาพบว่าแม้ในสมัยธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์พระมหากษัตริย์ไทยยังคงใช้แบบแผนสังคมในสมัยอยุธยาตอนปลายมาเป็นต้นแบบในการสร้างบ้านเมือง พระพุทธศาสนาถูกเลือกมาเป็นกรอบคิดเพื่อใช้ในการเชิดชูพระราชอำนาจ พระบารมี และสร้างความชอบธรรมในการปกครองที่แตกต่างกันตามปัจจัยทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมในแต่ละรัชกาล โดยในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงแสดงพระองค์เป็นผู้นำศาสนาเทียบเคียงกับการเป็นพระพุทธเจ้าบนโลกมนุษย์ผ่านการสร้างบารมีเฉพาะพระองค์ สมเด็จพระพุทธยอดเจ้าจุฬาโลกทรงแสดงออกในฐานะผู้อุปถัมภ์สูงสุด ได้สร้างระเบียบเพื่อควบคุมพระสงฆ์บุคลากรทางพุทธศาสนาให้อยู่ในมาตรฐานของรัฐ สมเด็จพระพุทธเลิศลวงนภลัยทรงประกอบพระราชกรณียกิจทางศาสนาให้ยิ่งใหญ่กว่าพระมหากษัตริย์ชาวพุทธอื่นใดในภูมิภาค และสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระพุทธรูป วัดรวมทั้งพุทธสัญลักษณ์ที่มีความพิเศษทั้งเชิงปริมาณ และขนาด เพื่อสร้างความชอบธรรมจากปัญหาพระชาติกำเนิดที่บั่นทอนพระบารมีความชอบธรรมในการขึ้นครองราชย์

๑.๖.๒ งานวิจัยและหนังสือ

ธิดา สาระยา อธิบายเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาไว้ในบทความเรื่อง **อารยธรรมสยามก่อนสมัยอยุธยา**^๒ ได้วิเคราะห์และอธิบายถึงประวัติศาสตร์ พัฒนาการของพระพุทธศาสนาว่าพระพุทธศาสนาสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๒๑ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๙ อยุธยา ได้เติบโตเป็นศูนย์กลางทางการเมือง และพุทธศาสนาลังกาวงศ์ หมายถึงพระพุทธศาสนาเถรวาทจากลังกาและใช้พระไตรปิฎกบาลีเป็นหลัก ได้กลายเป็นศาสนาหลักของชนชาติไทย คติสำคัญที่ได้รับการเน้นเผย คติเกี่ยวกับพระศรีอริยเมตไตรย คติเกี่ยวกับพระบรมธาตุและพระพุทธบาท พุทธประวัติ และปาฏิหาริย์ของพระพุทธเจ้า เรื่องชาดก พุทธศาสนาได้กลายเป็นพื้นฐานแห่งโลกทัศน์ของผู้คนในสมัยนั้น ให้รู้จัก

^๑ เกริกเกียรติ ไพบูลย์ศิลป์, “พุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๙๔”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์**, (คณะอักษรศาสตร์: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓).

^๒ ธิดา สาระยา, **อารยธรรมไทย**, (กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ๒๕๓๙).

ความดี ความชั่ว บาปบุญคุณโทษ ตลอดจนเป็นพื้นฐานความรู้เกี่ยวกับโลก ชีวิต ธรรมชาติ และจักรวาล พุทธศาสนาได้หล่อหลอมความต่างทางวัฒนธรรม เป็นแกนของระบบความคิดความเชื่อในหมู่คนทั่วไป มีการ บูรณาการศาสนาความเชื่อ เข้ากับขนบประเพณี ได้มีการผสมผสานระหว่างคติพุทธพราหมณ์ และความเชื่อดั้งเดิม พระพุทธศาสนาเป็นสื่อทางวัฒนธรรมอย่างหนึ่งที่ช่วยผสานประชาชนและสร้างความเชื่อมั่น ซึ่งจะนำไปสู่ความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์ และบูรณาการด้านศิลปวัฒนธรรม

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ อธิบายเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาไว้ในหนังสือเรื่อง **อยุธยาประวัติศาสตร์และการเมือง**^{๔๓} ได้วิเคราะห์และอธิบายถึงการขยายอำนาจของอยุธยาไปทางสุโขทัย ซึ่งจะกล่าวถึงวิธีการและนโยบายของอยุธยาในการใช้พระพุทธศาสนาเข้ามามีบทบาทสำคัญที่ทำให้เป็นนโยบายการเมือง จะเห็นได้ชัดเจนในสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ กษัตริย์กรุงศรีอยุธยาที่รวบรวมสุโขทัยเข้ากับอาณาจักรอยุธยาด้วยพระพุทธศาสนา โดยที่ไม่ต้องตั้งใช้กำลังทหาร หรือการทูต โดยใช้ขนบธรรมเนียมทางพระพุทธศาสนาเข้าไปกลืน จนทำให้พระพุทธศาสนาได้กลายเป็นฐานทางการเมืองที่ทำให้เกิดอำนาจชอบธรรมในการปกครองบนรากฐานทางศีลธรรมจนถึงปัจจุบันนี้เมื่อไม่รับความเป็นธรรมทางอำนาจหรือต้องการจะปลดแอกทางอำนาจก็จะทำการทำทลายทางอำนาจด้วยการเป็น “กบฏ”

สายสกุล เดชาบุตร อธิบายเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาไว้ในหนังสือเรื่อง **กบฏไพร่หรือฝิบุญ : ประวัติศาสตร์การต่อสู้ของราษฎรกับอำนาจรัฐเหนือแผ่นดินสยาม**^{๔๔} ได้วิเคราะห์และอธิบายถึงความหมายของคำว่ากบฏ ปัญหาและสาเหตุของการก่อการกบฏในสมัยอยุธยาส่วนหนึ่งนั้นได้มีแนวคิดมาจากพระพุทธศาสนา ได้นำคติความเชื่อทางพระพุทธศาสนาเป็นตัวเชื่อมโยงอ้างสิทธิความชอบธรรมในการรวบรวมอำนาจ โดยมีการยกตัวอย่างกบฏไพร่ และฝิบุญเมื่อ "ไพร่" หาญกล้าทำอำนาจรัฐ กบฏไพร่ญาณพิเชียร กบฏไพร่ครั้งแรกในสมัยอยุธยา กบฏธรรมเถียร กบฏไพร่ สมัยพระเพทราชา และกบฏบุญกว้าง ฝิบุญสมัยอยุธยา กบฏนั้นมีลักษณะเป็นชาวบ้าน ฝิบุญ หรือผู้วิเศษ เน้นเป็นตำนานการต่อสู้ของชาวบ้านที่เรียกร้องความเป็นธรรมต่อรัฐ หรือความมั่งงายที่นำมาสร้างเป็นฐานเสียงอำนาจต่อรองทางผลประโยชน์กับรัฐ (เลือกอ่านเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับอยุธยา)

^{๔๓} ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, **อยุธยาประวัติศาสตร์และการเมือง**, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๔).

^{๔๔} สายสกุล เดชาบุตร, **กบฏไพร่หรือฝิบุญ : ประวัติศาสตร์การต่อสู้ของราษฎรกับอำนาจรัฐเหนือแผ่นดินสยาม**, (กรุงเทพมหานคร: ยิปซี กรู๊ป, ๒๕๕๕).

ดินาร์ บุญธรรม อธิบายเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาไว้ในหนังสือเรื่อง **พระมหากษัตริย์ไทยกับพระพุทธศาสนา**^{๔๕} เป็นงานลักษณะ งานสารคดี เชิงประวัติศาสตร์ได้วิเคราะห์และอธิบายถึงพัฒนาการความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนา ตั้งแต่สมัยขอมพุกทวิปจนกระทั่งถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ในการสร้างความชอบธรรมการเมืองพระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์จะต้องอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาได้ องค์ประกอบ ๔ ประการ คือ ศาสนธรรม ศาสนาบุคคล ศาสนวัตถุ และศาสนพิธี เป็นหนึ่งในกระบวนการสร้างความชอบธรรมให้กับความเป็นกษัตริย์ที่จะปกครองบ้านเมืองและสืบสันตติวงศ์อย่างยาวนานผาสุกต่อเนื่องไป พระมหากษัตริย์ในแต่ละยุคสมัยทรงพยายามสร้างสมพระราชสถานะความเป็น “พุทธกษัตริย์” อย่างในสมัยอยุธยา พระมหากษัตริย์บางพระองค์ทรงเน้นบทบาทของ “ปราชญ์ผู้ธรรม” คือ พระองค์เอง ต้องศึกษาธรรมในพระพุทธศาสนาจนถึงขั้นสามารถที่จะสั่งสอนธรรมแก่อาณาประชาราษฎร์ได้ หรือบางพระองค์สามารถที่จะทรงนำธรรมะหรืออุดมคติเรื่องต่างๆ ในพระพุทธศาสนามาอธิบายฐานะและบทบาทของพระองค์ในสังคม เพื่อสร้างบุญบารมีให้เป็นที่ประจักษ์ได้ หรือบางพระองค์ทรงนับถือพระพุทธศาสนาเป็นหลักเหตุผล และทรงพยายามปลูกฝังให้อาณาประชาราษฎร์นับถือตามพระองค์ด้วย พระพุทธศาสนาเถรวาทนั้นเป็นกลจักรตัวแปรสำคัญในประวัติศาสตร์ที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ในสังคมไทย

เฉลิม พงศ์อาจารย์ อธิบายเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาไว้ในหนังสือเรื่อง **พื้นฐานอารยธรรมไทย**^{๔๖} มีลักษณะเป็นตำราเรียน ได้วิเคราะห์และอธิบายถึงพระพุทธศาสนาไว้ในบทที่ ๖ ศาสนาและประเพณี ว่า แต่เดิมก่อนที่ชาวไทยจะนับถือศาสนานั้นได้มีการนับถือผีมาก่อน พระพุทธศาสนาเผยแผ่เข้ามาตั้งมั่นครั้งแรกในนครปฐมในราวพุทธศตวรรษที่ ๓ และได้มีพัฒนาการมาตามลำดับยุคสมัย โดยเฉพาะในสมัยอยุธยาที่มีการอธิบายถึงเหตุแห่งการสร้างวัด แต่เดิมการสร้างวัดจะสร้างด้วยจะให้เป็น ปุชนิยสถาน พุทธบูชา ต่อมาพัฒนามาเป็น สถานศึกษา เป็นที่ชุมนุมของประชาราษฎร์ เป็นสถานพยาบาล และเมื่อบ้านเมืองเจริญมั่งคั่งมากขึ้นเศรษฐกิจดีมาก ได้มีการสร้างวัดวาอารามใหญ่โตมากมายไม่ได้จำกัดว่ากษัตริย์เท่านั้นที่จะสร้างวัดใหญ่โตได้ เจ้านาย ขุนนาง คหบดีผู้มั่งคั่งก็สามารถสร้างได้ สร้างไว้เพื่อเก็บอัฐิของบรรพบุรุษตนเอง มีมากจนในยุคหลังกล่าวถึงว่าสร้างวัดไว้ให้ลูกท่านเล่น ได้กล่าวถึงการศึกษาของพระสงฆ์ว่า แบ่งเป็น ๓ ระดับ คือ เปรียญตรี ศึกษาบาลี สามารถแปลและมีความรู้ในพระสุตันตปิฎกอย่างท่องแท้ เปรียญโท มีความรู้ในพระสุตันตปิฎก และพระวินัยปิฎก และเปรียญเอก มีความรู้ในสุตันตปิฎก พระวินัยปิฎก และพระอรรถกถาปิฎก และได้มีกล่าวถึง

^{๔๕} ดินาร์ บุญธรรม, **พระมหากษัตริย์ไทยกับพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๕).

^{๔๖} เฉลิม พงศ์อาจารย์, **พื้นฐานอารยธรรมไทย**, (พิษณุโลก: โครงการตำรา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, ๒๕๒๙).

วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญในสมัยอยุธยา เช่น มหาชาติคำหลวง ภาพพิมพ์มหาชาติ สมุทรโฆษคำฉันท์ นันทโศปน์ทศูตรคำหลวง พระมาลัยคำหลวง และบุณโณวาทคำฉันท์ ซึ่งไม่ได้ให้รายละเอียดมากนักให้เพียงแค่ชื่อผู้แต่งเท่านั้น และสุดท้ายกล่าวเกี่ยวกับประเพณีของไทยที่มีพื้นฐานมาจากพระพุทธศาสนานั้นเอง

ศักดิ์ศรี แยมันดดา อธิบายเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาไว้ในหนังสือเรื่อง **วรรณคดีพุทธศาสนาพากย์ไทย**^{๔๗} ได้วิเคราะห์และอธิบายถึงวรรณคดีที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาโดยได้แบ่งช่วงเวลาศึกษาเป็นสองช่วงคือ อยุธยาตอนต้น ปรากฏว่ามีงานวรรณคดีพระพุทธศาสนา ๒ เล่ม มหาชาติคำหลวง ที่แต่งในสมัยเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ดำเนินเรื่องพระเวสสันดรชาดก ประกอบด้วยคำประพันธ์หลายชนิด คือโคลง ฉันท์ กาพย์ และร่าย มีวัตถุประสงค์ให้แต่งขึ้นไว้สวดไม่ใช่เอาไว้เทศน์อีก หนึ่งเล่ม คือ ภาพพิมพ์มหาชาติ ที่แต่งขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ภาพพิมพ์มหาชาติเป็นพัฒนาการของมหาชาติคำหลวงที่เริ่มเปลี่ยนแปลงไปสู่ความนิยมแพร่หลายในหมู่ประชาชน มีการประพันธ์ด้วยคำประพันธ์เดียว คือร่ายยาว เพื่อให้ง่ายต่อการเข้าใจ รวดเร็วต่อการฟัง ให้สามารถจบได้ ๑๓ กัณฑ์ภายในวันเดียว และสมัยอยุธยาตอนปลาย มีวรรณคดีพระพุทธศาสนาตกทอดมาเพียง ๔ เรื่องเท่านั้นคือ โคลงชะลอพระพุทธไสยาสน์วัดป่าโมก บุนโณวาทคำฉันท์ ผู้แต่ง คือ พระมหานาค วัดท่าทราย อยุธยา กล่าวว่ามีมาจาก บุนโณวาทสูตร ใน มัชฌิมนิกาย แต่เมื่อเปรียบเทียบกันแล้วพบว่ามีความแตกต่างกันหลายประการบุนโณวาทคำฉันท์มุ่งแสดงตำนานพระพุทธรูปบาทสระบุรีการก่อสร้างมณฑปพระพุทธรูปบาท ตลอดจนพระราชประเพณีสมโภชพระพุทธรูปอันเป็นพระราชกรณียกิจของพระเจ้าแผ่นดินสมัยอยุธยาทุกพระองค์มากกว่านันทโศปน์ทศูตรคำหลวง ผู้นิพนธ์ คือ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร (กุ้ง) แต่งเลียนแบบ มหาชาติคำหลวง โดยยกบาลีเป็นเบื้องต้น แล้วแปลไทยโดยขยายออกไปให้ยืดยาวขึ้นเพื่อความแจ่มแจ้งในข้อความ และพระมาลัย ศักดิ์ศรี แยมันดดา วิเคราะห์ว่าไม่น่าจะเป็นผลงานของ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร (กุ้ง) เพราะเป็นงานประเภทเดียวกันกับนันทโศปน์ทศูตรคำหลวง และแต่งห่างกันเพียงแค่ ๑ ปี พระมาลัยจบลงด้วยโคลง ๔ สุภาพ รวม ๕ บท ที่พรรณนาถึงความปรารถนาที่จะได้ไปพบพระศรีอริยเมตไตรยในอนาคตกาลด้วย

พระมหาอุทตนา นรเชฏโฐ อธิบายเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาไว้ในหนังสือเรื่อง **พระสงฆ์กับสังคมไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยา**^{๔๘} ได้วิเคราะห์และอธิบายถึงประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวกับพระสงฆ์ไทยในสมัยอยุธยา ได้พิจารณาเห็นว่าพระสงฆ์ไทยในสมัยอยุธยานั้น มีบทบาทต่อสังคมมาก จนสามารถกล่าวได้ว่าพระสงฆ์ได้ร่วมสร้างประวัติศาสตร์ชาติและประวัติศาสตร์ชาติไทยในสมัยอยุธยาไม่สามารถ

^{๔๗} ศักดิ์ศรี แยมันดดา, **วรรณคดีพุทธศาสนาพากย์ไทย**, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๕).

^{๔๘} พระมหาอุทตนา นรเชฏโฐ, **พระสงฆ์กับสังคมไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดสำนักพิมพ์และสายส่งดวงแก้ว, ๒๕๕๗).

แยกออกจากบทบาทของพระสงฆ์และพระพุทธรูปศาสนาได้เลย เพราะความเป็นไปของชาติ ล้วนเกี่ยวข้องกับพระสงฆ์ทั้งสิ้น ได้เสนอถึงแรงผลักดันบทบาท การได้รับการยอมรับและการประยุกต์ใช้ หลักธรรมของพระสงฆ์ในสมัยนั้นว่า เกิดจากปัจจัย ๔ ประการ คือ ๑. การตระหนักถึงความเดือดร้อนของผู้อื่น ๒. ความต้องการอำนาจทางการเมืองการปกครอง ๓. การสนองนโยบายของผู้ปกครองอาณาจักร ๔. ภัยสงคราม โดยที่พระสงฆ์จะแสดงบทบาท ๕ ด้าน ดังนี้ ๑. ด้านการศึกษา ๒. เป็นคนกลางระงับปัญหา ๓. ด้านการเมืองการปกครอง คือเป็นผู้สนับสนุนทั้งทางตรงและทางอ้อมกับการเมือง ๔. ด้านความมั่นคงของสถาบัน และ ๕. ด้านพิธีกรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี สังคมได้ยอมรับบทบาทของพระสงฆ์ด้วยเงื่อนไข ๓ ประการ คือ ๑. สถานภาพของพระสงฆ์ ที่มีความสูงส่งทางสังคม เป็นผู้ศีลธรรม เป็นนำทางด้านจิตวิญญาณ ๒. เป้าหมายการเข้าร่วมกิจกรรมกับสังคม และ ๓. รูปแบบของกิจกรรม

วรพร ภู่งศ์พันธ์ อธิบายเกี่ยวกับพระพุทธรูปศาสนาไว้ในบทความเรื่อง **พหุสังคมในสมัยอยุธยา**^{๔๔} ได้วิเคราะห์และอธิบายถึงอยุธยาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ว่าเป็นเมืองท่าแสดงการค้า เปิดกว้างสำหรับคนทุกเชื้อชาติ ทุกศาสนา จนอยุธยาเป็นพหุสังคมมีความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ มีชาวต่างชาติเข้ามาบริหารราชการ เข้ามีบทบาททางเศรษฐกิจและการเมือง การดำรงอยู่ของชุมชนต่างชาตินั้นค่อนข้างได้รับอิสระโดยเฉพาะเรื่องการประกอบพิธีทางศาสนาและพิธีกรรม รวมไปถึงการมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางสังคมของชาวต่างชาติในอยุธยาที่นอกเหนือจากการค้า อันเนื่องมาจากการดำเนินนโยบายเปิดกว้างทางศาสนาและแนวคิดการเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ซึ่งพระองค์คิดว่า เป็นการส่งสมบุญภูมิได้ส่งเคราะห์คนที่ไม่มีที่พึ่ง ซึ่งเป็นอุดมการณ์หนึ่งของการเป็นจักรพรรดิราชา

ศรีศักร วัลลิโภดม อธิบายเกี่ยวกับพระพุทธรูปศาสนาไว้ในบทความเรื่อง **เวนิสตะวันออก**^{๔๕} ได้วิเคราะห์และอธิบายถึงอยุธยาตอนปลายว่า คติธรรมในพระพุทธรูปศาสนาเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้ชนชั้นปกครองและชนชั้นที่ถูกปกครองอยู่ร่วมกันได้ไม่มีความเหลื่อมล้ำต่ำสูง เป็นเหตุให้เกิดความสงบเรียบร้อยภายใน พระมหากษัตริย์ของอยุธยาเป็นเสมือนเทพเจ้า เป็นเจ้าชีวิตที่มีพระราชอำนาจเหนือผู้ใดในโลก แต่ถ้ามองดูพระองค์ในฐานะพุทธมามกะในสายตาของคนในชนชั้นผู้ถูกปกครอง พระองค์คือองค์อัครศาสนูปถัมภก ทรงเป็นผู้นำทางโลกและทางธรรม ทรงเป็นธรรมราชาอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ของทศพิธราชธรรม ทำให้เกิดความสงบสุขภายใน ซึ่งยังผลให้เกิดความเจริญรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจด้วย อธิบายถึงสมัยสมเด็จพระนารายณ์ว่าบ้านเมืองเป็นเมืองเปิด อยุธยาร่ำรวยรุกรากว่าเมืองอื่นๆ

^{๔๔} วรพร ภู่งศ์พันธ์, “พหุสังคมในสมัยอยุธยา”, เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง “สังคมนานาชาติและชาวเอเชียในกรุงศรีอยุธยา” วันที่ ๗-๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๑ ณ. หอประชุม มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา, จัดทำโดย สถาบันอยุธยาศึกษา มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา.

^{๔๕} ศรีศักร วัลลิโภดม, **ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ กรุงศรีอยุธยาของเรา**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๖).

ในภูมิภาคนี้จากการค้า ความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจควบคู่ไปกับความโอ่อ่าทางด้านศิลปวัฒนธรรม ไม่ว่าจะเป็นทางโลกหรือทางธรรม และพระพุทธศาสนานั้นจะรุ่งเรืองจนทำให้อยุธยาเป็นศูนย์กลาง พระพุทธศาสนาของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ บรรดาบ้านเมืองอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็น มอญ เขมร ลาว และแม้แต่หัวเวาซึ่งเคยเป็นที่ศึกษาของพระพุทธศาสนาเกิดความวุ่นวาย ถูกทอดทิ้งทำลาย เกิดสงครามกลางเมืองและความไม่สงบไปทั่ว ลังกาอดีตเคยเป็นต้นแบบทางพระพุทธศาสนาเถรวาทให้กับภูมิภาคนี้ยังได้รับความเดือดร้อนต้องเข้ามาขอพึ่งทางศาสนากับอยุธยาโดยขอให้ไปสอนพระพุทธศาสนาและประกอบพิธีบวชให้ พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศก็ได้พระราชทานความช่วยเหลือทำให้ลังกาเป็นพระพุทธศาสนาแบบสยามวงศ์สืบต่อมา พระองค์ทรงพุดิธรรมราชา เป็นองค์ครุปลัฎม์ที่สนใจในการทำบุญ สร้างวัดวาอาราม และปฏิสังขรณ์ วัดและวังที่มีมาตั้งแต่อดีต รุ่งเรืองทั้งด้านวรรณกรรม ช่างฝีมือพุทธศิลป์ต่าง เป็นต้น

สุภาพรณ ฌ บางช้าง อธิบายเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาไว้ในบทความเรื่อง **พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์สมัยอยุธยา**^{๕๑} ได้วิเคราะห์และอธิบายถึงลักษณะพุทธธรรมในสมัยอยุธยาตอนปลายมีลักษณะหลากหลาย โดยที่พุทธธรรมในบริบทสังคมไทยในรูประบบความรู้ ระบบค่านิยมพฤติกรรมบุญ และระบบคติความเชื่อที่สืบทอดมาจากสุโขทัย พุทธธรรมที่ปรับเข้ากับคติเทวราชาและคณะเดียวกัน ก็รับรองให้คติเทวราชาแบบพราหมณ์เปลี่ยนเป็นคติเทวพุทธธรรม พุทธศาสนาสานกับคติไสยศาสตร์ ความเชื่อในเรื่องบุญฤทธิวิyakม พุทธธรรมที่แสดงสาระออกไปจะเน้นไปทางสาระอิทธิปาฏิหาริย์ พุทธธรรมเชิงปัญญาตามพระไตรปิฎก และพุทธธรรมแบบวิชาการที่แสดงโลกทัศน์ซึ่งไม่สัมพันธ์กับชีวิตทัศน์ เมื่อศาสนาคริสต์เผยแผ่เข้ามาคนไทยที่มีความมั่นคงในพุทธธรรมและมีการปฏิบัติต่อผู้เผยแผ่ศาสนาคริสต์ด้วยมิตรภาพของพุทธศาสนิกชน และการที่การค้ากับต่างประเทศในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลายขยายตัว ซึ่งมีผลต่อคนไทยโดยเฉพาะระดับมูลนายที่เกี่ยวข้องทั้งในด้านเศรษฐกิจและการเลื่อนระดับชั้นทางสังคม ผลประโยชน์ทางวัตถุที่เกิดขึ้นทำให้ทางราชการประกอบการทุจริต ความไม่ชอบธรรมนี้ได้ขยายไปในมูลนายในหัวเมืองด้วยก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างมูลนายกับไพร่ ทำให้คนไทยอยู่ในสภาพอ่อนแอ สับสน พุทธธรรมไม่อาจจะเป็นศูนย์จิตใจคนได้อีกแล้วที่สูดอยุธยาที่ขึ้นครวกล่มสลายสิ้นเองเอกราชในปี พ.ศ. ๒๓๑๐

^{๕๑} สุภาพรณ ฌ บางช้าง, “พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์สมัยอยุธยา”, (เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง **กรุงศรีอยุธยา : อารยธรรมไทย** ศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยาศึกษา สถาบันไทยคดีศึกษา ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และวิทยาลัยครูพระนครศรีอยุธยา วันที่ ๒๒-๒๕ สิงหาคม ๒๕๓๓.

๑.๖.๓ เอกสารชาวต่างชาติ

จันทร์ฉาย ภัคอธิคม แปล **กรุงศรีอยุธยาในเอกสารหลักฐานสเปน**^{๕๒} กล่าวถึงงานเขียนของ บาทหลวง มาร์เซโล เด ริบาเดอรา ชาวสเปน ที่เขียนพรรณนาถึงอยุธยาในปลายสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาจนถึงต้นรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เป็นงานเขียนบันทึกความทรงจำแสดงทรรศนะคติของนักบวชผู้เคร่งศาสนาที่มีต่อวิถีชีวิตของชาวอยุธยาโดยเฉพาะกิจกรรมทางด้านศาสนา และคติความเชื่อของพระพุทธศาสนา เป็นต้น มีการพรรณนาถึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวสยาม การบวชเรียน การศึกษาอยู่ที่วัด ความเชื่อเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธรูป มีการฟังเทศน์ฟังธรรมในวันพระ และกล่าวถึงประเพณีงานศพ เป็นต้น

เดอะ ลา ลูแบร์, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร แปล **จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์: ราชอาณาจักรสยาม**^{๕๓} จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ประพันธ์โดย มงซิเออร์ เดอ ลาลูแบร์ หนึ่งในคณะราชทูตฝรั่งเศส ที่เดินทางมาสยามในช่วงปี พ.ศ. ๒๒๓๑ ลา ลูแบร์ ได้พรรณนาถึงกรุงศรีอยุธยาไว้อย่างกว้างขวาง ไม่ว่าจะเป็นทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม โดยเฉพาะในตอนที่สอง ว่าด้วยขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวสยามโดยทั่วไป ก็คือกลุ่มชนชั้นไพร่ นั้นเอง ว่าด้วยเรื่อง เครื่องแต่งกาย การสร้างบ้านเรือน อาหารการกิน ครอบครัว การศึกษา การเดินทาง รวมไปถึงอุปนิสัยของชาวสยาม ซึ่งมีวิถีชีวิตผูกพันกับพระพุทธศาสนาเริ่มต้นตั้งแต่การเข้ารับการศึกษาจากพระสงฆ์ จนถึงวาระสุดท้ายของชีวิตเมื่อตายก็มีพระพุทธศาสนาเข้าไปเกี่ยวข้อง และในส่วนที่ว่าด้วยจารีตของชาวสยามตามชั้นบุคคลในฐานะต่างๆ ได้มีการพรรณนาถึงพระพุทธศาสนา หลักธรรม คติความเชื่อต่างๆ และบุคคลกรทางพระพุทธศาสนา คือ พระสงฆ์ สามเณรและชีพรามณ์ มีการแสดงความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์ กับประชาชน ผ่านทางประเพณีและพิธีกรรมทางศาสนา เป็นต้น

บาทหลวงโรแบต์ โกสเต, เขียน; อรสา ชาวจีน, แปลและเรียบเรียง **ประวัติการเผยแผ่คริสต์ศาสนาในสยามและลาว**^{๕๔} กล่าวถึงประเทศไทยก่อนการติดต่อกับคริสตชนตะวันตกครั้งแรก อธิบายถึงกษัตริย์อยุธยาที่ให้การอุปถัมภ์การเผยแผ่ศาสนาคริสต์ในสมัยอยุธยา เช่น มิสซันนารีในระบบสิทธิอุปถัมภ์โปรตุเกสรุ่นแรกในสยาม มีการกล่าวถึงอาณาจักรสยามสมัยสมเด็จพระนารายณ์ วิธีการเผยแผ่ศาสนาในประเทศที่นับถือศาสนาพุทธ อธิบายว่าคอนสแตนติน ฟอลคอนนั้นมีส่วนสำคัญ การเผยแผ่ศาสนาคริสต์ในอยุธยาจนถึงถือว่าเป็น "ผู้อารักขา" คริสตัง กล่าวถึงปัญหาและอุปสรรคในการ

จันทร์ฉาย ภัคอธิคม, **กรุงศรีอยุธยาในเอกสารหลักฐานสเปน**, (กรุงเทพมหานคร: สมาคมประวัติศาสตร์, ๒๕๓๒).

^{๕๓} ลา ลูแบร์, **จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์: ราชอาณาจักรสยาม**, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, (นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๔๘).

^{๕๔} บาทหลวงโรแบต์ โกสเต, **ประวัติการเผยแผ่คริสต์ศาสนาในสยามและลาว**, แปลโดย อรสา ชาวจีน, (กรุงเทพมหานคร: สื่อมวลชนคาทอลิกประเทศไทย, ๒๕๔๙).

เผยแผ่คริสต์ศาสนาสมัยอยุธยาตอนปลายตั้งแต่สมเด็จพระเพทราชาสมัยสมเด็จพระเจ้าเสือ และสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ราชสั่งห้ามเข้าเป็นคริสตัง ในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ มีสขงสยามถูกทำลาย เป็นต้น

สรุป ตามวรรณกรรมที่ทบทวน พบว่า มีงานสองส่วน คือ ๑. พระพุทธศาสนากับสถาบันพระมหากษัตริย์ นักวิชาการส่วนใหญ่ที่อธิบายข้อมูลเกี่ยวกับความเจริญของพระพุทธศาสนาเกิดจากแรงบันดาลใจและศรัทธา ซึ่งมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้ปฏิบัติองค์ด้านการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และปฏิบัติศาสนกิจเพื่อผลประโยชน์ทางการเมือง เน้นการอธิบายพระพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นเครื่องมือในการควบคุมสังคมคือจะมีการเชื่อมโยงเกี่ยวกับการเมืองการปกครองในสมัยอยุธยา มากกว่าเรื่องที่จะเกี่ยวข้องกับสังคมและวัฒนธรรม และ ๒. พระพุทธศาสนากับสถาบันอื่นๆกับศาสตร์อื่นๆในสังคม นักวิชาการส่วนใหญ่จะอธิบายความเคารพรักและศรัทธาของประชาชนต่อสถาบันพระพุทธศาสนาที่เป็นหลักของประเทศนี้ หล่อหลอมเป็นเอกภาพและก่อให้เกิดแรงบันดาลใจที่ยิ่งใหญ่ซึ่งทำให้เกิดความเจริญของพระพุทธศาสนา ในมิติของงานทั้ง ๔ ด้าน คือ ศาสนธรรม ศาสนบุคคล ศาสนวัตถุ และศาสนพิธี ประกอบด้วยลักษณะจิตใจ ทศนคติ และวิถีชีวิตของคนไทยด้วย มีงานของพระมหาธาตุทนา นรเชษฐุ คุเหมือนจะแตกต่างจากท่านอื่นเพราะท่านเน้นศึกษาบทบาทของพระสงฆ์ซึ่งจะมีเนื้อหาเกี่ยวกับสังคมวัฒนธรรมมากขึ้นเป็นงานเจาะเฉพาะกลุ่มที่ชัดเจน

สำหรับคุษฎีนิพนธ์ฉบับนี้เป็นความพยายามที่ต้องการนำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ไทยในอุดมคติทางพระพุทธศาสนา ที่พระมหากษัตริย์ไทยสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๓๙๔ นำมาใช้สร้างความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระองค์ ในการสร้างพระราชอำนาจ การสั่งสมบุญบารมี ความชอบธรรมและส่งเสริมการปกครองของพระมหากษัตริย์และปัจจัยที่มีผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ในช่วงเวลาดังกล่าว

๑.๗ วิธีดำเนินงานวิจัย

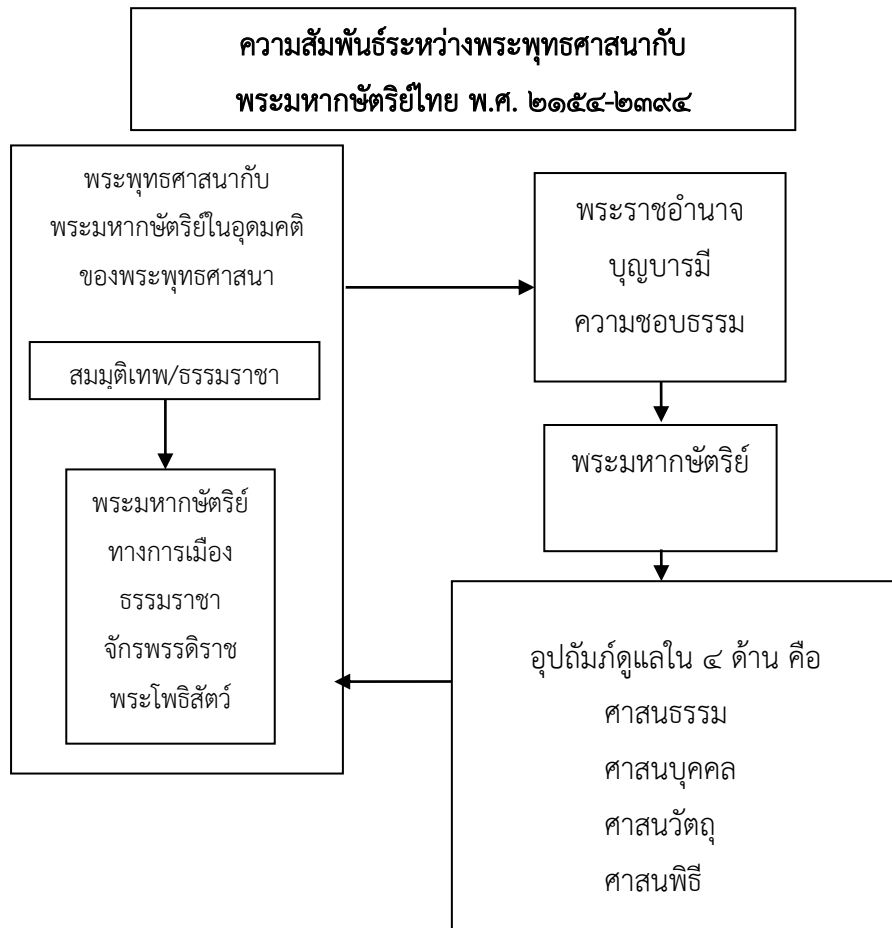
การศึกษาวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Method) ด้วยการวิจัยทางเอกสาร (Field Research) ใช้การวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) ได้วางขอบเขตการศึกษาวิจัยดังนี้

๑. การวิจัยด้านเอกสาร (Documentary Research) ค้นคว้ารวบรวมวิเคราะห์ข้อมูลศึกษาจากเอกสารทางวิชาการที่เกี่ยวข้องได้แก่ พระราชพงศาวดาร จดหมายเหตุ หมายรับสั่ง พระบรมราชโองการ ประชุมพระราชปฤจฉา ประกาศต่างๆ กฎหมายตราสามดวง จารึก วรรณกรรมบันทึกของชาวต่างชาติ เอกสารทางวิชาการของผู้ทรงคุณวุฒิทางประวัติศาสตร์ งานวิจัย ผลงานตีพิมพ์ และจากหนังสืออิเล็กทรอนิกส์ต่างๆ

๒. การวิจัยภาคสนาม (Field Research) ด้วยการลงไปพื้นที่ตามแหล่งโบราณสถาน วัดวาอารามต่างๆ ในเขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยาและจังหวัดใกล้เคียง เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลมาวิเคราะห์

๓. สรุปผลการวิจัยทางเอกสาร และผลวิเคราะห์ และผลวิเคราะห์จากวิจัยภาคสนามอภิปรายตามสมมติฐาน ตอบปัญหาที่ต้องการทราบ นำเสนอโดยใช้การพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Approach)

๑.๘ กรอบแนวคิดในการทำวิจัย

๑.๙ ประโยชน์ที่ได้รับ

๑.๙.๑ ทำให้ทราบและเข้าใจเกี่ยวกับแนวคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ไทยในอุดมคติทางพระพุทธศาสนา

๑.๙.๒ ทำให้ทราบปัจจัยที่มีผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๓๙๔ ในการสร้างพระราชอำนาจ การสั่งสมบุญบารมี ความชอบธรรมและส่งเสริมการปกครองของพระมหากษัตริย์ทำ

๑.๙.๓ ให้ทราบความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๓๙๔

บทที่ ๒

พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ในบริบททางการเมืองและสังคมไทย

เมื่อพูดถึงพระพุทธศาสนา คนทั่วไปแม้ที่เป็นชาวพุทธเองก็มักจะมุ่งเน้นในเรื่องคำสอนหรือธรรมะของพระพุทธศาสนา ที่เน้นหนักในเรื่องการรู้และเข้าใจชีวิตเป็นการส่วนตัว มุ่งความหลุดพ้นเฉพาะตัวเป็นปัจเจกชน มุ่งหาความบริสุทธิ์เฉพาะตัวมากกว่าที่จะกล่าวถึงเรื่องสังคมและการเมือง การปกครอง อันเป็นเรื่องที่นอกเหนือไปจากปัจเจกชน แต่ถ้าเปิดพระไตรปิฎก อันเป็นพระคัมภีร์ที่บันทึกหลักพุทธธรรม อริยสัจธรรม และบรรดาสาวกธรรมแล้ว จะพบว่าเรื่องราวเกี่ยวกับการเมือง การปกครองจำนวนมาก ทั้งที่เป็นไปในรูปของประวัติการปกครอง ระบบการปกครอง อุดมคติของนักปกครอง โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับผู้ปกครอง หรือพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นผู้ปกครองสูงสุดของอาณาจักร ยังมีอธิบายกล่าวถึงไว้ในหลายคัมภีร์ หลายพระสูตร หลายชาดก รวมถึงอรรถกถาต่างๆอีกจำนวนมาก ทำให้ในบทนี้จะได้มีการนำเสนอเกี่ยวกับเรื่องพระพุทธศาสนากับการเมืองของไทยสมัยจารีต ถ้ากล่าวการปกครองของไทยสิ่งที่เด่นที่สุดคงเป็นสถาบันพระมหากษัตริย์ ดังนั้นต้องเริ่มต้นจากการเข้าใจความหมาย สถานะ และหลักธรรมของผู้ปกครองหรือพระมหากษัตริย์ในอุดมคติของพระพุทธศาสนาเป็นเบื้องต้นก่อน

๒.๑ พระมหากษัตริย์ในอุดมคติของพระพุทธศาสนา

มีคำศัพท์ที่ใช้เรียกพระมหากษัตริย์ที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาหลายคำดังต่อไปนี้

๑. พระเจ้าจักรพรรดิ^๑ เป็นชื่อที่ใช้เรียกผู้นำอาณาจักรที่พหุติธรรม ในที่นี้หมายถึงกษัตริย์ที่ปกครอง ๑๐ ประการ เคารพยกย่องธรรม เชื่อฟังคำสั่งสอนของผู้ที่มีธรรม และใช้ธรรมเป็นหลักในการปกครองอาณาจักร พระเจ้าจักรพรรดิถือว่าเป็นผู้นำในอุดมคติของพระพุทธศาสนา
๒. มหาสมมติ^๒ เป็นชื่อเรียกผู้นำที่สมาชิกส่วนใหญ่ของสังคมแต่งตั้งขึ้นมาจากคุณสมบัติที่สามารถจะปกป้องคุ้มครองตนเองได้โดยแลกกับผลผลิตของตนเองในอัครคัมภีร์ได้กล่าวว่า ผู้นำคน

^๑ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๔/๖๒.

^๒ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓๐-๑๓๑/๙๖-๙๗.

แรกของมนุษย์มาจากยินยอมพอใจกันเลือกผู้ที่เหมาะสม จึงมีลักษณะเป็นมหาชนสมมติ แปลตามตัวว่า ตั้งขึ้นมาโดยคนส่วนมาก

๓. ชัตติยะ^๓ เป็นภาษาบาลี ส่วนภาษาสันสกฤต ใช้คำว่า กษัตริย์ ว่าหมายถึง ผู้เป็นใหญ่ในเขตแดน (ที่นา) คือผู้ที่มีทรัพย์สินสมบัติมาก มีอำนาจมาก มีเขตแดนมาก ซึ่งไม่ได้เป็นเจ้าของนาแต่ได้รับการยินยอมจากสมาชิกในสังคมให้เป็นผู้แบ่งนาและดูแลรักษานาให้ ดังนั้นจึงเป็นชื่อเรียกผู้นำที่สมาชิกในสังคมพร้อมใจกันมอบหน้าที่ให้จัดสรรที่ทำกินให้แก่พวกตนอย่างเป็นธรรม

๔. ราชา^๔ แปลตามรากศัพท์ หมายถึง ผู้ที่ทำให้คนอื่นพอใจโดยธรรม คือใช้ธรรมเป็นหลักในการปฏิบัติหน้าที่ เพื่อประโยชน์สุขของคนอื่นไม่ใช่เพื่อตนเอง ดังนั้นจึงเป็นคำกล่าวยกย่องสรรเสริญที่สมาชิกมอบให้แก่ผู้นำที่ตนพึงพอใจ

สรุปคำที่ใช้เรียกพระมหากษัตริย์ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาจะเรียกกันตามหน้าที่ปฏิบัติและเรียกขานกันตามความรู้สึกที่เกิดจากการประเมินผลงานที่ผู้นำทำแล้วพวกตนเองเกิดความเกิดความพอใจ การเกิดขึ้นของผู้นำที่ดี การปฏิบัติภารกิจของผู้นำที่ดีความชื่นชอบที่ผู้นำได้รับจากสมาชิกก็ดี ทุกอย่างนั้นมีผลมาจากการที่ผู้นำตั้งตนอยู่ในธรรม

ในพระพุทธศาสนาได้อธิบายคุณสมบัติของพระมหากษัตริย์ว่ามีองค์ ๕ ประการ^๕ คือ

๑. ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว ทรงมีชาติกำเนิดดีทั้งฝ่ายพระมารดาและฝ่ายพระบิดา ถือเป็นภูมิติบริสุทธิ์ดีตลอดเจ็ดชั่วบรรพบุรุษ ไม่มีใครจะคัดค้านตำหนิได้เพราะอ้างถึงชาติตระกูล
๒. ทรงเป็นผู้มั่งคั่ง มีพระราชทรัพย์มาก มีพระราชสมบัติมาก มีพระฉางและพระคลังบริบูรณ์ พระฉาง หมายถึง กองกำลัง ๔ เหล่า คือ พลช้าง พลม้า พลรถ พลคนเดินเท้า^๖
๓. ทรงมีกำลังพล ประกอบด้วยกองทัพทั้ง ๔ เหล่า เชื่อฟังและทำตามที่ทรงรับสั่ง
๔. ทรงเป็นปริณายก เป็นบัณฑิต ฉลาด มีปัญญา สามารถคิดเหตุการณ์ได้ทั้งอดีต อนาคต และปัจจุบัน
๕. ทรงประกอบด้วยยศที่มีธรรม ๔ ประการ นี้ทำให้เจริญ

๒.๑.๑ พระราชสถานะของพระมหากษัตริย์

๒.๑.๑.๑ สมมุติเทพ ตามคติของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูฐานะของพระมหากษัตริย์เป็นสมมุติเทพมีลักษณะเป็นเทวราช คือ เป็นความเชื่อที่ยกย่องให้พระมหากษัตริย์เปรียบเสมือนเป็น

^๓ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓๑/๙๖-๙๗.

^๔ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓๑/๙๖-๙๗.

^๕ อ.จ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๓๔/๒๑๖-๒๑๗.

^๖ อ.จ.ปญจก.อ. (ไทย) ๓/๑๓๔/๕๒.

ตัวแทนแห่งเทพเจ้าที่อวตารลงมาสู่โลกมนุษย์หลังจากที่กษัตริย์สวรรคตก็จะกลายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับเทพเจ้าต้องมีการสร้างปราสาทราชวังไว้เป็นที่อยู่ ซึ่งเปรียบเสมือนเป็นที่พำนักของเทพเจ้าที่อยู่บนโลกมนุษย์อีกด้วย ซึ่งจะแตกต่างจากสมมุติเทพในแนวคิดของพระพุทธศาสนา คือ เป็นการยกย่องผู้นำทางการเมือง หรือพระมหากษัตริย์ที่ยอมรับว่า ทรงมีฐานะเป็นเทพโดยสมมุติ คือโดยการยอมรับของหมู่มนุษย์เท่านั้นให้เป็นผู้ปกครองเป็นสมมติราชในจักรวาลที่ป็นได้กล่าวถึงเรื่องสมมุติเทพไว้ แบ่งเทพออกเป็น ๓ ประเภท^๗ คือ

๑. สมมุติเทวดา หรือสมมุติเทพ คือ การยอมรับของมวลมนุษย์ในโลก ประเภทนี้ก็คือพระมหากษัตริย์ที่รัฐหลัก รัฐบุญ รัฐธรรม และปกครองโดยทศพิธราชธรรม^๘

๒. อุปัติเทวดา หรืออุปัติเทพ คือเทวดา พรหมทั้งหมดโดยกำเนิด ที่สถิตอยู่บนสรวงสวรรค์

๓. วิสุทธิเทวดา หรือวิสุทธิเทพ คือ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันต์

พระมหากษัตริย์เป็นเทพในชั้นที่ ๑ ที่สมาชิกในสังคมยอมรับให้เป็นผู้นำ สมมุติเทพ หรือสมมติราช เป็นแนวคิดของพุทธศาสนาที่มาจาก อคัตถุญญสูตร^๙ ถ้าพิจารณาเนื้อหาในพระสูตรนี้พบว่า พระพุทธเจ้าได้เสนอ สมมติราช เพื่อปฏิเสธ เทวราช กล่าวคือ พระองค์ทรงแสดงความแตกต่างกันของความหมายของคำว่าพระมหากษัตริย์ระหว่างพระพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์ เพราะเป็นการสนทนากับสามเณรวาเสฏฐะและภราทวาชะซึ่งก่อนบวชได้อยู่ในวรรณะพราหมณ์ และสนทนาในลักษณะการปฏิเสธความเชื่อที่ว่า พระพรหมเป็นผู้สร้างโลกและกำหนดให้มีวรรณะกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร เอาไว้แล้วอย่างตายตัว โดยที่ข้อแตกต่างอย่างสำคัญระหว่าง เทวราช กับ สมมติราช ได้แก่ เทวราชของพราหมณ์มีลักษณะรูปสำเร็จที่ถอดแบบมาจากเทวดาบนสวรรค์ลงมาปกครอง ส่วนสมมติราชของพระพุทธศาสนาต้องเกิดจากพฤติกรรมที่ตนเองต้องกระทำโดยที่การกระทำนั้นต้องเป็นไปโดยธรรมเป็นประโยชน์ต่อสมาชิกในสังคมจนเกิดเป็นความยินดีพร้อมใจกันยอมรับให้ปกครองพวกตน

ในคติความเชื่อของคนไทยพระมหากษัตริย์ คือ เทวดากลับชาติมาเกิด เทวดาคือผู้ที่เกิดในสวรรค์ ซึ่งตามคติความเชื่อของพระพุทธศาสนาผู้ที่เกิดบนสวรรค์คือผู้ที่ประกอบกรรมดี เป็นผู้ที่สั่งสมบุญ การที่เทวดากลับชาติมาเกิดเป็นพระมหากษัตริย์นั้นก็เท่ากับว่าพระมหากษัตริย์เป็นผู้ที่มีบุญ จึงทำให้พฤติกรรมที่พระมหากษัตริย์ต้องแสดงออก คือ การสั่งสมบุญ จะได้กลับไปเกิดเป็นเทวดาอีก

^๗ พระศิริมังคลาจารย์, **จักรวาลที่ป็น**, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๒๓) หน้า ๑๓๓.

^๘ **พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทยสมัยสุโขทัย ไตรภูมิภคณา ฉบับราชบัณฑิตยสถาน**, (กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๔) หน้า ๑๖๗.

^๙ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๑-๑๔๐/๘๓-๑๐๒.

๒.๑.๑.๒ ธรรมราชา คำว่าธรรมราชานั้น โดยความหมายทั่วไปหมายถึงพระราชาผู้ทรงธรรม ซึ่งเป็นฐานะสำคัญฐานะหนึ่งของผู้นำทั้งในพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ ในด้านการเมืองการปกครอง คำว่าธรรม ทั้งพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์มีความหมายหลักๆ สองอย่าง คือ หน้าที่ทางศีลธรรม และสิ่งที่ชอบธรรม ฐานะของพระมหากษัตริย์ในเรื่องการปกครองนั้น การที่จะแยกว่าพุทธแยกว่าพราหมณ์แทบจะไม่ได้ เพราะมีอ้างอิงหลักการเดียวกันเป็นส่วนใหญ่ การตีความคำว่า ธรรมก็ดี ราชาก็ดี จึงต้องดูทั้งสองฝ่าย แต่ในงานวิจัยนี้จะยึดความหมายของฝ่ายพุทธมากกว่า เพื่อให้เห็นความแตกต่างและโดดเด่นของฐานะธรรมราชาในพระพุทธศาสนาเถรวาทและในพระพุทธศาสนาเถรวาท จำเป็นต้องอธิบายธรรมราชาในส่วนของศาสนาพราหมณ์ให้พอเข้าใจเสียก่อน

ธรรมราชาในศาสนาพราหมณ์ ในศาสนาพราหมณ์ ธรรม หมายถึง หน้าที่ซึ่งจะถูกกำหนดมาตามวาระที่เกิดจากอวัยวะพระผู้เป็นเจ้าจึงเป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงได้ ซึ่งแต่ละวาระมีหน้าที่สอดคล้องกับอวัยวะที่เป็นที่มาของวาระนั้น ๆ ลดหลั่นตั้งแต่ศีรษะที่เป็นอวัยวะสูงสุดลงไปถึงพระบาท Burnell ได้สรุปความเชื่อนี้จากคัมภีร์มานวธรรมศาสตร์ไว้ว่า

“พราหมณ์นั้นเกิดแต่พระโอษฐ์ (ปาก) ทรงมีพระโองการให้มีหน้าที่สั่งสอนศึกษาบูชายัญแลบูชายัญเพื่อชนเหล่าอื่นให้แลรับทาน กษัตริย์เกิดแต่พระพาหา (แขน) มีหน้าที่ ป้องกัน ประชาชน บริจาคทาน บูชายัญ ศึกษาและละความผูกพันจากวัตถุแห่งผัสสะเป็นต้น ไวศยะเกิดแต่พระอุร (อก) มีหน้าที่เลี้ยงปศุสัตว์ บริจาคทาน บูชายัญ ศึกษา ค้าขายออกเงินกู้แลทำการกสิกรรม ศูทรเกิดแต่พระบาท (เท้า) พระผู้เป็นเจ้าของหน้าที่ให้เพียงประการเดียว คือ เป็นผู้รับใช้ชนทั้ง ๓ วรณะนั้นโดยเต็มใจ”^{๑๐}

ธรรมของแต่ละวาระ คือหน้าที่นั้นจะต้องถือปฏิบัติโดยไม่ก้าวก่ายซึ่งและกัน เช่นธรรมของวาระพราหมณ์คือการสั่งสอน ธรรมของกษัตริย์ คือการป้องกันประชาชน ไวศยะ คือการทำกสิกรรมและ หน้าที่ทางเศรษฐกิจ และศูทร มีหน้าที่รับใช้ ๓ วรณะแรก แต่ก็มีหน้าที่บางอย่างเหมือนกัน เช่น การบริจจาค การศึกษา การบูชายัญ ซึ่งเหมือนกันใน ๓ วรณะแรกเท่านั้น โดยที่ธรรมที่เป็นหน้าที่เหล่านี้พระผู้เป็นเจ้าทรงกำหนดมาให้ถือว่าเป็นสิ่งที่ถูกต้องเป็นความชอบธรรม

^{๑๐} Burnell, *The Ordinances of Manu*, (London: Kegan Paul, Truch Treibner & Co.Ltd., 1981) p. 1/87-97.

ในคัมภีร์ภควัทคีตา อธิบายว่า ธรรม กำหนดตามสภาวะหรือนิสัยเดิมเป็นธรรมชาติของบุคคลนั้นๆ ที่เหมาะแก่การทำตามหน้าที่ โดยแต่ละอย่างไม่ก้าวก่ายหน้าที่ของกันและกัน^{๑๑} ดังนี้

“ปรินตป หน้าที่ทั้งหลายของพราหมณ์ กษัตริย์ ไวศยะ และศูทร ถูกจำแนกให้แตกต่างกันไป แล้วแต่คุณอันเกิดขึ้นตามสภาวะของตน หน้าที่ของพราหมณ์ คือ สมะ (การบังคับอินทรีย์ภายใน) ทมะ (การบังคับอินทรีย์ภายนอก) ตปะ (การบำเพ็ญพรต) ความบริสุทธิ์ ความอดทน (การไม่ถือโทษ) ความซื่อตรง ญาณ วิญญานและ และความเชื่อในโลกหน้า หน้าที่ของกษัตริย์ คือ ความกล้าหาญ ความมีอำนาจ ความมั่นคง ทักษะในการยุทธ อีกทั้งไม่หลีกหนีทาน และความเป็นผู้นำโดยแท้ หน้าที่ของไวศยะ คือ การเกษตร การปศุสัตว์ และการพาณิชย์ ส่วนหน้าที่ของศูทร คือ การบริการ”^{๑๒}

ในคัมภีร์ภควัทคีตา ธรรมของพระมหากษัตริย์ได้เน้นหน้าที่สำคัญ คือ การทำสงครามที่เป็นธรรม ไม่ใช่การทำสงครามที่เป็นการรุกรานด้วยความกระหายสงคราม การทำสงครามที่เป็นธรรมต้องทำไปเพื่อปกป้องประชาชน ซึ่งนำไปสู่ความหลุดพ้น ดังในตอนที่พระกฤษณะได้สอนท้าวอรชุน ดังนี้

“อีกทั้งหากพิจารณาธรรมะแห่งตนแล้วมีอาจล็งเลได้ว่า สำหรับกษัตริย์แล้ว จักหาไม่คุณใดเกินกว่า ธรรมยาทแห่งยุทธ ได้อีกไม่ปารถเหล่ากษัตริย์ย่อมเป็นสุข หากเมื่อทวารแห่งสวรรค์เปิดแล้ว แต่ผู้ได้ร่วมในการประยุทธ์อันเกิดขึ้นโดยลำพัง แต่หากท่านไม่ปฏิบัติสงครามแห่งธรรมนี้ไซ้ ท่านย่อมละธรรมแห่งตนแล้วเกียรติจักกลายเป็นบาปในพลัน”^{๑๓}

ในประเด็นเรื่องธรรมของพระมหากษัตริย์ในศาสนาพราหมณ์นั้นที่เกี่ยวกับสงครามนั้นจะมีความแตกต่างกับธรรมในความหมายของพระพุทธศาสนาซึ่งคำสอนเหล่านี้ พระพุทธศาสนาไม่ยอมรับและถือว่าธรรมราชา คือ พระราชาผู้ทรงชนะ พระพุทธศาสนาแทบจะไม่พูดถึงการทำสงคราม มักจะพูดถึงธรรมราชาในลักษณะมีความกล้าหาญ มีกำลังอำนาจ ซึ่งหมายถึงการมีกองทัพที่บริบูรณ์

^{๑๑} ปรีชา ช่างขวัญยืน, **ธรรมรัฐ-ธรรมราชา**, (กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๙) หน้า ๓.

^{๑๒} กฤษณะไทวปายนวลาส, **ภควัทคีตา**, แปลโดย เกียรติขจร ชัยเชียร, (กรุงเทพมหานคร: สมาคมนานาชาติเพื่อคริสตชนจิตสำนึก (สระเร คริสตชน), ๒๕๔๗), หน้า ๒๔๖-๒๔๖๗.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙-๓๐.

แต่ไม่ให้นำอำนาจไปใช้รุกราน แต่ให้ใช้อำนาจสูงนั้นชักจูงให้บรรดากษัตริย์ต่างๆปฏิบัติธรรมเพื่อจะอยู่รวมกันด้วยสันติสุข เช่นที่กล่าวไว้ในพระไตรปิฎก ดังนี้

“ถ้าอยู่ครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรมครองราชย์โดยธรรม ทรงเป็นใหญ่ในแผ่นดินมีมหาสมุทรทั้งสี่เป็นขอบเขตทรงได้รับชัยชนะ มีพระราชอาณาจักรมั่นคง... มีพระราชโอรสมากกว่า ๑,๐๐๐ องค์ ซึ่งล้วนกล้าหาญ มีรูปทรงสมเป็นวีรกษัตริย์ สามารถอย่ายี่ราชศัตรูได้ พระองค์ทรงชนะโดยธรรม ไม่ต้องใช้อาชญา ไม่ต้องใช้ศัสตรา ครอบครองแผ่นดินนี้มีสาครเป็นขอบเขต”^{๑๔}

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นได้ว่าธรรมราชาในพระพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์โดยแก่นแท้ต่างกันไม่มาก โดยเฉพาะคำสอนเรื่องปฏิบัติพระองค์และการดูแลบ้านเมือง ซึ่งปรากฏในคัมภีร์ของศาสนาพราหมณ์จึงมักกล่าวถึงในคัมภีร์ของพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก จนแทบจะบอกไม่ได้ว่าส่วนใดเป็นของศาสนาพราหมณ์หรือส่วนใดเป็นของพระพุทธศาสนา และยิ่งคัมภีร์ทางศาสนาในเมืองไทยบางเล่มยากที่จะแยกพราหมณ์หรือพุทธได้

ธรรมราชาในพระพุทธศาสนาเถรวาท ธรรมราชาเป็นพระราชสถานะในอุดมคติของพระมหากษัตริย์ที่ทรงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม กล่าวคือ พระเจ้าแผ่นดินที่ชนะศึกครอบครองดินแดนต่าง ๆ นั้นยังไม่ถือว่าเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่แท้จริงหรือสูงสุดตามทฤษฎีของพระพุทธศาสนา ดังข้อความในอัครคัมภีร์สุตที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

“...วาเสฏฐะและภราทวาชะ พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงทราบว่า พระสมณโคดมเสด็จออกผนวชจากศากยตระกูลที่เท่าเทียมกัน ดังนี้ ก็พวกศากยะยังต้องตามเสด็จพระเจ้าปเสนทิโกศลอยู่ตลอดเวลา และพวกเจ้าศากยะยังต้องกระทำการนอบน้อมการอภิวัต การต้อนรับ อัญชลีกรรม และสามิจกรรม ในพระเจ้าปเสนทิโกศลอยู่ ด้วยประการดังกล่าวมานี้ พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงกระทำการนอบน้อม การอภิวัต การต้อนรับ อัญชลีกรรม และสามิจกรรม นั้นในเราตถาคต ดังที่พวกเจ้าศากยะกระทำการนอบน้อม การอภิวัต การต้อนรับ อัญชลีกรรม และสามิจกรรมในพระเจ้าปเสนทิโกศล พระองค์มิได้ทรงกระทำการนอบน้อม การอภิวัต การต้อนรับ อัญชลีกรรม และสามิจกรรมนั้น ด้วยทรงดำริว่า ‘พระสมณโคดมมีพระชาติกำเนิดดี เราเองมีชาติกำเนิดไม่ดี พระสมณโคดมทรงแข็งแรง เราเองไม่แข็งแรงพระสมณโคดมมีผิวพรรณผ่องใส เราเองมีผิวพรรณเศร้าหมอง พระสมณโคดมเป็นผู้สูงศักดิ์ เราเองเป็นผู้ต่ำศักดิ์’ โดยที่

^{๑๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓/๑๕-๑๖.

แท้ พระองค์เมื่อจะทรงสักการะธรรมเคารพธรรม นับถือธรรม บูชาธรรม นอบน้อมธรรม จึงทรงกระทำการนอบน้อม การอภิวาท การต้อนรับ อัญชลีกรรม และสามีจิกรรมในเรือดาคดอย่างนี้ โดยเหตุผลนี้ เธอพึงทราบอย่างนี้ว่า ธรรมเท่านั้นประเสริฐที่สุดในหมู่ชนทั้งในโลกนี้และโลกหน้า”^{๑๕}

จากข้อความอาจจะกล่าวได้ว่าธรรมราชาที่แท้จริง หมายถึงพระพุทธเจ้าเพราะเป็นผู้ทรงธรรมสูงสุด ผู้ที่เรียกว่าจักรพรรดิผู้ทรงธรรมก็ดี พระราชาโดยธรรมก็ดียังเป็นรองพระพุทธเจ้า^{๑๖} ส่วนธรรมราชา ที่เป็นพระราชสถานะของพระมหากษัตริย์ทางโลกถือว่าเป็นสิ่งที่สำคัญที่ ซึ่งปรากฏตามพระสูตรต่างๆ เช่น ธรรมราชาสูตร มหาปทานสูตร และจักกวัตติสูตร ดังที่ได้กล่าวเอาไว้

ในธัมมราชาสูตรปรากฏคำว่า “ธรรมราชา” ไว้ว่า

“...พระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชาในโลกนี้ ทรงอาศัยธรรมเท่านั้น สักการะธรรม เคารพธรรม นอบน้อมธรรม เสด็จธรรม ยกย่องธรรม มีธรรมเป็นใหญ่ ทรงจัดการรักษา ป้องกันและคุ้มครองชนภายในโดยธรรม อีกประการหนึ่ง พระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชา ฯลฯ มีธรรมเป็นใหญ่ ทรงจัดการรักษา ป้องกันและคุ้มครองพวกกษัตริย์ผู้ตามเสด็จ กำลังพล พราหมณ์คหบดี ขวานิคม ชาวชนบท สมณพราหมณ์ สัตว์จำพวกเนื้อและนก โดยธรรม...”^{๑๗}

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่าพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม ต้องมีหน้าที่ต่อผู้ที่อยู่ในอาณาจักรของพระองค์ตั้งแต่พระราชวงศ์ สมณพราหมณ์ ลูกน้องข้าราชการไพร่พล ราษฎรทั่วไป ไม่เว้นแม้แต่เหล่าสัตว์ให้อยู่อย่างเป็นสุขเป็นธรรม

ในมหาปทานสูตร มีการอธิบายลักษณะของธรรมราชาไว้ว่า

“ขอเดชะ พระราชกุมารนี้ทรงสมบูรณ์ด้วยลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ อะไรบ้างที่เป็นเหตุให้มหาบุรุษมีคติ ๒ อย่าง ไม่เป็นอย่างอื่น คือ

๑. ถ้าอยู่ครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม ครองราชย์โดยธรรม ทรงเป็นใหญ่ในแผ่นดินมีมหาสมุทรทั้งสี่เป็นขอบเขตทรงได้รับชัยชนะมีพระราชอาณาจักรมั่นคง สมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการ คือ (๑) จักรแก้ว (๒) ข้างแก้ว (๓) ม้า

^{๑๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๗/๘๗-๘๘.

^{๑๖} ปรีชา ช่างขวัญยืน, **ธรรมรัฐ-ธรรมราชา**, หน้า ๑๑.

^{๑๗} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๓๓/๒๑๔-๒๑๕.

แก้ว (๔) มณีแก้ว (๕) นางแก้ว (๖) คหบดีแก้ว (๗) ปริณายกแก้ว มีพระราชโอรสมากกว่า ๑,๐๐๐ องค์ ซึ่งล้วนแต่กล้าหาญมีรูปทรงสมเป็นวีรกษัตริย์ สามารถถ้ำยี่ราชศัตรูได้ พระองค์ทรงชนะโดยธรรมไม่ต้องใช้อาวุธ ไม่ต้องใช้ศัสตรา ครอบครองแผ่นดินนี้มีสาครเป็นขอบเขต

๒. ถ้าเสด็จออกจากพระราชวังผนวชเป็นบรรพชิต จะได้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ไม่มีกิเลสในโลก^{๑๘}

จากข้อความข้างต้นสามารถวิเคราะห์การเป็นธรรมราชาได้ดังนี้ ประการแรกผู้ที่จะเป็นธรรมราชาในทางธรรม คือพระพุทธรเจ้า และธรรมราชาในทางโลก คือพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม ต้องมีคุณสมบัติตามลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ จัดว่าเป็นผู้มีบุญบารมี ซึ่งคุณสมบัติที่น่าจะหาบุคคลที่จะมีได้ยากเพราะเป็นคุณลักษณะของพระพุทธรเจ้า

ประการที่สองผู้ที่เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรมเมื่อปกครองบ้านเมืองจะสมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการ คือ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว คหบดีแก้ว ปริณายกแก้ว ซึ่งจะเป็นสิ่งที่เกื้อหนุนสนับสนุนส่งเสริมพระเจ้าจักรพรรดิให้ดียิ่งใหญ่ขึ้น ถ้าวิเคราะห์โดยสภาพสังคมตามจริง จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว น่าจะหมายถึง กองทัพและหน่วยรักษาความปลอดภัยทั้งภายในและภายนอกอาณาจักร แก้วมณี คือทรัพย์สินทั้งที่เป็นเงินทองและที่ดินของรัฐ นางแก้ว คือภรรยาที่ส่งเสริมสามีเป็นที่ปรึกษาช่วยผ่อนภาระของสามีด้านกิจการครอบครัว เพื่อให้มีเวลากับการปกครองมากขึ้น คหบดีแก้ว คือผู้ที่ดูแลด้านเศรษฐกิจของอาณาจักรให้เจริญมั่นคง ให้ผู้คนกินดีอยู่ดี ปริณายกแก้ว คือหัวหน้าข้าราชการฝ่ายพลเรือนที่กำกับดูแลกิจการบ้านเมือง ทำงานต่างพระเนตรพระกรรณได้ให้ดำเนินไปอย่างเรียบร้อยเป็นที่น่าพอใจของราษฎร ถ้าขาดองค์ประกอบเหล่านี้การเป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรมนั้นจะดำเนินไปได้ยาก เพราะว่าคนๆเดียวนั้นไม่สามารถจะปกครองได้ทุกด้านดูแลได้ทั่วทุกเรื่อง

ในจักรกวัตติสูตร พระเจ้าจักรพรรดิทัฬหเนมิได้สั่งสอนวัตรปฏิบัติดังกล่าวแก่พระราชาสาวามีภักดีต่อพระองค์ ซึ่งมีลักษณะที่คล้ายกับในมหาปทานสูตร ที่แตกต่างออกไป คือการกล่าวถึงหน้าที่ของพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งจะคล้ายกับในธัมมราชาสูตร แต่มีหน้าที่ที่เพิ่มขึ้น เช่น การให้ทาน การเชื่อฟังคำแนะนำของผู้ที่มีศีลธรรมด้วยเหตุและผล ดังในข้อความว่า

“...การกระทำสิ่งที่ผิดแบบแผน อย่าได้เป็นไปในแวนแคว้นของลูก อนึ่ง บุคคลเหล่าใดในแวนแคว้นของลูก ไม่มีทรัพย์ ลูกพึงให้ทรัพย์แก่บุคคลเหล่านั้นด้วย อนึ่ง สมณพราหมณ์เหล่าใด ในแวนแคว้นของลูก เว้นขาดจากความมัวเมา และความประมาท

^{๑๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๔/๑๖.

ตั้งมั่นอยู่ในขันติ(ความอดทน)และโสรจจะ (ความเสถียร) ฝึกตน สงบตน ให้ตนดับกิเลส อยู่แต่ผู้เดียว ลูกฟังเข้าไปหาสมณพราหมณ์เหล่านั้นตามกาลอันควรแล้วได้ถามสอบถาม ว่า ท่านขอรับ อะไรเป็นกุศล อะไรเป็นอกุศลอะไรมีโทษ อะไรไม่มีโทษ อะไรควรเกี่ยวข้องกับ อะไรไม่ควรเกี่ยวข้องกับ อะไรที่ข้าพเจ้าทำอยู่พึงเป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์ตลอดกาล นาน หรือว่าอะไรที่ข้าพเจ้าทำอยู่พึงเป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขตลอดกาลนาน ครั้นลูกได้ ฟังจากสมณพราหมณ์เหล่านั้นแล้ว สิ่งใดเป็นอกุศล พึงละเว้นสิ่งนั้น สิ่งใดเป็นกุศล พึง ยึดถือประพฤติสิ่งนั้นให้มั่น ลูกเอ๋ย จักรวรรดิวัตรอันประเสริฐนั้น เป็นอย่างนี้แล”^{๑๙}

นอกจากนั้นพระองค์ยังต้องปฏิบัติธรรม ที่สัทบุรุษพึงปฏิบัติ เช่น การถือศีล ๕ เมื่อทรง ขยายพระราชอำนาจไปสู่บ้านเมืองที่อ่อนน้อมต่อพระองค์ต้องขยายโดยธรรม และให้บ้านเมือง เหล่านั้นได้ปกครองตนเองตามเดิม ดังข้อความในจักรวัตติสูตรแสดงต่อไปนี้ว่า

“...พระราชาทิ้งหลายที่เป็นปฏิปักษ์ในทิศตะวันออก พวกกันเสด็จมาเฝ้าแล้ว กราบทูลอย่างนี้ว่า ขอเดชะ มหาราชเจ้า พระองค์โปรดเสด็จมาเถิด ขอรับเสด็จพระองค์ ราชสมบัติของหม่อมฉันเป็นของพระองค์ โปรดประทานพระราโชวาทเถิด พระเจ้าข้า ท้าวเธอตรัสตอบอย่างนี้ว่า พวกท่านไม่ฟังข่าสัตรี ไม่ฟังถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ ไม่ฟังประพฤติผิดในกาม ไม่ฟังพูดคำเท็จ ไม่ฟังตม่น้ำเมา และจงครองราชย์สมบัติไป ตามเดิมเถิด...”^{๒๐}

และสอนให้พระมหากษัตริย์เหล่านั้นต้องรักษาธรรมและใช้ธรรมในการปกครอง สอนให้ เข้าใจเหตุเข้าใจผลในการใช้ธรรมในการปกครอง อาณาจักรจะมีความสุขด้วยธรรม หากละทิ้งธรรม ผู้คนก็จะละทิ้งธรรมแล้วก็จะนำความเสื่อมความเดือดร้อนมาสู่อาณาจักร ดังข้อในจักรวัตติสูตรว่า

“...เมื่อพระมหากษัตริย์ไม่พระราชทานทรัพย์ให้แก่คนที่ไม่มีทรัพย์ ความขัด สนก็แพร่หลาย เมื่อความขัดสนแพร่หลาย อทินนาทานก็แพร่หลาย เมื่ออทินนาทาน แพร่หลาย ศัสตราภีก็แพร่หลาย เมื่อศัสตราภีแพร่หลาย ปาณาติบาตก็แพร่หลาย เมื่อ ปาณาติบาตแพร่หลาย มุสาวาทก็แพร่หลาย เมื่อมุสาวาทแพร่หลาย ปิสุณาวาจา (การพูด ส่อเสียด) ก็แพร่หลาย เมื่อปิสุณาวาจาแพร่หลาย... ฯลฯ กาเมสุมิฉฉาจาร...ธรรม ๒ ประการ คือ ผรุสวาจา (การพูดคำหยาบ) และสัมผัป-ปลาปะ (การพูดเพ้อเจ้อ) ก็ แพร่หลาย เมื่อธรรม ๒ ประการแพร่หลาย...อภิขณา (ความเพ่งเล็งอยากได้ของของเขา)

^{๑๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๔/๖๒-๖๓.

^{๒๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๕/๖๓-๖๔.

และพยาบาล (ความคิดร้าย) ก็แพร่หลาย เมื่ออภิขมา และพยาบาลแพร่หลาย...มิจฉาทิฐิ (ความเห็นผิด) ก็แพร่หลาย เมื่อมิจฉาทิฐิแพร่หลาย...ธรรม ๓ ประการ คือ อัมมราคะ ๑ วิสมโลภะ ๒ และมิจฉาธรรม ๓ ก็แพร่หลาย เมื่อธรรม ๓ ประการ...ธรรมเหล่านี้ คือ ความไม่เกื้อกูลมารดาความไม่เกื้อกูลบิดา ความไม่เกื้อกูลสมณะ ความไม่เกื้อกูลพราหมณ์ และการไม่ประพฤติดื้อนน้อมต่อท่านผู้ใหญ่ในตระกูล ก็แพร่หลาย”^{๒๑}

สรุปว่า ธรรมราชาของพระพุทธศาสนาเถรวาท มี ๒ ประเภท กล่าวคือ ๑. พระพุทธเจ้า พระองค์ทรงเป็นธรรมราชา เพราะพระองค์ได้ทรงทำให้มหาชนเกิดความยินดี และพอใจโดย โลกุตระธรรม ๙ ประการ ซึ่งเป็นคุณธรรมชั้นสูงในพระพุทธศาสนา ๒. พระมหากษัตริย์ หรือผู้ปกครอง ที่ทรงธรรม ชนโดยธรรม ไม่ต้องใช้อำนาจ ไม่ต้องใช้ศัสตรา และทำให้มหาชนพึงพอใจ หรือยินดีโดยธรรม ซึ่งธรรมราชาในพระพุทธศาสนานั้นเป็นอุดมคติและในทางปฏิบัตินั้นจะเกิดได้ยาก เพราะอาจจะขาดองค์ประกอบบางประการซึ่งจะทำให้การปฏิบัติไม่สมบูรณ์ตามอุดมคติ ถ้านำมาเทียบกับ ศาสนาพราหมณ์ก็คล้ายพระนารายณ์ที่อวตารลงมาปราบยุคเข็ญ และครองบ้านเมืองให้ประชาชน เป็นสุข มีหน้าที่ใช้อำนาจในการบำบัดทุกข์บำรุงสุขและปราบปรามคนชั่ว ให้ผู้คนตั้งอยู่ในศีลธรรม ปกครองกันด้วยศีลธรรม สั่งสอนอบรมให้คนมีศีลธรรมที่ดี ซึ่งทำให้เทวราชากับธรรมราชาใน ประวัติศาสตร์ไทยนั้นเป็นเรื่องที่แยกกันเด็ดขาดหรือไม่ ปัญหานี้จะต้องมีอภิปรายข้างหน้า

ธรรมราชาในพระพุทธศาสนาเถรวาท หลังสมัยพุทธกาลในประเทศอินเดียศาสนา พราหมณ์ก็มีความเจริญรุ่งเรืองมากกว่าพระพุทธศาสนา เมื่อคราวใดที่พระมหากษัตริย์ผู้นับถือศาสนา ใดเป็นใหญ่มีอำนาจก็มักจะทำลายศาสนาตรงข้ามทำให้พระอรธกถาจารย์ทั้ง ๒ ศาสนาพยายาม เชื่อมโยงพระเจ้าจักรพรรดิในโลกอุดมคติกับพระมหากษัตริย์ในโลกแห่งความเป็นจริง เพื่อใช้ส่งเสริม และปกป้องศาสนาของตน ทางพระพุทธศาสนานั้นก็ต้องปรับแต่งคำสอนให้ที่เกี่ยวกับ พระมหากษัตริย์มากขึ้น

โดยเฉพาะพระพุทธศาสนาเถรวาททำให้เกิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ในฐานะที่เป็น จักรพรรดิแห่งสากล หรือจักรวาทิน ขึ้นปรากฏในคัมภีร์ปฐมสูตรของพระพุทธศาสนาเถรวาท มีการ อธิบายว่าพระเจ้าจักรพรรดิ คือ พระโพธิสัตว์หรือเป็นภาคหนึ่งของพระพุทธเจ้าเป็นสัมโพธิกายในรูป มนุษย์ของพระอริพุทธะ^{๒๒} ซึ่ง พระเจ้าจักรพรรดิ มีความหมายถึง พระราชาผู้ยิ่งใหญ่กว่าพระราชาทั้ง ปวง คือเป็นราชาธิราช เป็นราชาในอุดมคติที่ปกครองโดยอาศัยธรรมเป็นที่ตั้ง และทรงมีบุญบารมี

^{๒๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๙๖-๑๐๑/๗๑-๗๒.

^{๒๒} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานพุทธเจดีย์**, (กรุงเทพมหานคร: มติ ขน, ๒๕๔๖), หน้า ๑๒๖-๑๒๗.

อย่างสูงจนสามารถแผ่ขยายพระราชอำนาจไปทั่วชมพูทวีปและอีก ๓ ทวีปที่เหลือ^{๒๓} ในมหาปชาบดีสูตรของมหายานยังกล่าวว่าพระพุทธเจ้าปกครองโลกทั้งสามด้วยกำลังอาวุธและคุณธรรม ทำให้เกิดความคิดว่าการเป็นพระจักรพรรดิในพระพุทธศาสนานั้นไม่จำเป็นที่ต้องหลีกเลี่ยงความรุนแรง ดังจะเห็นได้จากคัมภีร์อิทธิธรรมโกษของสุพันธ์พระอรธกถาจารย์คนสำคัญของฝ่ายมหายานซึ่งพรรณนาถึงลักษณะของพระเจ้าจักรพรรดิละเอียดถึง ๔ ประเภท^{๒๔} ดังนี้

๑. พระเจ้าจักรพรรดิจักรทอง ปกครองโลกธาตุทั้ง ๔ ทวีป
๒. พระเจ้าจักรพรรดิจักรเงิน ปกครองโลกธาตุ ๓ ทวีป
๓. พระเจ้าจักรพรรดิจักรทองแดง ปกครอง ๒ ทวีป
๔. พระเจ้าจักรพรรดิจักรเหล็ก ปกครอง ๑ ทวีป คือ ชมพูทวีป

พระเจ้าจักรพรรดิทั้ง ๔ ประเภท ต่างขยายพระราชอำนาจโดยวิธีที่ต่างกันไปตามระดับของพระบารมีและกำลังอำนาจ ข้อเสนอดังกล่าวก่อให้เกิดข้อถกเถียงถึงลักษณะที่ขัดแย้งกันระหว่างธรรมราชาผู้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิในอุดมคติ กับพระเจ้าจักรพรรดิในความเป็นจริง โดยเฉพาะประเด็นการใช้กำลังและความรุนแรงในการทำสงครามแผ่ขยายอาณาจักร สุเนตร ชุตินธรานนท์ ได้อธิบายไว้ว่า ไม่จำเป็นต้องอาศัยวิธีรุนแรงแต่อย่างใดก็สามารถปกครองราชาน้อยใหญ่ทั้ง ๔ ทวีปได้ ในขณะที่พระเจ้าจักรพรรดิจักรเหล็กซึ่งมีบุญบารมีน้อยกว่า จำเป็นต้องอาศัยอาวุธเป็นเครื่องมือในการขยายพระราชอำนาจ และทรงปกครองได้ก็แต่เพียงชมพูทวีปเท่านั้น ในแง่หนึ่งพระเจ้าจักรพรรดิจักรเหล็ก นับเป็นจักรพรรดิในอุดมคติที่ใกล้เคียงกับจักรพรรดิในโลกแห่งความเป็นจริงมากกว่าจักรพรรดิประเภทอื่นๆ^{๒๕}

ตามคติทางพระพุทธศาสนาพระเจ้าจักรพรรดิถือกำเนิดแต่เฉพาะในแผ่นดินชมพูทวีป และในโลกธาตุหนึ่งจะมีพระเจ้าจักรพรรดิได้แต่เพียงพระองค์เดียวเท่านั้นในคัมภีร์พุทธศาสนาหลายคัมภีร์ เช่น คัมภีร์ทีปวงศ์ ซึ่งเป็นตำนานว่าด้วยการประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป ระบุว่าพระอโศกนั้นทรงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิจักรเหล็ก ซึ่งหมายถึงพระเจ้าจักรพรรดิผู้ปกครองเพียง ๑ ใน ๔ ทวีปใหญ่ คือแค่ชมพูทวีปเท่านั้น^{๒๖} ทั้งในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา และอรธกถาวินยปิฎกต่างยอมรับว่าพระเจ้าอโศกทรงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิแห่งชมพูทวีปและยังถูกขนานนามว่า พลจักรวาทีน คือพระเจ้าจักรพรรดิผู้ใช้กำลังเป็นที่ตั้งในการขยายพระราชอาณาเขต

^{๒๓} สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, ๘ : ๔๗๓๖.

^{๒๔} John S. Strong, *The Legend of King Asoka: A Study and Translation of the Asokavardana*, (Princeton University Press, 1983), p. 51 อ้างใน สุเนตร ชุตินธรานนท์, *พม่ารบไทย: ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับพม่า*, (กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๓๗), หน้า ๑๐๗.

^{๒๕} สุเนตร ชุตินธรานนท์, *พม่ารบไทย : ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับพม่า*, หน้า ๑๐๘.

^{๒๖} *คัมภีร์ทีปวงศ์*, (พระนคร: โรงพิมพ์ไทยมิตรการพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๒๕-๒๗.

การอธิบายความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิของพระเจ้าอโศกนั้น จัดเป็นความพยายามแรกในการอธิบายเชื่อมโยงธรรมราชาผู้ทรงธรรมในโลกอุดมคติกับพระราชาในโลกแห่งความเป็นจริง ทั้งยังเป็นที่ยอมรับของพระพุทธศาสนายานและเถรวาทเอง ซึ่งแม้แต่พระพุทธศาสนาเถรวาทที่เป็นนิกายที่พยายามรักษาความถูกต้องของความหมายของพระไตรปิฎกมากที่สุด ว่าผู้ที่จะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิในคติพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น ในทางธรรมคือพระพุทธเจ้า ในทางโลกผู้ปกครองราชามวลที่ดี ต้องมีคุณสมบัติคือมีลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ รวมถึงต้องปฏิบัติราชธรรม ได้แก่ ทศพิธราชธรรม และจกักวัดติวัตรธรรมอย่างครบถ้วนบริบูรณ์ ซึ่งเป็นคุณสมบัติที่หาได้ยากในบุคคลธรรมดา หรือแทบจะไม่มีโอกาสได้เลยเพราะผู้ที่เรายกย่องเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เช่นพระเจ้าอโศกมหาราชก็ไม่ได้มีลักษณะของมหาบุรุษดังกล่าว ไม่เท่านั้นพระเจ้าจักรพรรดิในโลกแห่งความเป็นจริงนั้นมีการสร้างอำนาจความยิ่งใหญ่ด้วยสงคราม มีความต้องการใช้กำลังทหารเข้าปราบปรามราชผู้ไม่ได้อยู่ใต้อำนาจ ซึ่งแม้ว่าภาพของพระเจ้าอโศกจะต่างกับลักษณะของพระเจ้าจักรพรรดิในพระสูตรต่างๆก็ตาม แต่พระอรธกถาจารย์ของเถรวาทต่างยอมรับนับถือว่าพระเจ้าอโศกทรงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิแห่งชมพูทวีป การยอมรับฐานะของพระเจ้าอโศกของพระพุทธศาสนาเถรวาทแสดงให้เห็นถึงการที่ทางศาสนาปรับหลักคำสอนให้เข้ากับสถานการณ์บ้านเมืองได้เป็นอย่างดี

๒.๑.๒ ราชธรรมของธรรมราชา

ดังที่กล่าวมาแล้วว่าธรรมราชา เป็นสถานะของบุคคลที่ดำรงตน หรือได้รับการสมมติจากมหาชนให้ดำรงตำแหน่งผู้นำของพวกเขา มีธรรมะเป็นเครื่องมือในการปกครองประชาชนให้เป็นสุขในอาณาจักรของตน และผู้ปกครองจะต้องทำให้มหาชนเกิดความยินดีพึงพอใจโดยธรรมในการทำหน้าที่พวกเขาจึงจะเรียกขานผู้ปกครองนั้นว่า ราชา แล้วธรรมเหล่าใดที่ผู้นำปฏิบัติตามแล้วจะได้รับการยินดีจากผู้อื่น ธรรมเหล่านั้นชื่อว่าราชธรรม หรือธรรมของพระราชา ถือว่าเป็นเครื่องควบคุมพระราชามิให้ทำผิดทำนองคลองธรรม มิให้ทำตามอารมณ์ เกียจคร้าน หรือลุ่มหลงในสิ่งที่ไม่ควรแก่ผู้มีหน้าที่ปกครอง ธรรมเหล่านั้นเองเป็นเครื่องตัดสินว่าผู้ใดสมควรเป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ดีหรือไม่ดี^{๒๗} เป็นหลักธรรมที่สถาบันพระมหากษัตริย์พึงยึดถือปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขทั้งของตนเองและอาณาประชาราษฎร์ จากการศึกษาในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาต่างๆ หลักธรรมที่เป็นข้อปฏิบัติของพระเจ้าจักรพรรดิตามที่ปรากฏในจกักวัดติสูตร และข้อปฏิบัติของพระราชาในมหาหังสาชดก และอรรถกถา ดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

^{๒๗} ปรีชา ช่างขวัญยืน, **ธรรมรัฐ-ธรรมราชา**, หน้า ๑๙.

๒.๑.๒.๑ กุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นธรรมที่ปรากฏอยู่ในจกัถวัตตีสสูตรในคำสอนของพระเจ้าทัฬหะเนมิที่ทรงสั่งสอนพระราชโอรสองค์ใหญ่ที่จะครองราชย์แทนพระองค์ ความตอนหนึ่งว่า “ลูกเอ๋ย ถ้าเช่นนั้น ลูกจงอาศัยธรรมเท่านั้น”^{๒๘} พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายคำว่า ธรรม ในข้อนี้หมายถึง กุศลกรรมบถ ๑๐^{๒๙} ประการ คือ ๑. เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ ๒. เว้นขาดจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขามีได้ให้ ๓. เว้นขาดจากการประพฤติดีในกาม ๔. เว้นขาดจากการพูดเท็จ ๕. เว้นขาดจากการพูดส่อเสียด ๖. เว้นขาดจากการพูดคำหยาบ ๗. เว้นขาดจากการพูดเพ้อเจ้อ ๘. ความไม่เพ่งเล็งอยากได้ของของเขา ๙. ความมีจิตไม่พยาบาท ๑๐. ความเห็นชอบ

ปรีชา ช่างขวัญยืน ได้วิเคราะห์เหตุผลที่พระอรรถกถาจารย์ได้วางหลักธรรมเรื่องกุศลกรรมบถ ไว้เป็นหลักธรรมแรกในจกัถวัตตีสสูตร จากเอกสารไตรภูมิโลกวินิจยกถา ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) ชำระขึ้น มีข้อความว่าเกี่ยวกับธรรมของผู้ปกครองดังนี้

“เหตุควรตาม นัยพระอรรถกถาจารย์ ผู้รู้พุทธาธิบาย แลบรมกษัตริย์ทั้งหลาย ผู้ปฏิบัติในจักรวรรดิวัตร ๑๒ ประการนี้เดิมที่ให้ประพฤติดีในทศกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการให้บริบูรณ์ในพระบวรราชสันดานก่อน กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการนั้น จัดเป็น กายสุจริต ๓ วจีสุจริต มโนสุจริต ๓ บรมกษัตริย์ผู้บำเพ็ญจักรวรรดิวัตรนั้น พึงปฏิบัติทศกุศลกรรมบถนี้ให้บริบูรณ์...แล้วลำดับนั้นจึงปฏิบัติในจักรวรรดิวัตร ๑๒ ประการสืบต่อไป”^{๓๐}

ได้วิเคราะห์ไว้ว่าการที่จะปฏิบัติจกัถวัตตีดั้งนั้นจะต้องชำระกาย วาจา ใจ ให้ดีด้วยกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการเสียก่อน กุศลกรรมบถว่าโดยพื้นฐานแล้วก็คือศีล ๕ ซึ่งเป็นเครื่องคุ้มครองคนให้ประพฤติดีทั้งกาย วาจา โดยมีความคิดที่ดี คือ มโนสุจริตเป็นพื้นฐานแล้วจึงปฏิบัติจกัถวัตตีดั้ง^{๓๑} ได้ซึ่งตรงกับในจกัถวัตตีสสูตรที่ให้ความสำคัญเกี่ยวกับเรื่องศีล ๕ ที่เป็นหลักปฏิบัติขั้นพื้นฐานในการอยู่ร่วมกันของประชาชนความตอนหนึ่งว่า “กษัตราธิราช...จึงได้ให้โอวาทแก่เหล่าพระราชามาจากแคว้นต่างๆ ที่มาเฝ้าว่า พวกท่านไม่พึงฆ่าสัตว์ ไม่พึงถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขามีได้ให้ ไม่พึงประพฤติดีในกาม

^{๒๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๔/๖๒.

^{๒๙} ที.ปา.อ. (ไทย) ๘๔/๓๔.

^{๓๐} พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, **ไตรภูมิโลกวินิจยกถา**, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๒๐), หน้า ๒-๓.

^{๓๑} ปรีชา ช่างขวัญยืน, **ธรรมรัฐ-ธรรมราชา**, หน้า ๒๓.

ไม่พึงพูดคำเท็จ ไม่พึงดื่มน้ำเมา”^{๓๒} เท่ากับว่าศีล ๕ และกุศลกรรมบถทั้งสองชุดนั้น เป็นหลักประพฤติ
 ชั้นพื้นฐาน และชั้นกลางในการพัฒนาพฤติกรรมทางกาย วาจา และใจให้มีดี ซึ่งจะนำไปสู่การปฏิบัติ
 จักกวัตติวัตรในลำดับต่อไป

๒.๑.๒.๒ จักกวัตติวัตร มีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎกเพียงแค่ข้อความสั้นๆ ว่า

“ลูกเอ๋ย ถ้าเช่นนั้น ลูกจงอาศัยธรรมเท่านั้น สักการะธรรม เคารพธรรมนับ
 ถือธรรม บูชาธรรม นอบน้อมธรรม มีธรรมเป็นธงชัย มีธรรมเป็นยอด มีธรรมเป็นใหญ่ จง
 จัดการรักษาป้องกันและคุ้มครองชนภายใน (พระมเหสี พระราชโอรส และพระราช
 ธิดา)^{๓๓} กำล้างพล พวกกษัตริย์ผู้ตามเสด็จ พราหมณ์และคหบดี ชาวนิคมและชาวชนบท
 สมณพราหมณ์ สัตว์จำพวกเนื้อและนกโดยธรรม การกระทำความผิดแบบแผน อยาได้
 เป็นไปในแวนแคว้นของลูก อนึ่ง บุคคลเหล่าใดในแวนแคว้นของลูก ไม่มีทรัพย์ ลูกพึงให้
 ทรัพย์แก่บุคคลเหล่านั้นด้วย อนึ่ง สมณพราหมณ์เหล่าใดในแวนแคว้นของลูก เว้นขาด
 จากความมัวเมา และความประมาท ตั้งมั่นอยู่ในขันติ (ความอดทน) และโสรัจจะ (ความ
 เสถียร) ผิดคน สงบตน ให้ตนดับกิเลสอยู่แต่ผู้เดียว ลูกพึงเข้าไปหาสมณพราหมณ์เหล่านั้น
 ตามกาลอันควรแล้วไต่ถามสอบถามว่า ท่านขอรับ อะไรเป็นกุศล อะไรเป็นอกุศลอะไรมี
 โทษ อะไรไม่มีโทษ อะไรควรเกี่ยวข้อง อะไรไม่ควรเกี่ยวข้อง อะไรที่ข้าพเจ้าทำอยู่พึง
 เป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์ตลอดกาลนาน หรือว่าอะไรที่ข้าพเจ้าทำอยู่พึงเป็นไปเพื่อ
 เกื้อกูล เพื่อสุขตลอดกาลนาน ครั้นลูกได้ฟังจากสมณพราหมณ์เหล่านั้นแล้ว สิ่งใดเป็น
 อกุศล พึงละเว้นสิ่งนั้น สิ่งใดเป็นกุศล พึงยึดถือประพฤติสิ่งนั้นให้มั่น ลูกเอ๋ย จักรวรรดิ
 วัตรอันประเสริฐนั้น เป็นอย่างนี้แล”^{๓๔}

เนื่องจากจักกวัตติวัตรปรากฏเพียงข้อความสั้นๆ ทำให้มีนักปราชญ์และโบราณจารย์
 อธิบายข้อวัตรปฏิบัติในจักกวัตติวัตรต่างกัน มี ๑๐ ประการบ้าง ๑๒ ประการบ้างแต่ก็มีสาระสำคัญไม่
 แตกต่างกัน ดังเช่นในไตรภูมิโลกวิณีจฉยกถา ฉบับที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้
 พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) ชำระได้อธิบายไว้ในหนังสือดังนี้

^{๓๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๕/๖๓-๖๔.

^{๓๓} อง.ติก.อ. (ไทย) ๒/๑๔/๘๘.

^{๓๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๔/๖๒.

“แลจักรวรรดิวัตรที่ควรจะปฏิบัติในปัจจุบันชาตินั้นแสดงโดยสังเขปมี ๑๐ ประการ แสดงโดยพิสดารมี ๑๒ ประการ ...แลข้อซึ่งนับจักรวรรดิวัตรเป็น ๑๒ ประการ ออกไปนั้น คือแยกคหบดีออกต่างหาก แยกนกออกต่างหาก เดิมนั้นพราหมณ์กับคหบดี อยู่พวกเดียวกัน เนื่องกันอยู่พวกเดียวกับ จักรวรรดิวัตร ๑๐ ประการนั้น... อนโตชนสมิ พลกายสมิ คือเหตุสงเคราะห์แก่ชนพระราชฐานมีพระราชบุตร มีพระราชมเหสี เป็นต้น แลพวกพลพยุหะ แลจตุรงค์ นั้น ๑

ขตติเยสุ คือ ให้สงเคราะห์แก่กษัตริย์อื่นเสวยสมบัติอยู่ในเมืองขึ้นเมืองออกทั้งปวง ๑

อนุนเตสุ คือ ให้สงเคราะห์แก่กษัตริย์ทั้งปวงแต่บรรดาที่มาตามเสด็จพระดำเนิน ๑

พราหมณคหบดีเกสุ คือ ให้สงเคราะห์แก่พราหมณ์แลคหบดีทั้งปวง ๑

เนคมชานปะเทสุ คือ ให้สงเคราะห์แก่ชาวนิคมแลชาวชนบท ๑

สมณพราหมณเสสุ คือ ให้สงเคราะห์สมณพราหมณ์ทั้งปวง ๑

มิกปะกษิสู คือ ให้สงเคราะห์แก่เนื้อแลนกทั้งหลาย ๑

อธมการปฏิบัติเขโป คือ ให้สงเคราะห์ห้ามปรามบุคคลในแว่นแคว้นขอบขัณฑสีมาอย่าให้ กระทบาป ๑

อธนานัน ฐนุปปะทานัน คือ ให้สงเคราะห์แก่คนที่หาทรัพย์ บมิได้ด้วยพระราชทานทรัพย์ให้ ๑

สมณพราหมณัน อุปสงกมิตวา ปณหาปุจจนัน คือ ให้ไปสู่หาสมณะและพราหมณ์ ไถ่ถาม

อรรถปริศนาให้รู้ซึ่งโทษแลคุณบุญแลบาปนั้น ๑ ศิริเข้าด้วยกันจึงเป็นจักรวรรดิวัตร ๑๐

ประการ...ถ้าไม่แยกออกเลยจะนับคง ๑๐ ประการไว้ จะเอากริยาที่บรมกษัตริย์เว้นจาก

อธรรม มิกราคะ ๑ เว้นจากวิสมะโลภะ ๑ จะยกเอากริยาที่เว้น ๒ ประการนี้เพิ่มเข้าจะ

นับจักรวรรดิวัตร ๑๒ ประการออกไปก็บ่อมิผิด”^{๓๔}

จากนัยข้างต้นสรุปได้ ๕ ประเด็นใหญ่ คือ ๑. ธรรมาธิปไตย ยึดธรรมเป็นหลักเป็นใหญ่ในการปกครองอาณาจักร ๒. ธรรมิการักษา ต้องดูแลประชาชนทั้งภายในเมืองหลวงและชนบทให้รอดพ้นจากความอดอยากยากจน ปลอดภัยจากอันตรายต่างๆ รวมไปถึงดูแลรักษาเหล่าสัตว์ด้วย ๓. อธรรมการนิเสธนา ไม่เปิดโอกาสให้ประชาชนผิดศีลผิดธรรมขึ้นในบ้านเมือง โดยการอบรมสั่งสอนศีลธรรมให้แก่พวกเขา ๔. ธนานุปะทาน ให้ความอุปถัมภ์บำรุงสมณชีพราหมณ์ เฉลี่ยทรัพย์ให้แก่คนยากไร้ ๕. สมณพราหมณปุจจา หมั่นเข้าหาสมณชีพราหมณ์ผู้ดำรงมั่นอยู่ในศีลธรรม ศึกษาธรรมะให้รู้ว่าอะไรควรปฏิบัติไม่ควรปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน จักกวัตติวัตรจึงแสดงให้เห็นว่าการปกครองของธรรมราชาที่ต้องมุ่งความสุขของคนทุกหมู่จนถึงสัตว์ทั้งหลาย ทั้งภายในรัฐและรัฐ

^{๓๔} พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, ไตรภูมิโลกวินิจยกลา, หน้า ๑-๒.

ประเทศราช แต่ถ้าเทียบกับทศพิธราชธรรมแล้ววัตรเกือบทุกข้ออาจจัดเข้าหัวข้อ ทาน เรื่องเดียวในทศพิธราชธรรม

๒.๑.๒.๓ ทศพิธราชธรรม คือธรรมที่พระราชหรือผู้นำรัฐพึงถือปฏิบัติเพื่อความเจริญมั่งคั่ง และสงบสุขของอาณาจักรและประชาราษฎร์ เป็นธรรมที่สำคัญชุดหนึ่ง ซึ่งอาจมีมาก่อนสมัยพุทธกาล เป็นที่นิยมปฏิบัติและสั่งสอนกันต่อมา เช่นเดียวกับจกักรัตติวัตรและศีล ๕ จึงมีกล่าวในหนังสือ เช่น ธรรมนิตติ ซึ่งเป็นหนังสือที่ใช้ในการศึกษาวิชาปกครองของอินเดียโบราณ ซึ่งกล่าวว่า “ผู้ปกครองไม่พึงละเลยทศพิธราชธรรมเหล่านี้คือ ๑. ทาน ๒. ศีล ๓. การเสียสละ ๔. ความซื่อตรง ๕. ความอ่อนโยน ๖. ความเพียร ๗. ความไม่โกรธ ๘. ความไม่เบียดเบียน ๙. ความอดทน ๑๐. ความไม่คลาดจากธรรม”^{๓๖}

ในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงทศพิธราชธรรมไว้ในมหาหังสชาดก ว่า

“(พญาหงส์ทูลถามว่า) ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นกษัตริย์พระองค์มิได้ทรงพิจารณาเห็นอนาคตอันยาวนานหรือทรงมัวเมาในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา ไม่ทรงสะดุ้งกลัวปรโลกหรือ

(พระราชชาตรีตอบว่า) เราพิจารณาเห็นอนาคตอันยาวนานก็หาไม่พญาหงส์ เราดำรงอยู่ในธรรม ๑๐ ประการ ๑ จึงไม่สะดุ้งกลัวปรโลก คือ ๑. ทาน ๒. ศีล ๓. การบริจาค ๔. ความซื่อตรง ๕. ความอ่อนโยน ๖. ความเพียร ๗. ความไม่โกรธ ๘. ความไม่เบียดเบียน ๙. ความอดทน ๑๐. ความไม่คลาดธรรม”^{๓๗}

ท่านพุทธทาสได้แปลและอธิบายเพิ่มเติมไว้ในบางข้อดังต่อไปนี้ เช่น ๑. ทานเน้นไปที่ปัจจัยในการดำรงชีวิต ๒. ศีล เป็นการจัดการที่ทำให้เกิดภาวะปกติ ๓. การบริจาค เป็นการสละความไม่ดีในภายในไม่ต้องมีผู้รับก็ได้เป็นการให้สิ่งที่ไม่ควรมีอยู่ในตน เช่น การละกิเลส เป็นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสละความเห็นแก่ตัว ๔. ความซื่อตรง เน้นให้ซื่อตรงต่อเพื่อนมนุษย์ต่อหน้าที่การงาน ๕. ความอ่อนโยนให้อ่อนโยนทั้งต่อเพื่อนมนุษย์ด้วยกันและสัตว์เดรัจฉานต่างๆด้วย ๖. ความเพียรให้ใช้หลักอิทธิบาท ๔ ๗. ความไม่โกรธต้องไม่โกรธทั้งตนเองและผู้อื่น ๘. ความไม่เบียดเบียนต้องไม่

^{๓๖} ราชบัณฑิตยสถาน, **ราชนิตติ-ธรรมนิตติ**, (กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๓๕), หน้า ๔๕๖.

^{๓๗} ชู.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๗๔-๑๗๖/๑๑๒.

เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ๙. ความอดทน รอได้ คอยได้ ไม่กระวนกระวายใจ ไม่หวั่นไหวในการเผชิญหน้ากับวิกฤติต่าง ๆ และ ๑๐. อวิธโธนะไม่มีอะไรพิรุณที่ผิดไปจากความถูกต้อง^{๓๘}

จากความขององค์ธรรมทั้ง ๑๐ ประการในทศพิธราชธรรมนั้นแสดงให้เห็นว่าผู้ปกครองหรือพระมหากษัตริย์จะสามารถปกครองอาณาจักรได้อย่างยาวนาน ช้าหรือเร็วขึ้นอยู่กับการดำรงตนอยู่บนพื้นฐานของธรรมหรือไม่ โดยที่ต้องใช้ทั้งพระเดชและพระคุณในการปกครอง ต้องใช้ทั้งอำนาจในการจัดการปกครองอาณาจักรให้สงบเรียบร้อยและต้องกระทำตนเองให้เป็นที่ยอมรับยึดครองจิตใจของผู้ใต้ปกครองให้ได้

๒.๑.๒.๔ ราชสังคหวัตถุ ๔ เป็นหลักธรรมของผู้ปกครอง ซึ่งสามารถนำไปใช้ในการวางนโยบายในการปกครองและการจัดการอาณาจักรเพื่อมุ่งแก้วิกฤตต่อคุณภาพชีวิตของราษฎรให้มีความเป็นอยู่ที่ดีมีคุณภาพประโยชน์มากขึ้น ราชสังคหวัตถุนี้ปรากฏในพระไตรปิฎก ในเมตตาสสูตรเล่าถึงตอนที่พระพุทธเจ้าเมื่อประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน ในเมืองสาวัตถี ทรงตรัสว่า“...พระราชผู้ทรงธรรม เช่นกับฤาษีทรงชนะใจหมู่มสัตว์ทั่วแผ่นดินด้วยราชธรรม ทรงบูชาสัตถุ คือ สัสสมณะ ปุริสมณะ สัมมาปาสะ วาชเปยยะ และนิริคคหะ เสด็จเที่ยวไป...ฉะนั้นผู้มีเมตตาในสัตว์ทุกหมู่เหล่าจะไม่ฆ่าเอง ไม่ใช่ให้ผู้อื่นฆ่า ไม่ชนะเอง ไม่ใช่ให้ผู้อื่นชนะ ย่อมไม่มีเวรกับใครๆ”^{๓๙}

จากข้อความข้างต้นจะพบคำว่า การบูชาสัตถุ พระอรธกถาจารย์ได้อธิบายถึงความแตกต่างระหว่าง การบูชาสัตถุของพระพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์ไว้ดังนี้ว่า สัตถุทั้ง ๕ ในพระพุทธศาสนามีความหมายตรงกันข้ามกับมหาสัตถุ ๕ ประการของพราหมณ์ โดย ๔ สัตถุแรก คือ สัสสมณะ ปุริสมณะ สัมมาปาสะ วาชเปยยะ หมายถึงหลักสงเคราะห์ที่ดั่งใจของพระราช (ราชสังคหวัตถุ) จัดว่าเป็นเหตุ สัตถุที่ ๕ (นิริคคหะ) จัดว่าเป็นผล สัตถุทั้ง ๕ นั้น มีความหมายดังนี้

๑. สัสสมณะ หมายถึงความฉลาดในการสงเคราะห์พสกนิกรด้วยการบำรุงพืชพันธุ์ธัญญาหาร ส่งเสริมการเกษตร มีความหมายตรงกันข้ามกับ อัศวเมธะ คือ การฆ่าม้าบูชาสัตถุ ของพราหมณ์

๒. ปุริสมณะ หมายถึงความฉลาดในการบำรุงข้าราชการ รู้จักส่งเสริมคนดีมีความสามารถ มีความหมายตรงกันข้ามกับ ปุริสมณะ คือ การฆ่าคนบูชาสัตถุ ของพราหมณ์

^{๓๘} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมบรรยาย ชุด ทศพิธราชธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิเผยแพร่ชีวิตประเสริฐ และชมรมครูศีลธรรมแห่งประเทศไทย, ๒๕๓๑), หน้า ๓๖-๓๙.

^{๓๙} อ.อ.อ.อ. (ไทย) ๒๓/๑/๑๙๓-๑๙๕.

๓. สัมมาปาสะ หมายถึงความมีอริยาศยุดจวบจ้วงคล่องใจประชาชนด้วยการส่งเสริมอาชีพ เช่น ให้คนกู้ยืมทุนไปสร้างตัวไม่เก็บภาษีเป็นเวลา ๓ ปี เป็นต้น มีความหมายตรงกันข้ามกับ สัมมาปาสะ คือ การทำบ่วงแล้วขว้างไม้ลอดบ่วง ไม้ตกที่ไหนทำพิธีบูชาขัยญูที่นั่น ของพราหมณ์

๔. วาชเปยยะ หมายถึงความมีปิยวาจาเป็นที่ดูดีมีใจคน เช่น เรียกว่า พ่อ ลุง

๕. นิรัคคะ หมายถึงบ้านเมืองสงบสุขปราศจากโจรผู้ร้าย ไม่ต้องระวางภัย บ้านเรือนไม่ต้องลงกลอน เป็นผลที่เกิดจาก ๔ ประการแรก มีความหมายตรงกันข้ามกับ นิรัคคะ คือ การฆ่าครอบครัวทุกอย่างบูชาขัยญูไม่จำกัด ของพราหมณ์^{๔๐}

เมื่อผู้ปกครองหรือพระมหากษัตริย์ พุทธิธรรม ๔ ข้อนี้แล้ว ก็ถือได้ว่าสร้างความเชื่อมั่นต่อผู้ใต้ปกครองด้วยการเอาใจใส่ ช่วยเหลือ อนุเคราะห์แก่ผู้ยากไร้ ให้ทุกคนอยู่อย่างปลอดภัย เป็นผู้ปกครองที่มีอำนาจเด็ดขาดเป็นธรรม เมื่อเกิดปัญหาอะไรขึ้นในอาณาจักรของตนเอง ต้องแก้ไข ปัญหาเหล่านั้นโดยธรรม ทำให้บ้านเมืองสงบสุข

ธรรมะของพระราชาที่เป็นธรรมในการปกครองจะต้องอาศัยธรรมข้ออื่นอีกประกอบด้วย ตามความเหมาะสมแก่สถานการณ์ๆ กล่าวคือ ธรรมข้อใดที่เป็นประโยชน์แก่การปกครองที่เหมาะสมกับสถานการณ์ก็ควรนำมาใช้ทั้งสิ้น ไม่มีหลักธรรมใดตายตัว อาจจะมีหลักธรรมที่เป็นแกนกลางเป็นหลักกว้างๆดังที่กล่าวมาทั้ง ๔ ข้อข้างต้นเป็นแบบแผนและยังมีหลักธรรมปลีกย่อยที่น่าสนใจที่ใช้ในการปกครองอาณาจักรยังมีดังต่อไปนี้ เช่น

ตุลาการธรรม กล่าวคือ พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดในด้านการบริหาร นิติบัญญัติ และตุลาการโดยตรงด้วยพระองค์เอง เมื่อเกิดการตัดสินใจในด้านใดผิดพลาดนั้นอาจหมายถึงการสูญเสียทั้งชีวิตและทรัพย์สินจะเกิดขึ้นแก่ผู้ใต้ปกครองทันที ดังนั้นการปฏิบัติพระราชภารกิจจึงต้องดำเนินไปอย่างรอบคอบ เป็นยุติธรรม โดยเฉพาะการตัดสินคดีความ คุณสมบัติข้อนี้ของพระมหากษัตริย์ปรากฏอยู่ในมหาปทุมชาดก ว่า

“โทษน้อยใหญ่ของผู้อื่นทั้งหมดที่ยังมิได้เห็นมิได้พิจารณาด้วยตนเอง ผู้ใหญ่ไม่ควรลงทัณฑ์...พระราชาพระองค์ใดลงอาชญาบุคคลผู้ไม่ควรจะลงอาชญา ไม่ลงอาชญาบุคคลผู้ควรลงอาชญาพระราชาพระองค์นั้นไม่รู้สิ่งสมควรหรือไม่สมควรเหมือนคนตาบอดเดินทางที่ขรุขระ อนึ่ง ฐานะน้อยใหญ่ทั้งหมดเหล่านี้ พระราชาพระองค์ใดเห็นชัดเจนดีแล้วสั่งการลงไป พระราชาพระองค์นั้นสมควรจะปกครองราชสมบัติได้ พระราชาผู้อ่อนโยนอย่างเดียวหรือผู้แข็งกร้าวอย่างเดียวไม่สามารถจะดำรงตนอยู่ในฐานะอันยิ่งใหญ่ได้ เพราะเหตุนี้ ฟังประพจน์ทั้ง ๒ ประการ พระราชาผู้อ่อนโยนก็อาจจะถูกดูหมิ่น ผู้

^{๔๐} อัง.อรรถกถ.อ. (ไทย) ๓/๑/๒๑๓, ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๒๗/๑๐๖-๑๐๘.

แข็งกร้าวก็อาจจะมีศัตรู ครั้นทราบเหตุทั้ง ๒ อย่างนี้แล้วพึงประพฤติพอสมควรเป็นกลาง ๆ ไว้”^{๔๑}

พระมหากษัตริย์เมื่อต้องทำหน้าที่ตุลาการวินิจฉัยคดีความ พึงพิจารณาอย่างรอบคอบจนพบความจริงแล้วจึงตัดสินตามความจริงอย่างชัดเจนถูกต้อง ในการปฏิบัติหน้าที่พิจารณาพิพากษาคดีทั้งปวง ไม่ควรมีอคติ ๔ คือ ความไม่ลำเอียงเพราะรัก เกลียด หลง และกลัว ควรวางพระองค์ให้เป็นกลาง เพื่อจะไม่ให้เกิดความยุติธรรมหรือความไม่พอใจของทั้งสองฝ่าย

รัฐประศาสนธรรม ในการปกครองอาณาจักรให้สงบเรียบร้อยประสบความสำเร็จ พระมหากษัตริย์จะต้องเริ่มต้นบริหารตนให้มีความพร้อม โดยเฉพาะในด้านจิตใจ ต้องดำรงมั่นอยู่ในแนวทางแห่งมัชฌิมาปฏิปทาปราศจากอคติ ดังในมหาปทุมชาดก กล่าวไว้ว่า “พระราชาผู้อ่อนโยนอย่างเดียวหรือผู้แข็งกร้าวอย่างเดียวไม่สามารถจะดำรงตนอยู่ในฐานะอันยิ่งใหญ่ได้...พระราชาผู้อ่อนโยนก็อาจจะถูกคูหมีน ผู้แข็งกร้าวก็อาจจะมีศัตรู...พึงประพฤติพอสมควรเป็นกลาง ๆ ไว้”^{๔๒} อธิบายว่า พระมหากษัตริย์ผู้มีพระทัยอ่อนก็ถูกประชาราษฎร์ติฉินนินทาได้ขาดความยำเกรง ส่วนพระมหากษัตริย์ผู้มีพระทัยแข็งกร้าวมากก็จะเป็นการสร้างศัตรู ดังนั้นควรดำรงพระองค์ตามทางสายกลาง ต้องมีความหนักแน่นในคุณธรรมสำคัญในเรื่องความถูกต้อง เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงมีพระทัยที่พร้อมอย่างถูกต้องเหมาะสมแล้ว พระมหากษัตริย์ก็จะสามารถที่จะบริหารคนที่จะทำงานตอบสนองพระบรมราโชบายให้ประสบความสำเร็จได้โดยง่าย จัดเป็นรัฐประศาสนธรรม ที่มีปรากฏอยู่ในเตตสกุณชาดก^{๔๓} ซึ่งสรุปคุณสมบัติหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ได้ดังนี้^{๔๔}

๑. พึงแต่งตั้งอำมาตย์ที่เป็นนักปราชญ์ มีความฉลาดรอบรู้ในเรื่องผลประโยชน์ของอาณาจักร เก็บความลับได้ดี ไม่มีประวัติเสื่อมเสียเรื่องทุจริต เป็นที่ไว้วางพระทัยให้อยู่ในตำแหน่งสำคัญ และพัฒนาผลประโยชน์ของอาณาจักรให้เจริญงอกงาม

๒. พึงจัดการดูแลการเงินการคลังของอาณาจักรด้วยพระองค์เอง ต้องมีความรอบรู้รายรับรายจ่ายของอาณาจักรอย่างละเอียด

๓. พึงสร้างขวัญและกำลังใจแก่ผู้ทำงานใกล้ชิดอย่างยุติธรรม โดยยกย่องคนที่ควรยกย่อง ชมคนที่ควรชม

^{๔๑} ชุ.ซา. (ไทย) ๒๗/๑๐๖-๑๑๑/๓๙๑.

^{๔๒} ชุ.ซา. (ไทย) ๒๗/๑๑๑/๓๙๑.

^{๔๓} ชุ.ซา. (ไทย) ๒๗/๑-๓๘/๕๙๕-๖๐๒.

^{๔๔} พระมหาจรรยา สุทธิญา โณ , **ธรรมราชา**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : www.oknation....8/04/12/entry-1 [๒๔ มิถุนายน ๒๕๖๒].

๔. ต้องจัดลำดับความสำคัญราชกิจที่จะต้องทรงบำเพ็ญแต่ละเรื่องก่อนหลัง และต้องศึกษาเรื่องนั้น ๆ ให้เข้าใจ

๕. ต้องเสด็จออกเยี่ยมเยียนปฏิสันถาร หรือชี้แนะเรื่องราวต่าง ๆ แก่ชาวชนบทที่อยู่ในถิ่นห่างไกลบ่อยๆ

๖. ต้องทรงตระหนักว่าราชการที่ทุจริต ปฏิบัติหน้าที่ไม่ถูกต้อง ย่อมทำลายทรัพย์สินของอาณาจักรให้พินาศล่มจมได้

๗. ไม่พึงทรงมอบราชกิจในการปกครองอาณาจักรให้แก่ผู้อื่น หรือทรงดำเนินการด้วยพระองค์เอง ด้วยความรีบร้อนจนเกินเหตุ เพราะหากเกิดความผิดพลาดขึ้นมาแล้ว ย่อมประสบความสำเร็จในภายหลัง พึงปฏิบัติราชกิจทั้งปวงด้วยพระวิจรรณญาณที่ละเอียดลึกซึ้ง

๘. ไม่พึงทรงละเลยการบำเพ็ญกุศล และไม่ตกเป็นทาสของความโกรธ เพราะตระกูลที่มั่งคั่งหรืออาณาจักรที่มั่งคั่ง ต้องพบความฉิบหายเพราะความโกรธ

๙. ไม่พึงทรงคำริว่าตนเองเป็นใหญ่แล้วกดขี่ราษฎรอย่าให้ราษฎรในอาณาจักรต้องได้รับความทุกข์

๑๐. พึงสำรวมในกามคุณ เพราะจะเป็นเหตุให้โรคทรพิษพินาศ ไม่ทรงประพฤติดนเอยียงนักเลง ไม่ทรงทำราชทรัพย์ให้พินาศ เป็นผู้ทรงศีลทรงธรรม

๑๑. ต้องเป็นผู้ทรงปัญญา เพราะกำลัง ๕ ประการ^{๔๕} ได้แก่ กำลังแขน กำลังโรคทรพิษ กำลังอำนาจ กำลังแห่งชาติตระกูลใหญ่ กำลังแห่งปัญญา เป็นกำลังปัญญาประเสริฐที่สุดกว่ากำลังทั้งหลาย โดยให้เหตุผลว่า ถ้าบุคคลแม้มีชาติตระกูลสูง แต่มีปัญญาทราม แม้ได้ราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์ ก็ไม่สามารถรักษาราชสมบัติไว้ได้ แม้ได้แผ่นดินที่อุดมสมบูรณ์ ก็ถูกผู้มีปัญญาตีมาแย่งชิงแผ่นดินนั้นไปเสีย จึงสมควรสะสมพอกพูนปัญญา เพราะปัญญาเป็นเครื่องมือในการวินิจฉัยสิ่งที่ได้ศึกษามาว่าถูกต้องหรือไม่ ปัญญาเป็นเครื่องเพิ่มพูนเกียรติคุณและชื่อเสียง ผู้มีปัญญาเพียบพร้อม แม้เมื่อต้องเผชิญทุกข์ ก็สามารถหาความสุขได้

พระมหากษัตริย์ควรที่จะต้องปฏิบัติธรรมให้เป็นวัตตบท คือให้ถูกต้องครบถ้วนเป็นประจำ ทั้งต่อมนุษย์และต่อเหล่าสรรพสัตว์น้อยใหญ่ ดังในเตตสกุณชาดกว่า ข้าแต่มหाराชา ขอพระองค์จงทรงประพฤติธรรม ในพระราชมารดา พระราชบิดา ในพระโอรส และในพระมเหสี ในมิตรและสมณะและพราหมณ์ ในเนื้อและนก พระองค์ทรงประพฤติธรรม เพราะธรรมที่บุคคลประพฤติดีแล้วนำความสุขมาให้ ครั้นพระองค์ทรงประพฤติธรรมในโลกนี้แล้ว จักเสด็จสู่สวรรค์ ขอพระองค์จงทรงประพฤติธรรม ขอพระองค์อย่าทรงประมาทธรรมเลย ขอพระองค์จงทรงคบหาสมาคมกับผู้ที่มีปัญญา จงทรงคุณธรรมอันงาม ขอจงทรงปฏิบัติธรรมให้ครบถ้วนเถิด^{๔๖}

^{๔๕} ชุ.ชา.อ. (ไทย) ๗/๒๗/๒๗๗.

^{๔๖} ชุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๓๙-๔๙/๖๐๑-๖๐๒.

๒.๒ พระพุทธศาสนา: ความคิดทางการเมืองของไทยที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์

สังคมไทยมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขเป็นองคคพพที่สำคัญ เพราะพระมหากษัตริย์นั้น ทรงไว้ซึ่งอำนาจอธิปไตย มีพระราชอำนาจเป็นสิทธิ์ขาดในการปกครองอาณาจักรพระมหากษัตริย์ไทย มีความสำคัญยิ่งต่อสังคมไทยมาช้านานเป็นสถาบันสูงสุดทางการเมือง

ทัศนคติและความเชื่อของคนไทยที่มีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์มีอย่างเหนียวแน่นผูกพันกันอย่างแยกไม่ออกเสมือนความเชื่อว่าพระมหากษัตริย์เป็นเสมือน “พ่อ” และประชาชนเป็นเสมือน “ลูก” ที่เคยผูกพันซึ่งกันและกันมาในอดีตก็ยังคงไม่เปลี่ยนแปลงมาจนถึงปัจจุบันอันส่งผลให้คนไทยส่วนใหญ่เชื่อว่าสถาบันพระมหากษัตริย์มีคุณูปการต่อคนไทย รัฐไทย และสังคมไทย สถาบันพระมหากษัตริย์ไทยมีการแลกเปลี่ยนพึ่งพาระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับประชาชนได้อย่างเหมาะสมลงตัว^{๔๗}

การที่สถาบันพระมหากษัตริย์มีสายสัมพันธ์ที่ดีกับสังคมไทยนั้นส่วนหนึ่งอาจสืบเนื่องมาจากพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาหลักที่คนไทยนับถือ ซึ่งการยอมรับการมีอยู่ของพระมหากษัตริย์ในตำแหน่งผู้นำการปกครองเป็นสิ่งจำเป็น

ระบบการเมืองของไทยสมัยจารีตส่วนใหญ่รับอิทธิพลมาจากความคิดทางการเมืองของอินเดียซึ่งได้ให้อำนาจแก่ผู้ปกครอง คือ พระมหากษัตริย์ คำว่า กษัตริย์ เป็นภาษาสันสกฤต มาจากรากศัพท์ ขตติย (เขตต+อีย) แปลว่า ผู้เป็นใหญ่แห่งเขต (นา) มีพื้นฐานมาจากในอดีตนั้นสังคมมนุษย์เป็นสังคมเกษตรกรรม จึงต้องมีผู้ดูแลไม่ให้ใครเข้ามารุกรานพื้นที่ ต่อมาค่านี้อย่างคงมีการเรียกผู้นำกลุ่มนี้ในเชิงของการเป็นนักรบด้วย ดังนั้น ความหมายของพระมหากษัตริย์จึงมีนัยยะทั้งสองอย่าง คือ ผู้เป็นใหญ่แห่งเขต และ นักรบผู้ยิ่งใหญ่ ซึ่งแสดงถึงสถานะและบทบาทหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ ต้องทำหน้าที่ทั้งปกครองและคุ้มครอง มีความเด็ดขาดในการควบคุมชีวิต อิศรภาพและทรัพย์สินของตนในสังคม ดังที่สะท้อนจากคำว่า “เจ้าชีวิต” หรือ “เจ้าแผ่นดิน” เป็นต้น และมักจะเป็นทั้งระบบศาสนาและการเมืองไปพร้อมๆกัน นักวิชาการส่วนใหญ่จะให้ความสำคัญ กับความรู้ที่มีที่มาจากศาสนาและความเชื่อประจำท้องถิ่น คือ พระพุทธศาสนา กับพราหมณ์ โดยที่ความคิดเกี่ยวกับการเมืองการปกครองทั้งสองศาสนาได้มีเห็นตรงกันว่าผู้ปกครองเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็น ซึ่งพระพุทธศาสนายอมรับความจริงส่วนนี้ ดังคำที่นำมากล่าวเป็นคาถาอนุโมทนาในเกณียาอนุโมทนาคาถาตอนหนึ่งว่า “ยัญทั้งหลายมีการบูชาไฟเป็นหัวหน้า สาวิตตดิฉันทเป็นประมุขแห่งฉันทศาสตร์ มหาราชเป็นประมุขแห่งมนุษยนิกร สมุทรสาคกรเป็นประมุขแห่งแม่น้ำทั้งปวง ดวงจันทร์เป็นประมุข

^{๔๗} ปรีชา หงส์ไกรเลิศ และคณะ, สถาบันพระมหากษัตริย์กับสังคมไทย, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันพระปกเกล้า, ๒๕๕๘).

แห่งดาวนักชัตฤกษ์...”^{๔๘} หรือในอัครคัมภีร์สูตร ที่มินิกาย ปาฏิหาริรค ว่า “ในหมู่ชนที่ถือว่าตระกูลเป็นใหญ่ กษัตริย์จัดว่าประเสริฐที่สุด...”^{๔๙}

ทำให้ในพระสูตรต่างๆ รวมถึงชาดกได้มีอธิบายถึงพระมหากษัตริย์ที่ดีแบบอุดมคติไว้ โดยเฉพาะแนวคิดเกี่ยวกับภาระหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้ปกครองเรื่องของภาระหน้าที่ อาจแยกออกเป็น ๒ ด้าน คือ พระมหากษัตริย์ต้องมีภาระหน้าที่ต่อผู้อยู่ใต้ปกครอง อย่างหนึ่ง กล่าวคือ พระมหากษัตริย์มีหน้าที่ให้การคุ้มครองแก่ผู้อยู่ใต้ปกครอง ให้รางวัลเมื่อมีความดีความชอบ และเมื่อมีความผิดก็ต้องลงโทษโดยธรรม และอีกด้านหนึ่งคือการที่ผู้ใต้ปกครองต้องมีภาระหน้าที่ต่อพระมหากษัตริย์ กล่าวคือ ผู้อยู่ใต้ปกครองนั้นต้องมีหน้าที่ให้การเชื่อฟังต่อผู้ปกครอง ปฏิบัติตามคำสั่งด้วยความจงรักภักดี^{๕๐} ส่วนใหญ่โดยพยายามอธิบายถึงอิทธิพลของคำสอนทางศาสนา โดยเฉพาะพุทธธรรมมีต่อความคิดทางการเมืองของไทย เป็นสิ่งที่นักวิชาการเชื่อว่า เป็นชุดความรู้หลักในสังคมไทย สมัยจารีตที่มีอิทธิพลต่อความคิดทางการเมืองไทยตั้งแต่อดีตเป็นต้นมาของประวัติศาสตร์ของสังคมไทย เมื่อศึกษางานเขียนทางวิชาการเกี่ยวกับความคิดทางการเมืองไทยยุคจารีตนั้นมีอยู่หลายท่าน ได้แก่

สมเกียรติ วันทะนะ^{๕๑} ในการเสนอรอบการวิเคราะห์อำนาจดั้งเดิมในสังคมไทย ได้พยายามขยายความรู้ในเรื่องอำนาจในสังคมไทยให้กว้างขวางออกไป นอกเหนือจากเรื่องคำสอนทางศาสนาพุทธและพราหมณ์โดยสมเกียรติได้นำความรู้เรื่องภูตผีปีศาจเข้ามาร่วมวิเคราะห์ด้วย อย่างไรก็ตาม จุดเน้นในงานเขียนของเขาก็คงถือว่าความรู้ที่มาจากคำสอนทางศาสนา (พุทธและพราหมณ์) เป็นแหล่งที่มาของความคิดทางการเมืองของไทยในเรื่องอำนาจ

สุวรรณ วาศไวยวรรณ^{๕๒} อธิบายย้ำความสัมพันธ์ของชุดความรู้ทางพระพุทธศาสนา เรื่อง “บุญ” กับแนวคิดทางการเมืองเรื่อง “อำนาจ” ในความเชื่อของคนไทย มีข้อสรุปว่าบุญตามคำสอนทางพระพุทธศาสนาเป็นสิ่งกำหนดสถานภาพของบุคคลในสังคมไทยให้มีระดับแตกต่างกัน ซึ่งหมายถึงการมีบทบาทหน้าที่แตกต่างกัน และรวมถึงการมีอำนาจที่แตกต่างกันด้วย อย่างไรก็ตาม บุญ

^{๔๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๐๐/๔๙๙-๕๐๐.

^{๔๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๐/๑๐๒.

^{๕๐} ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, **อยู่อย่างไพร่ระบบพื้นฐานในสังคมไทยสมัยจารีต**, (กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คส์, ๒๕๕๐), หน้า ๑๐๗

^{๕๑} ดูรายละเอียดใน สมเกียรติ วันทะนะ, **สังคมศาสตร์วิภาษวิธี**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์วลี, ๒๕๒๔).

^{๕๒} สุวรรณ วาศไวยวรรณ, “บุญกับอำนาจ : ไตรลักษณ์กับลักษณะสังคมไทย” ใน **อยู่เมืองไทย : รวบรวมบทความทางสังคมการเมือง** เพื่อเป็นเกียรติแก่ศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก ในโอกาสอายุครบ ๖๐ ปีรวบรวมโดย สมบัติ จันทร์วงศ์ และชัยวัฒน์ สถาอานันท์, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๐) หน้า ๑-๒๔.

และอำนาจในคำสอนทางพระพุทธศาสนาก็ไม่ได้ดำรงอยู่ถาวร แต่มีการเปลี่ยนแปลงเสมอทั้งการได้มา และเสื่อมถอยไปตามหลักไตรลักษณ์ ก็คือ งานเขียนของ

วีระ สมบูรณ์^{๕๓} ได้นำความรู้ทางศาสนาพุทธ โดยเฉพาะคำสอนที่ปรากฏในพระสูตร สำคัญๆ เข้ามาอธิบายโลกทรรศน์ของคนในสังคมที่นับถือพระพุทธศาสนา โดยเขาได้วิเคราะห์ถึง ความรู้ในเรื่องพระธรรมวินัยที่ปรากฏในพระสูตรสำคัญ ๆ ได้แก่ อัคคัญญสูตร จักกวัตติสูตรและ สิ่งกาลสูตร โดยชี้ว่าพระสูตรเหล่านี้เป็นที่มาของความรู้ในเรื่องประวัติศาสตร์และการเมือง ลักษณะ ของรัฐที่ดี (ธรรมรัฐ) ความสามัคคีของคนในรัฐ ตลอดจนสถานภาพ และหน้าที่คนในสังคม

ความคิดทางการเมืองการปกครองไทยตั้งแต่สมัยจารีตจนถึงปัจจุบันมีลักษณะพิเศษอย่าง หนึ่งซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากอินเดีย คือความเป็น “เทวภาพ” ของผู้ปกครองซึ่งเป็นการเปรียบเทียบ พระมหากษัตริย์ว่าเป็นเทพเจ้าหรือเป็นองค์อวตารมาจากเทพเจ้า^{๕๔} เพื่อทำหน้าที่พิทักษ์ปกป้อง ประชาาราษฎร์^{๕๕} แต่ไม่ได้หมายถึงการอ้างสิทธิ์ในการปกครองจากพระเจ้าเหมือนอย่างของจีน ใน สังคมไทยซึ่งอิทธิพลทางพระพุทธศาสนาทำให้พระมหากษัตริย์ของไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยได้มีความ พยายามที่จะเสนอแนวคิดที่ว่าพระมหากษัตริย์ที่บรรลุดังคุณธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา มีความ เป็น “พุทธภาพ” มีความเป็นธรรมราชา เปรียบเทียบพระมหากษัตริย์ เป็นพระโพธิสัตว์ ต่อมาได้มี การเชื่อมโยงความเป็นพระมหากษัตริย์กับความเป็นเทพ ซึ่งแนวคิดนี้จะปรากฏชัดในสมัยอยุธยา แต่ อย่างไรก็ตามแนวความคิดแบบพุทธราชาก็ยังคงมีอิทธิพลอยู่เช่นกันทำให้พระมหากษัตริย์อยุธยาต้อง พยายามที่จะเป็นทั้งเทวราชาและพุทธราชาควบคู่ไปพร้อมๆกัน

ไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่ชัดว่าพระมหากษัตริย์ของไทยไม่ว่าจะในสมัยใดได้อ้างหลัก เทวสิทธิ์เป็นพื้นฐานสำคัญแห่งอำนาจของพระองค์ในการปกครอง แต่เป็นในด้านสัญลักษณ์ทาง การเมือง (political symbol) เป็นเครื่องช่วยในการปกครองแสดงให้คนในสังคมเห็นว่าสูงส่งกว่าผู้คน ทั่วไป เสริมภาพลักษณ์ทางอำนาจให้ดูศักดิ์สิทธิ์เกิดความแตกต่างระหว่างผู้ปกครองกับผู้ใต้ปกครอง ผ่านการแสดงออก เช่นการตั้งพระนามที่บ่งชี้ถึงการอ้างพระองค์เป็นเสมือนหนึ่งเทพเจ้าในศาสนา อื่นๆ เช่น รามธิบดี พระนารายณ์ เป็นต้น มีการสร้างภาษาในการสื่อสารโดยการใช้ราชาศัพท์ สถานที่อยู่ การแต่งกาย เครื่องยศ ตลอดจนการสร้างขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆขึ้นมา เพื่อรับรอง สถานะให้สูงกว่าสามัญชนทั่วไป เป็นการแสดงให้เห็นถึงสิทธิ์ในการเป็นผู้ปกครองนั้นได้มาจากเทพเจ้า

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน วีระ สมบูรณ์, **รัฐธรรมนูญในอดีต**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๓๒).

^{๕๔} John W, Spellman, **Political Theory of Ancient India**, (Oxford: Clarendon, Press 1964), p. 28.

^{๕๕} A.L. Bashan, **The Wonder that was India**, (Calcutta: Fontana Books, 1967), pp. 82-83.

แต่สิ่งที่เป็นพื้นฐานของที่มาแห่งอำนาจและการใช้อำนาจในการปกครองของพระมหากษัตริย์ไทย คือ การมีธรรมมากกว่าการอ้างเทวสิทธิ์

พระมหากษัตริย์ไทยจึงมีแนวโน้มไปแบบราชาทางพระพุทธศาสนา ผ่านทางพระนามและการปฏิบัติพระองค์ กล่าวคือพระมหากษัตริย์ไทยจึงมีสร้อยพระนามที่จะเชื่อมโยงตัวพระองค์เองและการปฏิบัติพระองค์กับพระพุทธเจ้า มีผลทำให้เกิดคติการยกคติพระมหากษัตริย์ คือ พระโพธิสัตว์ขึ้นเป็นการเปรียบเทียบพระมหากษัตริย์เสมือนพระพุทธเจ้า ดังจะเห็นได้จากพระบรมนามาภิไธยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถพระมหากษัตริย์ลำดับที่ ๘ แห่งกรุงศรีอยุธยาซึ่งคำว่า “พระบรมไตรโลกนาถ” หมายถึง “พระผู้เป็นที่พึ่งของสามโลก” ซึ่งเป็นคำที่ใช้เรียกสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระมหากษัตริย์อยุธยาอีกจำนวนหนึ่งทรงใช้คำว่า “สมเด็จพระสรรเพชญ์” “เป็นหน่อเนื้อพุทธางกูร” “พระพุทธเจ้าอยู่หัว” “ธรรมิกราชา” “ตรีภูวนาธิเบศร์” ประกอบเป็นพระบรมนามาภิไธย หรือคุณธรรมของผู้ปกครองมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์ทางศาสนา ตำนาน พงศาวดาร และคำพยากรณ์ของไทยหลายยุคหลายสมัยด้วยกัน^{๕๖} ต่างมีการกล่าวถึงแนวคิดธรรมราชา โดยใช้หลักทศพิธราชธรรมในการปกครอง ดังเช่นในปัจจุบันมีอยู่คำที่ใช้สื่อถึงองค์พระมหากษัตริย์หลายคำ แต่ละคำนั้นต่างก็มีความหมายและแนวคิดแฝงไว้แต่ทุกความหมายมีพุทธธรรมเป็นตัวกำกับพฤติกรรมของพระมหากษัตริย์ทั้งสิ้น เช่น^{๕๗}

เจ้าชีวิต เป็นคำเรียกพระเจ้าแผ่นดินที่แสดงพระราชอำนาจเหนือชีวิตคนทั้งปวงที่อยู่ในพระราชอาณาเขต อาจหมายถึงพระเจ้าแผ่นดินที่ทรงสิทธิ์ในการปกป้องคุ้มครองชีวิตประชาชนให้พ้นภัยวิบัติทั้งปวง หรือลงทัณฑ์ผู้กระทำผิดต่อพระราชกำหนดกฎหมาย ตลอดจนทรงชุบชีวิตข้าแผ่นดินให้มีความสุขลวงความทุกข์ ทั้งนี้สุดแต่พระเมตตาพระกรุณาธิคุณอันเป็นล้นพ้นของพระองค์ แต่มิได้ทรงใช้พระราชอำนาจลวงไปเกินขอบเขตแห่งธรรม แต่ทรงทรงดำรงธรรมะเป็นองค์ประกอบในการตัดสินวินิจฉัยเรื่องทั้งหลายทั้งปวงด้วย

พระเจ้าแผ่นดิน ตามรูปศัพท์หมายถึง ผู้ปกครองที่เป็นเจ้าของแผ่นดิน คือผู้นำที่มีสิทธิ์ขาดในกิจการของแผ่นดินและสามารถพระราชทานที่ดินให้แก่ผู้ใดผู้หนึ่งได้ แต่ในสังคมไทยพระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นเจ้าของแผ่นดินผู้ทรงบำรุงรักษาแผ่นดินให้มีความอุดมสมบูรณ์ เพื่อให้ประชาชนสามารถใช้ที่ดินในพระราชอาณาเขตของพระองค์ให้เกิดประโยชน์ เช่น ทำการเพาะปลูกให้ได้ผลตลอดจนเอาพระราชหฤทัยใส่ในการบำรุงแผ่นดินให้มีความอุดมสมบูรณ์อยู่เป็นนิจ

^{๕๖} ดูรายละเอียดใน ชัยอนันต์ สมุทวณิช, *ความคิดทางเมืองการปกครองไทยโบราณ*, (พระนคร: คณะรัฐศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๕), หน้า ๕๙-๑๑๙.

^{๕๗} กรมการศาสนา, *นามานุกรมพระมหากษัตริย์ไทย*, (กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนา, ๒๕๕๕).

พระเจ้าอยู่หัว เป็นคำเรียกพระเจ้าแผ่นดินที่แสดงความเคารพเทิดทูนอย่างสูงสุดและเป็นยอดของมณฑลทั้งปวง พระเจ้าอยู่หัวหรือพระพุทธเจ้าอยู่หัว หมายถึงการยอมรับพระราชสถานะของพระเจ้าแผ่นดินว่าทรงเป็นองค์พระพุทธเจ้า

นอกจากนี้การเมืองการปกครองไทยสมัยจารีตได้มีการรับแนวคิดเอาทฤษฎีองคาคาพยพ มาใช้ โดยมีการจัดระเบียบการปกครองแบบราชาธิปไตยซึ่งแนวคิดทางการเมืองนี้มีพระมหากษัตริย์เป็นผู้มีอำนาจสูงสุดและรูปแบบการปกครองเน้นความสำคัญขององค์พระมหากษัตริย์^{๕๘} ทฤษฎีองคาคาพยพเกิดขึ้นในสังคมจารีตที่มีโครงสร้างทางชนชั้นที่แข็งแกร่งและตายตัวการเลื่อนชนชั้นเป็นไปได้ยาก การที่จะทำให้คนกลุ่มต่างๆที่ไม่มีโอกาสเลื่อนชนชั้นได้ยอมรับในความแตกต่างก็ต้องสร้างกรอบความคิดหลักที่ทำให้คนต้องยอมสยบอยู่ใต้อำนาจของชนชั้นนำ^{๕๙} แต่อย่างไรก็ตามอิทธิพลของพระพุทธศาสนาได้ย้าให้ผู้นำอย่างพระมหากษัตริย์ต้องมีคุณธรรมมีหน้าที่ในการให้ความคุ้มครองป้องกันแก่ผู้ใต้ปกครอง และผู้ใต้ปกครองก็จะให้การเชื่อฟังจงรักภักดีเป็นการตอบแทน ตามแนวความคิดที่ปรากฏอยู่ในอัครคัมภีร์สูตร ที่มณีกาย ปาฎิกวรรค^{๖๐} ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับทฤษฎีสัญญาประชาคมอาจจะกล่าวได้ว่า พระมหากษัตริย์โดยโครงสร้างการปกครองแล้วเป็นสิ่งที่สูงสุดแต่ในทางปฏิบัติพระมหากษัตริย์ก็ต้องอยู่ภายใต้เงื่อนไขของสัญญาประชาคมด้วยการปฏิบัติหน้าที่โดยธรรม คือการปฏิบัติหน้าที่ตามเจตนาดั้งเดิมของการที่มนุษย์มาอยู่ร่วมกันภายใต้การปกครองซึ่งได้แก่การพิทักษ์รักษาความสงบเรียบร้อยจากนั้นพระมหากษัตริย์อย่างต้องอยู่ภายใต้ทำซึ่งเป็นหลักเกณฑ์ในการปกครองที่เป็นเสมือนกฎธรรมชาติที่อยู่เหนือกฎโดยทั่วไปซึ่งเป็นกฎที่มนุษย์สร้างขึ้นอีกด้วย

เนื่องจากพระพุทธศาสนาเป็นอุดมการณ์รูปแบบของวิถีชีวิตของสังคมไทย ทำให้พระพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อแนวคิดทางการเมืองไทยในยุคจารีต ความคิดทางพระพุทธศาสนาจึงเป็นเครื่องมือสำคัญในการธำรงรักษาความชอบธรรมของระบบการเมืองโดยเฉพาะอย่างยิ่งความชอบธรรมของผู้ปกครอง พระพุทธศาสนามีความสำคัญต่อระบบการเมืองการปกครองไทยในแง่ที่ว่าพระพุทธศาสนาได้กำหนดกฎเกณฑ์ทางศีลธรรมซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ในสังคม ข้อจำกัดพฤติกรรมทางสังคมที่มาจากความเชื่อทางพระพุทธศาสนานี้ใช้บังคับต่อผู้ปกครองและต่อผู้อยู่ใต้ปกครอง ความเชื่อทางพระพุทธศาสนาจึงเป็นกลไกควบคุมความประพฤติที่สำคัญที่สุดของสังคมไทยและเป็นเครื่องช่วยจรรโลงเสถียรภาพของสังคมไว้

เมื่อเป็นเช่นนี้ผู้ปกครองจึงมักใช้พระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือในการปกครอง โดยเฉพาะการสอนเรื่องบาปบุญคุณโทษให้แก่ประชาชน เพื่อให้การปกครองเป็นระเบียบเรียบร้อยของสังคม

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๓.

^{๕๙} อรรถจักร สัตยานุรักษ์, **จุดจบของรัฐ-สังคมแบบองคาคาพยพในสังคมการเมืองไทย**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.bangkokbiznews.com/blog/detail/492651 [๒๔ มิถุนายน ๒๕๖๒].

^{๖๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๑-๑๔๐/๘๓-๑๐๒.

ช่วยในการจัดระเบียบสังคม และเป็นเครื่องสนับสนุนความชอบธรรมของผู้ปกครอง ดังจะเห็นได้จากการแต่งไตรภูมิภิกขา มหาชาติคำหลวง และการนำชาดกต่างๆมาใช้สั่งสอนประชาชน กล่าวย้าถึงลักษณะของผู้ปกครองที่ดีว่าต้องมีธรรมมีทศพิธราชธรรม หรือในสมัยอยุธยา พระราชพงศาวดารสมัยต่างๆก็ได้ให้ความสำคัญของการมีธรรมของพระของผู้ปกครองไว้ เช่น กฎหมายตราสามดวงได้นำเอาแนวคิดจากพระพุทธศาสนาเป็นหลักในการกำหนดการประพฤติปฏิบัติตัวของพระมหากษัตริย์และผู้ใช้อำนาจแทนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ เป็นต้น

อาจสรุปได้ว่าที่มาของความคิดทางการเมืองไทยในสมัยจารีตถึงปัจจุบันล้วนแต่ได้รับความรู้มาจากแหล่งคำสอนทางศาสนา โดยเฉพาะพระพุทธศาสนานั้นจะมีอิทธิพลต่อคนไทยส่วนใหญ่มาเป็นเวลานาน และลักษณะของพระพุทธศาสนาเป็นปรัชญาทางสังคมมากกว่าที่จะเป็นปรัชญาการเมือง ดังนั้นจะยึดหลักของพระพุทธศาสนาทั้งหมดมาเป็นเครื่องมือทางการเมืองการปกครองจะกระทำได้ยาก เพราะสังคมไทยต้องการควบคุมคนในอาณาจักรด้วยอำนาจเด็ดขาด ซึ่งวิธีการที่จะทำให้ผู้อยู่ใต้ปกครองยอมรับอำนาจของผู้ปกครองได้ง่ายที่สุด ก็คือการสร้างความเชื่อมั่นในหมู่ผู้ใต้ปกครองว่าผู้ปกครองมีคุณลักษณะพิเศษบางประการที่เหนือบุคคลอื่นในสังคม ในเรื่องนี้ศาสนาพราหมณ์มีบทบาทสำคัญในสร้างความคิดเกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์และความเป็นอภิสิทธิ์ชนของผู้ปกครองได้ดีโดยเฉพาะความเชื่อเรื่องเทพเจ้า ซึ่งสิ่งเหล่านี้พระพุทธศาสนาไม่มี ดังนั้นในโครงสร้างทางการเมืองและวิธีการปกครองที่จะเอื้ออำนวยให้ผู้ปกครองทำการปกครองได้อย่างมีประสิทธิภาพคือการลอกเลียนมาจากความคิดของศาสนาพราหมณ์ ซึ่งความคิดนี้ย้าอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ของผู้ปกครองในทางปฏิบัติระบบการเมืองไทยสมัยจารีตจึงอาศัยความคิดทางการเมืองของศาสนาพราหมณ์เป็นเกณฑ์ ส่วนในทางจริยธรรมของผู้ปกครองนั้นได้ใช้หลักพระพุทธศาสนาเป็นเกณฑ์ในการกำหนดขอบเขตการใช้อำนาจของผู้ปกครองนั่นเอง การผสมผสานแนวความคิดที่เกี่ยวข้องกับการเมืองในพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์เข้าด้วยกัน ทำให้เป็นลักษณะเด่นของแนวความคิดทางการเมืองไทย ด้วยเหตุนี้เองจึงเป็นสาเหตุสำคัญให้ทศนะ ค่านิยม จิตสำนึก และความคิดทางการเมืองของไทยได้รับอิทธิพลดังกล่าวด้วยเช่นกัน

ตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ความรู้ต่าง ๆ แทบทุกเรื่องล้วนผูกพันกับหลักธรรมของพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ ในส่วนความคิดทางการเมืองที่มีโลกทรรศน์แบบพระพุทธศาสนาที่มีการยอมรับเรื่องบุญกรรมและบาปมีของผู้ปกครองกล่าวคือ ผู้ปกครองนั้นเป็นผู้ที่มีบุญบาปมีมากกว่าใครๆ ก่อให้เกิดการยอมรับอำนาจของผู้ปกครองโดยไม่มีข้อโต้แย้ง เพราะจะนำรัฐไปสู่การปกครองที่มีธรรมะเป็นเครื่องชี้นำ แม้ว่าจะเป็นการปกครองโดยผู้ปกครองเพียงคนเดียวคือ พระมหากษัตริย์ เน้นการมีอำนาจทางการเมืองเด็ดขาดของพระมหากษัตริย์เพียงพระองค์เดียว เพราะทรงเป็นผู้ปกครองที่มีธรรมะ หรือธรรมราชา สอดคล้องกับความรู้ความเชื่อตามคำสอนของพระพุทธศาสนาที่เป็นแกนหลักในสังคมไทยดำเนินมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงช่วงรัตนโกสินทร์ แนวคิดนี้ก็

มีผลเสียเช่นกัน คือ ถูกนำไปใช้ในการอ้างความชอบธรรมว่าตนนั้นเป็นผู้มีบุญ จึงได้ตั้งตนเป็นกบฏ เพื่อช่วงชิงอำนาจกับผู้นำ

ต่อมาเมื่อมีการเปิดประตูการค้าเสรีกับชาติตะวันตก ในปี พ.ศ. ๒๓๙๘ วัฒนธรรมตะวันตกและความรู้สมัยใหม่ได้แพร่เข้ามาสู่สังคมไทยมีมากขึ้นตามลำดับ โดยเฉพาะความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์ ซึ่งมีลักษณะโต้แย้งคำสอนทางพระพุทธศาสนาในหลายเรื่อง เช่น ในเรื่อง นรก-สวรรค์ และภูตผี เทวดา เป็นต้น แม้ว่าเรื่องเหล่านี้จะไม่ใช่แก่นแท้ของพระพุทธศาสนาก็ตาม แต่ความรู้ในทางวิทยาศาสตร์ก็ทำให้ความรู้ความเชื่อเดิมของสังคมไทยในบางเรื่องเริ่มสั่นคลอน และเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงด้านความรู้ในสังคมไทยในปลายรัตนโกสินทร์ทำให้รัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ก็ทรงยอมรับความรู้ทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ได้เริ่มก่อตัวในสังคมไทย และเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรมในสมัยรัชกาลต่อมาและเมื่อเข้าสู่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะปรากฏชัดเจนในการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว

๒.๓ พระพุทธศาสนา: สถานะของสถาบันพระมหากษัตริย์ในบริบททางการเมืองและสังคมไทย

สถาบันพระมหากษัตริย์ของไทยจะรับเอาแนวความคิดทางการเมืองการปกครองมาจากอารยธรรมอินเดียโดยเฉพาะศาสนาพราหมณ์ฮินดู และพระพุทธศาสนา แต่พบว่าสถาบันพระมหากษัตริย์ไทยตั้งแต่ในอดีตกาลจนถึงปัจจุบันนั้นมีลักษณะเป็นการเลือกรับตามความเหมาะสมกับสภาวะทางการเมืองและสังคม ขณะเดียวกันเมื่อกาลเวลาเปลี่ยนไปก็มีการปรับหรือตีความแนวความคิดที่ปรับมานั้นใหม่รวมไปถึงมีการรับเอาแนวคิดใหม่ๆ ที่มีความสอดคล้องกลมกลืนกับสภาพแวดล้อมของยุคสมัยใหม่โดยที่ไม่ก่อให้เกิดความขัดแย้งกับรากฐานของความคิดที่มีอยู่จริงดั้งเดิม

เนื่องจากสังคมก่อนสมัยอยุธยาเป็นสังคมที่ประกอบด้วยวัฒนธรรมหลากหลาย โดยเฉพาะความเชื่อทางศาสนา ที่มีอิทธิพลกับสถาบันพระมหากษัตริย์ไทยมาตั้งแต่สมัยก่อนการสถาปนาอาณาจักรอยุธยา ได้แก่ พระพุทธศาสนานิกายเถรวาท พระพุทธศาสนานิกายมหายาน หรือศาสนาพราหมณ์-ฮินดู^{๖๐} คำสอนทางศาสนาโดยเฉพาะพระพุทธศาสนาเป็นแกนกลางระบบความเชื่อ

^{๖๐} อาคม พัตติยะ, นิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีธรรมเทศนา : รวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น, (กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๔๕), หน้า ๒๔.

ในหมู่คนทั่วไป^{๖๒} พระพุทธศาสนาได้กลายเป็นพื้นฐานแห่งโลกทัศน์ของผู้คนให้รู้จักความดีความชั่ว บาปบุญคุณโทษ ตลอดจนเป็นพื้นฐานความรู้เกี่ยวกับโลก ชีวิต ธรรมชาติและจักรวาล^{๖๓}

คำสอนทางศาสนาโดยเฉพาะความรู้เรื่องจักรวาลวิทยา มีอิทธิต่อโลกทัศน์ของคนในสังคม อย่างมากความเชื่อเรื่อง “ไตรภูมิ” เป็นความคิดที่แพร่หลายมาตั้งแต่ก่อนสมัยอยุธยา มีการปรับ ความคิดความเชื่อให้สอดคล้องกับความเชื่อดั้งเดิมที่อยู่มาก่อน^{๖๔} เช่น เรื่องความเชื่อภูตผีวิญญาน บรรพบุรุษเข้ากัณฑ์วัฒนธรรมพุทธศาสนาไตรภูมิจัดระเบียบและประมวลความเชื่อในสังคมเข้าไว้ด้วยกัน โดยเฉพาะเรื่องกรรมอันนำไปสู่ภพภูมิหรือฐานะของคนในสังคม แสดงการยอมรับและ ทัศนคติของสังคมต่อโลก นับว่าเป็นแนวทางหนึ่งซึ่งช่วยสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในสังคม ฉะนั้นความเชื่อดั้งเดิมและหลักของพระพุทธศาสนา จึงกลายเป็นธรรมสำหรับประพฤติปฏิบัติใน สังคม^{๖๕}

ความคิดเรื่องบุญกรรมช่วยให้เกิดการยอมรับระหว่างผู้ปกครองและผู้ใต้ปกครองได้ง่าย ยิ่งขึ้นที่ยึดถือความคิดเกี่ยวกับบุญบารมี ผลกรรม และการเวียนว่ายตายเกิด ทำให้พระกษัตริย์เป็นผู้ที่ สั่งสมบุญบารมีไว้มากที่สุดซึ่งแสดงออกโดยสถานะของชีวิตที่ดีกว่าผู้อื่นในชาตินี้^{๖๖} นอกจากนี้เพื่อให้ การปกครองเป็นระเบียบเรียบร้อย ผู้ปกครองมักสอนเรื่องบาปบุญ คุณโทษ ให้แก่ประชาชน^{๖๗} และ วิธีที่จะช่วยให้ผู้อยู่ใต้ปกครองยอมรับอำนาจของผู้ปกครองได้ง่ายที่สุด ได้แก่การสร้าง ความเชื่อในหมู่ ผู้ใต้ปกครองว่าผู้ปกครองมีคุณลักษณะพิเศษบางประการที่เหนือบุคคลอื่นในสังคม^{๖๘} ในด้านนี้ความ เชื่อทางศาสนาพราหมณ์ และพระพุทธศาสนา มีบทบาทสำคัญในการป้อนความคิดเกี่ยวกับความ ศักดิ์สิทธิ์ ของผู้ปกครอง

ระบบการเมืองไทยสมัยจารีตได้มีการนำคติความเชื่อต่างๆทางศาสนามาปรับใช้ ชนชั้น ผู้ปกครองไทยสมัยจารีตจึงดำรงฐานะทั้งสมมติเทพ พระเจ้าจักรพรรดิ พระโพธิสัตว์ พุทธราชา ธรรม ราชา อย่างไรก็ตามภาพลักษณะเหนือมนุษย์ของชนชั้นผู้ปกครองสมัยจารีต ไม่ได้มีการเฉพาะเจาะจง ลักษณะใดลักษณะหนึ่งโดยเฉพาะ แต่มีการเลือกนำลักษณะคติความเชื่อต่างๆทางพุทธศาสนาและ

^{๖๒} ธิตา สาระยา, **อารยธรรมไทย**, (กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ๒๕๓๙), หน้า ๔๖๗.

^{๖๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๑-๔๑๓.

^{๖๔} ธิตา สาระยา, “ไตรภูมิกับการจัดระเบียบความคิดในประวัติศาสตร์สังคมไทย,” **ศิลปวัฒนธรรม** ปีที่ ๖, ฉบับที่ ๒ (ธ.ค. ๒๕๒๗): ๙๕-๙๖.

^{๖๕} ธิตา สาระยา, “ธรรมราชาสมัยสุโขทัย,” **เมืองโบราณ** ปีที่ ๓, ฉบับที่ ๔ (ก.ค.-ก.ย. ๒๕๒๐): ๗๘.

^{๖๖} นิธิ เอียวศรีวงศ์, **ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา**, (กรุงเทพมหานคร: มติ ขน, ๒๕๔๓), หน้า ๗๓.

^{๖๗} สมบัติ จันทรวงศ์, ชัยอนันต์ สมุทวนิชย์, **ความคิดทางการเมืองไทย**, (กรุงเทพมหานคร: สถาบัน ไทยคดีศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๒), หน้า ๑๙.

^{๖๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓.

ศาสนาพราหมณ์มาปรับใช้ ให้เหมาะสมกับสภาพการเมืองการปกครองเศรษฐกิจ สังคม^{๖๙} พระมหากษัตริย์ทรงมีสถานะแห่งความเป็นเทวราชาผู้มีพระราชอำนาจเหนือชีวิตของอาณาประชาราษฎร์กำหนดนโยบายและการตัดสินใจทางการเมืองตามอย่างเทวราชาในวัฒนธรรมเขมร และพระราชอำนาจนั้นจำเป็นต้องได้รับการถ่วงดุลด้วยธรรมและอุดมคติบางประการในพระพุทธศาสนา หากไม่แล้วอาจนำไปสู่การที่พระมหากษัตริย์จะปกครองบ้านเมืองโดยลู่แก่พระราชอำนาจตามอำเภอพระทัยโดยไม่คำนึงถึงมาตรฐานทางศีลธรรมซึ่งจะเป็นเหตุนำพารัฐและบ้านเมืองไปสู่ความเสื่อมได้ ธรรมและอุดมคติทางพระพุทธศาสนาเป็นตัวแปรสำคัญที่ช่วยกำหนดพระราชสถานะอีกอย่างหนึ่ง และจำกัดพระราชอำนาจอันล้นพ้นของพระมหากษัตริย์ โดยสมัยอยุธยาพระราชสถานะที่พระมหากษัตริย์ได้รับการยกย่องด้วยอุดมคติในพระพุทธศาสนานั้นมีความแตกต่างหลากหลายขึ้นอยู่กับพระองค์จะแสดงพระราชฐานะในอุดมคติในลักษณะใดพระราชฐานะในอุดมคติที่สำคัญ คือ

๒.๓.๑ พระมหากษัตริย์ทรงบารมีเทียบเคียงเสมอด้วยสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

อุดมคติดังกล่าวนี้ไม่มีปรากฏในพระพุทธศาสนาแต่ น่าจะเกิดจากตั้งแต่แรกแรกสถาปนาราชธานีพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาทรงคุ้นเคยกับอุดมคติการมีสถานะเสมอด้วยพระพุทธเจ้าที่ปรากฏอยู่ในวัฒนธรรมเขมรสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ซึ่งเจริญอยู่ไม่นานก่อนหน้าการเกิดขึ้นของนครรัฐไทยในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ดังจะเห็นได้จากพระบรมนามาภิไธยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งคำว่าพระบรมไตรโลกนาถนั้น หมายถึงพระผู้เป็นที่พึ่งของสามโลก ซึ่งเป็นคำที่ใช้เรียกสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อีกพระนามหนึ่ง สมเด็จพระสรรเพชญ์ ก็เป็นพระนามของพระพุทธเจ้าเช่นกัน ได้ถูกนำประกอบเป็นพระบรมนามาภิไธยของพระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยาหลายพระองค์ ดังนี้ สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๑ คือสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๒ คือสมเด็จพระนเรศวรมหาราช สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๓ คือสมเด็จพระเอกาทศรถ สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๔ คือสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๕ คือสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๖ คือสมเด็จพระเจ้าฟ้าไชย สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๗ คือสมเด็จพระศรีสุธรรมราชา สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๘ คือสมเด็จพระเจ้าเสือ สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๙ คือสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ และยังปรากฏพระนามว่าสมเด็จพระหน่อพุทธางกูร พระพุทธเจ้าอยู่หัว ธรรมิกราชาตรีภูวนาธิเบศร์ ที่แสดงความเป็นเชื้อสายของพระพุทธเจ้าและแสดงความเป็นเสมือนพระพุทธเจ้า

เมื่อเปรียบเทียบฐานะของพระมหากษัตริย์อย่างพระเจ้าจักรพรรดิราชกับการเป็นพระพุทธเจ้า ในเอกสารร่วมสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายอย่างไตรภูมิฉบับที่ค้นพบในหอสมุดแห่งชาติ

^{๖๙} ศรีศักร วัลลิโภดม, จากพระเจ้าอยู่หัวทองถึงพระเจ้าปราสาททอง, เมืองโบราณ ๗,๓ (สิงหาคม-พฤศจิกายน ๒๕๒๔): ๓๕.

กรุงปารีสก็ให้สถานะของพระมหากษัตริย์อย่างพระเจ้าจักรพรรดิราชว่าถึงที่สุดแล้วก็ยังเป็นปุถุชนแต่ถือว่าเป็นผู้มีบุญสูงกว่าคนทั่วไป และต้องอาศัยพุทธธรรมเพื่อการพ้นทุกข์ เพราะถึงที่สุดแล้วพระเจ้าจักรพรรดิราชก็ต้องออกบวชเป็นสาวกของพระพุทธเจ้า

“...เมื่อนั้นพระเจ้าจักรพรรดิราชก็มาถวายปราสาทแก้วฉลุสิบห้าโยชน์แลราชสมบัติแก่ พระพุทธิเจ้าแลสงฆ์ทั้งหลาย จักรพรรดิราชอันมีในสี่ทวีปแลจักรพาพเนที่สุคนั้นก็จะให้เปนจัตปุรจย แก่พระพุทธิเจ้าแลสงฆ์ทั้งหลายแล้วก็เสด็จออกบวชในพระพุทธิศาสนาแลพระพุทธิเจ้าด้วยบริพาพได้โกฏิเปนเอทิกขุก็ลูเปนอรหันต์ทั้งหลายแลมีชีนาสพภิกษุทั้งหลายได้แสนโกฏิบริพาพทุกเมื่อแล...”^{๗๐}

ในประเด็นนี้วิเคราะห์ได้ว่าอาจจะไม่ได้มีความจงใจที่จะเทียบเคียงพระองค์เสมอกับพระพุทธเจ้า แต่น่าจะมาจากการยกพระองค์ให้ดูสูงสุดแห่งบุคคลที่ควรเคารพซึ่งในสังคมไทยที่เป็นสังคมนับถือพระพุทธศาสนาก็จะมีพระพุทธเจ้าเป็นผู้เคารพสูงสุด ถ้าเกิดตนเองสามารถอยู่ในฐานะที่เสมอบุคคลเช่นนั้นได้ก็ย่อมได้รับการเคารพนับถือเช่นเดียวกัน แต่ยังคงตามก็ยังมิได้เป็นพระพุทธเจ้า จึงต้องพยายามทำพระองค์ให้คล้ายพระพุทธเจ้าจึงได้ใช้การสั่งสมบุญ เพื่อเป็นการสร้างบารมี ซึ่งเป็นลักษณะของพระโพธิสัตว์ ซึ่งเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต

๒.๓.๒ พระโพธิสัตว์

แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์มีปรากฏมาตั้งแต่สมัยอาณาจักรตามพรลิงค์ ดังปรากฏในจารึกของวัดเสมาเมืองที่ค้นพบในจังหวัดนครศรีธรรมราชมีกล่าวถึงว่า “...พระผู้ผจญพญามารแลพระโพธิสัตว์เจ้าผู้ถือวัชระ”^{๗๑} ซึ่งแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์นี้ได้เป็นอุดมคติสูงสุดของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยา โดยที่พระมหากษัตริย์ในฐานะผู้มีบุญบารมีสูงกว่าใครๆถือว่าเป็นผู้นำในการพาเหล่าปวงชนข้ามวิภวสงสารเข้าสู่พระนิพพานปรารณาพระโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตอันเป็นอุดมคติสูงสุดของกษัตริย์ในพระพุทธศาสนา ดังปรากฏในจารึกลานทองหลักที่ ๔๗ ว่า “...ขอให้เราได้สำเร็จพระสร้อยสรรรเพชรชูตยาตรัสรู้เป็นองค์พระพุทธเจ้าในอนาคตกาลเถิด”^{๗๒}

^{๗๐} ไตรภูมิ เอกสารจากหอสมุดแห่งชาติปารีส, หน้า ๖๑.

^{๗๑} กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่มที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: หอสมุดแห่งชาติ ๒๕๒๙), หน้า ๑๘๗-๒๐๓.

^{๗๒} ประชุมศิลาจารึก ภาค ๓, (กรุงเทพมหานคร: สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๘), หน้า ๗๒.

ผู้ปกครองไทยในสมัยอยุธยาต่างปรารถนาหรือต้องการแสดงฐานะพระโพธิสัตว์ ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ที่เป็นรูปธรรมได้แก่การปฏิบัติพระองค์สิ่งสมบุญบารมีผ่านราชกิจต่างๆ ส่วนในนามธรรม สังเกตได้จากพระนามขององค์พระมหากษัตริย์ เช่นในพระราชกำหนดกฎอัยการหรือจารึกบุญต่างๆของพระมหากษัตริย์ ต่างได้รับการเชิดชูว่าเป็น พระพุทธเจ้าอยู่หัว บรมพุทธอานุกร ควบคู่ไปกับการเป็นพระเจ้าจักรพรรดิราช หรือในวรรณกรรมเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ต่างๆ เช่น ลิลิตยวนพ่าย โคลงเฉลิมพระเกียรติพระนารายณ์ หรือพระราชปฐมาสมัญญาสมเด็จพระนารายณ์ บทสวดบทเทศน์ ตำราทางพระพุทธศาสนา รวมไปถึงประเพณีค่านิยมต่างๆที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ต่างมีปรากฏความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์

ยิ่งในสมัยต่อมาอย่างสมัยกรุงธนบุรี กรุงรัตนโกสินทร์แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ได้ถูกนำมาใช้ในการอธิบายสถานะของพระมหากษัตริย์ในทางการเมืองการปกครองอย่างมาก เพราะว่าพระโพธิสัตว์ในกรอบความคิดของพระพุทธศาสนานั้นไม่จำเป็นต้องเป็นชนชั้นนำหรือพระมหากษัตริย์เสมอไป เพราะว่าพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในพระสูตรนั้นต่างมีชาติกำเนิดที่หลากหลายตามแต่กรรมทั้งเป็นสัตว์เดรัจฉาน ยาจก พ่อค้า นักบวช เทวดา พรหม ไม่มีการกำหนดว่าเป็นพระมหากษัตริย์เท่านั้น

๒.๓.๓ ธรรมราชา

ธรรมราชาเป็นแนวคิดการปกครองโดยธรรม มีแพร่หลายอยู่ในรัฐไทย ซึ่งน่าจะปรากฏขึ้นหลังจากพระพุทธศาสนาเถรวาทเข้ามาแทนที่ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวะนิกายและพระพุทธศาสนาเถรวาท^{๗๓} ธรรมราชา เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น แนวคิดเรื่องธรรมราชาและทศพิธราชธรรมยังปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาในดินแดนล้านนา เช่น ชินกาลมาลีปกรณ์ ตำรานามมูลศาสนา พงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสน และจามเทวีวงศ์ ที่มีกล่าวถึงผู้ปกครองกับความเจริญก้าวหน้าหรือล่มสลายของอาณาจักร นั้นขึ้นอยู่กับพระมหากษัตริย์หรือผู้นำต้องประพฤติธรรม บ้านเมืองก็จะเจริญเป็นสุขหาไม่แล้วเมืองก็อาจเกิดการล่มสลายได้^{๗๔} โดยเฉพาะต้องปฏิบัติตามราชธรรมที่กล่าวมาในตอนต้น กับทั้งต้องดำรงอยู่ในทิว

^{๗๓} กรมศิลปากร, **จารึกในประเทศไทย เล่ม ๔** (กรุงเทพมหานคร: หอสมุดแห่งชาติ, ๒๕๒๙), หน้า ๑๑๗-๑๒๐.

^{๗๔} สมบัติ จันทรวงศ์, ชัยอนันต์ สมุทวนิชย์, **ความคิดทางการเมืองไทย**, หน้า ๑๑.

โอดัปะ คือความละเอียดซื่อกลับบาป^{๗๕} ซึ่งแนวคิดเรื่องธรรมราชานั้นถูกเน้นมากในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ ๑ ลิไท^{๗๖}

ในสมัยจารีตความเชื่อทางศาสนามีอิทธิพลต่อความคิดของคนในสังคม การแสดงฐานะราชาโดยธรรม เป็นความจำเป็นพื้นฐานอย่างหนึ่งในการควบคุมคนในสังคม อาจจะสามารถออกมาในรูปแบบของกิจกรรมต่างๆของผู้ปกครองในการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา เมื่อผู้ปกครองยอมรับธรรมในพระพุทธศาสนารวมเข้ากับความเชื่อดั้งเดิมในสังคมจึงได้มีการสร้างความรับรู้ร่วมกันระหว่างผู้ปกครองและผู้ใต้ปกครองด้วยลักษณะความเป็นธรรมราชา^{๗๗} เมื่อความคิดเรื่องผู้ปกครองผูกพันอยู่กับความเชื่อทางศาสนาฐานะของผู้ปกครองจึงเลื่อนขึ้นมาอยู่ในระดับเดียวกับศาสนา เพราะฉะนั้นความเชื่อในศาสนา คือแหล่งสร้างบารมีของพระราชอำนาจอันปรากฏในรูปแบบความเป็นธรรมราชาแบบสุโขทัย ความเป็นธรรมราชาดังกล่าวช่วยเสริมคุณค่าและความสำคัญของผู้ปกครอง^{๗๘}

แต่เมื่ออาณาจักรขยายใหญ่ขึ้นครอบคลุมอาณาจักรอื่นๆ ฐานะธรรมราชาได้ถูกนำไปอธิบายในระดับความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองด้วยกัน คือ ธรรมราชาธิราช หรือพระเจ้าจักรพรรดิ หรือจักรพรรดิราช ซึ่งแสดงความเหนือกว่าธรรมราชาทั่วไป คือการเป็นราชาผู้มีธรรมเหนือราชาทั้งหมด

๒.๓.๔ จักรพรรดิราชหรือพระเจ้าจักรพรรดิ

ความเชื่อเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิราช หรือพระราชาที่ยิ่งใหญ่กว่าพระราชาทั้งปวงนั้น เป็นแนวคิดที่ปรากฏอยู่ในทั้งพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ดังที่กล่าวมาแล้ว พระมหากษัตริย์ที่เป็นพระเจ้าจักรพรรดิราชในอุดมคติ นั้นต้องเป็นผู้ทรงธรรม เป็นสัญลักษณ์ของความเป็นกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่เหนือกษัตริย์ทั้งหลายมีสถานะความเป็น พระมหาสมมติราช มาจาก อเนกชนนิกรสโมสรสมมติ คือการได้รับการยอมรับจากมหาชนให้ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ด้วยเห็นว่าเป็นผู้มีบุญบารมี ไม่จำเป็นที่จะต้องแสดงออกด้วยการใช้กำลังก่อสงครามขยายพระราชอำนาจ อาจเป็นพระเจ้าจักรพรรดิที่เหนือกว่าพระมหากษัตริย์องค์อื่นด้วยเรื่องของบุญบารมี

^{๗๕} ดินาร์ บุญธรรม, **พระมหากษัตริย์ไทยกับพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๕), หน้า ๑๑๐.

^{๗๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐-๕๙.

^{๗๗} ธิตา สาระยา, **ธรรมราชาสมัยสุโขทัย, เมืองโบราณ** : ๗๘.

^{๗๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑.

คติจักรพรรดิราชนั้น เป็นเรื่องเกี่ยวกับเรื่องบุญบารมีส่วนบุคคล เป็นสมบัติเฉพาะบุคคล^{๗๙}ผสมผสานกับความเชื่อทางศาสนาที่ยอมรับเรื่องบุญกรรมและมาตรฐานทางศีลธรรม เปิดโอกาสให้เกิดการขัดแย้งที่มาจากบรรดาผู้ที่อยู่ในชนชั้นปกครอง กล่าวคือการสิ้นบุญวาสนาของพระมหากษัตริย์หรือผู้ที่มีอำนาจคนใดคนหนึ่งเนื่องจากกรรมเก่า ส่วนผู้ที่เข้ามาแทนที่นั่นคือผู้ที่มีบุญมาแต่ชาติปางก่อน^{๘๐} แต่แนวคิดทางพระพุทธศาสนานั้นพระมหากษัตริย์เป็นเพียงพระสมมุติราช จะดำรงอยู่ได้แค่ไหนขึ้นอยู่กับบุญกรรมของพระองค์เอง เมื่อสิ้นบุญไปแล้วพระมหากษัตริย์องค์ใหม่ก็ขึ้นมาแทนที่ไม่่ว่าจะเป็นเชื้อสายหรือผู้อื่นที่ไม่เกี่ยวข้องด้วยก็จะได้รับการยกย่องเสมอกัน โดยเหตุนี้ จะเห็นได้ว่าพระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยาไม่เคยเปลี่ยนราชวงศ์อยู่บ่อยครั้ง การกำหนดผู้ที่เป็นรัชทายาทเองก็ไม่มีอะไรแน่นอนเพราะบ่อยครั้งผู้ที่เป็นรัชทายาทถูกแย่งชิงราชสมบัติ^{๘๑}

แนวคิดดังกล่าวนี้ถูกใช้เป็นแนวคิดในการวิเคราะห์เหตุการณ์ทางการเมืองการปกครองของไทยในส่วนของ การเสด็จขึ้นครองราชย์ของเหล่าบรรดาพระมหากษัตริย์ไทย โดยเฉพาะพระองค์ที่ทรงทำการปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์จะต้องพยายามแสดงให้เห็นถึงบุญบารมีเพื่อให้เกิดการยอมรับของผู้ใต้ปกครองนั่นเอง

สมเกียรติ วันทะนะ ได้อธิบายสรุปว่าความคิดทางการเมืองไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาที่เชื่อมโยงกับพระพุทธศาสนาสรุปได้ดังนี้^{๘๒}

๑. การเมืองเป็นเรื่องของผู้มีบุญบารมี สถานะของพระมหากษัตริย์เกิดจากการผสมผสานคติ “ธรรมราชา” จากพระพุทธศาสนา กับคติ “เทวราชา” จากศาสนาพราหมณ์ ยกสถานะตนเองเป็นผู้มีบุญบารมีเหลือกว่าผู้ใดในแผ่นดิน ภาพลักษณ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์ดังกล่าวนี้ สะท้อนออกมาทางความคิดในรูปแบบที่คุ้นเคย เช่น การตั้งชื่อของอาณาจักร พระมหาปราสาท พระราชพิธีต่างๆในรอบปี ตลอดจนพระนามของพระมหากษัตริย์ ล้วนปรากฏภาพทางการเมืองในข้อนี้ จากการเป็นผู้มีบุญบารมีทำให้เป็นผู้มีอำนาจวาสนาด้วย พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้มีอำนาจวาสนาสูงกว่าใครๆในแผ่นดิน

๒. การเมืองเป็นเรื่องของการสร้างภาพความร่มเย็นเป็นสุข พระมหากษัตริย์ทรงเป็นบุคคลสำคัญที่สุดที่จะสร้างความร่มเย็นเป็นสุขให้เกิดขึ้นในพระราชอาณาจักรของพระองค์ ก็คือทำให้ทั้งสมณชีพราหมณ์ และอาณาประชาราษฎร์ดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วย ความร่มเย็นเป็นสุข

^{๗๙} สุเนตร ชุตินธรานนท์, **บุเรงนองกษัตริย์อินทรี : กษัตริย์พม่าในโลกรัตนไทย**, (กรุงเทพมหานคร: สมิต, ๒๕๔๔), หน้า ๓๑.

^{๘๐} ศรีศักร วัลลิโภดม, **กรุงศรีอยุธยาของเรา**, (กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๓๓), หน้า ๗๕.

^{๘๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๖.

^{๘๒} สมเกียรติ วันทะนะ, “พระรามในปราสาทของพระอินทร์”, **วารสารการบริหารปกครอง (Governance Journal)** ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มิถุนายน ๒๕๖๑): ๒๑-๒๒.

ศรีศักร วัลลิโภดม ได้กล่าวอธิบายฐานะพระมหากษัตริย์ไว้ว่า พระมหากษัตริย์ในคติทางพระพุทธศาสนา คือ สมมุติราชา เป็นเอกบุรุษที่มาจากพื้นพิภพเป็นผู้มีคุณธรรมได้บำเพ็ญบารมีที่สะสมมาแต่ชาติต่างๆจนเกิดเป็นที่ประจักษ์แก่คนทั้งหลาย จึงได้รับการยกย่องให้เป็นกษัตริย์ผู้ปกครองบ้านเมืองด้วยคติความเชื่อที่ปรากฏให้เห็นในโครงการแข่งน้ำ กฎหมายตราสามดวงของกรุงศรีอยุธยา และรัตนโกสินทร์ ส่วนในศาสนาพราหมณ์ พระมหากษัตริย์มีคติว่า “เทวราชา” ทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ ต่างก็พระมหากษัตริย์ในอุดมคติด้วยกัน คือ จักรพรรดิราชา หมายถึงผู้ถึงพร้อมในคุณธรรมและอำนาจต่างๆ ในการเป็นพระราชชาติเหนือราชาทั้งหลายในพื้นที่พิภพ เมื่อสวรรคตแล้วจะกลายเป็นเทพไปจุติบนสวรรค์^{๘๓}

เป็นที่น่าสังเกตว่า ถ้ายกเว้นสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเจ้าตากสิน แล้ว ความเป็นพระจักรพรรดิราชาของผู้คนในสังคมไทยดูเหมือนเน้นในมิติของการเป็นธรรมราชา มากกว่าราชาธิราช เพราะเนื้อหาของธรรมราชาก็คือการที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภก ไม่ทรงรังเกียจผู้คนต่างชาติต่างศาสนา และทรงให้การอุปถัมภ์โดยเสมอภาคถ้วนหน้ากันนั้น ทรงเป็นที่พึ่งในความมั่นคงและร่มเย็นให้แก่ผู้คนส่วนใหญ่ของบ้านเมืองอีกด้วยในสมัยนี้ตัวอย่างที่ชัดเจนคงเป็นสมเด็จพระนารายณ์

๒.๔ คติความเชื่อทางพระพุทธศาสนาที่มีอิทธิพลต่อการเมืองไทย

หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ของคนไทยมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะในสมัยจารีต ซึ่งได้รับการถ่ายทอดค่านิยมและคติความเชื่อพุทธธรรมในพระพุทธศาสนาผ่านการแสดงออกในลักษณะพฤติกรรมบุญต่างๆ ซึ่งให้ความสำคัญต่อจิตสำนึกความกลัวต่อบาปละอายต่อบาป มีการทำทาน การรักษาศีล ความกตัญญู และ เรื่องการสั่งสมบารมี ผ่านกิจกรรมทางศาสนา ซึ่งเป็นพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์และการกระทำบุญของบุคคลทั่วไป ที่กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารและหลักฐานทางประวัติศาสตร์เป็นจำนวนมาก^{๘๔} และยังส่งผลต่อการเมืองการปกครองโดยมีระบบความรู้ ค่านิยมและคติความเชื่อ ที่สำคัญ ดังต่อไปนี้

^{๘๓} ศรีศักร วัลลิโภดม, **คอลัมน์ สุวรรณภูมิในอาเซียน: จักรพรรดิราชา ที่พึ่งของมหาชนชาวสยาม**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.matichon.co.th/prachachuen/prachachuen-scoop/news_709855 [๒๖ ตุลาคม ๒๕๖๐].

^{๘๔} สุภาพรพรณ ฌ บางช้าง, “พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์สมัยอยุธยา” (เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง **กรุงศรีอยุธยา: อู่อารยธรรมไทย** ศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยาศึกษา สถาบันไทยคดีศึกษา ฝ่ายวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และวิทยาลัยครูพระนครศรีอยุธยา วันที่ ๒๒-๒๕ สิงหาคม ๒๕๓๓), หน้า, ๒.

๒.๔.๑ ความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมและการบำเพ็ญบุญบารมี

เรื่องของกฎแห่งกรรมในพระพุทธศาสนา เป็นประเด็นหลักที่พระพุทธศาสนาใช้คัดค้าน หรือเห็นต่างกับแนวคิดของศาสนาพราหมณ์ เรื่องของกฎแห่งกรรมมีการอธิบายไว้ในทั้งพระไตรปิฎก และคัมภีร์ต่างๆ บ้างสอดแทรกไว้ตามวรรณกรรม ศิลปกรรม ก็มี เรื่อง “กฎแห่งกรรม” น่าจะเป็น จุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของประชาชนที่เริ่มเข้ามานับถือพระพุทธศาสนา

ความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรม จัดเป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญมากที่มีส่วนช่วยให้ พุทธศาสนิกชนให้เกรงกลัวต่อผลของการทำชั่วทำบาป กรรมในทางพระพุทธศาสนา หมายถึงการ กระทำที่ประกอบด้วยเจตนา คือ ทำด้วยความจริงใจทำ การกระทำดีเรียกว่า “กรรมดี” ที่ชั่วเรียกว่า “กรรมชั่ว” กรรมจำแนกตามคุณภาพหรือตามธรรมชาติเป็นมูลเหตุมี ๒ อย่าง คือ ๑. อุกุศลกรรมเป็น กรรมชั่วที่เกิดจากอกุศลมูล ๒. กุศลกรรม เป็นกรรมดี ที่เกิดจากกุศลมูล^{๘๕} ส่วนการทำกรรมนั้นเกิดได้ ๓ ทาง คือ ๑. กายกรรม (กาย) เช่น ไม่ฆ่าไม่เบียดเบียนสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ผิดลูกเมียคนอื่น และ บริจาค เป็นต้น ๒. วจีกรรม (วาจา) เช่นการสำรวจวาจา กล่าวสอนสิ่งที่ดีให้คนเป็นคนดี ไม่พูดมั่วร้าย ผู้อื่น พูดแต่ความจริง พูดไพเราะ เป็นต้น ๓. มโนกรรม (ใจ) ไม่คิดโลภ ไม่พยาบาท รู้จักให้อภัย เป็น ต้น

เมื่อพิจารณาความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมและความเกรงกลัวต่อบาปกรรมของคนในสมัย จาริตนั้นจะปรากฏแพร่หลายอยู่ในไตรภูมิพระร่วง ซึ่งได้มีการอธิบายเรื่องกรรมไว้ค่อนข้างสมบูรณ์ โดยเฉพาะเรื่องวิบากกรรมและนรกภูมิ เปตภูมิ อันเป็นภพภูมิที่อาศัยของสัตว์โลกที่กระทำความชั่วใน ไตรภูมิพระร่วงระบุการกระทำที่ทำให้ตกนรกไว้หลายสาเหตุ เช่น ลบหลู่พระรัตนตรัย ไม่ให้ทาน ล่วง ละเมิดศีล ๕ คนอกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ เป็นต้น ผู้ที่กระทำความเหล่านี้นี้ตายแล้วไปเกิดในมหานรก ต้องทนทุกข์ทรมานแสนสาหัส ส่วนพวกที่ทำความดีในการลักของสงฆ์ ต่ำว่าผู้มีพระคุณ ตีเตียนนุญงให้ สงฆ์แตกแยก ต่ำว่าสามี ลวงขายข้าวสับแก่ผู้อื่น ผู้ที่กระทำความเหล่านี้นี้ตายแล้วไปเกิดในเปตภูมิ^{๘๖} เป็นต้น ไตรภูมียังคงมีอิทธิพลต่อความคิดของคนไทยในสมัยอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์เช่นเดียวกับใน สมัยสุโขทัย ดังจะเห็นได้จากหลักฐานอื่น ทั้งที่เป็นงานจิตรกรรมฝาผนัง และที่บันทึกไว้ในสมุดข่อย ส่วนใหญ่จะเรื่องเกี่ยวกับไตรภูมิ ซึ่งน่าจะเป็นกรอบของสังคม ที่ควบคุมสังคมให้มั่นคง เพราะไตรภูมินั้นเน้นสอนทั้งผู้ปกครองและผู้ใต้ปกครอง

^{๘๕} พระราชวรมุนี (ประยูร ธมฺมปุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์*, (กรุงเทพมหานคร: มหาคุหาหลวงกรณั ราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๔-๕.

^{๘๖} *ไตรภูมิิกถา หรือไตรภูมิพระร่วง ชุดที่ ๑ วรรณคดีสมัยสุโขทัยและอยุธยา*, (กรุงเทพมหานคร: องค์การข้าราชการสำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมสวัสดิการและสวัสดิภาพครูและบุคลากรทางการศึกษา, ๒๕๕๑), หน้า ๕๔-๖๗.

สรุปประเด็นในคำสอนไตรภูมิพระร่วงมี ๓ ประการ คือ^{๘๗}

๑. สอนคนทุกระดับชั้น คือ ผู้ปกครองต้องประพฤติตามหลักทศพิธราชธรรม เรื่องศีลธรรมของคนทั่วไป เช่น นรก สวรรค์ สามัญชนเชื่อในเรื่องของกรรม
๒. สอนให้รู้เท่าทันสภาวะธรรม เช่น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
๓. เรื่องการเวียนว่ายอยู่ในไตรภูมิ ไม่ว่าจะเป็นผู้มีความมุ่งหมายที่จะไปสวรรค์ก็ดี และการไปพบพระศรีอาริยมุตไตรย

การนำเรื่อง ความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรม มาอธิบายสังคมในสมัยอยุธยา สามารถวิเคราะห์ได้ว่ากรรมเป็นกฎในการควบคุมสังคม แท้จริงแล้วกฎหมายเป็นตัวควบคุมทางสังคม เป็นข้อบังคับและมีบทลงโทษทางร่างกายที่ชัดเจนหนักเบาตามแต่ละความผิด มีลักษณะเป็นรูปธรรม ส่วนความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมเป็น การลงโทษทางจิตใจเป็นสำคัญจึงมีลักษณะเป็นเพียงนามธรรม โดยที่กฎหมายจะให้คุณให้โทษในภพปัจจุบัน ในช่วงที่บุคคลยังมีชีวิตอยู่ แต่เรื่องของกรรมนั้นจะมีการได้รับผลทั้งในชาติปัจจุบันและชาติต่อไป^{๘๘} ความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมที่มีส่วนในรูปแบบที่เป็นเครื่องมือในการปกครอง ได้แก่ ผู้ปกครองมักจะนำเรื่องกรรมมาอธิบายมุ่งให้ยอมรับสภาพของตนเอง โดยมักอ้าง “กรรมเก่า” เพราะถ้าการนำเรื่องกรรมมาอธิบายในลักษณะเช่นนี้ คนชั้นผู้ปกครองก็ไม่ต้องรับภาระในการแก้ไขปัญหาอะไรมากนัก บางครั้งก็จะอ้างว่าเป็นเรื่องทางไสยศาสตร์ เรื่องของ ดวงชะตาเคราะห์ ทำให้พวกไพร่ไม่คิดต่อต้านผู้ปกครอง เมื่อเกิดปัญหาความเดือดร้อนขึ้นมาแล้วก็โทษไปที่ “กรรมเก่า” โทษดวงชะตา และถ้าต้องการสุขสบายก็ต้องกระทำความดี

เรื่องกฎแห่งกรรม ในคติแนวคิดของพระพุทธศาสนานั้นมีส่วนทำให้การเมืองการปกครองของอยุธยามั่นคงเป็นปีกแผ่น เพราะเรื่องกรรม เป็นสิ่งที่อธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมได้ หากเกิดการเปลี่ยนแปลงในทางไม่ดี เช่นในกฎหมายได้มีการบันทึกว่า ภริยาสามีมิชอบเนื้อฟึงใจกัน จะมีการหย่าร้างกัน กฎหมายได้อธิบายว่า เหตุว่าเขาทั้งสองนั้นสิ้นบุญกันแล้ว จะจำใจอยู่ด้วยกันมิได้^{๘๙} ส่วนถ้าเกิดการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดี ก็จะมีอธิบายว่า สังคมมีลักษณะที่ผู้มีอำนาจด้วยเรื่องกรรมที่เป็น “บุญ” หรือว่าเป็นผู้ที่มีบารมีสั่งสมกรรมดีไว้แต่ปางก่อน

ชนทุกชนชั้นมีความเชื่อมูลฐานในเรื่องกฎแห่งกรรม โดยเชื่อว่าคนแต่ละชนชั้นมีความเป็นอยู่ที่แตกต่างกันนั้นเป็นเรื่องของโชคชะตา เช่น คนชั้นผู้ปกครองเกิดมามีวาสนา เพราะเมื่อชาติก่อนหรือ แม้กระทั่งชาตินี้ คนนั้นหรือบิดามารดาของคนนั้นได้สร้างบุญกุศลไว้มาก จึงเกิดมาสุขสบาย

^{๘๗} พระราชวรมณี (ประยูรค์ ปยุตโต), **ไตรภูมิพระร่วง อิทธิพลต่อสังคมไทย**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๒๙), หน้า ๔๖-๔๗.

^{๘๘} ฟอน ฟลิต เยเรเมียส, **รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต วัน วลิต**, แปลโดย นันทาวรรณเดิวังค์, วนาศรี สามนเสน, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๔๖), หน้า ๓๖.

^{๘๙} มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, **ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑, เล่มที่ ๒**, หน้า ๓๓.

ตรงกันข้ามกับตนไม่สุขสบาย เพราะเมื่อชาติก่อนได้สร้างบาปกรรมไว้มาก และทำบุญน้อยจึงเกิดมาลำบากหรือเกิดมาใช้เวรใช้กรรมในชาตินี้ ถ้าคนในชนชั้นสูงตายเรียกว่า “สิ้นบุญ” แต่ถ้าคนทั่วไปเรียกว่า “สิ้นเวรสิ้นกรรม” หรือ “หมดเวรหมดกรรม” เป็นต้น และถ้าหากคนใดไม่เชื่อเรื่องเวรกรรมก็จะถูกห้ามหรือเตือนในทำนองที่ว่า “ไม่เชื่ออย่าลบหลู่” ถือว่าเป็นคนแปลกในสมัยนั้น

แนวคิดเรื่องกรรมเริ่มมีการเปลี่ยนในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายที่มีการขยายตัวทางการค้าทั้งที่ค้าขายกันภายในและการค้าระหว่างประเทศอยู่ตลอดเวลาความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของอยุธยามีผลกระทบต่อโครงสร้างชนชั้นและวิถีชีวิตของคนในระดับต่างๆ และส่งผลถึงความคิดทางศาสนาของผู้คน ด้านหนึ่งได้เปลี่ยนตัวเองเป็น “กระฎุมพี” มากขึ้นจะมีความคิดความเชื่อที่ผูกพันอยู่กับสภาพแวดล้อมในโลกนี้มากขึ้น เชื่อในสติปัญญาความสามารถของมนุษย์มากขึ้น การให้เหตุผลในเรื่องต่างๆก็เปลี่ยนแปลงไปจากเหตุผลที่มีรากฐานอยู่บนความจริงปรมัตถ์ มาเป็นเหตุผลที่มีรากฐานอยู่บนความจริงตามประสบการณ์มากขึ้น^{๙๐} ซึ่งลักษณะเหล่านี้ยังปรากฏไม่ชัดแต่ก็อาจกล่าวได้ว่าเริ่มปรากฏขึ้นแล้ว มีเพียงกลุ่มเล็กบางส่วนเท่านั้น ถึงแม้ว่า การนับถือพระพุทธศาสนามีลักษณะสืบทอดต่อกันมาในลักษณะที่เน้นศรัทธามากกว่าจะใช้ปัญญาในการพิจารณาเชิงเหตุผลมีการปรับใช้หลักธรรมกับคติความเชื่ออื่นจนสร้างปัญหาพื้นฐาน คือ ความไม่มั่นคงทางคุณธรรมในสังคม แต่ในขณะเดียวกันมีการพัฒนาเปลี่ยนแปลงในเชิงปัญญา เป็นความคิดทางศาสนาที่ประกอบไปด้วยเหตุผลซึ่งมีรากฐานบนความจริงเชิงประสบการณ์มากขึ้น มนุษย์เป็นผู้กำหนดชะตากรรมของตนเอง มีกรรมและวิบากอยู่ใน โลกปัจจุบัน เริ่มเป็นศาสนาแบบมนุษยนิยม มีลักษณะ สัจนิยม (Realism) และเหตุนิยม (Rationalism) ทำให้เริ่มสนใจหลักธรรมที่เป็นแก่นแท้ของคำสอน^{๙๑}

ความสนใจเช่นนี้มีหลักฐานให้เห็นชัดเจน ดังความปรากฏในพระราชปุจฉาและวิสัชนาของสมเด็จพระนารายณ์กับสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ มีพระราชปุจฉาความตอนหนึ่งว่า “มีคนผู้หนึ่งเข้าไปป่า แลพบช้างก็ดี เสือก็ดี แลผู้นั้นก็ถือว่า แล้วแต่กรรม ถ้ากรรมมีข้างแลเสือก็จะทำร้าย ถ้าหากกรรมมิได้ข้างและเสือก็จะมิได้ทำร้าย” สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้ถวายวิสัชนาว่า “ถ้าถือแต่กรรมอย่างเดียวโดยมิได้พิจารณาสถานการณ์ด้วยปัญญาเพราะประมาท แสดงว่าไม่ป้องกันตัวเอง การมอบชีวิตไว้กับกรรมของชาติก่อนเป็นการกระทำที่ไม่ถูกต้อง ขาดสติและความเพียรที่จะเอาชีวิตรอด”^{๙๒} ลักษณะให้มุ่งประเด็นในปัจจุบัน คำอธิบายในพระราชปุจฉาและวิสัชนานี้แสดงให้เห็นถึงความคิดที่มีลักษณะมนุษยนิยมอย่างชัดเจน คือให้มนุษย์เชื่อมั่นในปัญญาของตนและดำเนินผู้ที่ปล่อยชีวิตให้ไหลไปตามกรรมเน้นว่ากรรมและวิบากอยู่ในโลกปัจจุบัน

^{๙๐} ดูรายละเอียดใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, **วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์**.

^{๙๑} สายชล วรรณรัตน์, **พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)**, หน้า ๕๑-๕๒.

^{๙๒} **ประชุมพระราชปุจฉา**, (กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๗), หน้า ๘.

การบำเพ็ญบุญบารมี คือ คุณงามความดีของบุคคลที่แสดงออกโดยการประพฤติชอบทางกาย วาจา ใจ ในทางพระพุทธศาสนา มุ่งสอนให้คนทำบุญ ละเว้นการทำบาป คนที่ทำบุญมากย่อมได้ไปเกิดในภพภูมิที่ดีกว่า ผู้เกิดมาดีกว่าหรือเหนือกว่าคนอื่นนั้น ชื่อว่า ผู้มี “บุญบารมี” หรือ “บุญญาธิการ” สมเกียรติ วันทะนะ อธิบายว่า เมื่อเรานำแนวคิดเรื่องบุญบารมีนั้นมาอธิบายสถานภาพของบุคคลจะเป็นแนวคิดลักษณะที่เชื่อมโยงกับเรื่องกฎแห่งกรรม ซึ่งสถานภาพของบุคคลจะมีขึ้นมีลง ได้ตามสัดส่วนของบุญบารมีที่บุคคลนั้นๆสั่งสมมาแต่ชาติปางก่อน^{๙๓} แนวคิดนี้สามารถใช้อธิบายระยะเวลาในการครองราชย์ของพระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ที่ไม่เท่ากัน บางพระองค์ยาวนาน บางพระองค์เพียงระยะสั้นๆ หรือบางพระองค์ถูกปราบดาภิเษกไปจากราชบัลลังก์ก็มี เท่ากับเป็นการสิ้นบุญบารมี หรือใช้อธิบายเรื่องกบฏผู้มีบุญที่อ้างเรื่องของบุญบารมีมาเป็นผู้ดำเนินการกบฏ เป็นต้น แนวคิดเรื่องของบุญบารมีจึงเป็นสิ่งที่ชาวพุทธในทุกชนชั้นต้องปฏิบัติให้เพิ่มพูนแก่ชีวิตของตนอยู่ตลอดเวลา และด้วยความไม่ประมาท จนทำให้เกิดการสั่งสมบุญ เพื่อสร้างให้เป็นบารมี ซึ่งหมายถึงคุณธรรมที่ประพฤติปฏิบัติอย่างยั่งยืน^{๙๔} การบำเพ็ญบุญบารมี ในสมัยอยุธยาสามารถศึกษาผ่านวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญของยุคได้ด้วยเช่นกัน กล่าวคือ

สมัยอยุธยาตอนต้น สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงนำพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทมาเป็นแกนของสังคม พระองค์ทรงเป็นธรรมราชา ปกครองโดยธรรมานุภาพ ไพร่ฟ้าประชาชนยึดหลักพุทธธรรมในการดำเนินชีวิต ทุกคนมุ่งทำ กรรมดี^{๙๕} โดยได้ทรงแต่งมหาชาติคำหลวงเหตุผลหนึ่งก็เพื่อใช้ในการปฏิรูปสังคมด้วยพระพุทธศาสนา มหาชาตินั้นเป็นชาดกเรื่องหนึ่งในพระไตรปิฎก เนื้อหาในมหาชาติคำหลวงมุ่งสั่งสอนประชาชนให้สะสมบุญบารมี ที่อธิบายถึงบุญบารมีของพระเวสสันดรและเรื่องการสั่งสมกรรมดี

มหาชาติคำหลวงสอนเรื่องการสั่งสมบุญแบบพระเวสสันดร คือการให้ทานที่เรียกว่า “สัตตสตกมหาทาน” ในทานกัณฑ์ กล่าวถึงการให้ทาน นางกษัตริย์ โคนม ทาสี รถแก้วที่เทียมด้วยช้างม้า^{๙๖} จากหลักฐานในพงศาวดารฉบับพระพนรัตน์ กล่าวถึงไว้ว่า ในสมัยพระมหาจักรพรรดิ ก็ทรงพระราชทานสัตตสตกมหาทาน แลให้ช้างเผือกมีกรงเงินสี่เท้าช้าง เป็นพันหกร้อยชั่ง ราชรถเจ็ดเล่ม

^{๙๓} สมเกียรติ วันทะนะ, “พระรามในปราสาทของพระอินทร์”, *วารสารการบริหารปกครอง (Governance Journal)* ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มิถุนายน ๒๕๖๑): ๑๓-๑๔.

^{๙๔} สมเกียรติ วันทะนะ, *ทฤษฎีอำนาจ*, (กรุงเทพมหานคร: สมาคมรัฐศาสตร์แห่งมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๕๗), หน้า ๓๑-๓๒.

^{๙๕} ทองดี ปิงใจ, “พุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมอยุธยารัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถถึงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. ๑๙๙๑-๒๑๗๑)”, *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑), หน้า ๙๔.

^{๙๖} *มหาชาติคำหลวง*, (กรุงเทพมหานคร: คลังวิทยา, ๒๕๑๖), หน้า ๖๒-๖๓.

เทียมด้วยม้า มีนางสำหรับรถ^{๙๗} แต่ไม่ได้ปรากฏหลักฐานว่าพระราชทานให้ใคร เรื่องทานบารมีนี้ น่าจะมีส่วนช่วยลดช่องว่างระหว่างไพร่มั่งมีกับไพร่ยากจนหรือทาส ทำให้สมาชิกในสังคมช่วยเหลือเกื้อกูลกันโดยใช้หลักธรรมะในการดำเนินชีวิต ส่วนประชาชนทั่วไปก็แสดงออกในการสั่งสมบุญด้วยการทำความดี เชื้อฟุ้งผู้ปกครอง ทำบุญสุนทานตามวาระต่างๆ และที่สำคัญคือการฟังธรรม ซึ่งถือปฏิบัติสืบทอดกันมาเป็นเวลาช้านานจนเป็นประเพณีอย่างหนึ่งของสังคมชาวพุทธไทยมีความเชื่อว่าการฟังเทศน์มหาชาติทำให้ผู้ฟังได้บุญมาก เทศน์มหาชาติเป็นงานใหญ่ จัดได้ว่าเป็นงานใหญ่ในรอบปีเลยทีเดียว การเตรียมงานเทศน์มหาชาติ จึงเป็นประเพณีที่สร้างสรรค์ความสามัคคีของประชาชนทำให้ประชาชนรู้จักการทำงานเป็นหมู่คณะรู้จักแบ่งหน้าที่และรับผิดชอบร่วมกัน ประเพณีการเทศน์มหาชาติได้ถูกเผยแพร่กระจายออกไปจากประเพณีหลวงสู่ประเพณีท้องถิ่นและมีพัฒนาการสืบทอดมาจนถึงปัจจุบันการเทศน์มหาชาติในส่วนที่เป็นประเพณีราษฎร์นอกจากจะรักษาธรรมเนียมแบบราชสำนักที่เน้นความศักดิ์สิทธิ์แล้ว ก็ยังแฝงด้วยความสนุกสนานและการละเล่นแทรกอยู่ด้วย

พบว่าคติธรรมต่อการดำเนินชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะคติของการสั่งสมบุญให้ทาน การกลับชาติมาเกิดของพระโพธิสัตว์ของพระเวสสันดร ความเชื่อเรื่องบุญกรรม อยู่ในสำนึกของชาวไทย ด้วยอิทธิพลของมหาชาติชาดกที่มีบทบาทอย่างสูงในการสร้างบูรณาการทางศาสนาให้เกิดขึ้นต่อชาวไทยทุกภูมิภาคมาเป็นเวลาช้านานแล้ว โดยที่พระสงฆ์เป็นผู้มีบทบาทอย่างยิ่งต่อกระบวนการเชื่อมต่อประเพณีหลวงสู่ประเพณีราษฎร์ทำให้เกิดความกลมกลืนในทางวัฒนธรรมที่มีพระพุทธศาสนาเป็นสัญลักษณ์แห่งสิ่งศักดิ์สิทธิ์ร่วมกันท่ามกลางคติความเชื่อในท้องถิ่นที่แตกต่างกัน

ในกรุงศรีอยุธยาตอนปลายมีคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเรื่องหนึ่ง คือพระมาลัยคำหลวงซึ่งเป็นตำราสอนศีลธรรมในลักษณะที่ทำให้เห็นภาพของผลแห่งการทำบุญและทำบาป โดยพบว่าความคิดที่สัมพันธ์กับลักษณะของความเป็นกรรมภูมิ คือการให้ความสำคัญของทรัพย์สินเน้นเป็นเชิงปริมาณของสิ่งของเครื่องบูชานอกเหนือจากการปฏิบัติตนเป็นคนดี ตามที่พระโพธิสัตว์ศรีอริยมเตไตรยได้บอกพระมาลัยให้มาประกาศแก่มนุษย์ทั้งหลายที่ต้องการไปเกิดทันในสมัยที่พระองค์จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าว่า

“...เธอจงแจ้งแก่เวไนย แม้นผู้ใดจะใคร่พบ จงเคารพตามโอวาท ให้ทำมหาชาติเนืองอนันต์เครื่องสิ่งละพันจงบูชา ให้จบในทิวาวันนั้น ตั้งประทีปพันบูชา ดอกปทุมมาล้วนพัน บัวเผื่อนผันอินทนิลา ดอกมณฑาโดยจง เทียนแลธงฉัตร เครื่องบูชาทั้งนี้จงถวายเป็นสิ่งละพัน คนทลิตนั้นตามสม โดยนิยมจะบูชา พระคาถาล้วนพัน ให้สดับธรรมเคารพ จนวนจนจบอุทาหรณ์ พระเวสสันดรนฤบาล ปัจฉิมกาลสมโพธิ สมภารโสธอันอุดม

^{๙๗} พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: คลังวิทยา, ๒๕๑๔), หน้า ๔๐.

เป็นที่สุดสมในชาตินั้น บุษพาพระธรรมจรงครบ จึงจะได้ประสพองค์ข้าเมื่อจะมาอุบัติ จะได้
ดำรงโพธิญาณ อันโอฬารอลังการ อันฝูงมนุษย์เหล่านั้น เขาจึงจะทันศาสนาเฉพาะภัก
ตราวิมลพรรณ ก็จะได้ถึงอรหันต์ธรรมวิเศษ โดยประภทกุศลา อันเขาส่ำสมมานั้น
แล...”^{๙๘}

พบว่าเนื้อความในพระมาลัยคำหลวงข้างต้นนี้การประพุดิตนเป็นคนดีมีศีลธรรมนั้นไม่ได้
เป็นการสร้างความมั่นใจหรือช่วยยืนยันว่าจะไปเกิดทันพระศรีอาริยมตไตรย เท่ากับการบริจา
ททรัพย์สินถวายเป็นเครื่องบูชากัณฑ์เทศน์มหาชาติทำให้เห็นได้ว่าพระพุทธศาสนาในช่วงปลายกรุงศรี
อยุธยา นั้นนอกจากจะมีลักษณะของความเป็นเหตุผลนิยมมากขึ้นในการอธิบายผลของการทำบุญการ
ทำบาปแล้วยังมีลักษณะการให้ความสำคัญของทรัพย์สินในการทำบุญซึ่งเป็นภาพสะท้อนของสังคม
กระฎุมพีด้วย แต่อย่างไรก็ตามลักษณะความเชื่อในเรื่องพิธีกรรมอำนาจเหนือธรรมชาติต่าง ๆ นั้นก็ยังมี
ควบคู่กันไป^{๙๙}

ในไตรภูมิฉบับสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายที่พบในหอสมุดแห่งชาติกรุงปารีสก็มีลักษณะ
ความเป็นเหตุผลนิยม มนุษยนิยมปรากฏในเนื้อหาด้วย กล่าวคือไตรภูมิฉบับนี้เน้นการสอนศีลธรรมใน
การดำรงชีวิตให้คนทำดีละชั่ว เน้นการอธิบายอานิสงส์ของการถือศีล ๕ ผลของการทำบาปผลของการ
ทำบุญ ที่เห็นได้เป็นรูปธรรมโดยเฉพาะผลของการทำชั่วที่ต้องได้รับการลงโทษในนรก ซึ่งมีข้อสังเกต
ว่าไตรภูมิฉบับนี้เน้นเรื่องการอธิบายผลของการทำชั่ว เพราะเน้นเรื่องนรกภูมิมากเป็นพิเศษถึง ๕๐
หน้าสมุดไทยและไม่มีกรอธิบายถึงพรหมโลก^{๑๐๐} จึงเห็นได้ว่าเรื่องของนรกภูมิที่แสดงผลของกรรมดี
กรรมชั่วจึงเป็นส่วนที่ใหญ่ที่สุดของไตรภูมิฉบับนี้ที่สะท้อนสภาพสังคมที่มีลักษณะมนุษยนิยมเหตุผล
นิยมที่มีการใช้เนื้อหาทางศาสนามาจัดระเบียบสร้างระบบศีลธรรมใช้คำสอนและการอธิบายแบบ
เข้าใจง่าย ความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมและความเชื่อเรื่องนรกสวรรค์ทำให้มนุษย์เร่งประกอบกรรมดี
เพราะกรรมดีจะส่งผลให้ได้เสวยสุขเมื่อละจากโลกนี้ไปแล้ว จึงเป็นผลของความเกี่ยวข้องระหว่าง

^{๙๘} เจ้าฟ้าธรรมธิเบศ, **พระประวัติและพระนิพนธ์หรือยกทรง**, (กรุงเทพมหานคร: ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๑๓), หน้า ๒๗๒-๒๗๓.

^{๙๙} เอนก มากอนันต์, “แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๑๗๒-๒๓๙๔”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์**, (คณะอักษรศาสตร์: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๓๗.

^{๑๐๐} **ไตรภูมิ เอกสารจากหอสมุดแห่งชาติปารีส**, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๕๔), หน้า ๑-๑๓.

พระพุทธศาสนากับความเชื่อในสิ่งที่อธิบายไม่ได้^{๑๐๑} อาจกล่าวได้ว่า ความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมและความเชื่อเรื่องนรกสวรรค์ที่ได้รับอิทธิพลมาจากไตรภูมิพระร่วงนั้นทำให้ประชาชนใช้ชีวิตอย่างไม่ประมาททำแต่กรรมดี ยอมรับความเหลื่อมล้ำทางชนชั้นตามสถานะที่ตนดำรงอยู่ เชื่อฟัง และเคารพในอำนาจของผู้ที่มีบารมี ซึ่งเป็นชุดความเชื่อทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญที่มีส่วนทำให้สังคมอยุธยาที่มีความสงบสุข ไม่ค่อยปรากฏว่าพวกไพร่เป็นผู้ก่อความไม่สงบในสังคม

พัฒนาการความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมและการบำเพ็ญบารมีในสมัยอยุธยาตอนปลายนั้นแนวคิดไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปแต่วิธีการสั่งสมบุญหรือการสร้างกรรมดีเริ่มเปลี่ยนจากการปฏิบัติบูชามาเป็นอามิสบูชามากขึ้นและจะปรากฏชัดมากขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์

ในสมัยรัตนโกสินทร์ได้ให้ความสนใจในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด เนื่องด้วยความเชื่อในเรื่องของกรรมนั้นมีสายสัมพันธ์กับเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสาร โดยมีความคิดว่าการทำบุญก็เพื่อหวังผลประโยชน์ในชาติหน้ามากกว่าที่จะมุ่งให้ถึงความหลุดพ้นอันเป็นจุดมุ่งหมายหลักในพระพุทธศาสนา สำหรับผู้ที่มีคติความเชื่อดังกล่าวจะมุ่งมั่นแต่จะทำให้ชีวิตในชาติปัจจุบันมีความทุกข์น้อยลงด้วยการเพิ่มพูนด้วยความสุขสบายต่างๆ การยอมรับคติความเชื่ออันนี้ในสมัยรัตนโกสินทร์สะท้อนออกมาในความเชื่อในเรื่องของไตรภูมิและภาพจิตรกรรมต่างๆ อย่างเช่น เมื่อเซอร์ จอห์น เบาว์ริง เข้ามาเมืองไทยหลังจากการไปเที่ยวชมวัดต่างๆ ได้เล่าว่า

“...ริมฝาผนังได้เขียนรูปภาพอย่างน่ากลัวด้วยเรื่องเมืองนรก มีรูปภาพรูปหนึ่ง สูดกินเลือดเนื้อของตนเอง โดยเหตุที่ทำบาปตัดสิ้นความผิดยุติธรรม รูปพวกที่ทำบาปด้วยความโลภอาหาร ต้องนอนอดโซ่ซูบผอมอย่างน่าทุเรศ รูปพวกที่ทำบาปด้วยการกินเหล้า ต้องนอนหงายตากแดด รูปพวกที่ทำบาปด้วยการโกหก ต้องถูกตัดลิ้น รูปพวกที่หลอกลวง เป็นหมอต้องถูกทับด้วยหินบดยา บางรูปก็ถูกลอกกะโหลกศีรษะ และถูกเผาไฟทั้งเป็น มีรูปที่ถูกทรมานอย่างต่างๆที่น่ากลัวหลายอย่าง โดยอ้างถึงการทำบาปต่างๆทั้งนั้น...”^{๑๐๒}

นอกจากนี้คติความเชื่อในเรื่องกรรมจะเห็นได้จากภาพจิตรกรรมฝาผนังของวัด ภาพพระบรม ภาพเขียนในสมุดไทย และจากหลักฐานทางด้านวรรณคดีอย่างเช่นไตรภูมิพระร่วง มหาชาติคำหลวง และคัมภีร์โลกสันนิษฐาน ซึ่งพระเถระผู้ใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ได้แต่งไว้ เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ใน

^{๑๐๑} พชรพรรณ เสือคง, “วิถีชีวิตของคนในสังคมเมืองพระนครศรีอยุธยา ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๒ ถึง พ.ศ. ๒๓๑๐”, *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศึกษา ภาควิชาประวัติศาสตร์*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๓), หน้า ๑๑๙-๑๒๐.

^{๑๐๒} “กลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ” ใน *ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ*, (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรบริการ, ๒๕๐๗), หน้า ๓๖๑-๓๖๒.

สมัยรัตนโกสินทร์วัดส่วนใหญ่ในกรุงเทพมหานครและธนบุรีถูกสร้างและปฏิสังขรณ์จะมีการเขียนภาพจิตรกรรมที่ปรากฏสะท้อนคติความเชื่อของชาวไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้อย่างดี ประกอบกับความเชื่อที่ว่า การบรรลุและการหลุดพ้นนั้นจำเป็นต้องบำเพ็ญบุญบารมีด้วยการใช้เวลาอย่างมาก ทำให้ชาวไทยไม่เชื่อว่าตนจะหลุดพ้นได้ในชาตินี้ แต่ที่ได้หันมาบำเพ็ญบุญบารมีเพื่อเป็นพาหนะนำไปสู่ภพใหม่ชาติใหม่ที่ดียิ่งกว่า

ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ความเชื่อเรื่องกรรมและผลของกรรมปรากฏเป็นรูปธรรมมากขึ้น ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดจากกฎหมายห้ามมิให้ซื้อฝิ่นสูบฝิ่นที่ออกปีมะเมีย จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔ และพระราชบัญญัติห้ามสูบฝิ่น จุลศักราช ๑๑๘๑ พ.ศ. ๒๓๖๒ ได้กำหนดโทษของการสูบฝิ่นว่า เมื่อสิ้นชีวิตไปแล้วจะต้องตกนรกเวจี อันเป็นขุมนรกที่ทุกข์ทรมาน และผู้สูบฝิ่นจะต้องใช้กรรมอยู่ยาวนานเท่านั้น ยังไม่พอเมื่อพ้นจากนรกแล้วยังต้องเกิดเป็นเปรตอีกครั้งหนึ่ง^{๑๐๓} อาจกล่าวได้ว่าเรื่องของกรรมถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการปกครองเป็นการแสดงคำขู่เรื่องผลกรรมที่มีต่อชาวไทย ซึ่งในทางปฏิบัติผู้ที่กระทำความผิดหรือหลีกเลี่ยงกฎหมายได้ ในกรณีผู้ปกครองบ้านเมืองไม่รู้แต่การกระทำความผิด แต่โดยการกระทำบาปย่อมเป็นสิ่งที่ผู้กระทำความผิดหลีกเลี่ยงไม่ได้ถือว่าเป็นกฎหมายทางใจใช้ในการลงโทษที่มีนามธรรม

คติในเรื่องกรรมเป็นผลทำให้มีการบำเพ็ญกุศล เนื่องจากการทำบุญย่อมได้รับอานิสงส์เป็นการตอบแทนในสังคตินิเวศน์ ได้แสดงอานิสงส์ของการทำบุญทำทานในพระพุทธศาสนาด้วยการสร้างพระไตรปิฎก การอุทิศที่ดินให้แก่วัด การบูชาพระเจดีย์^{๑๐๔} การทำบุญอย่างนี้ย่อมไม่เสียเวลาเปล่า จะผลตอบแทนมากเกินกว่าที่ทำลงไป และจะทวีผลที่ยิ่งใหญ่ขึ้นไปอีกถ้าอุทิศที่ดินถวายวัด โดยเฉพาะการสร้างอุโบสถ เป็นต้น ซึ่งเป็นค่านิยมที่สืบมาจนถึงทุกวันนี้ ในสมัยนี้เกิดปรากฏการณ์ใหม่ในเรื่องเกี่ยวกับบุญกรรม คือ มีการกำหนดจัดอันดับถึงเรื่องผลของบุญที่จะได้รับมากหรือน้อย กล่าวคือ ขึ้นอยู่กับการกระทำเรียงลำดับจากน้อยไปหามาก ดังนี้ ๑. ทำสังฆทาน ๒. สร้างโรงธรรมศาลา ๓. รักษาไตรสรณคมน์ ๔. รักษาศีล ๕. เจริญเมตตาภาวนา ๖. เห็นพระไตรลักษณ์ ๗. สำหรับปุถุชนผู้ที่ทำบุญในศาสนาด้วยการสร้างพระพุทธรูป สถูป เจดีย์ วิหาร โรงทำอุโบสถ ตลอดจนอุปลัมภี พระภิกษุสามเณรให้การเล่าเรียนพระปริยัติธรรม สมณะ วิปัสสนา พระไตรปิฎก และการถวายจตุปัจจัย ๘ เป็นอานิสงส์ที่ประเสริฐมาก^{๑๐๕}

^{๑๐๓} เสถียร ลายลักษณะ, และคนอื่นๆ, **ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔**, (พระนคร: โรงพิมพ์เดลิแมร์, ๒๔๗๘), หน้า ๕๕.

^{๑๐๔} สมเด็จพระวันรัตน์, **สังคตินิเวศน์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาวพระธรรมวินัย**, หน้า ๕๐๘-๕๑๒.

^{๑๐๕} **พระราชปจฺฉนาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์แต่รัชกาลที่ ๑ จนถึงรัชกาลที่ ๕ มีทั้งพระบรมราชาธิบายเรื่องที่เกี่ยวข้องพระศาสนา**, (พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๕๕ (ร.ศ. ๑๓๑)), หน้า ๔๗-๕๐.

จากรายละเอียดข้างต้นแสดงให้เห็นถึงค่านิยมบุญให้น้ำหนักของผลบุญในเรื่องของเศรษฐกิจ คือ อามิสสิ่งของมากกว่าการปฏิบัติบูชา บุญกระทำได้ง่ายด้วยการบริจาคทรัพย์ ซึ่งอาจเนื่องมาจากในสมัยนั้นเศรษฐกิจเริ่มกลับมามีความเจริญรุ่งเรืองมากขึ้น

๒.๔.๒ คติความเชื่อเรื่องพระโพธิสัตว์

พระโพธิสัตว์ แปลว่า “ผู้ที่เกี่ยวข้องกับตรัสรู้” หรือ “ผู้ที่จะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต” หมายถึง ผู้ที่กำลังบำเพ็ญบารมีอย่างยิ่งยวดเพื่อบรรลุถึงพระโพธิญาณและเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในอนาคต ในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทบารมีที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญมี ๑๐ ประการ เรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า “ทศบารมี” ประกอบด้วย ทาน ศีล เนกขัมมะ (การออกบวช) ปัญญา วิริย ชันติ สัจจ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา

พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ. ปยุตฺโต) ตั้งเป็นข้อสังเกตเอาไว้ว่า “...คติโพธิสัตว์เดิมมีความหมายต่อชาวพุทธว่าพระโพธิสัตว์เป็นแบบอย่างแก่เราทุกคนในการทำความดี ให้ชาวพุทธเอาอย่างพระโพธิสัตว์ในการจะทำความดี และช่วยเหลือผู้อื่นโดยไม่เห็นแก่ตัวเองเลย ยอมเสียสละแม้แต่ชีวิตของตัวเองเพื่อทำความดีและเพื่อช่วยเหลือผู้อื่นได้ เป็นคติที่สอนเพื่อให้ทำตามอย่างพระโพธิสัตว์ ...”^{๑๐๖}

หลักบารมี ๑๐ ประการ มิใช่จะเป็นสิ่งพระโพธิสัตว์เท่านั้นต้องบำเพ็ญ ซึ่งเป็นคุณธรรมที่ชาวพุทธทุกคนปรารถนา แต่ด้วยว่าบารมีเหล่านั้นทุกเรื่องล้วนทำได้ยากยิ่ง ประชาชนชาวพุทธโดยทั่วไปก็คาดหวังกับผู้นำอย่างพระมหากษัตริย์ของพวกเขาควรต้องปฏิบัติ โดยเฉพาะหลักทศพิธราชธรรม

ด้วยหลักการนี้ทำให้พระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาได้อ้างสถานะตนเองเป็นพระโพธิสัตว์ เช่นในสมัยอยุธยาตอนต้นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้หล่อรูปพระโพธิสัตว์ ๕๐๐ ชาติ เพื่อพระราชทานให้ตามวัดในหมู่บ้านต่างๆไว้บูชา ทั้งนี้ทรงมีจุดประสงค์ให้เป็นศิริมงคลแก่ประชาชนของพระองค์ และยังทรงจัดงานเฉลิมฉลองพร้อมทั้งพระราชทานถวายปัจจัยต่างๆ แก่พระสงฆ์พราหมณ์ และพระราชทานทรัพย์แก่นักปดด้วย^{๑๐๗}

^{๑๐๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยูรธ ปยุตฺโต), **จาริกบุญ-จาริกธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๙, (กรุงเทพมหานคร: วิทยาลัยเวศกวัน, ๒๕๕๕), หน้า ๔๗๐-๔๗๕.

^{๑๐๗} **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส) และพงศาวดารเหนือ พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เล่ม ๑** (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๗ และ ๔๔.

ต่อมาในสมัยอยุธยาตอนปลายพัฒนาการในเรื่องพระโพธิสัตว์ที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์พัฒนาเน้นไปทางด้านการเมืองสร้างสถานะของพระมหากษัตริย์ให้มีลักษณะเป็นเทพเจ้าและในขณะเดียวกันก็ทรงเป็นผู้มีเชื้อสายของพระพุทธเจ้าด้วย เรื่องการรวมร่างกษัตริย์ให้เป็นเทวราชาการนับถือพระพุทธเจ้าว่าอยู่ในวาระกษัตริย์ และยังเป็น การอธิบายความว่าพระมหากษัตริย์เป็น “หน่อพระพุทธเจ้า” หรือผู้สืบเชื้อสายจากพระพุทธเจ้าโดยตรง พิสูจน์ได้จาก การตั้งพระนาม และการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่อง เป็นที่นิยมอย่างมากในสมัยอยุธยา ในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒-๒๓ จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๔ โดยที่องค์พระพุทธรูปจะทรงเครื่องขัตติยราชแบบกษัตริย์อย่างเต็มยศมากขึ้น เช่น พระพุทธรูปนิมิตรวิจิตรมารโมลีศรีสรรเพชญบรมไตรโลกนาถ วัดหน้าพระเมรุ จ.พระนครศรีอยุธยา เป็นต้น

ส่วนในสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ ระยะแรกแม้จะมีการสืบทอดงานศิลปะจากสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่ต่อมาเค้าเงื่อนพระพุทธรูปทรงเครื่องที่ปรากฏเริ่มมีการเปลี่ยนแปลง อาจสืบเนื่องจากการสร้างเครื่องทรง พระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ ทรงสร้างถวายในลักษณะของเครื่องทรงเยี่ยงกษัตริย์ราช ต่อมาปรากฏชัดเจนมากขึ้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องใหญ่ปางห้ามสมุทรขึ้น ๒ พระองค์ และถวายพระนามว่า “พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก” และ “พระพุทธเลิศหล้าสุลาลัย” ภายหลังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ทรงเปลี่ยนสร้อยพระนามเป็น “นภลัย” ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เรียกกันในนาม “พระรัตนฯ” จากนั้นก็เริ่มเป็นที่นิยมแพร่หลายมากขึ้น^{๑๐๘}

๒.๔.๓ คติความเชื่อเรื่องพระศรีอริยมะตไตรย

เรื่องพระศรีอริยมะตไตรยเป็นความเชื่อหนึ่งในความเชื่อทางพระพุทธศาสนา ที่กล่าวถึงผู้ที่จะเสด็จมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าองค์สุดท้าย ในภัทรกัป หลังจากการสิ้นสุดศาสนาของพระพุทธโคดม เรื่องพระศรีอริยมะตไตรยเป็นพุทธธรรมนิยมหนึ่งสำหรับการได้รับเป็นพระพุทธเจ้า คือ การได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง กล่าวคือ พุทธพยากรณ์เกี่ยวกับ พระศรีอริยมะตไตรย พบในจกักวัดติสุตร ไว้ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมนุษย์มีอายุขัย ๘๐,๐๐๐ ปี พระผู้มีพระภาคพระนามว่า มะตไตรย จักเสด็จอุบัติขึ้นในโลก พระองค์เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดย

^{๑๐๘} ราม วัชรประดิษฐ์, พระพุทธรูปทรงเครื่อง: เครื่องทรงเยี่ยงกษัตริย์ราช, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.Siamrath.co.th/n/7117 [๓๑ ธันวาคม ๒๕๕๙].

ชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรรยา เสด็จไปตี รั้งแจ้งโลกเป็นสารถีฝักผู้ที่ควรฝึกได้อย่าง ยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย...พระผู้มีพระภาคพระนามว่า เมตไตรยพระองค์นั้น จักทรงแสดงธรรมอันมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน เหมือนตลาคดในบัดนี้...”^{๑๐๙}

เรื่องพระศรีอริยเมตไตรยจะปรากฏในพระไตรปิฎกว่า “เมตเตยย” ส่วนในคัมภีร์ที่ใช้ ภาษาบาลี อย่างคัมภีร์มิลินทปัญหาและคัมภีร์อนาคตวงศ์ ว่า “อริยเมตเตยย” และในคัมภีร์ภาษา สันสกฤตชื่ออารยไมเตรยวยากรณม เรียกว่า “อารยไมตรย”^{๑๑๐} ในหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่เป็น ภาษาไทยเรียกว่า “พระศรีอารีย์” บ้าง “พระศรีอริยเมตไตรย” บ้าง “พระศรีอริยเมตไตรย” บ้าง แต่ ในงานวิจัยนี้จะใช้คำว่าพระศรีอริยเมตไตรย^{๑๑๑} ตามราชบัณฑิตยสถาน ศาสนาของพระศรีอริยเมต ไตรยมีระยะเวลา ๓,๐๐๐ ปี เป็นยุคแห่งการหลุดพ้นจากความเสื่อมไปสู่ยุคแห่งความเจริญและความดี งาม ทุกคนจะมีแต่ความสุข แผ่นดินไม่มีกิลียุค ปราศจากโจรผู้ร้าย และปรารถนาสิ่งใดก็จะได้สิ่ง นั้น^{๑๑๒} สังคมมีความเจริญรุ่งเรือง ลักษณะดังกล่าวเป็นแนวคิดของสังคมในอุดมคติ ซึ่งเป็นปรารถนา ของคนทั่วไป

ความเชื่อเรื่องพระศรีอริยเมตไตรยในสมัยอยุธยาได้รับการกล่าวถึงอยู่อย่างแพร่หลาย แม้กระทั่งชาวต่างชาติร่วมสมัยที่เดินทางเข้ามาในอยุธยาได้มีการบันทึกถึงเรื่องราวเกี่ยวกับ พระพุทธศาสนาในความเชื่อเกี่ยวกับยุคของพระศรีอริยเมตไตรยไว้ค่อนข้างละเอียด ตัวอย่างเช่น บันทึกของแซร์แวงส ได้กล่าวถึงยุคพระศรีอริยเมตไตรยว่าเป็นพระพุทธเจ้าองค์สุดท้ายว่ามี พระพุทธเจ้าที่เข้าสู่พระนิพพานแล้วสี่พระองค์โดยลำดับดังนี้ กุกุสันธ โกนาคม กัสสป และสมณโคดม อันเป็นองค์หลังสุดที่ชาวสยามสักการบูชาในปัจจุบัน ยังรอองค์ที่ ๕ ที่จะมาประกาศพระธรรม^{๑๑๓} แซร์แวงสได้บรรยายลักษณะของยุคพระศรีอริยเมตไตรยไว้ว่า

^{๑๐๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๐๗/๑๗๘-๑๗๙.

^{๑๑๐} สีนินาถ วิจิตรการลิขิต, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระพุทธเจ้าในอนาคตของสังคมไทย: การศึกษาเฉพาะกรณีพระศรีอริยเมตไตรยพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา พระพุทธศาสนา**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๑๓.

^{๑๑๑} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาทุก ฉบับราชบัณฑิตยสถาน**, (กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๒), หน้า ๒๙๐.

^{๑๑๒} กรมศิลปากร, **ไตรภูมิโลกวินิจยภพฉบับที่ ๒**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรมศิลปากร, ๒๕๒๐), หน้า ๔๔.

^{๑๑๓} นิโกลาส์ แซร์แวงส, **ประวัติศาสตร์และการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม**, หน้า ๑๔๔.

“...พระเป็นเจ้าของคืใหม่นี้จะแสดงให้เห็นประชาชนทั้งหลาย และโดยอำนาจปาฏิหาริย์มหัศจรรย์ บันดาลให้คนที่ตายแล้วกลับฟื้นคืนชีพขึ้นมาได้ บันดาลให้คนตาบอดแลเห็นได้...เมื่อได้ประทับสอนพุทธธรรมแก่มนุษยชาติชั่วระยะเวลาหนึ่ง เผยแพร่พระพุทธคุณไปอย่างกว้างขวางแล้วก็จะหายพระองค์ไปทันใดโดยเสด็จเข้าสู่พระนฤพาน...”^{๑๑๔}

ดังที่กล่าวมาแล้วว่าความเชื่อเรื่องพระศรีอริยเมตไตรยในสมัยอยุธยา นั้นส่วนมากรับอิทธิพลมาจากสุโขทัย ได้จากไตรภูมิพระร่วงและในเรื่องพระมาลัยนั้นมีความเกี่ยวข้องกับเรื่องพระศรีอริยเมตไตรย^{๑๑๕}มากเรื่องหนึ่ง เรื่องพระมาลัยเป็นเรื่องเกี่ยวกับพระอรหันต์เป็นทูตลงไปในรก และก็ขึ้นไปบนสวรรค์^{๑๑๖} ที่เกี่ยวข้องกับพระศรีอริยเมตไตรย คือตอนที่พระมาลัยขึ้นไปบนสวรรค์เข้าเฝ้าพระศรีอริยเมตไตรย พระศรีอริยเมตไตรยได้บอกเล่าเรื่องกลียุคที่จะเกิดขึ้นในโลกมนุษย์ให้พระมาลัยฟัง และแจ้งถึงการที่พระองค์จะเสด็จลงมาโปรดสัตว์โลกด้วย กล่าวกันว่าเรื่องพระมาลัยเป็นเรื่องที่แต่งขึ้นในลังกา ประมาณ พ.ศ. ๑๖๙๖ ในสมัยพระเจ้าปรีกรมพาทู^{๑๑๗} เรื่องพระมาลัยนี้คงแพร่หลายเข้ามาในอาณาจักรสุโขทัย ล้านนา และอยุธยาด้วย ปรากฏว่าในปี พ.ศ. ๒๐๖๐ มีการแต่งฎีกาพระมาลัยที่เชียงใหม่^{๑๑๘} และช่วง พ.ศ. ๒๒๘๐ เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ทรงพระนิพนธ์ พระมาลัยคำหลวงขึ้น เชื่อกันว่าพระมาลัยน่าจะเป็นที่แพร่หลายในสังคมอยุธยา กล่าวคือ น่าจะเป็นที่รู้จักทั้งในราชสำนักและในหมู่ชาวบ้านทั้งนี้เพราะมีประเพณีการสวดพระมาลัย ทั้งสวดในงานแต่งงานและงานศพ และจากประเพณีดังกล่าว ทั้งเรื่องราวของพระศรีอริยเมตไตรยและพระมาลัยนั้นได้รับการสืบทอดผ่านมุขปาฐะทำให้เกิดการถ่ายทอดความเชื่อเหล่านี้ซึมซับลงสู่สังคมระดับล่างนั่นเอง

ความเชื่อเกี่ยวกับโลกในอุดมคติสมัยพระศรีอริยเมตไตรยนั้น แสดงถึงการแสวงหาความสุขในชีวิตที่สมบูรณ์แบบ ทำให้ผู้คนในสังคมที่มีความเชื่อเช่นนี้จะเกรงกลัวการทำบาปเน้นทำบุญ ทำทาน ทำกรรมดีเพื่อที่จะนำตนไปสู่ยุคนั้น ยุคใดสมัยใดที่บ้านเมืองเกิดความสับสนวุ่นวาย ความเชื่อเรื่องยุคพระศรีอริยเมตไตรยจะถูกใช้เป็นข้ออ้างถึงความไม่ชอบธรรม และล้มล้างความไม่เหมาะสมเพื่อก้าวไปสู่ยุคพระศรีอริยเมตไตรย สามารถพิจารณาได้จากกรณีกฎไพร่ในสมัยอยุธยาที่

^{๑๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๒-๑๔๓.

^{๑๑๕} ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, **อยุธยา ประวัติศาสตร์และการเมือง**, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๔) หน้า ๒๓๓.

^{๑๑๖} ศึกษาเพิ่มเติมใน มี ชูทอง, **มาลัยเทพนิทาน**, (กรุงเทพมหานคร: ศิลปาบรรณการ, ๒๔๙๒).

^{๑๑๗} ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, “กบฏไพร่สมัยอยุธยากับแนวคิดผู้มีบุญ-พระศรีอาริย์-พระมาลัย”, **วารสารธรรมศาสตร์** ฉบับที่ ๙ (กรกฎาคม-กันยายน, ๒๕๒๒): ๗๘.

^{๑๑๘} ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, **อยุธยา ประวัติศาสตร์และการเมือง**, หน้า ๒๓๓-๒๓๔.

ผู้นำภฏได้อาศัยแนวคิดในเรื่องผู้มีบุญและพระศรีอริยเมตไตรยมาเป็นเครื่องมือในการหาความสนับสนุนจากประชาชน โดยใช้เรื่องกลียุคที่ปรากฏในเรื่องพระศรีอริยเมตไตรยมาเปรียบเทียบกับสภาพทางเศรษฐกิจสังคมที่เลวร้ายในขณะนั้น และจากนั้นก็ผู้มีบุญมาปลดปล่อยประชาชนให้พ้นทุกข์และสร้างสังคมใหม่ที่ดีขึ้น^{๑๑๙} ความเชื่อเรื่องพระศรีอริยเมตไตรย เป็นแนวคิดที่สืบทอดมาเป็นเวลายาวนาน แม้จนกระทั่งในปัจจุบันนี้

สังคมไทยยังมีความเชื่ออีกอย่างหนึ่งที่สัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องพระศรีอริยเมตไตรย คือ ความเชื่อเรื่อง “พระพุทธศาสนา ๕,๐๐๐ ปี” ดังจะพบได้จากเมื่อมีการแสดงพระธรรมเทศนา พระผู้ทำการแสดงพระธรรมเทศนาจะเริ่มต้นด้วยการบอกศักราช ว่า ถึงปีพระพุทธศักราชเท่าใด เพื่อเป็นการเน้นย้ำให้พุทธศาสนิกชนทราบว่าพระพุทธศาสนายังคงเหลืออีกกี่ปี^{๑๒๐} คติเรื่องพระพุทธศาสนา ๕,๐๐๐ ปีนั้นจะมีความเกี่ยวข้องกับเรื่องปัญญาอันตรธาน ในปฐมโพธิกภาพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส มีความตอนสุดท้ายปริเฉทที่ ๒๙ ตอนอันตรธานปริวรรต ได้กล่าวถึงความเป็นไปของปัญญาอันตรธาน คือ^{๑๒๑} ๑. ปริยัตติอันธพาล ความเสื่อมสูญแห่งปริยัติธรรม ๒. ปฏิบัติอันตรธาน ความเสื่อมสูญแห่งการปฏิบัติ ๓. ปฏิเวธอันตรธาน ความเสื่อมสูญแห่งการตรัสรู้ มรรคและผล ๔. ลิงค์อันตรธาน ความเสื่อมสูญแห่งสมณเพศ ๕. ธาตุอันตรธาน ความเสื่อมสูญแห่งพระบรมธาตุ

ด้วยเหตุนี้สังคมไทยจึงเชื่อว่าพระพุทธศาสนามีแต่จะเสื่อมลงไปทุกทีจนครบ ๕,๐๐๐ ปี ประกอบกับสภาพพระพุทธศาสนาในสมัยหลังเสียกรุงศรีอยุธยา และวิกฤตการณ์ที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในสมัยกรุงธนบุรี ได้มีส่วนสนับสนุนความเชื่อในเรื่องพระพุทธศาสนาที่เสื่อมลง ทำให้ในสมัยรัตนโกสินทร์ เร่งทำการฟื้นฟูพระพุทธศาสนามุ่งหมายให้พระพุทธศาสนางดงามและเหมือนดังเดิมเมื่อครั้งบ้านเมืองดี^{๑๒๒}

ส่วนที่สัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องพระศรีอริยเมตไตรย คือแม้ว่าพระพุทธศาสนาจะจบลงในระยะเวลา ๕,๐๐๐ ปี แต่ชาวพุทธก็คงมีความหวังว่าจะมีพระพุทธเจ้าองค์ใหม่ พระนามว่า เมตไตรย จักเสด็จอุบัติขึ้นในโลก อุดมการณ์ในเรื่องพระศรีอริยเมตไตรยสิ่งที่ยืนยันความเชื่อในเรื่องนี้ซึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้ช่างหล่อรูปพระมาลัยและพระ

^{๑๑๙} ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, **ภฏไพร่สมัยอยุธยากับแนวคิดผู้มีบุญ-พระศรีอริย-พระมาลัย**, หน้า ๗๘.

^{๑๒๐} ฉันทิชัย, **สมเด็จพระพุทธาจารย์ (โต) เล่ม ๑**, (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๘), หน้า ๒๔๔.

^{๑๒๑} สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส, **พระปฐมสมโพธิกภาพ**, (พระนคร: โรงพิมพ์เสียงเชียง, ๒๔๘๖), หน้า ๕๔๕-๕๗๔.

^{๑๒๒} สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส, **มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทย**, อ่างใน อัจฉรา กาญจนมัย, **การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๓๙๕)**, หน้า ๒๔.

ศรีอริยมเด็จพระไตรไว้ในพระวิหารวัดอรุณราชวราราม^{๑๒๓} และกฎพระสงฆ์ที่ออกในสมัยรัชกาลที่ ๑ พ.ศ. ๒๓๒๕ มีความสำคัญว่าชาวไทยควรตั้งใจทำกุศลผลบุญโดยการพึ่งเทศน์มหาชาติเพื่อจะได้ไปพบสมเด็จพระศรีอริยมเด็จพระไตร^{๑๒๔} อาจสรุปได้ว่ายุคพระศรีอริยมเด็จพระไตรเป็นที่กล่าวขวัญของคนไทยที่เชื่อเรื่องพระพุทธศาสนา ๕,๐๐๐ ปีและเป็นความหวังสุดท้ายที่จะทำให้ผู้คนถือคตินี้กระตือรือร้นในการสร้างกุศล

คติความเชื่อเรื่องพระศรีอริยมเด็จพระไตรนั้นมีความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ ซึ่งมีคัมภีร์อนาคตวงศ์ได้กล่าวไว้ว่า เมื่อใกล้ศาสนาของพระบรมศาสดาของเราจะเสื่อมโทรม พระศรีอารยบรมโพธิสัตว์จะได้จุติจากสวรรค์ลงมาเสวยพระชาติเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งด้วยเหตุผลดังกล่าวนี้ทำให้พระมหากษัตริย์ต้องแสดงพระองค์ให้คล้ายกับพระศรีอริยมเด็จพระไตรลงมาจุติ เป็นลักษณะผู้มีบุญและสั่งสมบุญบารมี ผ่านการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาและช่วยเหลือเหล่าราษฎร พระมหากษัตริย์ได้ใช้คติความเชื่อเรื่องพระศรีอริยมเด็จพระไตรเป็นเครื่องมือในการอบรมสั่งสอนราษฎรผ่านทางวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาอย่างเรื่องพระมาลัย เน้นให้มีการสั่งสมแต่กรรมดี เพื่อให้เกิดในยุคของพระศรีอริยมเด็จพระไตร

สรุปว่าพัฒนาการเรื่องพระศรีอริยมเด็จพระไตร ในช่วงอยุธยาตอนต้น นั้นน่าจะทำหน้าที่รักษาโครงสร้าง หน้าที่ทางสังคม โดยเฉพาะในส่วนของเจ้าขุนมูลนาย แต่ในช่วงอยุธยาตอนปลาย ต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์มีการนำเอาแนวคิดนี้มาเป็นอุดมการณ์ปฏิวัติสังคม ซึ่งอาจมีเหตุผลพื้นฐานมาจากวิกฤตการณ์ทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคม เพราะได้ความไม่เป็นธรรมจากส่วนกลาง จึงเป็นเหตุทำให้เกิดการสร้างแนวร่วมเพื่อก่อการกบฏ และปฏิวัติ คติความเชื่อเรื่องพระศรีอริยมเด็จพระไตร นั้นเป็นทั้งเรื่องอุดมคติและความหวัง หากว่าพระพุทธศาสนาเสื่อมสูญไปแล้ว ก็ยังจะมีที่หวังที่พึ่งของประชาชนอีกในอนาคตกาล

๒.๔.๔ คติความเชื่อการบูชารอยพระพุทธบาท

รอยพระพุทธบาทเป็นอุเทสิกะเจดีย์ ซึ่งเป็นเจดีย์ประเภทหนึ่งในสี่ประเภทของพระพุทธเจดีย์ สร้างขึ้นเพื่อเป็นพุทธบูชา เป็นเสมือนสัญลักษณ์แทนองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระองค์ แต่เดิมชาวพุทธยังไม่มีคติการบูชารูปเคารพที่เป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธเจ้าด้วยเหตุผลว่าสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลกนี้ไม่มีใครเปรียบเสมือนได้

^{๑๒๓} อัจฉรา กาญจนมัย, การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๓๙๔), หน้า ๒๔.

^{๑๒๔} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๖๕.

พระองค์เป็นหนึ่งเดียวเป็นเอกบุรุษผู้ทรงคุณค่าเทียบพร้อมด้วยปัญญาบารมี^{๑๒๕} แต่หลังจากพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้วหลายร้อยปีคติในการสร้างรูปเคารพแทนพระองค์จึงเริ่มขึ้น โดยมีรอยพระพุทธรูปเป็นหนึ่งในรูปเคารพสำคัญก่อนที่จะมีการสร้างและบูชาพระพุทธรูป อย่างไรก็ตามในบรรดารอยพระพุทธรูปที่ปรากฏอยู่ในดินแดนพุทธศาสนาต่าง ๆ นั้นบางรายก็เชื่อว่าเกิดจากการประทับของพระองค์โดยตรงในขณะที่บางรายก็จำลองขึ้นเพื่อบูชาแทนพระองค์^{๑๒๖}

คติการบูชารอยพระพุทธรูปในประเทศไทยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวถึงว่า “...คติการบูชารอยพระพุทธรูปในดินแดนของไทย แท้จริงแล้วรอยพระพุทธรูปอันเป็นที่มาชนบูชาในประเทศนี้มีมาก่อนสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมแล้วเสียนานและมีอยู่หลายแห่ง...”^{๑๒๗} ซึ่งก็สอดคล้องกับหลักฐานทางโบราณคดีที่ได้ค้นพบรอยพระพุทธรูปในวัฒนธรรมเก่าแก่ของไทยจำนวนมาก

ส่วนคติความเชื่อรอยพระพุทธรูปสมัยอยุธยา ยังคงสืบทอดคติการบูชารอยพระพุทธรูปที่จำลองมาจากเขาสุมนกูฏในลังกาทวิป เช่นเดียวกับอาณาจักรสุโขทัยดังปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค ๑ กล่าวถึง สมัยอยุธยาตอนต้น ในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ได้มีการสร้างพระบาทคู่วัณ เมืองชัยนาท ว่า

“...ให้ดำเนินการสลักรอย พระบาททั้งคู่ของสมเด็จพระกวิสวรรคตสัมมาสัมพุทธเจ้าเทียบพร้อมด้วยบรมมงคล ๑๐๘ แฝไปเต็มจักรอันวิจิตรต่างๆ เป็นที่ชื่นชูใจยิ่งนัก เช่นเดียวกับรัตนบทเจดีย์ที่พระบรมไตรโลกนาถศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ ปรากฏบทยอดเขาสุมนตูกูฏอันประเสริฐ เป็นมังกูฏแก้วของลังกาทวิป...เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้แสวงคุณงามความดีในพระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้าผู้เป็นที่พึ่งของโลก ด้วยเดชการนี้ขอให้บรรดาผู้มีชีวิตจงประสบความสุขขอให้ผู้รักษาแผ่นดินปลูกเลี้ยงรักษาแผ่นดินจงทั่วถึงกันโดยคุณธรรมเทอญ...”^{๑๒๘}

^{๑๒๕} อ่ำพล คมขำ, “แนวคิดที่เหมือนคล้ายและแตกต่างของรอยพระพุทธรูปในงานจิตรกรรมฝาผนังกับงานประติมากรรมสมัยอยุธยาตอนปลาย”, *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ*, (คณะโบราณคดี: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘), หน้า ๑๖.

^{๑๒๖} นันทนา ชูติวงศ์, *รอยพระพุทธรูป: ศิลปะในเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์*, (กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ๒๕๓๓), หน้า ๑๒.

^{๑๒๗} กรมศิลปากร, *ตำนานพระพุทธรูป. อธิบายเรื่องพระบาท. นิราศพระบาท. และ, ลิลิตทศพร*, (พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๑๑), หน้า ๒๕.

^{๑๒๘} สำนักนายกรัฐมนตรี, *ประชุมจดหมายเหตุอยุธยา ภาค ๑*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๐), หน้า ๒๗.

ข้อความในจดหมายเหตุดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าการบูชารอยพระพุทธรูปได้สืบเนื่องมาจนถึงสมัยอยุธยาตอนต้น กล่าวคือยังมีการจำลองพระพุทธรูปจากเขาสุมณภูฏแต่หลังจากการสร้างพระบาทศิลาคู่ที่เมืองชัยนาทแล้วก็ไม่พบหลักฐานเกี่ยวกับการสร้างและบูชารอยพระพุทธรูปที่ระบุว่าจำลองมาจากเขาสุมณภูฏอีกจนกระทั่งมีการค้นพบรอยพระพุทธรูปที่เมืองสระบุรีในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ในสมัยอยุธยาตอนกลางรอยพระพุทธรูปดังกล่าวชื่อว่าเป็นแห่งเดียวกับรอยพระพุทธรูปแห่งเขาสวรรณบรรพตหนึ่งในห้ารอยพระพุทธรูปอันแท้จริงที่เกิดจากการประทับของพระพุทธรองค์โดยตรง

มูลเหตุแห่งการค้นพบรอยพระพุทธรูปบนเขาสวรรณบรรพตตามข้อความที่ปรากฏในอธิบายเรื่องพระบาท พระนิพนธ์ในสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ^{๑๒๙} กล่าวว่าเมื่อมีคณะสงฆ์ไทยเดินทางมาจากกรุงศรีอยุธยาไปยังเกาะลังกาเพื่อบูชารอยพระพุทธรูปบนยอดเขาสุมณภูฏเป็นเหตุให้พระสงฆ์ลังกาทักว่าเหตุใดจึงไม่ไปสักการะรอยพระพุทธรูปบนยอดเขาสวรรณบรรพตที่อยู่ในกรุงศรีอยุธยาเมื่อพระสงฆ์ไทยนำเรื่องขึ้นกราบทูลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมจึงมีรับสั่งให้ค้นหารอยพระพุทธรูปดังกล่าวทั่วราชอาณาจักรในที่สุดก็มิได้ค้นพบรอยพระพุทธรูปที่เมืองสระบุรีดังปรากฏความในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒ ว่า

“ศักราช ๙๖๘ ปีมะเมีย อัฐศก...เมืองสระบุรีบอกมาว่าพรานบุญพบรอยเท้าอันใหญ่เท่าไหล่เขาเห็นประหลาด สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดีพระทัย เสด็จด้วยพระที่นั่งเรือชัยพยุหบาตรา...พร้อมด้วยคเชนทรเสนางคนิกรเป็นอันมาก พรานบุญเป็นมัคคุเทศก์นำลัดตัดดงไปเชิงเขา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสทอดพระเนตรเห็นแท้เป็นรอยพระบรมพุทธรูป...ทรงโสมนัสปรีดาปราโมทย์...”^{๑๓๐}

ความศรัทธาที่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงมีต่อพระพุทธรูปสระบุรีทำให้เกิดการสถาปนาวัดพระพุทธรูป การสร้างมณฑปพระพุทธรูปและประเพณีไปพระบาท ซึ่งเป็นประเพณีที่พุทธศาสนิกชนจะเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธรูปกลางเดือน ๓ เป็นประจำทุกปี สำหรับราชสำนักประเพณีดังกล่าวถือเป็นโบราณราชประเพณีที่พระมหากษัตริย์ทรงถือปฏิบัติสืบต่อกันมาแทบทุกพระองค์นอกจากนี้ยังเกิดการสร้างสรรค์งานศิลปะที่ได้รับแรงบันดาลใจมาจากพระพุทธรูปสระบุรีไม่ว่าจะเป็นภาพจิตรกรรมเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูป ซึ่งเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกบนฝาผนังด้านทิศ

^{๑๒๙} กรมศิลปากร, **ตำนานพระพุทธรูป, อธิบายเรื่องพระบาท, นิราศพระบาท, และ, ลิลิตทศพร,** หน้า ๒๔.

^{๑๓๐} กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒,** (กรุงเทพมหานคร: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๘), หน้า ๒.

ตะวันออกของตำหนักสมเด็จพระพุฒาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ตลอดจนการสร้างสรรคัศจรรย์เกี่ยวกับพระพุทธรูปเรื่องบุญโศกนาฏกรรมของพระมหานาค วัดท่าทรายที่ กล่าวถึงตำนานรอยพระพุทธรูปและพรรณนาภาพประเพณีไปพระบาทของราชสำนักในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศโดยละเอียด จึงกล่าวได้ว่าศรัทธาที่พุทธศาสนิกชนมีต่อพระพุทธรูปสระบุรีก่อให้เกิดปรากฏการณ์ทางสังคมวัฒนธรรมหลากหลายด้าน

พัฒนาการเรื่องคติความเชื่อพระพุทธรูปเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงจากเดิมเป็นลักษณะการเคารพบูชาในฐานะตัวแทนของพระเจ้า แต่เมื่ออยุธยาได้ครอบครองรอยพระพุทธรูปที่เชื่อว่าเป็นของจริง เป็นเหตุให้พระพุทธรูปสระบุรีเข้ามามีความสำคัญแทนที่รอยพระพุทธรูปจำลองจากเขาสุมนกูฏทันทีเห็นได้จากการจำลองพระพุทธรูปสระบุรีไปประดิษฐานในที่ต่างๆ เช่น ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ได้มีการจำลองพระพุทธรูปสระบุรีไปไว้ที่ วัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก การจำลองรอยพระพุทธรูปสระบุรีไปประดิษฐานหัวเมืองฝ่ายเหนืออย่างพิษณุโลกนั้น นอกจากจะเป็นการแสดงให้เห็นความสำคัญของรอยพระพุทธรูปสระบุรีเหนือว่ารอยพระพุทธรูปอื่นๆแล้ว ยังเป็นการแสดงบาทบพทางการเมืองการปกครองของกรุงศรีอยุธยาอีกทางหนึ่งด้วย นั่นหนา ชุตินวงศ์ วิเคราะห์เหตุการณ์นี้ว่า “...คงจะเพื่อให้เป็นเครื่องหมายประกาศแสนยานุภาพทั้งการเมืองและทางธรรมเหนือหัวเมืองฝ่ายเหนือ”^{๓๑๑}

ยิ่งในสมัยอยุธยาตอนปลายรอยพระพุทธรูปสระบุรี ทำให้อาณาจักรอยุธยาเป็นดินแดนที่มีความสำคัญทางพระพุทธศาสนาไปทั่วศรีลังกา เพราะต่อมาพระพุทธรูปในศรีลังกาเกิดความเสื่อมลง อยุธยาได้มีการแสดงบทบาทในฐานะดินแดนที่มีความมั่นคงทางพระพุทธศาสนา ด้วยการรับคำเชิญส่งคณะสงฆ์ไปฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในศรีลังกา ดังปรากฏ หลักฐานในจดหมายเหตุระยะทางพระอุบาลีไปลังกาทวีป กล่าวว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ มีรับสั่งให้ส่งพระอุบาลี พระอรหันต์ กับคณะสงฆ์ไทยและทูตานุทูต อัญเชิญพระมณฑป พระพุทธรูป หีบพระธรรม พระราชาสาสน์ และเครื่องมงคลบรรณการไปถวายพระเจ้ากัรติศรีราชสิงหะกษัตริย์ศรีลังกา^{๓๑๒} หนึ่งในเครื่องบรรณการเหล่านั้นมีภาพพระบฏรอยพระพุทธรูปสระบุรีนั่นเอง^{๓๑๓}

การส่งคณะสงฆ์ไปสืบทอดอายุพระพุทธศาสนาในศรีลังกานั้น เป็นการแสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองมั่นคงทางพระพุทธศาสนาในอาณาจักรอยุธยา และถือว่าเป็นเกียรติยศอย่างมากของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศที่ส่งสมณทูตไปสืบทอดศาสนาที่ลังกา^{๓๑๔} และได้สถาปนา

^{๓๑๑} นันทนา ชุตินวงศ์, **รอยพระพุทธรูป: ศิลปะในเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์**, หน้า ๓๗.

^{๓๑๒} สำนักนายกรัฐมนตรี, **ประชุมจดหมายเหตุอยุธยา ภาค ๑**, หน้า ๗๒.

^{๓๑๓} นันทนา ชุตินวงศ์, **รอยพระพุทธรูป: ศิลปะในเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์**, หน้า ๓๗.

^{๓๑๔} โสพิศ หนูทอง, “การเมืองไทยสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์**, (คณะอักษรศาสตร์: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๑๑๑-๑๑๔.

พระพุทธศาสนาลัทธิสยามวงศ์ในดินแดนลังกาทวีป ถือว่าเป็นการแสวงพระเกียรติยศในการเป็นธรรมราชาอย่างที่ไม่มียุทธศาสตร์พระองค์ใดเทียบได้ในเวลานั้น ซึ่งมีศักยภาพช่วยเหลือฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในลังกาทวีปได้ ซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นดินแดนที่พระพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์เจริญรุ่งเรืองและมีอิทธิพลต่อการนับถือพระพุทธศาสนาในอารยธรรมไทยมากที่สุด^{๑๓๕}

คติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธบาทยังคงสืบต่อมาจนถึงสมัยกรุงธนบุรีตั้งปรากฏหลักฐานในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรีที่สมเด็จพระเจ้าตากสินให้ช่างเขียนขึ้นเพื่อรักษาและถ่ายทอดองค์ความรู้เรื่องไตรภูมิ เนื้อหาในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรีคล้ายคลึงกับสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยาแม้จะแตกต่างกันในรายละเอียดแต่ก็ยังปรากฏเนื้อหาเกี่ยวกับรอยพระพุทธบาทเป็นสำคัญ แสดงให้เห็นถึงคติความเชื่อพระพุทธบาทแพร่หลายและได้รับการสืบทอดมาจนถึงในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อสถาปนาราชธานีใหม่ทำให้เกิดวัดสำคัญและเจดีย์สถานอื่นๆ ขึ้นมามากมาย แต่การไปพระบาทก็ยังคงได้รับความนิยมทั้งในหมู่ราษฎรและราชสำนักอย่างไรก็ตามด้วยสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปเป็นเหตุให้ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับพระพุทธบาทสระบุรีมีได้แน่นเช่นดังเคยที่เป็นมาในสมัยอยุธยาการเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธบาทสระบุรีซึ่งถือเป็นโบราณราชประเพณีเริ่มคลี่คลายลงดังจะเห็นได้ว่าพระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในสมัยในสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรีแต่อย่างใดพระองค์ทรงแสดงออกอย่างชัดเจนว่าไม่ทรงเลื่อมใสพระพุทธบาทสระบุรีดังมีพระราชดำรัสว่า “...ถ้าพระพุทธองค์ได้ทรงเหยียบรอยพระบาทไว้จริงไซ้ร้ก็จะทรงอุปมาว่ารอยเท้าสัตว์ทั้งหลายย่อมอยู่ในรอยเท้าตถาคตเพราะรอยพระบาทใหญ่โตกว่า ๒ เท่ารอยเท้าช้าง”^{๑๓๖}

เช่นเดียวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงเห็นว่าพระบาทสระบุรีเป็นเพียงอุเทสิกเจดีย์หรือสิ่งที่ทำจำลองขึ้นเท่านั้นมิใช่รอยพระพุทธบาทอันแท้จริง อย่างเช่นที่พระมหากษัตริย์สมัยอยุธยาทรงเลื่อมใสศรัทธา

แม้ข้อความข้างต้นจะแสดงให้เห็นว่าความศรัทธาที่สถาบันพระมหากษัตริย์มีต่อพระพุทธศาสนาต่อพระพุทธบาทสระบุรีในฐานะอันแท้จริง ได้เปลี่ยนแปลงมาเป็นอุเทสิกเจดีย์หรือสิ่งที่จำลองขึ้นเพื่อเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธองค์เท่านั้น ถึงอย่างนั้นหลักฐานการอุปถัมภ์วัดพระพุทธบาทที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารประจำรัชกาลในสมัยรัตนโกสินทร์ก็ยังชี้ว่าพระมหากษัตริย์ทรงตระหนักถึงความสำคัญของรอยพระพุทธบาทในฐานะมหาเจดีย์สถาน ที่บรรพชิตและประชาชน

^{๑๓๕} วรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์, “คติความเชื่อเรื่องพระพุทธบาทสระบุรีและประเพณี “ไปพระบาท” ในการสร้างสรรค์วรรณคดีไทย”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย, (คณะอักษรศาสตร์: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๒๗.

^{๑๓๖} กรมศิลปากร, **ตำนานพระพุทธบาท. อธิบายเรื่องพระบาท. นิราศพระบาท. และ, ลิลิตทศพร,** หน้า ๓๐.

เคารพสักการะมาช้านาน ดังนั้นการอุปถัมภ์วัดพระพุทธบาทจึงยังคงเป็นพระราชกรณียกิจสำคัญของพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์

๒.๔.๕ ค่านิยมในการสร้างวัด

พระพุทธศาสนาได้กำเนิดมา ๒,๖๐๐ กว่าปีแล้ว มีพุทธศาสนิกชนอยู่ทั่วโลก และได้มีการก่อสร้างพุทธสถาน ถาวรวัตถุ และสถาปัตยกรรม ที่เหล่าพุทธศาสนิกชนเรียกกันว่า “วัด” คือ ศาสนาสถานที่ใช้ประกอบกิจกรรมทางศาสนา รวมถึงใช้เป็นที่อยู่อาศัยของพระสงฆ์สามเณร วัดในพระพุทธศาสนามีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล โดยมีวัดเวฬุวัน ที่พระเจ้าพิมพิสารได้ถวายพระราชอุทยานเวฬุวันให้เป็นพระอารามที่ประทับของพระพุทธเจ้าและพระสาวกเมื่อครั้งที่พระพุทธองค์เสด็จมายังกรุงราชคฤห์แคว้นมคธ^{๑๓๗} จัดเป็นสังฆารามแรกที่พระพุทธเจ้า และพระสาวกประทับ ในสมัยนั้นทรงอาศัยอยู่เป็นทางการ แต่หลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้วจึงได้มีพระสงฆ์ อยู่เป็นประจำ ต่อมาเมื่อมีการสร้างวัดขึ้นในสถานที่ต่างๆ และมีการก่อสร้างที่แสดงถึงการสักการะแทนองค์พระพุทธเจ้า และพระธรรม เช่น สถูป เจดีย์ โบสถ์ วิหาร หอไตร พระพุทธรูป นับเป็นเขตพุทธาวาส และสิ่งก่อสร้างที่แสดงถึงการสักการะสงฆ์สาวก เช่น กุฏิ นับเป็นเขตสังฆาวาส วัดกลายเป็นสิ่งสำคัญที่จะต้องก่อสร้างขึ้นอย่างถาวร ประณีตตามประเพณีท้องถิ่น ตามกำลังศรัทธาบาปมีของผู้สร้าง วัดในประเทศไทยได้รับอิทธิพลการสร้างมาจากลังกา วัดโบราณในประเทศไทยจะมีมากในแถบหัวเมืองใหญ่ เช่น เมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงราย เมืองเชียงใหม่ เมืองสุโขทัย เมืองลพบุรี พระนครศรีอยุธยา และเมืองนครศรีธรรมราช เป็นต้น^{๑๓๘}

มูลเหตุที่สร้างก็เพื่อใช้เป็นศาสนสถานกระทำศาสนพิธี และเหตุผลสำคัญอีกประการหนึ่งคือ จากเนื้อหาคำสอนในไตรปิฎก ซึ่งเนื้อหาเน้นในเรื่องบุพเพกตปุญญตา ทำให้คนไทยนิยมสร้างวัดโดยเน้นการสร้างโบสถ์ พระสถูปที่บรรจุพระบรมธาตุเป็นหลักของวัด ค่านิยมการสร้างสถูปบรรจุอัฐิธาตุผู้ทรงคุณธรรมในศาสนา ทั้งที่เป็นพระภิกษุและฆราวาสที่มีคุณต่อพระพุทธศาสนา^{๑๓๙} สืบเนื่องมาจากความเชื่อพื้นฐานของชาวอยุธยาที่เกี่ยวข้องกับการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ สะสมกุศลกรรมเพื่อที่จะหลุดพ้นจากชาติภพไปเสวยสุขและสงบไปชั่วนิรันดร์ อย่างที่ชาวอยุธยาเชื่อว่าหนทางในการจะนำพาทุกชีวิตให้พ้นทุกข์ ต้องทำบุญ ส่งผลให้ประชาชนนิยมเข้าวัด ผู้ที่ทรัพย์มากก็มักสร้างเนืองนา

^{๑๓๗} วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๙/๗๑-๗๒.

^{๑๓๘} มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทยและพระพุทธรูปสมัยต่างๆในประเทศไทย, (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายชั้น ชูโชติ (เป็นกรณีพิเศษ) ณ เมรุวัดบรรพตพินิต อำเภอเขาชัยสน จังหวัดพัทลุง วันเสาร์ ที่ ๒๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๕๓), หน้า ๑๔-๑๗.

^{๑๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔-๑๗.

บุญโดยการสร้างวัด สร้างศาลา ผู้ใดมีทรัพย์สินน้อยก็มักใส่บาตร ปล่อยนกปล่อยปลา ทำทาน^{๑๔๐} เป็นต้น

การสร้างวัดในสมัยอยุธยาได้อิทธิพลมาจากสุโขทัย คือ สร้างสถูปเจดีย์สำหรับบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ประดิษฐานพระพุทธรูป บรรจุอัฐิธาตุของบรรพบุรุษหรือผู้ที่เคารพนับถือมีการสร้างวิหารไว้สำหรับทำบุญ สร้างกุฏิสำหรับที่พักอาศัยของพระสงฆ์และสร้างโบสถ์สำหรับที่ทำสังฆกรรม^{๑๔๑} มีพระอารามหลวงที่สำคัญ คือ วัดพระศรีสรรเพชญ์สร้างขึ้นในบริเวณพระราชวัง เหมือนอย่างวัดมหาธาตุที่สุโขทัย เป็นที่บรรจุอัฐิธาตุของพระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายในราชสกุล^{๑๔๒}

วัดในอาณาจักรอยุธยาที่มีทั้งภายในและภายนอกพระนครจำนวนมากมีทั้งที่เป็นวัดหลวงและวัดราษฎร์ ปรากฏชื่อวัดจากหลักฐานคำให้การชาวกรุงเก่าที่เป็นพระอารามหลวงในกรุงศรีอยุธยามีจำนวน ๔๗ พระอาราม^{๑๔๓} ซึ่งวัดที่เหลือน่าจะที่ถูกสร้างโดยราษฎร ทั้งที่เป็นขุนนางพ่อค้า คฤหบดี และรวมไปถึงไพร่ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจที่ดี ดังคำประพันธ์ที่ว่า

เมื่อครั้งกรุงยังสนุกสุขสบาย	ได้ยื่นฝ้ายผู้เฒ่าท่านเล่ามา
ว่าเศรษฐีมีทรัพย์ไม่นับได้	สร้างวัดให้ลูกรักนั้นหนักหนา
ถ้าบุตรใครไม่มีซึ่งวัดวา	ไปเล่นอารามเขาเศร้าฤทัย
เจ้าของเฝ้าเปรยเยาะเย้ยหยอก	กลับไปบอกบิดาน้ำตาไหล
พ่อจึงสร้างอารามให้ตามใจ	วัดจึงได้เคลื่อนกลาดดูดาษตา ^{๑๔๔}

จนมีคำกล่าวกันต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวเปรียบเปรยเมื่อครั้งบ้านเมืองดีเขา (คนสมัยอยุธยา) สร้างวัดให้ลูกหลานวิ่งเล่น”^{๑๔๕} ซึ่งลักษณะของวัดในสมัยอยุธยานี้ยังคงเป็นอนุสาวรีย์สำหรับบรรจุอัฐิธาตุของวงศ์สกุล มีการสร้างเจดีย์ขนาดใหญ่ ๒

^{๑๔๐} พืชพรรณ เสือคง, วิถีชีวิตของคนในสังคมเมืองพระนครศรีอยุธยา ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๒ ถึง พ.ศ. ๒๓๑๐, หน้า ๑๒๓.

^{๑๔๑} เฉลิม พงศ์อาจารย์, พื้นบ้านอารยธรรมไทย, หน้า ๒๑๑.

^{๑๔๒} มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทยและพระพุทธรูปสมัยต่างๆในประเทศไทย, หน้า ๑๗.

^{๑๔๓} ประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยา รวม ๓ เรื่อง คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม คำให้การขุนหลวงหาวัด, หน้า ๑๖๗-๑๖๘.

^{๑๔๔} หลวงจักรปาณี (ฤกษ์) เปรียญ, นิราศทวารวดี, (ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางเอิบ ทั้งสุบุตร ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม กำหนดวันที่ ๒๐ ธันวาคม ๒๕๑๒).

^{๑๔๕} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ชุมนุญพระนิพนธ์, (กรุงเทพมหานคร: บรรณกิจ, ๒๕๔๓), หน้า ๖๗.

องค์ ไร่ข้างหน้าโบสถ์ เป็นที่บรรจุอัฐิธาตุ คือ อุทิศต่อบิดาหนึ่งองค์ ของมารดาหนึ่งองค์ ^{๑๔๖} ส่วนสมาชิกในสกุลนั้นเมื่อใครตายก็จะเผาศพเก็บอัฐิแล้วสร้างสถูปเจดีย์ขนาดย่อมลงมาเป็นที่บรรจุอัฐิธาตุ รายไปรอบโบสถ์ เรียกกันว่า พระเจดีย์ราย^{๑๔๗} เมื่อถึงเวลานักขัตฤกษ์ เช่น ตรุษสงกรานต์ ก็พากันไปทำบุญพวกเขาได้โอกาสติดตามไปด้วย ก็จะวิ่งเล่นในลานวัด จึงเกิดเป็นคำกล่าวที่ว่าสร้างวัดให้ลูกวิ่งเล่น บ่งบอกได้ว่าในสมัยอยุธยา มีค่านิยมแสดงออกถึงบุญบารมีด้วยการสร้างวัดและตกแต่งอารามให้สวยงาม เพื่อเป็นวัดประจำตระกูล และได้รับอานิสงส์จากการบำรุงพระพุทธศาสนาจะทำให้ชีวิตประสบความสำเร็จยิ่งขึ้น ลา ลูแบร์ได้บันทึกเกี่ยวกับแนวคิดนี้ไว้ว่า

“...ชาวสยามผู้ใดมั่งมีพอแล้ว ก็ไม่เว้นที่จะสร้างพระอุโบสถและฝังทรัพย์สมบัติอันมีค่าบรรดาที่เหลือใช้เหลือสอยไว้...ชาวสยามบรรดาที่ไม่มีปัญญาจะสร้างพระอุโบสถได้อย่างน้อยก็ชวนขวายเป็นพระพุทธรูปขึ้น และมอบให้แก่พระอุโบสถที่มีผู้สร้างขึ้นแล้ว...การสร้างโบสถ์หรือพระอุโบสถนั้นก็อาจเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่การรักษาสมบัติพัสถานไว้แก่บุตรหลานหว่านเครือของตน”^{๑๔๘}

ในสมัยอยุธยาค่านิยมในการสร้างวัดจะเน้นสร้างโบสถ์ให้มีขนาดใหญ่ ให้ความสำคัญกับโบสถ์มากกว่าในสมัยสุโขทัย ดังมีข้อความในบันทึกของแกมป์เฟอร์ได้มีการบรรยายถึงวัดและโบสถ์ในสมัยอยุธยาไว้ว่า

“...ยิ่งในกรุงนี้มีโบสถ์วิหารอยู่ทั่วทุกหนทุกแห่ง มีบริเวณพอสมกับถนน และเต็มไปด้วยสถูปเจดีย์ปิดทองขนาดต่างๆ ความใหญ่โตไม่เท่าโบสถ์ของเรา แต่ความงามภายนอกนั้นยิ่งกว่ามากนัก เพราะมีช่อชั้น หลังคาโค้งอ่อนช้อยซับซ้อนเป็นอันมาก ด้านหน้าปิดทอง มีบันไดลาด มีเสาค้ำเสาสเสริม และเครื่องประดับประดาอื่นๆอีก ภายในโบสถ์ประดับด้วยปฏิมาต่างๆ ใหญ่เท่าตัวคนจริงๆ ก็มี ใหญ่กว่าก็มี...”^{๑๔๙}

สาเหตุหนึ่งที่วัดในสมัยอยุธยาให้ความสำคัญกับโบสถ์และกุฏิมาก เพราะเนื่องจาก วัดไม่เพียงเป็นศูนย์กลางเท่านั้น แต่ยังเป็นอัครประโยชน์ของชุมชน คือ เป็นศูนย์กลางของสังคมมี

^{๑๔๖} เฉลิม พงศ์อาจารย์, **พื้นบ้านอารยธรรมไทย**, หน้า ๒๑๓.

^{๑๔๗} **มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทยและพระพุทธรูปสมัยต่างๆในประเทศไทย**, หน้า ๑๘.

^{๑๔๘} ลา ลูแบร์, **จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม**, หน้า ๓๗๑.

^{๑๔๙} อัมพร สายสุวรรณ, **ไทยในจดหมายเหตุแกมป์เฟอร์**, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร พ.ศ. ๒๕๔๕), หน้า ๖๔-๖๕.

ความสำคัญ คือ มีฐานะเป็นตัวแทนความเจริญและความมั่นคงของแผ่นดิน เป็นสถาบันผู้สืบทอดศาสนาให้ยั่งยืน เป็นสถานที่ให้การศึกษา ในสมัยนี้เกิดค่านิยมส่งกุลบุตรบวชเข้ามาเรียนหนังสือ จนเป็นประเพณีที่ยึดถือกันมากกว่าลูกผู้ชายไทยควรจะต้องบวชเรียนอย่างน้อย ๑ พรรษา เพื่อเป็นแสดงความกตัญญูตเวทีต่อบิดามารดา และยังได้ศึกษาศีลธรรม นอกจากมีการศึกษาทางธรรมแล้วก็มีการเรียนการสอนวิชาการด้านอื่นๆอีกด้วย เช่น ด้านอักษรศาสตร์ โคลงฉันท กาพย์ กลอน จึงทำให้วัดในสมัยนั้นเป็นสถานศึกษาด้วย เป็นที่พึ่งทางกายและใจของสังคม เป็นศูนย์รวมของศิลปกรรม เป็นศูนย์กลางของชุมชนในการจัดกิจกรรมประเพณีต่างๆ เป็นศูนย์รวมแหล่งกระจายข้อมูลข่าวสารจากทางราชการ เป็นโรงพยาบาล และท่าตลาด^{๑๕๐} เป็นต้น

จากการที่วัดเป็นศูนย์กลางของการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ทำให้วัดมีบทบาทที่สำคัญต่อการดำรงชีวิต และเป็นบ่อเกิดของศิลปวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ศาสนาวัตถุและศาสนสถานจึงเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สูงส่งสำหรับชาวอยุธยา การสร้างการบูรณปฏิสังขรณ์ให้คงอยู่ จึงเป็นสิ่งที่ทุกคนในสังคมพึงยึดถือปฏิบัติ เป็นหน้าที่ของคนทุกระดับชั้นทางสังคมตั้งแต่พระมหากษัตริย์ลงไปถึงไพร่ ต้องเป็นส่วนหนึ่งในการทำนุบำรุงศาสนาวัดวาอาราม

ด้วยอุปนิสัยของคนไทยที่ถือความมั่นคงทางเศรษฐกิจเป็นเครื่องวัดสถานะทางสังคมในขณะนี้ แชนด์วอสได้ให้ข้อสังเกตไว้ว่า ชาวสยามมักจะถือกันว่าผู้ที่มีสกุลรุนชาติ นั่นคือผู้ที่มีเงินทองร่ำรวยมากที่สุดเป็นเกณฑ์ และความมีบุญหนักศักดิ์ใหญ่ก็วัดกันตรงใครมีเงินมากน้อย...^{๑๕๑} ศรีศักร วัลลิโภดม ได้วิเคราะห์ถึงการสร้างวัดในสมัยอยุธยาไว้ว่า การสร้างวัดให้ลูกเล่นอีกด้านหนึ่งเป็นทางออกของสามัญชนที่เป็นขุนนางใหญ่ หรือผู้ดีเศรษฐีมีทรัพย์มหาศาล แต่สร้างเรือนชานที่อยู่ให้ใหญ่โตมโหฬารไม่ได้ เพราะเท่ากับทำเทียมวังพระเจ้าแผ่นดินและเจ้านาย มีโทษหนักถึงตัดหัว บรรดาผู้ดีเศรษฐีมีทรัพย์เหล่านี้ เลยพากันสร้างวัดอวดกัน วัดเลยมีจำนวนมากมายทั้งอยุธยาและยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์^{๑๕๒} ในช่วงปลายอยุธยาชีวิตและความเป็นอยู่ของไพร่นั้นดีกว่าเดิมมากขึ้น โดยเฉพาะไพร่แถบอยุธยาในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างและเมืองท่าต่างๆ ไพร่ส่วนหนึ่งที่ประสบความสำเร็จในระบบเศรษฐกิจที่กำลังขยายตัวจนกลายเป็น ไพร่มั่งมี จึงได้มีส่วนร่วมในการสร้างวัดมากขึ้น

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์จะพบว่าวัดต่างๆในสมัยอยุธยาที่ถูกสร้างโดยชนชั้นเจ้านายมักจะอยู่ในเขตภายในกำแพงเมือง ส่วนชนชั้นไพร่นั้นส่วนใหญ่จะตั้งอยู่นอกกำแพงเมือง

^{๑๕๐} คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม ว่าด้วยการค้าขายนอกกรุง, หน้า ๒๒๙-๒๓๒.

^{๑๕๑} นิโกลาส์ แชนด์วอส, ประวัติศาสตร์และการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, ๑๑๐.

^{๑๕๒} ศรีศักร วัลลิโภดม, ศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา, (ศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา จัดพิมพ์ในวารสาร สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา จ.พระนครศรีอยุธยา วันที่ ๒๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๓๓), หน้า ๑๗-๓๑.

และตามหัวเมืองต่างๆ^{๑๕๓}วัดเหล่านั้นจะไม่ได้ตั้งชื่อเกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ ราชทินนามของขุนนาง และชื่อตระกูลของขุนนาง จะเป็นวัดที่ตั้งชื่อต่างๆตามชื่อของหมู่บ้านย่านชุมชนนั้นๆ ชาวบ้านจะร่วมกันสร้าง เช่น วัดธรณี (ชุมชนเลี้ยวไม้กระดาน) วัดพร้าว (ชุมชนทำแป้งหอม น้ำมันหอม) วัดน้ำวน (ชุมชนชาวจีนโรงตีเหล็ก) เป็นต้น หรือของบุคคลที่สร้าง เช่น วัดนางกุย เป็นต้น

การสร้างวัดยังเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงสภาพเศรษฐกิจในขณะนั้น พบว่าทุกยุคทุกสมัยในยามที่บ้านเมืองมีเศรษฐกิจดีผู้คนจะนิยมสั่งสมบุญโดยการสร้างวัดไว้เป็นอนุสรณ์แก่ตนเองและวงศ์ตระกูลด้วย ส่วนในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์นั้นการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดอารามอาจมีสาเหตุมาจากความพยายามสร้างกรุงเทพให้เหมือนอยุธยา ทำให้ผู้ปกครองมีความพยายามจะทุ่มเทความสนใจในการสร้างศาสนวัตถุ เช่น วัดวาอารามที่แสดงให้เห็นถึงความใหญ่โต และรุ่งเรือง ให้ฟื้นขึ้นขึ้นมาใหม่อีกครั้ง ดังนั้นการสร้างศาสนวัตถุและการซ่อมปฏิสังขรณ์ศาสนวัตถุของพระมหากษัตริย์จึงเป็นจิตวิทยาทางการเมืองอย่างหนึ่งมีผลต่อประชาชน และเป็นการข่มขวัญศัตรู

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับการสร้างกรุงเทพ ในสมัยแรกตั้งว่า “เพราะต้องการให้เหมือนครั้งบ้านเมืองดี”^{๑๕๔} คือ กรุงศรีอยุธยาในยามปกติสุข จึงได้มีการสร้างวัดใหม่และซ่อมแซมวัดเก่าขึ้นหลายวัดตามแบบสมัยอยุธยา แม้แต่การสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ก็ตรงกับตำแหน่งที่สร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ นอกจากนี้ยังมีการตั้งชื่อศาสนสถานเลียนแบบวัดในกรุงเก่าด้วย เช่น วัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ เป็นต้น การสร้างสถาปัตยกรรมมีความคล้ายคลึงกัน พบว่ามีการสร้างวิหารพระโตที่ วัดสุทัศน์ วัดกัลยาณ์ เพื่อเลียนแบบวิหารพระโตวัดพนัญเชิง สร้างภูเขาทองที่วัดสระเกศ เลียนแบบพระเจดีย์วัดภูเขาทองกรุงเก่า^{๑๕๕} เป็นต้น

การสร้างวัดนั้นเป็นการแสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ที่ชัดเจนในการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาทางด้านศาสนวัตถุ โดยที่ขนาด จำนวน และความวิจิตรอลังการของโครงสร้างสถาปัตยกรรมของศาสนาวัตถุนั้นๆจะสะท้อนเรื่องของบุญบารมีของพระมหากษัตริย์พระองค์นั้นๆที่ทรงสร้างหรือปฏิสังขรณ์ เป็นการแสดงถึงความมั่งคั่งเป็นบุญที่แสดงออกทางรูปธรรมเห็นผลได้ใช้งานได้ในภพปัจจุบัน

^{๑๕๓} ดูรายละเอียดใน ประภัสสร ชูวิเชียร, อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๖๑).

^{๑๕๔} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทย, หน้า ๒๙.

^{๑๕๕} อัจฉรา กาญจนมัย, การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๓๙๔), หน้า

๒.๔.๖ ค่านิยมในการบวช

เมื่อมีวัดก็ต้องมีพระสงฆ์การจะเป็นพระสงฆ์ได้นั้นต้องผ่านการบวช การบวช เป็นศัพท์ที่ใช้ในทางศาสนาเป็นขั้นตอนที่จะทำให้บุคคลธรรมดาผู้นับถือศาสนาต่างๆ กลายเป็นนักบวชของศาสนาที่ตนนับถือนั้น การบวชมักประกอบไปด้วยพิธีกรรมต่างๆ ซึ่งขั้นตอนการบวชก็มีความแตกต่างกันไปตามศาสนานั้นๆ ในพระพุทธศาสนา การบวช คือ อุปสมบท แปลว่า การเข้าถึง หมายถึงการบวชเป็นภิกษุและภิกษุณี เรียกเต็มว่า อุปสมบทกรรม

การบวชนั้นมักจะมีการกล่าวถึงอยู่เสมอในประวัติศาสตร์ไทยว่า สามารถเลื่อนชั้นทางสังคมได้ทางหนึ่ง แต่ในประวัติศาสตร์สังคมอยุธยาที่ไพร่จะบวชได้นั้น ค่อนข้างจะเป็นไปได้อย่างยากเพราะข้อห้ามและข้อจำกัดในการบวชนั้น มีอยู่จำนวนมาก จากบัญชีทางวินัยสงฆ์ในเรื่องการบวชสามารถนำว่าวิเคราะห์ข้อจำกัดการบวชในสมัยจารีตได้ ในประวัติศาสตร์สังคมอยุธยาที่ไพร่และทาสจะบวชได้นั้น ค่อนข้างจะเป็นไปได้อย่างยากเพราะข้อห้ามในการบวชนั้นจะควบคุมคนในระดับล่างเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะชนชั้นไพร่ที่ต้องสังกัดมูลนาย ทั้งไพร่หลวงที่สังกัดกับหลวงโดยตรงและไพร่สมที่สังกัดกับมูลนาย เมื่อจะบวชต้องขออนุญาตเป็นลายลักษณ์อักษรแก่มูลนายที่ตนสังกัด เช่น ห้ามคนของทางราชการ คือ คนในราชวัง บวชข้าราชการคนของราชการต้องขออนุญาต ถ้าพิจารณาจากหลักฐานไพร่ก็เป็นคนของข้าราชการเพราะฉะนั้นไพร่จะบวชได้ต้องขออนุญาตต่อเสนาบดี^{๑๕๖} โดยเฉพาะไพร่หลวงที่สังกัดสมุหกลาโหมเพราะเป็นพุทธบัญญัติไว้ว่า ทรงห้ามบวชทางราชวัง^{๑๕๗}คือพระราชเจ้าต้องอนุญาตเสียก่อนข้าราชการคนวังถึงจะบวชได้

ยิ่งข้อห้ามในการบวชประการที่ว่า ห้ามบวชคนมีหนี้^{๑๕๘} พบว่าในสมัยอยุธยาทั้งตอนต้นและตอนปลายเป็นสังคมเกษตรกรรมและสังคมการค้า เป็นสังคมที่เริ่มใช้เงินตรา การกู้หนี้ยืมสินก็มีมากเป็นธรรมดา เพราะคนในสมัยนั้นให้ความสำคัญเรื่องสัญญาที่สำคัญๆ มี ๒ สัญญา คือ สัญญากู้และสัญญาขายคนเป็นทาส^{๑๕๙} ในการบวชนั้นพระอุปัชฌาย์จะต้องถามผู้เข้ามาขอบวช ถ้ามีการคัดค้านจากนายเงิน ลูกหนี้หรือไพร่สมจะบวชไม่ได้ ซึ่งเป็นไปตามพระวินัย

^{๑๕๖} ทองดี ปิงใจ, “พุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมอยุธยาสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถถึงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. ๑๙๙๑-๒๑๗๑)”, หน้า ๙๕.

^{๑๕๗} วิ.ม. (ไทย) ๔/๙๐/๑๔๕-๑๔๖.

^{๑๕๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๙๖/๑๕๐.

^{๑๕๙} ร. แลงกาต์, ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย เล่ม ๒, (กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๖), หน้า ๑๖๑.

ห้ามบวชทาส^{๑๖๐} ตามหลักฐานในพระอัยการทาส แบ่งทาสไว้มี ๗ ประการด้วยกัน ๑. ทาสสินไถ่ ๒. ลูกทาสเกิดในเรือนเบี้ย ๓. ทาสที่ได้มาจากฝ่ายบิดามารดา ๔. ทาสที่มีผู้ให้มา ๕. ทาสอันได้โดยช่วยกังวลแห่งคนอันต้องพันธโทษ ๖. ทาสอันได้เลี้ยงมาเมื่อกาลทุกิกขุภัย ๗. ทาสอันได้ด้วยเชลย โดยที่ไพร่นั้นก็มีโอกาสที่จะเป็นทาสสินไถ่ ซึ่งอาจจะเกิดจากการไปทำหนี้สิน หรือเล่นการพนันเสีย โดยต่อให้จนมากเพียงใดคนส่วนใหญ่ในสังคมอยุธยาจะไปทำการขอกทานเขากินยอมที่จะตกเป็นทาสมากกว่า เพราะการขอกทานเขากินในสมัยอยุธยานั้นลำบากและเป็นสิ่งที่น่าอัปยศเสื่อมเสียวงศ์สกุล^{๑๖๑} ทำให้ไพร่ยอมที่การขายตัวและสมาชิกในครอบครัวไปเป็นทาสสินไถ่ ทาสประเภทนี้สามารถแบ่งได้อีก คือ ทาสที่มีได้ไถ่ขาด คือ ทาสที่มีผู้ไถ่แต่ไม่ได้ไถ่ด้วยเงินที่กู้ยืมมาทั้งหมดมีมูลนายเป็นนายประกันไว้ก่อน ถ้าทาสคนนั้นหลบหนี นายประกันต้องชดใช้ค่าเสียหายให้กับนายทาส ประเภทที่สองคือ ทาสไถ่ขาด เมื่อมีการขายทาสนั้นต่อไปจะเรียกร้องจากผู้ขายทาสไม่ได้ ไถ่แล้วทาสรับรองตนเองเป็นไพร่ได้เลย ซึ่งไพร่ในระหว่างที่เป็นทาสนั้นต้องตกเป็นกรรมสิทธิ์ของนายทาสเท่านั้นถ้าจะบวชต้องได้รับการยินยอมจากนายทาสเสียก่อน

ห้ามบวชบุรุษผู้ถูกเขียนด้วยหวาย^{๑๖๒} การลงโทษสมัยอยุธยาไม่ว่าจะลงโทษไพร่ หรือทาส โทษอย่างสถานเบา คือ การเขียนด้วยหวาย ในกฎหมายตราสามดวงบัญญัติไว้ว่า อาจจะมีการเขียนเป็นยก หรือ เขียนก็ครั้งก็เป็นไปตามโทษ ตามพระราชกำหนดเก่า หรือกฎหมายอื่น ๆ เช่น ในพระอัยยิกาลักษณะผัวเมีย ชายที่ลักลอบได้เสียกับหญิงสาวโดยมิได้สุ่ขอ บิดามารดาฝ่ายหญิงจับได้ให้มีสิทธิโบยชายได้แต่ไม่ให้โบยถึงสาหัสหรือในกฎหมายเบ็ดเสร็จหากมีการวางมอมยาแล้วลักขโมยทรัพย์สิน ถ้าถูกจับได้จะถูกเขียนด้วยลวดหนัง (แสร้ง) ๖ ที่

ในพระไตรปิฎกยังระบุถึงโรคติดต่อที่เป็นแล้วห้ามบวช ซึ่งเป็นการเพิ่มข้อจำกัดมากขึ้น ทำให้โอกาสที่จะบวชของกุลบุตรยิ่งน้อยลง เนื่องด้วยเรื่องสุขภาพอนามัยของคนในสมัยอยุธยานั้นคงจะไม่เจริญก้าวหน้า ยังพบว่า โรคไข้ทรพิษ โรคเรื้อน คุดทะราด และโรคซิฟิลิส เป็นโรคระบาดประจำท้องถิ่นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้^{๑๖๓} สมัยอยุธยา ลา ลูแบร์ บันทึกเกี่ยวกับโรคภัยไข้เจ็บไว้ดังต่อไปนี้ “...ส่วนโรคมะเร็ง โรคฝีโพรงหนองและปรวด มีมาก โรคไฟลามทุ่งนั้นเป็นกันชุม ใน ๒๐ คน ๑๙ คนจะต้องเคยเป็น...”^{๑๖๔} และอัตราการรอดชีวิตของเด็กแรกเกิดก็มีจำนวนไม่มาก ดังตัวอย่างบันทึกของนิโคลาส แซร์แวส กล่าวถึงเด็กอยุธยาพอเด็กคลอดออกมาใหม่ ๆ จำนวน ๑๐-๑๒ คนจะเหลือรอดม

^{๑๖๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๙๗/๑๕๑.

^{๑๖๑} ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์: ราชอาณาจักรสยาม. หน้า ๒๓๖.

^{๑๖๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๙๔/๑๔๙.

^{๑๖๓} แอนโทนี่ รีด, เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคการค้า ค.ศ. ๑๕๕๐-๑๖๕๐ เล่ม ๑ ดินแดนใต้ลม, แปลโดย พงษ์ศรี เลขาวัฒนนะ, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ซิลค์เวอร์ม, ๒๕๔๘), หน้า ๖๐.

^{๑๖๔} ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์: ราชอาณาจักรสยาม, หน้า ๑๒๙.

ได้สัก ๒-๓ คน^{๑๖๕} เนื่องจากการเลี้ยงดูแบบไม่ถูกสุขลักษณะโดยสภาพะระบบสุขอนามัยไม่ค่อยจะดี ทำให้ผู้คนในสมัยอยุธยาอาจมีสภาพร่างกายตรงกับข้อจำกัดในเรื่องบุคคล ๓๒ พวกที่ห้ามบรรพชา ซึ่งอาจจะทำให้คนในสมัยอยุธยามีโอกาสในการบวชนั้นน้อยลง

ในเรื่องการบวชนั้นอาจจะมิใช่พรและทาสบางส่วนมองเห็นลู่ทางที่จะมีการเปลี่ยนแปลง สถานภาพของตนเอง และบางครั้งมูลนายเองอาจจะมิจิตศรัทธายอมให้พรและทาสที่อยู่ในการบังคับ ของตนเองบวช ประกอบกับวินัยสงฆ์เปิดโอกาสให้บวชได้ ซึ่งขณะเดียวกันการบวชของพรและทาส นั้นย่อมมีผลกระทบต่อรายได้และการผลิตของมูลนายทำให้มูลนายบางคนในตอนแรกยินยอมให้พร ทาสบวช แต่ต่อมารู้สึกเสียดายประโยชน์ที่สูญเสียไป จึงมีการเรียกร้องหรือบังคับให้พรหรือทาสที่ตน อนุญาตให้บวชนั้นสึก และถ้าพร ทาส หรือลูกหนี้ไม่ยอมสึกจะมีการเรียกร้องให้พรหรือทาสชดใช้ เงินทองแทน ซึ่งในกรณีบังคับให้สึก หรือเรียกร้องค่าชดใช้อาจจะเกิดขึ้นได้น้อยมาก เพราะผู้คนส่วนใหญ่ในสังคมไทยเชื่อกันว่าการบวชนั้น ตัวเองจะบวชเองหรือจะให้ผู้อื่นบวชนั้นได้อานิสงส์ใหญ่

ถ้าวิเคราะห์ตามหลักฐานในเชิงประวัติศาสตร์แล้วการบวชในสมัยอยุธยา พบว่าไม่น่าจะ เป็นเรื่องยากตามข้อจำกัดทางพระธรรมวินัย ดังจะพบได้ในบันทึกของ ลา ลูแบร์ ที่บันทึกไว้ว่า ทุกคน มีเสรีที่จะบวชเป็นภิกษุได้ทั้งนั้น และถ้าผู้ใดขัดขวางมิให้ผู้อื่นบวชในพระพุทธศาสนาก็จะได้บาป เมื่อ ผู้ใดจะบวช บิดามารดาญาติพี่น้องและมิตรสหายก็พากันยินดีไปร่วมพิธีกรรมกันอย่างสนุกสนาน^{๑๖๖} การบวชในสมัยอยุธยานั้นจะมีอยู่ ๒ ประเภท คือ ๑. บวชแล้วดำรงสถานะอยู่เป็นพระสงฆ์ไปตลอด ชีวิต และ ๒. บวชแล้วลาสิกขา การบวชนั้นนอกจากเหตุผลในเรื่องความศรัทธาต่อพระพุทธศาสนา แล้ว การบวชยังประกอบด้วยเหตุผลอื่นอีก เช่น

บวชด้วยเหตุผลทางการเมือง ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ในเชิงการเมืองระหว่างฝ่ายอาณาจักร กับพุทธจักรในลักษณะแฝงเร้น ไม่ปรากฏชัดเจน จากการศึกษาจากพระราชพงศาวดารและเอกสาร ทางประวัติศาสตร์ พบว่าผู้เข้าเข้ามาบวชด้วยเหตุผลทางการเมืองจะเป็นผู้ที่มีตำแหน่งหน้าที่ในการ ปกครองบ้านเมืองหรือเชื้อพระราชวงศ์นั่นเอง พระราชวงศ์บางองค์ได้บวชเรียนจนได้รับสมณศักดิ์ ชั้นสูงก็มี

จะพบว่าเหตุผลหนึ่งที่เชื้อพระราชวงศ์ออกผนวชมักจะเกี่ยวข้องกับการเมือง ต่างก็มี เหตุผลของแต่ละรูป ที่สำคัญ คือ การหลบหนีจากราชภัยทางการเมือง เช่นกรณีการออกผนวชของ พระเจียรราชาที่เป็นพระอนุชาต่างพระมารดา กับสมเด็จพระไชยราชาที่สวรรคตใน พ.ศ. ๒๐๗๐ ขณะนั้นพระนางศรีสุดาจันทร์และขุนวรวงศาธิราชสามารถกุมอำนาจไว้ได้ ทำให้พระเจียรราชาทรง เลือกรบวชเพื่อลี้ภัยทางการเมือง ทรงดำริว่า “ครั้นกูจะอยู่ในฆราวาศบัตนี้ เห็นภัยจะบังเกิดมีเป็น มั่นคง ไม่เห็นสิ่งใดที่จะเป็นที่พึ่งได้ เห็นแต่พระพุทธศาสนา และผ้ากาสาวพัตร์ อันเป็นธงไชยแห่งพระ

^{๑๖๕} นิโคลาส แชร์แวลส, *ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม*, หน้า ๑๐๓.

^{๑๖๖} ลา ลูแบร์, *จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์: ราชอาณาจักรสยาม*, หน้า ๓๕๔.

อรรหรรต จะเป็นที่พำนักพันภัยอุปัทวันตราย ครั้นดำรงแล้ว ก็ออกไปอุปสมบท เป็นภิกษุภาวะอยู่ใน
ณ วัดราชประดิสถาน”^{๑๖๗} พระเจียรราชาทรงบวชนิภัยการเมือง ขณะเดียวกันนั้นพระองค์ผนวชก็
สามารถรวบรวมไพร่พลที่จะสนับสนุนให้พระองค์กลับมาขึ้นครองราชย์ไว้ได้ เพราะวัดสามารถมีไพร่
หรือทาสในสังกัดได้ และในที่สุดพระองค์ก็เสด็จขึ้นครองราชย์ได้สำเร็จ เป็นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๐๕๕ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้สละราชสมบัติให้สมเด็จพระมหินท
ราธิราช แล้วทรงออกผนวชอีกครั้งใน พ.ศ. ๒๐๕๗ โดยมีข้าราชการขุนนางออกบวชตามด้วยจำนวน
มาก แสดงให้เห็นว่าพระองค์บวชเพื่อหนีความวุ่นวาย ต้องการความสงบเป็นได้ การเข้าร่วมในการ
บวชครั้งนี้ของขุนนางข้าราชการจึงเป็นการแสดงความจงรักภักดีต่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิและเปิด
โอกาสให้ขุนนางใหม่ของสมเด็จพระมหินทราธิราช^{๑๖๘}

ปลายกรุงศรีอยุธยามีการออกผนวชของเชื้อพระวงศ์ อีกหลายกรณี เช่น เจ้าฟ้านเรนทร
จึงไม่ได้ทำการลาสิกขาออกมาเพื่อรับราชสมบัติ ตามที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระสั่งเสียไว้ โดยมี
การระบุในพระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา ไว้ว่า “เจ้าฟ้านเรนทรซึ่งเป็นกรมขุนสุร
เรนทรพิทักษ์เป็นภิกษุภาวะ เมื่อมีได้รับซึ่งราชสมบัติ จึงมิได้ลาผนวชออก”^{๑๖๙} อีกทั้งจะได้ไม่ต้องการ
ซึ่งราชสมบัติกับพี่น้อง สุดท้ายเจ้าฟ้าพรปราบดาภิเษกเป็นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

ในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศนี้มีเหตุการณ์สำคัญ ในช่วงที่ พระองค์ทรงประชวรอยู่ได้
ทราบว่าเจ้าฟ้าธรรมมาธิเบศทำร้ายกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ก็ทรงพิโรธ ส่งผลให้เจ้าฟ้าธรรมมาธิเบศต้อง
ออกผนวช จากเหตุการณ์ดังกล่าวหากกรมขุนเสนาพิทักษ์ไม่เสด็จหนีราชภัยออกผนวช พระองค์คง
จะต้องถูกสำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์ ซึ่งพงศาวดารได้ระบุไว้ว่า

“กรมหลวงอภัยนุชิตพระชนนีกรมขุนเสนาพิทักษ์เสด็จตามไปอ่อนนอนว่า ถ้า
พอมิช่วยก็ เห็นน้องจะตาย กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ตรัสว่า จะช่วยได้ก็แต่กาสาวพัตรอัน
เป็นธงไชยพระอรรหรรต กรมหลวงอภัยนุชิตได้สติขึ้น จึงเสด็จเข้าไปทรงพระวอ ซ่อนพา

^{๑๖๗} พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ตามต้นฉบับของกรมราชบัณฑิต), พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
มหาเสวกเอก เจ้าพระยาศรีพัฒนรัตนราโกษาธิบดี (ม.ร.ว. มูล ดารากร) ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส วันที่
๓๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๑, หน้า ๑๓-๑๔.

^{๑๖๘} สหภัต อินทรีย์, “ บทบาทพระสงฆ์กับการเมืองกรุงศรีอยุธยา ” อยุธยาศึกษา, ปีที่ ๘ ฉบับที่ ๒
กรกฎาคม-ธันวาคม, ๒๕๕๙: ๑๕.

^{๑๖๙} พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ตามต้นฉบับของกรมราชบัณฑิต), พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
มหาเสวกเอก เจ้าพระยาศรีพัฒนรัตนราโกษาธิบดี (ม.ร.ว. มูล ดารากร) ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส วันที่
๓๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๑, หน้า ๓๕๕.

กรมขุนเสนาพิทักษ์ออกทางประตูฉนวนไป ให้ทรงผนวชณวัดโคกแสง อยู่ด้วยกับกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์นั้น...”^{๑๗๐}

ในปลายรัชกาลพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทรงไม่ต้องการให้เจ้าฟ้าเอกทัศขึ้นช่วยราชการ ทรง เห็นควรให้เจ้าฟ้าอุทุมพรนั้นขึ้นว่าราชการในตำแหน่งพระมหาอุปราชจะเหมาะกว่า โดยระบุไว้ในพงศาวดาร ฉบับหัตถเลขา ว่า “จึงดำรัสสั่งเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีว่า จงไปบวชเสียอย่าให้กิดขวางเลย เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์มนตรีมีอาจขัดพระราชโองการได้กลัวพระราชอาญาก็ต้องจำพระทัย ทูลลาไปทรงผนวช”^{๑๗๑} เจ้าฟ้าเอกทัศจึงต้องจำใจที่จะออกผนวชทางการเมืองเพื่อรักษาชีวิตเอาไว้ ตามพระบรมราชโองการ อย่างไรก็ตามเมื่อเจ้าฟ้าอุทุมพรขึ้นครองราชย์สมบัติเป็นพระมหาจักรีตรีย์ ทรง ดำริยกราชสมบัติให้กับเจ้าฟ้าเอกทัศ “พระองค์ก็เสด็จไปถวายสมบัติแก่สมเด็จพระเชษฐาธิราช แล้วพระองค์ก็เสด็จทรงเรือพระที่นั่งกิ่งเป็นกระบวนพยุหยาตราไปทรงพระผนวชณวัดเดิม แล้วเสด็จไป อยู่ณวัดประดู่”^{๑๗๒} ซึ่งเหตุของการออกบวชน่าจะมาจากพระเจ้าอยู่หัวอุทุมพรทรงหลีกเลี่ยงความวุ่นวายทางการเมือง

นอกเหนือจากเชื้อพระวงศ์ออกบวชเพื่อหนีภัยการเมืองแล้ว ยังมีขุนนางก็มีการบวชหนีภัยการเมืองเช่นกัน กรณีเหตุการณ์ในปลายรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ก่อนที่พระองค์จะสวรรคต พระองค์ทรงได้ถวายพระราชวังเป็นเขตพุทธาวาสและให้ขุนนางบวชเพื่อหนีภัยการเมือง เพราะทรงทราบว่าพระเพทราชากับหลวงสรศักดิ์ร่วมมือกับขุนนางยึดราชสมบัติ จึงได้มีพระราชโองการให้ขุนนางที่ใกล้ชิดให้มาเข้าเฝ้า พระองค์ได้ดำริให้ขุนนางออกบวช มีปรากฏในพระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา ดังนี้

“จึงมีพระราชดำรัสให้หาบรรดาชาวที่ชาววังซึ่งเป็นข้าหลวงเดิมประมาณสิบห้าคนเข้ามาเฝ้าในพระมหาปราสาทที่นั้งสุทธาวาสที่เสด็จทรงพระประชวรอยู่แล้วนั้น จึงมีพระราชโองการตรัสว่า บัดนี้ อ้ายสองคนพอลูกมันคิดการเป็นกบฏ ฝ่ายเราก็ป่วยทุพพลภาพหนักอยู่แล้ว เห็นชีวิตจะไม่ตลอดไปจนสามวัน และซึ่งท่านทั้งหลายจะอยู่ในขรราวาสนั้นเห็นว่าอ้ายกบฏพอลูกมันจะฆ่าเสียสิ้นอย่าอยู่เป็นคฤหัสถ์เลย จงบวชในพระบวรพุทธศาสนา เอาธงชัยพระอรหันต์เป็นที่พึ่งเถิดจะได้พ้นภัย”^{๑๗๓}

^{๑๗๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๓.

^{๑๗๑} กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่มที่ ๒, (นครปฐม: นครปฐมการพิมพ์ ๒๕๔๘), หน้า ๓๒.

^{๑๗๒} พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ตามต้นฉบับของกรมราชบัณฑิต), หน้า ๓๗๖.

^{๑๗๓} กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่มที่ ๒, (นครปฐม: นครปฐมการพิมพ์ ๒๕๔๘).

การศึกษา จากการศึกษาพบว่าคนไทยในสมัยอยุธยาานิมนต์บุตรหลานชายของตนเองไปฝากที่วัดเพื่อโอกาสในการศึกษา การศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสงฆ์ในสมัยนั้นแรกๆถูกปล่อยปละละเลย รูปแบบการศึกษาของพระสงฆ์เป็นแบบอิสระ มีความยืดหยุ่น ไม่มีระบบ ไม่มีแบบที่เป็นทางการ ขึ้นอยู่กับความพร้อมของผู้เรียนและผู้สอนเป็นสำคัญ ต่อมาถึงสมัยสมเด็จพระนารายณ์ทรงเห็นว่าพระพุทธศาสนาถูกกลัทธิภายนอกย่ำยี ราษฎร มัวเมาหลงใหลเห็นผิดเป็นชอบจึงทรงรับบำรุงพระพุทธศาสนา ทรงโปรดจัดการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมขึ้นเหมือนในครั้งกรุงสุโขทัยให้มีการสอบไล่พระปริยัติธรรมนับว่าเป็นการ สอบไล่ที่เกิดขึ้นครั้งแรกในประเทศไทย^{๑๗๔}

เป็นวิธีออกจากระบบการเกณฑ์แรงงาน จากการศึกษาพบว่าระบบชนชั้นในสังคมอยุธยา พระสงฆ์จะได้รับอภิสิทธิ์ในสังคม พระสงฆ์เป็นกลุ่มคนในสังคมที่มีฐานะสูง และไม่ต้องสังกัดมูลนาย ไม่ต้องเกณฑ์แรงงาน ระบบการเกณฑ์แรงงานเป็นหน้าที่ของไพร่ ซึ่งการบวชทำให้ไพร่หลุดพ้นจากระบบไพร่ได้ชั่วคราว เช่น ไม่ต้องจ่ายค่าราชการ ไม่ต้องเกณฑ์แรงงานหรือทรัพย์สินใดๆ (ส่วย) ทำให้ไพร่บางส่วนใช้การบวชเป็นวิธีหลบหนีออกจากระบบการเกณฑ์แรงงาน บางครั้งไพร่และทาสหลบหนีไปบวช หรือไปอยู่วัดเป็นจำนวนมาก ทำให้ทางการขาดแรงงานที่จำเป็น คนที่หนีไปบวชเพื่อหลีกเลี่ยงการเกณฑ์แรงงานนั้น ย่อมไม่มีศรัทธาในพระศาสนาอย่างแท้จริง ประสงค์อย่างเดียวที่จะหลีกเลี่ยงการเกณฑ์แรงงาน ในระหว่างที่อยู่ในสมณเพศนั้นก็คงจะปฏิบัติทางพระธรรมวินัยย่อหย่อนเป็นผลเสียหายแก่พระศาสนาได้มาก ทำให้ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มีการสอบไล่พระที่ไปบวชแล้วประพฤติย่อหย่อนกันมากเพื่อไล่ออกไปใช้แรงงาน

ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ ได้วิเคราะห์ประเด็นนี้ไว้ว่า การบวชเป็นการขัดต่อสภาพธรรมชาติของมนุษย์ที่ยังมีกิเลส ต้องมีครอบครัว มีการเที่ยวเตร่และต้องรับประทานอาหารวันละ ๓ มื้อ ไพร่ส่วนใหญ่จึงไม่นิยมที่จะบวชเป็นการถาวรเพื่อหลบหนีออกจากระบบไพร่^{๑๗๕} ซึ่งน่าจะเป็นความจริง เพราะวาสัตส่วนของพระสงฆ์กับไพร่ในอยุธยานั้นน่าจะมีความแตกต่างกันมากไพร่จะมีจำนวนมากกว่าพระสงฆ์ หรือวิเคราะห์จากจำนวนพระสงฆ์ที่เหลืออยู่หลังจากเสียกรุงครั้งที่ ๒ พบว่ามีพระสงฆ์เหลืออยู่จำนวนน้อยมาก

เหตุผลทางด้านเศรษฐกิจ จากการศึกษาพบในสมัยอยุธยาตอนปลายนั้นเป็นยุคที่บ้านเมืองเจริญรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจเป็นอย่างมากเนื่องจากการค้ากับต่างชาติ ด้วยอุปนิสัยของคนไทยที่ถือความมั่นคงทางเศรษฐกิจเป็นเครื่องวัดสถานะทางสังคมในข้อนี้ แชร์แวนส ได้ให้ข้อสังเกตไว้ว่าชาวสยามมักจะถือกันว่าผู้ที่มีสกุลรุนชาติ นั้นคือผู้ที่มีเงินทองร่ำรวยมากที่สุดเป็นเกณฑ์ และความมี

^{๑๗๔} การพัฒนาการศึกษาคณะสงฆ์ไทย, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.mcu.ac.th/site/articlecon [๒๒ มกราคม ๒๕๖๑].

^{๑๗๕} ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ, ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ ๒๔๑๑-๒๔๕๓, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๖), หน้า ๓๒.

บุญหนักศักดิ์ใหญ่ก็วัดกันตรงใครมีเงินมากน้อย ตามที่อ้างมาแล้วในเรื่องการสร้างวัด สิ่งหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงสถานะทางสังคม คือการสร้างวัด ไว้ในพระพุทธศาสนา วัดในอาณาจักรอยุธยาขึ้นมีทั้งภายในและภายนอกพระนครจำนวนมากมีทั้งที่เป็นวัดหลวงและวัดราษฎร์ ปรากฏชื่อวัดจากหลักฐาน คำให้การชาวกรุงเก่าที่เป็นพระอารามหลวงในกรุงศรีอยุธยา มีจำนวน ๔๗ พระอาราม ซึ่งวัดที่เหลือ น่าจะถูกสร้างโดยราษฎร ทั้งที่เป็นขุนนางพ่อค้าคฤหบดี และรวมไปถึงไพร่ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจที่ดี การสร้างวัดยังเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงสภาพเศรษฐกิจในขณะนั้น พบว่าทุกยุคทุกสมัยในยามที่บ้านเมืองมีเศรษฐกิจดีผู้คนจะนิยมสั่งสมบุญโดยการสร้างวัดไว้เป็นอนุสรณ์แก่ตนเองและวงศ์ตระกูลด้วย ในช่วงปลายอยุธยาชีวิตและความเป็นอยู่ของไพร่นั้นดีกว่าเดิมมากขึ้น โดยเฉพาะไพร่แถบอยุธยาในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างและเมืองท่าต่างๆ ไพร่ส่วนหนึ่งที่ประสบความสำเร็จในระบบเศรษฐกิจที่กำลังขยายตัวจนกลายเป็น ไพร่มั่งมี จึงได้มีส่วนร่วมในการสร้างวัดมากขึ้น เมื่อวัดมีจำนวนมากนั้น หมายถึงต้องมีพระสงฆ์สามเณรต้องบวชเข้ามาปกครองดูแลนั่นเอง ด้วยสภาพเศรษฐกิจที่เจริญรุ่งเรือง ประกอบกับฐานะของพระสงฆ์เป็นเคารพบูชาของทุกคนชั้นในสังคม จึงทำให้บางคนใช้การบวชเข้ามาเป็นพระสงฆ์แสวงหาลาภสักการะเพื่อเลี้ยงปากเลี้ยงท้อง ดังปรากฏข้อความในหนังสือประคนธรรมที่แต่งขึ้นในสมัยปลายอยุธยา ได้เล่าสภาพของพระสงฆ์ในเวลานั้นว่า

“...บ้างบวชอยู่บ้าน...ทำกรางาน...อนึ่งบวชปองวัดตุงเงินทองของส่วยของสัด ค่านาค่าสวน ด้านด้วยค่านับ ชิงกันเป็นเจ้าวัด...เป็นชีเป็นช่างเป็นชีลูกจ้าง...ชีทำน้ำตาล...ชีนาชีไร่...ชีจ่านำกิน...สารพัดทั่วแผ่นดิน หมอนวดหมอยา หมอกฤษ์หมอ ชตา ทำมาหากิน คำได้คำเหนื่อ ตัดไม้ฟันเรือ...ทั้งสุรายาฝิ่น กินเล่นเครงๆบวชแล้วมอด เรียนเทศน์จับจด บมิเป็นเพลงฆ่าปรอททอดชาย ลวงราษฎร์ ทั้งหลาย...ใช้ลูกพระตถาคต บวชเป็นขบถต่อพระศาสนา”^{๑๗๖}

ซึ่งน่าจะทำให้เกิดความเสื่อมทางศาสนาในสมัยปลายกรุงศรีอยุธยาและน่าจะเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เสียกรุงครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๑๐

^{๑๗๖} สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าวิทยา, **ประคนธรรม**, ประชุมสุภาภิตฉบับหอสมุดแห่งชาติ, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าวิทยา, ๒๕๐๘).

บทที่ ๓

ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทยในสมัยอยุธยา

พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๓๑๐

พระพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อวิถีในการดำเนินชีวิต เป็นกรอบกำหนดพฤติกรรมและเป็นโลกทัศน์ของทุกชนชั้นในสังคม เป็นเครื่องมือในการขัดเกลาทางสังคม ผ่านการรับรู้และถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่นจนหยั่งรากลึกเป็นอุปนิสัยและบุคลิกภาพของบุคคล และเครื่องมือในการควบคุมสังคมอีกทางหนึ่ง การรับรู้พระพุทธศาสนาของผู้คนนั้นจะลักษณะส่งผ่านจากข้างบนลงข้างล่าง คือ ชนชั้นผู้ปกครองเป็นผู้ที่มีการศึกษามีความรู้ทางด้านภาษาได้ใช้พระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือช่วยในการปกครอง มีการคัดเลือกชุดคติความเชื่อทางพระพุทธศาสนามาเผยแพร่ถ่ายทอดให้กับชนชั้นใต้ปกครอง ผ่านรูปแบบของวรรณกรรมทางศาสนา บทสวด บทเทศน์ รวมถึงพุทธศิลป์ มีการแฝงคติความเชื่อที่เป็นประโยชน์ต่อการปกครองสังคม โดยให้พระสงฆ์ผู้มีฐานะพิเศษทางสังคมเป็นคนกลางในการเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับผู้ใต้ปกครอง เป็นคนเผยแพร่และถ่ายทอดชุดคติความเชื่อเหล่านั้น

๓.๑ ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับศาสนาอื่นๆและคติความเชื่ออื่นๆ

พระพุทธศาสนาไม่ใช่วัฒนธรรมดั้งเดิมของชาวอยุธยาตั้งนั้นเมื่อมีการยอมรับพระพุทธศาสนาแบบลังกาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในการดำเนินชีวิตแล้วก็ย่อมต้องมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับวัฒนธรรมอื่นและวัฒนธรรมท้องถิ่น จึงทำให้เกิดการผสมผสานทางวัฒนธรรมเกิดขึ้นจนบางครั้งแยกไม่ออก และได้ถูกใช้เป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิต เมื่อได้เกิดเหตุปัจจัยดังที่กล่าวมาข้างต้นขึ้นก็จะเกิดผลกระทบต่อแนวคิดทางพระพุทธศาสนาของแต่ละชนชั้นซึ่งจะมีลักษณะบางประการที่เหมือนกันและบางประการก็แตกต่างกันตามภูมิความรู้ของแต่ละชนชั้น ประชาชนจะมีการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากเหตุปัจจัยข้างต้นที่กล่าวมาแล้วนั้น โดยการผสมผสานกับพุทธธรรมจนเป็นวัฒนธรรมในการดำเนินชีวิต ซึ่งให้เกิดพัฒนาการพระพุทธศาสนาในสมัยอยุธยาตอนปลาย มีดังต่อไปนี้

๓.๑.๑ พระพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์

ความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันระหว่างวัฒนธรรมพระพุทธศาสนากับวัฒนธรรมศาสนาพราหมณ์เกิดการผสมผสานกันจนน่าจะส่งกระทบต่อสังคมอยุธยาและต่อผู้คนทุกชนชั้น โดยเฉพาะในสังคมชนชั้นผู้ปกครองที่เป็นผู้กำหนดนโยบายในการปกครอง กล่าวคือ ในสังคมไทยสมัยอยุธยา อิทธิพลของศาสนาพราหมณ์มีส่วนส่งเสริมพระราชอำนาจความศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ให้สูงขึ้น ซึ่งได้รับแนวคิดคติเทวราชามาใช้ในการปกครองอาณาจักร ฐานะของพระองค์จึงเป็นเทพที่อวตารลงมาเพื่อทำหน้าที่พิทักษ์ปกป้องประชาราษฎร์^๑ ก็เมื่อจะปกครองผู้คนในอาณาจักรซึ่งส่วนใหญ่ดำเนินชีวิตด้วยวัฒนธรรมพระพุทธศาสนา จึงต้องนำคติทางพระพุทธศาสนามาใช้ด้วย เช่น ศาสนาพราหมณ์มีคติเทวราชา ส่วนพระพุทธศาสนามีแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ผู้ทำหน้าที่ปกครองสร้างความผาสุกให้แก่บ้านเมืองในรูปแบบการบำเพ็ญบารมี พบว่ามีลักษณะที่สอดคล้องกัน คือ เน้นไปที่การปกครองราษฎรให้บ้านเมืองสงบสุข

ผู้ปกครองจึงนำเอาความเชื่อของทั้งสองศาสนามาส่งเสริมพระราชอำนาจของตนเองในการปกครองอาณาจักร ที่ส่งผลต่อไพร่มากที่สุดคือเรื่องกฎหมาย สมัยอยุธยาสังคมมีพัฒนาการที่ซับซ้อนขึ้นกว่าสมัยสุโขทัย สมัยนี้ปรากฏร่องรอยการรับอิทธิพลวัฒนธรรมอินเดียค่อนข้างชัดเจนรวมทั้งกฎหมาย กฎหมายแม่บทในสมัยอยุธยาคือ คัมภีร์พระธรรมศาสตร์มีที่มาจากอินเดียตามความเชื่อในศาสนาฮินดู โดยอยุธยารับผ่านมาจากมอญ ซึ่งนับถือศาสนาพุทธเช่นเดียวกัน คัมภีร์พระธรรมศาสตร์นี้คงเข้ามาสู่ดินแดนไทย ตั้งแต่ครั้งสุโขทัยแต่หลักฐานการนำมาใช้ปรากฏชัดเจนสมัยอยุธยา พระมหากษัตริย์ตราขึ้นใช้ในรูปพระราชกำหนด บทพระอัยการ และพระราชบัญญัติ โดยอาศัยคัมภีร์พระธรรมศาสตร์เป็นหลัก ทั้งนี้โดยคำนึงถึงความเหมาะสมกับเหตุการณ์บ้านเมืองและวัฒนธรรมประเพณีในสมัยนั้น โดยที่เนื้อหาของสาระของตัวบทกฎหมายจะบัญญัติบนพื้นฐานจารีตจากพระพุทธศาสนาเป็นสำคัญ

การผสมผสานคติความเชื่อของทั้งสองศาสนานั้นทั้งพระราชพิธีและพิธีกรรมจะเลือกสิ่งที่ไม่ขัดต่อระบบความรู้ ค่านิยม พฤติกรรมบุญ และระบบความเชื่อของไทยที่มีรากฐานจากพุทธธรรม นอกจากนี้ยังได้ปรับเปลี่ยนคติและพิธีกรรมของศาสนาพราหมณ์ ให้อยู่ในบริบททางพระพุทธศาสนาของสังคมไทยด้วย

^๑ A.L. Bashan, *The Wonder that was India*, (Calcutta: Fontana Books, 1967), pp. 82-83
 อ้างใน สุภาพรรณ ฦ บางช้าง, พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์สมัยอยุธยา, เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง **กรุงศรีอยุธยา : อุทยานธรรมไทย** ศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยาศึกษา สถาบันไทยคดีศึกษา ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และวิทยาลัยครูพระนครศรีอยุธยา วันที่ ๒๒-๒๕ สิงหาคม ๒๕๓๓, หน้า, ๓.

๓.๑.๒ พระพุทธศาสนากับคริสต์ศาสนา

ในสมัยอยุธยาได้มีติดต่อกับต่างประเทศทั้งในภาคพื้นเอเชียและยุโรป เพื่อประโยชน์ทางการค้าเป็นสำคัญการติดต่อกับต่างประเทศมีความรุ่งเรืองมากในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ชาวตะวันตกที่เข้ามานอกจากกลุ่มที่มุ่งหมายประกอบกิจการค้าแล้ว ยังมีคณะบาทหลวงเข้ามาเผยแผ่ศาสนาคริสต์ด้วย แต่ก็ไม่ได้ส่งผลกระทบต่อพระพุทธศาสนามากนัก เพราะคณะบาทหลวงที่เข้ามาไม่อาจทำให้คนไทยหันไปนับถือศาสนาคริสต์ได้ดังประสงค์ ความไม่สำเร็จในการเผยแผ่ศาสนาคริสต์ในสมัยอยุธยานั้น ชาวตะวันตกที่เข้ามาวิเคราะห์ว่า เพราะพระสงฆ์มีความเคร่งครัดในวัตรปฏิบัติมาก ประชาชนมีศรัทธาในพระพุทธศาสนาและพระสงฆ์อย่างเหนียวแน่น และยังเชื่อในเรื่องผลบุญที่จะยังให้เกิดชีวิตที่ดีในภพหน้า^๒ สุภาพรรณ ฦ บางช้าง วิเคราะห์ว่าสาเหตุที่แท้จริงมาจากความศรัทธาที่มั่นคงของคนไทยสมัยอยุธยาเป็นสำคัญ ระบบความรู้ระบบค่านิยมพฤติกรรมบุญและระบบคติความเชื่อที่มีรากฐานจากพุทธธรรม ถึงแม้ว่าจะถ่ายทอดสืบเนื่องกันมาด้วยวิธีการศรัทธานำ ก็มีพลังพอที่จะดำรงความมั่นคงในพระพุทธศาสนาในจิตใจของประชาชนได้เมื่อมีการท้าทายจากศาสนาอื่น^๓ ซึ่งพุทธธรรมตามบริบทของสังคมไทยได้ช่วยสร้างลักษณะนิสัยและบุคลิกภาพของคนไทย กล่าวคือ ให้ความเยือกเย็น ประณีประนอมมากกว่าขัดขวาง ทำให้อุทธยาสามารถเผชิญหน้ากับการเข้ามาของศาสนาคริสต์ด้วยท่าทีของพุทธศาสนิกชนที่ไม่ปรากฏในประเทศอื่น คนไทยได้แสดงไมตรีจิตต้อนรับคณะบาทหลวงที่เข้ามา มีใจกว้างต่อการรับฟังและให้โอกาสแก่การเผยแผ่ศาสนาคริสต์ ตั้งแต่ผู้นำ (พระมหากษัตริย์) ไปจนถึงไพร่ซึ่งเป็นชนกลุ่มใหญ่ของอาณาจักรต่างให้ความร่วมมือไม่ต่อต้าน ดังบันทึกของบาทหลวงว่า " (สมเด็จพระนารายณ์) ทรงตั้งพระทัยดีต่อศาสนาคริสต์น....ทรงสร้างวัดพระราชทานให้...จนถึงที่สุด เมื่อสั่งฆราวาส (เดอเมเตโปลิศ) กราบทูลขออย่างไรก็โปรดพระราชทานให้ทุกอย่าง"^๔

ส่วนประชาชน "เมื่อผู้สั่งสอนศาสนาเราแสดงคริสตธรรม คนไทยซึ่งเป็นคนว่านอนสอนง่าย นั่งฟังธรรมปริยายนั้น เหมือนฟังคนเล่านิทานให้เด็กฟัง ความพอใจฟังของเขานั้นไม่ว่าจะสอนศาสนาใดก็ชอบฟังทั้งนั้น"^๕

^๒ วริยา ศิวะศรียานนท์, ทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวิวัฒน์, บุคลิกภาพและลักษณะนิสัยของคนไทยในทรรศนะของชาวตะวันตก สมัยอยุธยา-พ.ศ. ๒๔๗๕, เอกสารวิจัยหมายเลข ๕ สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ. ๒๕๒๓, (กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๓), หน้า ๑๓๕.

^๓ สุภาพรรณ ฦ บางช้าง, พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์สมัยอยุธยา, หน้า, ๗-๘.

^๔ เดอร์ โชมองต์, ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๔๐-๔๑, (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๑), หน้า ๔๘.

^๕ เซอวาลีเออร์ เดอ ฟอร์บิง, ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๘๐: จดหมายเหตุฟอร์บิง, แปลโดย ดำรัส ดำรงเทวกุล, (กรุงเทพมหานคร: ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, ๒๕๑๖), หน้า ๒๔๖.

ขณะเดียวกันคนไทยทุกชนชั้นก็ได้แสดงความมั่นคงต่อพระพุทธศาสนาให้คณะบาทหลวงเห็นประจักษ์ดังเช่นที่บาทหลวงกล่าวถึงสมเด็จพระนารายณ์มหาราช "พระนารายณ์ไม่เคยทรงพระราชดำริจะเข้ารีตเลย และไม่มีมนุษย์ใดกล้าจะกราบบังคมทูลแนะนำให้ทรงเลื่อมใสศาสนาคริสต์ด้วย^๖ ส่วน พระภิกษุสงฆ์เป็นตัวอย่างที่ดีอยู่แล้ว สังเกตดูภายนอกก็เห็นจะประพฤติดีกว่าผู้ที่มีศรัทธาแก่กล้ากว่าของเรามาก"^๗ และพวกราษฎรก็มีความศรัทธาในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา พวกเขามีศรัทธาประสาทะในศาสนาอย่างแน่นแฟ้น^๘ ชาวสยามผู้ใดมั่งมีพอแล้ว ก็ไม่เว้นที่จะสร้างพระอุโบสถ และฝังทรัพย์สมบัติอันมีค่าบรรดาที่เหลือใช้เหลือสอยได้^๙

สืบเนื่องจากวิถีชีวิตของคนไทยมีแบบแผนส่วนใหญ่มาจากพุทธธรรมคนไทยจึงมีความมั่นคงในพระรัตนตรัย ใฝ่ใจในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา มีไมตรีให้ความเคารพแก่ผู้บวชในศาสนาอื่น ซึ่งเป็นลักษณะตามค่านิยมพหุติกรรมบุญ น่าจะเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้การเผยแผ่ศาสนาคริสต์ในสมัยอยุธยาไม่ได้ผลตามความตั้งใจของบาทหลวงที่เข้ามา อย่างไรก็ตามในสมัยอยุธยาก็ได้ละเลยในเรื่องนี้ ได้มีความพยายามปกป้องด้วยวิธีการทางกฎหมายของผู้ปกครองเช่นกัน เช่นในพระราชกำหนดเก่าซึ่งออกในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๖ ได้ประกาศห้ามคน ไทย มอญ ลาว เสพเมถุนธรรมกับชาวต่างชาติตั้งข้อความว่า

"...ด้วยสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาตำหรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ทุกวันนี้แขก ฝรั่งเศสอังกฤษคลุมละยุณาๆ ประเทศเข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภารเปนอันมาก แต่นี้สืบไปเมื่อหน้า ห้ามอย่าให้ไทยมอญลาวลอบลักไปช่องเสพเมถุนธรรมด้วยแขกฝรั่งเศสอังกฤษคลุมละยุซึ่งถือฝ้าย มิติฉาภิภูฏี เพื่อจะมีให้ฝูงทวยราษฎรไปสู่อบายทุกข์ ให้อยู่ตามสัมมาทิฏฐิอย่าให้ระคนปนกันฝ้ายเจ้าหม่มุนนายจะได้บานแพนงแจกหมู่ไพร่หลวง ตามกฎบ้านแพนงสำหรับแผ่นดินสดวก ถ้าผู้ใดมีฟังลอบลักไปช่องเสพเมถุนธรรมด้วยผู้ถือมิติฉาภิภูฏีพิจารณาสืบสาวจับได้จะเอาตัวผู้ซึ่งไปช่องเสพด้วยผู้ถือฝ้ายมิติ

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๙.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๗.

^๘ นิโคลาส แซร์แวงส, แปลโดย, สันต์ ท. โกมลบุตร, **ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๖), หน้า ๕๙.

^๙ ลา ลูแบร์, **จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์: ราชอาณาจักรสยาม**, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, (นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๔๘), หน้า ๓๗๑.

ฉาปฏิฐิเปนโทษถึงสิ้นชีวิตร ฝ่ายพ่อแม่ญาติพี่น้องซึ่งมิได้กำชับห้ามปรามเปนโทษด้วยตาม
ไกล้แลไกล"๑๐

นอกจากนี้ในด้านเนื้อหาสาระ ศาสนาคริสต์ ซึ่งเป็นศาสนาแบบเทวนิยมที่เชื่อในพระเจ้าที่มีตัวตนหนึ่งเดียวและมีจุดมุ่งหมายอยู่ที่อาณาจักรของพระเจ้ายิ่งแตกต่างกับพระพุทธศาสนาที่เป็นศาสนาแบบอเทวนิยมและมีนิพพานเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุด เป็นต้น

๓.๑.๓ พระพุทธศาสนากับคติความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ อำนาจเหนือธรรมชาติ

ในสมัยอยุธยา วัดเป็นศูนย์กลางของวิทยาการและวัฒนธรรมส่วนใหญ่ของสังคม ความเฟื่องฟูของคติความเชื่อและแบบแผนการปฏิบัติใน อำนาจเหนือธรรมชาติ ในลักษณะบุญฤทธิวิทยากรรมจึงเกิดขึ้นในวัด ทั้งพระภิกษุสงฆ์และฆราวาสราษฎรต่างสนใจศึกษาเล่าเรียนคนที่มีความเชี่ยวชาญด้านนี้จะได้รับการนับถือยกย่องเป็นพิเศษ หรือได้รับการยอมรับให้เป็นผู้นำ คติความเชื่อเรื่องบุญฤทธิวิทยากรรมนี้เฟื่องฟูมากในสมัยอยุธยา ซึ่งน่าจะมีสาเหตุดังต่อไปนี้

๑. อิทธิพลจากศาสนาพราหมณ์ โดยเฉพาะเรื่อง คติเทวราชา ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากขอม เพื่อเป็นเครื่องเสริมพระราชอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ให้เป็นผู้ทรงบุญญาภิภาพและทรงบุญญาภิหารด้วย คติบุญญาภิหารที่เน้นในราชสำนักนี้ ได้มีการถ่ายทอดมาสู่ประชาชนด้วย เช่น "อ้ายธรรมเถียร ฟังสีก้อออกจากพระสำแดงตนเป็นผู้วิเศษ...."๑๑ ลักษณะการผสมผสานคติพราหมณ์และคติความเชื่อทางไสยศาสตร์เข้ากันกับพระพุทธศาสนาในสมัยอยุธยา มีลักษณะที่ไม่ขัดแย้งกัน กลมกลืนกันในสังคม ดังตัวอย่างข้อความในจารึกฐานพระอิศวร เมืองกำแพงเพชร พ.ศ. ๒๐๕๓ ที่ว่า "... จึงเจ้าพระยาศรีธรรมมาโคกราช ประดิษฐานพระอิศวรเป็นเจ้านี้ไว้ให้ครองสัตว์สี่ตีนสองตีนในเมืองกำแพงเพชรแลช่วยเลิกศาสนา พุทธศาสตร์และไสยศาสตร์ และพระเทพกรรมมิให้หม่นให้หมองให้เป็นอันหนึ่งอันเดียว..."๑๒

๒. การสงคราม ในสมัยอยุธยา มีเกิดขึ้นบ่อยครั้งทั้งภายในและภายนอกอาณาจักร ทำให้ทหารและประชาชนต้องการที่พึ่งอันศักดิ์สิทธิ์เพื่อสร้างกำลังใจ ซึ่งระบบคติความเชื่อของพระพุทธศาสนา ไม่สามารถตอบสนองความต้องการนี้ เพราะคติความเชื่อทางพระพุทธศาสนาใน

๑๐ พระราชกำหนดเกล้า ที่ ๓๗ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๙๘-๙๙.

๑๑ ประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยา รวม ๓ เรื่อง "คำให้การชาวกรุงเก่า", "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม", "คำให้การขุนหลวงหาวัด", (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แสงดาว, ๒๕๕๓), หน้า ๑๑๑.

๑๒ กรมศิลปากร, จารึกสุโขทัย, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๒๘), หน้า ๑๗๓.

ทัศนคติของคนไทยนั้นจะให้คุณค่าแก่ชีวิตในด้านความดีงาม เน้นส่งผลในชาติหน้า แต่ในภาวะสงครามที่พึ่งทางจิตใจอย่างพระพุทธศาสนาไม่สามารถแก้ไขปัญหารุนแรงเฉพาะหน้าได้ผู้คนจึงหันไปพึ่งบุญฤทธิ์วิyakมที่เห็นผลทันใจ ดังข้อความว่า “... ถ้ารู้พระคาถานี้แล้ว อย่ากลัวอันใดเลย ท่านตีราคาไว้ควรเมือง จะไปรบศึกก็คุ้มกันได้สารพัดศัตรูแล”^{๑๓} เป็นต้น ซึ่งเป็นลักษณะการเอาตัวรอดในปัจจุบัน

๓. การขยายตัวของชุมชน ทำให้โครงสร้างสังคมซับซ้อนขึ้น และความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ซึ่งเกิดมากในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลาย ทำให้เกิดการแข่งขันและการเปลี่ยนแปลงฐานะทางสังคมเร็วขึ้นกว่าเดิม ทำให้ผู้คนต้องการที่พึ่งอันศักดิ์สิทธิ์เพื่อเสริมความหวังและกำลังใจ เช่นเดียวกับกรณีการสงคราม

การผสมผสานระหว่างคติพระพุทธศาสนากับคติความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ที่เกิดขึ้นในสมัยอยุธยา นี้ ส่งผลทำให้ระบบความรู้และระบบคติความเชื่อที่มีรากฐานจากพุทธธรรมได้รับการเพิ่มเติมเรื่องบุญบารมี และอิทธิฤทธิ์วิyakมมากขึ้น ตัวอย่างเช่น

คติความเชื่อเรื่องพระธาตุ เป็นปรากฏการณ์ที่แสดงบุญบารมีของพระมหากษัตริย์และผู้มีบุญจนเกิดเหตุการณ์ทำพิธีเสี่ยงทายพระสารีริกธาตุเพื่อพิสูจน์ความเป็นผู้มีบุญ เช่น ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ พระไตรภูวนาทิตยผู้คิดกบฏได้ "ทำพิธีเสี่ยงทายและเสี่ยงพระสารีริกธาตุ ณ หอพระ"^{๑๔}

พิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา เช่น การปฏิบัติเจริญสมาธิ และการสวดมนต์ ในช่วงสมัยอยุธยา นี้ถูกนำไปใช้ในเชิงพลังศักดิ์สิทธิ์ ดังกรณี ปี พ.ศ. ๒๒๙๖ ในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เกิดภาวะฝนแล้งไปทั่วพระนคร ประชาชนลำบากไม่สามารถทำการเพราะปลูกได้ ทรงได้อาราธนาพระสังฆราชทั้งฝ่ายอรัญญวาสีและคามวาสี มาช่วยเจริญอาโปกสิณเพื่อให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล^{๑๕}

ข้อความแสดงการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา นอกจากจะระบุค่าของอาานิสงส์แล้วยังได้เพิ่มคำสาปแช่ง โดยอิงกับคติทางพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะในเรื่องความสำคัญของการได้เกิดมาพบพระรัตนตรัย ตัวอย่างเช่น จดหมายเหตุทรงพระกรุณาให้สร้างพระพุทธรูปบาทจำลอง พ.ศ. ๒๒๒๓ ลงท้ายด้วยคำสาปแช่งว่า "...ถ้าบุคคลผู้ใดแลเอาคนข้าพระสืบแปดคนอันพระกัลปนา.... ไปทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง.... จงไปตกนรกหมกไหม้ได้บาลได้ทุกข์นิรันดร แล้วอย่าได้พบพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ทุกชาติเลย"^{๑๖}

^{๑๓} ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค ๑, หน้า ๗๗-๗๘.

^{๑๔} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา (ฉบับหลวงประเสริฐ และฉบับกรมพระปรมาธิบดีฯ) และพงศาวดารเหนือ ฉบับพระวิเชียรปรีชา (น้อย) เล่ม ๒, (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๕

^{๑๕} คำให้การชาวกรุงเก่า, หน้า ๑๒๓.

^{๑๖} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๑๒๐-๑๒๑.

ในปลายสมัยอยุธยาเป็นหลักฐานให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาที่เน้นบุญฤทธิ์วิหยาคมนี้อิทธิพลมากและน่าเชื่อว่ามีอิทธิพลเหนือกว่าพระพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยมมากด้วย ทั้งนี้นอกจากจะเป็นมรดกทางประวัติศาสตร์แล้ว ความปั่นป่วนในสังคมที่ทำให้คนไร้ที่พึ่งและเต็มไปด้วยความสับสนก็น่าจะทำให้คนพากันหันเข้าหาศาสนาที่ประกอบด้วยความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติและพิธีกรรมมากขึ้น จากการให้การของชาวกรุงเก่า ที่ให้ภาพของพระสงฆ์อย่างสมเด็จเจ้าพระพุทธโฆษาจารย์ ผู้ถวายวิสัชนาแต่สมเด็จเจ้าพระเพทราชา ว่าเป็นผู้ทรงภูมิรู้ทางพุทธธรรมที่เป็นแก่นสารของพระพุทธศาสนา แต่ก็ยังปรากฏหลักฐานในพงศาวดารว่าเป็นผู้ชำนาญเลขยันต์ มนต์คาถาสรรพวิทยาคุณต่างๆ เป็นอันมาก^{๑๗} โดยในสมัยอยุธยาตอนปลายความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาตินี้ปรากฏชัดในตำราพิชัยสงคราม ซึ่งฉบับที่แต่งขึ้นในช่วงเวลานี้เท่าที่เหลืออยู่จนถึงปัจจุบันจะเป็นตำราคุณิมนิต ฤกษ์ยามและตำราทำเลขยันต์อาถรรพศาสตร์โดยส่วนมาก^{๑๘}

การที่ความรู้ความเชื่อที่มีรากฐานจากพระพุทธศาสนาของสังคมไทยมีการเปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมเนื้อหาแนวคิดเชิงปรากฏการณ์เหนือธรรมชาติ หรืออิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ ได้ง่าย เพราะการนับถือพระพุทธศาสนาของคนไทยได้รับการถ่ายทอดต่อกันมาโดยเน้นศรัทธานามากกว่าที่จะใช้ปัญญาซึ่งเป็นหัวใจหลักของพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือในการตัดสินใจตัดสินเหตุผล จึงทำให้ง่ายที่จะรับและสร้างสาระที่มาจากความศรัทธาอื่นๆ เช่นกัน คนส่วนใหญ่ในสังคมไทยจะเลือกสรรและตีความสาระความรู้และความเชื่อทางพุทธธรรมเพื่อสนองสภาวะการณ์ของสังคมแต่ละสมัยอยู่แล้ว จึงพร้อมที่จะปรับเปลี่ยนรายละเอียดของเนื้อหาและความหมาย เพื่อสนองความต้องการของสังคมทำให้เลือกพุทธธรรมมีบริบทที่ความสอดคล้องกับสังคมในแต่ละช่วงเวลา

แต่บางครั้งความรู้ความเข้าใจในพุทธธรรมของสังคมไทยผิดหลักพุทธธรรมตามไตรปิฎกอย่างมาก จนทำให้ขาดความรู้ในพุทธธรรมที่ถูกต้องที่จะใช้แก้ปัญหาชีวิตและสังคมทำให้เกิดความเสื่อมถอยทางศีลธรรมท่ามกลางกระแสสังคมที่เปลี่ยนไป ความเสื่อมของพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะพระพุทธศาสนาอนุรักษนิยมในสมัยอยุธยาตอนปลายเกิดขึ้นพร้อมกับแนวคิดมนุษยนิยมและเหตุผลนิยมที่นำมาสู่การตั้งคำถามและตีความพระพุทธศาสนาใหม่ในลักษณะของพระพุทธศาสนามนุษยนิยมที่กำลังเริ่มก่อตัวมาจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมแต่บางคนก็ต้องการที่พึ่งในเวลาจำเป็นเร่งด่วน เช่น สภาวะการณ์สงคราม จนตีความเกินเลยสุดโต่งเกิดเป็นพระพุทธศาสนาเหนือธรรมชาติ พระสงฆ์บางพวกผู้ไม่เอื้อเฟื้อต่อพระธรรมวินัยจึงให้ความสำคัญต่อพิธีกรรมในทางไสยศาสตร์มากกว่าพุทธศาสตร์ ซึ่งเป็นสาเหตุแห่งปัญหาความเสื่อมภายในองค์กรพระพุทธศาสนา

^{๑๗} บานแผนกพระราชปุจฉาสมเด็จเจ้าพระเพทราชา ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค ๑, หน้า ๓๔.

^{๑๘} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานหนังสือตำราพระพิไชยสงคราม, (พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๑๒), หน้า ๔.

และความเสื่อมของสังคม ความผันผวนทางคุณธรรมอย่างรุนแรงในสังคมอยุธยาตอนปลายจนเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้อยุธยาล่มสลายในปี พ.ศ. ๒๓๑๐

๓.๑.๔ พระพุทธศาสนาที่เป็นกระบวนการทางปัญญา

ถึงแม้ว่า พระพุทธศาสนาในสมัยอยุธยาการนับถือและสืบทอดต่อกันมาในลักษณะที่เน้นศรัทธามากกว่าจะใช้ปัญญาในการพิจารณาเชิงเหตุผลมีการปรับใช้พุทธธรรมกับคติความเชื่ออื่นจนสร้างปัญหาพื้นฐาน คือ ความไม่มั่นคงทางคุณธรรมในสังคม แต่ในขณะเดียวกันมีการพัฒนาเปลี่ยนแปลงในเชิงปัญญา เป็นความคิดทางศาสนาที่ประกอบไปด้วยเหตุผลซึ่งมีรากฐานบนความจริงเชิงประสบการณ์มากขึ้น มนุษย์เป็นผู้กำหนดชะตากรรมของตนเอง มีกรรมและวิบากอยู่ในโลกปัจจุบัน เริ่มเป็นศาสนาแบบมนุษยนิยม มีลักษณะ สัจนิยม (Realism) และเหตุนิยม (Rationalism) ทำให้เริ่มสนใจพุทธธรรมที่เป็นแก่นแท้ของคำสอน^{๑๙}

ความสนใจเช่นนี้มีหลักฐานให้เห็นชัดเจน ดังความปรากฏในพระราชพงศาวดารและวิสัยของสมเด็จพระนารายณ์กับสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ มีพระราชบัญชาความตอนหนึ่งว่า “มีคนผู้หนึ่งเข้าไปป่า แลพบช้างก็ดี เสือก็ดี แลผู้นั้นก็ถือว่า แล้วแต่กรรม ถ้ากรรมมีช้างแลเสือก็จะทำร้าย ถ้าหากกรรมมิได้ช้างและเสือก็จะมิได้ทำร้าย” สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้ถวายวิสัยว่า “ถ้าถือแต่กรรมอย่างเดียวโดยมิได้พิจารณาสถานการณ์ด้วยปัญญาเพราะประมาท แสดงว่าไม่ป้องกันตัวเอง การมอบชีวิตไว้กับกรรมของชาติก่อนเป็นการกระทำที่ไม่ถูกต้อง ขาดสติและความเพียรที่จะเอาชีวิตรอด”^{๒๐} ลักษณะให้มุ่งประเด็นในปัจจุบัน และในการถวายวิสัยแต่พระเพทราชา ท่านก็ได้เน้นพุทธธรรมเกี่ยวกับ ชีวิตชั้น ๕ และอริยสัจ ๔ ท่านบรรยายเกี่ยวกับปัญญาว่าเป็นเครื่องพิจารณาเห็นแจ้งในอริยสัจ ๔ เป็นเครื่องมือในการเผา การตัด ตัณหา กิเลส ราคะ โทสะ และปัญญาจะให้ถึงพระนิพพานในชาติปัจจุบัน^{๒๑} คำอธิบายในพระราชพงศาวดารและวิสัยนี้แสดงให้เห็นถึงความคิดที่มีลักษณะมนุษยนิยมอย่างชัดเจน คือให้มนุษย์เชื่อมั่นในปัญญาของตนและดำเนินผู้ที่ปล่อยชีวิตให้ไหลไปตามกรรมเน้นว่ากรรมและวิบากอยู่ในโลกปัจจุบัน

^{๑๙} สายชล วรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองใน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)”, *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์*, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๕๑-๕๒.

^{๒๐} *ประชุมพระราชพงศาวดาร*, (กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๗), หน้า ๘.

^{๒๑} พระราชพงศาวดารของสมเด็จพระเพทราชา, *ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค ๑*, หน้า ๓๗, ๓๘, ๔๐, ๔๔, ๕๓.

อย่างไรก็ตามการศึกษาและการเผยแพร่พุทธธรรมด้วยวิธีการปัญญานานี้ มีวงจำกัดอยู่กับผู้มีการศึกษา ได้แก่ชนชั้นผู้ปกครองและกลุ่มพระสงฆ์ที่ได้ศึกษาพระพุทธศาสนาอย่างมีแบบแผน ไม่แพร่หลายในสังคมเหมือนกับพุทธธรรมที่นำเสนอด้วยวิธีศรัทธาซึ่งจะปรากฏมากในชนชั้นไพร่ แต่ก็ไม่ใช่ว่าจะไม่มีการเผยแพร่ในชนชั้นไพร่ ดังเช่น

ในหนังสือ ประคนธรรมที่ถ่ายทอดกันให้หมู่ไพร่มีสาระการนับถือพระพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยม มีผู้แต่งเป็นพระสงฆ์ได้ประยุกต์พุทธธรรมมาใช้เป็นหลักจริยธรรมในสังคมโดยใช้ภาษาต่างๆ เพื่อให้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต สอนมิให้ถือตนเป็นผู้มีทรัพย์สิน ถ้าจะค้าขายก็ควรพิจารณาสถานการณ์ต่างๆให้ถี่ถ้วน และไม่ควรถาทรัพย์สินด้วยความโลภ เน้นให้กตัญญูเคารพนับถือผู้มีคุณ ให้ค่านับพ่อแม่ผู้เฒ่าผู้แก่ครูอาจารย์ และเน้นให้ศึกษา “รำเรียนเพียรไปได้ถาม “เมื่อเกิดสงสัยในปัญหาธรรม เพราะความรู้จะเป็นแก่นสารอันเข้าถึงพระนิพพานนั้นอย่าได้ละเลย”^{๒๒}

คัมภีร์โลกสันฐานโชตรณคัมภีร์ ที่แต่งขึ้นในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ^{๒๓} ได้บรรยายเรื่องไตรภูมิในรูปจักรวาลวิทยาเน้นลักษณะภูมิศาสตร์ของโลก ขนาดรูปร่าง ลักษณะสิ่งของต่างๆในโลกชีวิตและความเป็นอยู่ และปรากฏการณ์ทางธรรมชาติมิได้เน้นสารัตถธรรม ให้ภาพโลกทัศน์ตามความเชื่อตามแนวคิดที่พัฒนาในพระพุทธศาสนา แผนที่ไตรภูมิโลกสันฐานในสมัยอยุธยา ล้วนแต่เป็นคำสอนเกี่ยวกับหลักการในการดำเนินชีวิตของคนกลุ่มต่างๆ ในสังคม เช่น สอนพระสงฆ์ว่า “ไม่ควรเป็นบรรพชิตทุศีล ไม่รักษาศีลขาบท ไม่ควรสำแดงให้ผิดพระธรรมวินัย” แต่ควร “ทรมารอินทรีสำรวมศีลและสมาธิ” “มีความเพียร ตั้งจิตอยู่ในธรรมในศีล” สอนฆราวาสส่วนใหญ่จะเน้นไปที่ ศีล ๕ ความกตัญญู นอบน้อม อดทน ซื่อสัตย์ยุติธรรม และการรู้จักให้^{๒๔} เป็นต้น

พบว่าสมัยอยุธยานั้นพุทธธรรมกับกระบวนการทางปัญญานั้นเป็นเพียงจุดเริ่มต้นยังไม่ปรากฏชัดเจนแต่ก็เป็นพัฒนาการต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นและสืบเนื่องจากจนถึงปัจจุบัน

ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับศาสนาอื่นๆและคติความเชื่ออื่นๆข้างต้นนั้นส่วนใหญ่จะเชื่อมโยงเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมเป็นวิถีชีวิตของชาวพุทธ แต่พระพุทธศาสนานั้นยังมีความสำคัญอย่างยิ่งในด้านการเมืองด้วย

^{๒๒} ประคนธรรม ประชุมสุภชาติฉบับหอสมุดแห่งชาติ, หน้า ๒๒๘, ๒๒๗, ๒๓๙, อ้างใน สายชลวรรณรัตน์, *พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)*, หน้า ๕๕.

^{๒๓} สุภาพรรณ ฦ บางช้าง, *วิวัฒนาการเขียนภาษาบาลี: ประเภทวิเคราะห์ธรรมในพระสุตันตปิฎก*, หน้า ๔๙๐.

^{๒๔} หอสมุดวชิรญาณ, *หมุดตำราภาพเลขที่ ๕ ชื่อ แผนที่ไตรภูมิโลกสันฐานสมัยอยุธยา* อ้างใน สายชลวรรณรัตน์, *พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)*, หน้า ๕๕.

๓.๒ ปัจจัยที่มีผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับมหากษัตริย์ไทย สมัยอยุธยา พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๓๑๐

สังคมไทยในอดีตมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขเป็นองค์สำคัญ เพราะพระมหากษัตริย์นั้นทรงไว้ซึ่งอำนาจอธิปไตย มีพระราชอำนาจเป็นสิทธิ์ขาดในการปกครองอาณาจักร พระมหากษัตริย์ไทยมีความสำคัญยิ่งต่อสังคมไทยมาช้านานเป็นสถาบันสูงสุดทางการเมือง ทัศนคติและความเชื่อของคนไทยที่มีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์มีอย่างเหนียวแน่นผูกพันกันอย่างแยกไม่ออก เชื่อว่าสถาบันพระมหากษัตริย์มีคุณูปการต่อคนไทย รัฐไทย และสังคมไทย การที่สถาบันพระมหากษัตริย์มีสายสัมพันธ์ที่ดีกับสังคมไทยนั้นส่วนหนึ่งอาจสืบเนื่องมาจากพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาหลักที่คนไทยนับถือ ซึ่งการยอมรับการมีอยู่ของพระมหากษัตริย์ในตำแหน่งผู้นำการปกครอง เป็นสิ่งที่จำเป็นจึงทำให้พระพุทธศาสนากับสถาบันพระมหากษัตริย์มีความสัมพันธ์กันเป็นอย่างมาก ดังที่กล่าวมาแล้วในบทข้างต้น สังคมอยุธยาเป็นสังคมที่นับถือพระพุทธศาสนา มีการผสมผสานความคิดเกี่ยวกับฐานะของผู้ปกครองที่ต้องผูกพันกับวิถีปฏิบัติ ซึ่งเป็นการกล่าวอ้างถึงลักษณะของผู้ปกครองที่ดีต้องมีธรรมะพระมหากษัตริย์มิได้เป็นเพียงผู้นำรัฐเท่านั้นแต่พระองค์ทรงเป็นทั้งรัฐและสังคม การเปลี่ยนแปลงทางสังคมในทางที่ดีขึ้นหรือการเสื่อมลงนั้นขึ้นอยู่กับว่ามีหรือไม่มีคุณธรรมของผู้ปกครอง ดังจะเห็นได้จากตำนานเมืองต่างๆ^{๒๕} ดังนั้น คำสอนทางศาสนาจึงเป็นตัวกำหนดจริยธรรมหรือหน้าที่ของผู้ปกครอง การละเลยธรรมะอาจหมายถึงการเสียสิทธิธรรมในราชบัลลังก์ แสดงว่าบุญบารมีที่เคยสั่งสมมาแต่ชาติปางก่อนได้หมดสิ้นลง การเกิดกบฏแย่งชิงอำนาจด้วยการล้มล้างพระมหากษัตริย์ที่กำลังสิ้นบุญจึงเป็นสิ่งที่คนทั่วไปพอจะยอมรับได้ เป็นการพิสูจน์บุญบารมีที่เหนือกว่า และผู้มีอำนาจมาอ้างเพื่อสร้างความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจ^{๒๖} แม้ว่าแนวคิด “เทวราชา” จะปรากฏอยู่ชัดเจนในสถาบันพระมหากษัตริย์แต่แนวคิดเรื่อง “ธรรมราชา” และ “ธรรมราชาธิราช” ทำให้ฐานะ “จักรพรรดิราชา” มีหน้าที่ที่รับผิดชอบต่อพระพุทธศาสนาสะท้อนออกมาในการอุปถัมภ์ค้ำชูพระพุทธศาสนาอันเป็นการแสดงออกถึงพระเกียรติยศในหมู่ราชาที่นับถือ

^{๒๕} สมบัติ จันทรวงศ์, ชัยอนันต์ สมุทวนิชย์, *ความคิดทางการเมืองไทย*, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๓), หน้า ๑๑.

^{๒๖} มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, *ขุนนางอยุธยา*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๗), หน้า ๖๒.

พระพุทธรูปด้วยกันและในหมู่ประชาชน^{๒๗} จะปรากฏว่ามีปัจจัยหลายอย่างที่มีผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธรูปกับพระมหากษัตริย์ ที่สำคัญๆ สามารถแบ่งเป็น ๒ อย่าง คือปัจจัยภายในปัจจัยภายนอก และอื่นอีก ได้แก่

๓.๒.๑. ปัจจัยภายใน

๓.๒.๑.๑ ปัจจัยทางการเมืองการขึ้นสู่อำนาจของพระมหากษัตริย์

ในสมัยอยุธยาการขึ้นครองราชย์ของพระมหากษัตริย์หรือ “การสืบราชสมบัติ” หมายถึงการขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ ซึ่งนับต่อเนื่องจากพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อนมิให้ขาดตอนกัน^{๒๘} จะมีอยู่ ๒ ลักษณะใหญ่ คือ

สืบราชสันตติวงศ์ หมายถึง ครองราชย์สมบัติต่อจากพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อนซึ่งอยู่ในราชวงศ์เดียวกัน จากพระราชบิดาสู่พระราชโอรส จากพระเชษฐาสู่พระอนุชา ถือว่าเป็นกรณีปกติ และ

ปราบดาภิเษก หมายถึง พระราชพิธีอภิเษกของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งได้ราชสมบัติมาด้วยการรบชนะข้าศึก จึงหมายความว่า พระมหากษัตริย์ที่ขึ้นครองราชย์ด้วยวิธีปราบดาภิเษกนั้นต้องมีเรื่องของการต่อสู้ รบพุ่งแย่งชิงอำนาจกับกลุ่มอำนาจต่าง ๆ ไม่ว่าจะในหรือนอกราชสำนัก ถือว่าเป็นกรณีที่ไม่ปกติ

ในบทนี้ผู้วิจัยมุ่งเน้นศึกษาความสัมพันธ์ของพระมหากษัตริย์อยุธยากับพระพุทธรูป ได้แก่ ๑. สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ๒. สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ๓. สมเด็จพระนารายณ์มหาราช และ ๔. สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ซึ่งปรากฏว่าทั้ง ๔ พระองค์นั้นขึ้นครองราชย์โดยกรณีที่ไม่ปกติ ได้ทรงปราบดาภิเษกขึ้นมา ดังนี้

๑. สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเป็นพระราชโอรสในสมเด็จพระเอกาทศรถ มีพระนามเดิมว่า พระศรีศิลป์ เดิมบวชเป็นพระภิกษุอยู่ที่วัดระฆัง มีสมณศักดิ์เป็นพระพิมลธรรมอนันตปริษา ร่วมกับจหมื่นศรีสรรักษ์ ทรงปราบดาภิเษกสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ ขึ้นครองราชย์ในปี พ.ศ. ๒๑๕๔

^{๒๗} เอนก มากอนันต์, “แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๑๗๒-๒๓๙๔”, *วิทยานพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์*, (คณะอักษรศาสตร์: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๔๐.

^{๒๘} ธงทอง จันทรางศุ, *สารานุกรมรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๔๐*, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันพระปกเกล้า, ๒๕๔๔), หน้า ๒๔-๒๖.

๒. สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เดิมเป็นขุนนางในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม มีบรรดาศักดิ์เป็น เจ้าพระยาโกษาโหมสุริยวงศ์ จับสมเด็จพระเชษฐาธิราชสำเร็จโทษ^{๒๙}จากนั้นจึงอัญเชิญพระเจ้าอภัยทิตยวงศ์ขึ้นสืบราชสมบัติต่อ แต่ผ่านไปได้ประมาณ ๖ เดือน เหล่าขุนมนตรีก็เห็นว่าสมเด็จพระอภัยทิตยวงศ์ยังทรงพระเยาว์เกินไป ไม่รู้จักว่าราชการจนเสียการแผ่นดิน^{๓๐} จึงถวายราชสมบัติแก่เจ้าพระยาโกษาโหมให้ขึ้นครองราชย์ทรงพระนามว่าพระเจ้าปราสาททอง^{๓๑} ในปี พ.ศ. ๒๑๗๓

๓. สมเด็จพระนารายณ์ มีส่วนสำคัญในการขึ้นครองราชย์ของสมเด็จพระศรีสุธรรมราชา โดยพระองค์ได้ร่วมมือกับสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาในการชิงราชสมบัติจากสมเด็จพระเจ้าฟ้าไชย ซึ่งเป็นพระเชษฐาของพระองค์ โดยหลังจากที่พระองค์ช่วยสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาขึ้นครองราชสมบัติได้แล้วนั้น สมเด็จพระศรีสุธรรมราชาทรงแต่งตั้งให้พระองค์ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชและให้เสด็จไปประทับที่พระราชวังบวรสถานมงคล สมเด็จพระศรีสุธรรมราชาขึ้นครองราชสมบัติได้ ๒ เดือนเศษ สมเด็จพระนารายณ์ทรงชิงราชสมบัติจากสมเด็จพระศรีสุธรรมราชา ในปี พ.ศ. ๒๑๙๙

๔. สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ภายหลังจากการเสด็จสวรรคตของพระเจ้าท้ายสระได้เกิดการสู้รบกันระหว่างพระองค์กับพระราชโอรสของพระองค์ คือ เจ้าฟ้าอภัยและเจ้าฟ้าปรเมศร์ อันเนื่องมาจากพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศในขณะนั้นทรงดำรงพระอิสริยยศที่ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล มีสิทธิที่จะขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อพระเชษฐาอย่างถูกต้อง แต่เมื่อพระเชษฐาใกล้สวรรคตกลับตัดสินใจพระทัยยกราชสมบัติให้แก่เจ้าฟ้านเรนทร พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ แต่เจ้าฟ้านเรนทรไม่รับสืบราชสมบัติเพราะเห็นว่ากรมพระราชวังบวรฯ ซึ่งสมควรได้สืบราชสมบัติมากกว่า พระเจ้าท้ายสระจึงยกราชสมบัติให้แก่เจ้าฟ้าอภัย เป็นเหตุให้เกิดการต่อสู้แย่งชิงราชบัลลังก์จนกลายเป็นสงครามกลางเมือง ภายหลังจากเหตุการณ์สงบแล้ว กรมพระราชวังบวรสถานมงคลจึงได้ขึ้นครองราชย์เฉลิมพระนามว่าพระมหาธรรมราชา^{๓๒} และสำเร็จโทษเจ้าฟ้าอภัย และ เจ้าฟ้าปรเมศร์ ในปี พ.ศ. ๒๒๗๕

จากข้อความข้างต้นยังเห็นอีกว่าสภาพเดิมของพระมหากษัตริย์ทั้ง ๔ พระองค์ก่อนที่จะขึ้นครองราชย์นั้น มี ๒ แบบ คือ เป็นเชื้อพระวงศ์ กับเป็นขุนนางสามัญชน การขึ้นครองราชย์โดยวิธีไม่ปกติที่พระมหากษัตริย์จะต้องอ้างความชอบธรรมในการขึ้นมามีอำนาจซึ่งแนวคิดทางพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะเรื่องบุญบารมีนั้นสามารถช่วยสนับสนุนความชอบธรรมนั้นได้ เมื่อพระมหากษัตริย์เหล่านั้นขึ้นครองราชย์แล้วก็ต้องพยายามแสดงความชอบธรรมตรงนี้ผ่านทางพระราชกรณียกิจทางพระพุทธศาสนาด้วยอุปถัมภ์ ไม่ว่าจะ เป็น ศาสนธรรม ศาสนบุคคล ศาสนวัตถุ และ

^{๒๙} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๒๖๘.

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๙.

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๑.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๐.

ศาสนาพิธี ต้องแสดงให้เห็นถึงความยิ่งใหญ่ ทรงพลานุภาพ เป็นลักษณะของผู้มีบุญบารมี และในขณะเดียวกันก็เป็นการสั่งสมบุญบารมีได้ด้วย เพื่อให้เกิดการยอมรับจากเหล่าขุนนางและราษฎรทรงเป็นลักษณะพระราชผู้ทรงธรรม

จะพบว่าสมเด็จพระเจ้าปราสาททองนั้นสถานเดิมก่อนขึ้นครองราชย์เป็นแค่ขุนนางไม่มีเชื้อสายพระวงศ์มาก่อนการขึ้นครองราชย์มานั้นก็ต้องพยายามแสดงตนเองให้เหล่าเจ้าเมืองต่าง ๆ ทั้งเจ้าเมืองประเทศราชที่มีเชื้อสายเจ้าทั้งหลายให้การยอมรับของพระองค์ให้ได้ พระองค์ก็ต้องแสดงพลานุภาพให้ประจักษ์ชัดให้เป็นที่ยอมรับ พระองค์จึงได้ใช้แนวคิดทางพระพุทธศาสนาในเรื่องของพระจักรพรรดิราชาอ้างความชอบธรรมทางการเมือง ว่าสามัญชนนั้นก็สามรถเป็นพระมหากษัตริย์ได้เนื่องจากเป็นผู้มีบุญบารมีมากกว่าคนอื่น ๆ และก็ยังเป็นพระราชที่เหนือกว่าพระราชที่พึ่งได้จากกรณีของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองนั้นน่าจะเป็นแบบให้พระมหากษัตริย์ในยุคหลังอย่างสมเด็จพระเจ้าตากสิน และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดเจ้าจุฬาโลกที่มีสถานเดิมเป็นขุนนางสามัญชนมาก่อน รวมไปถึงอ้างความชอบธรรมทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแม้จะมีความเป็นเชื้อพระวงศ์แต่พระมารดานั้นเป็นแค่สามัญชน มีขึ้นครองราชย์ต้องอ้างความชอบธรรมเป็นอย่างมากเพื่อให้เกิดยอมรับ

๓.๒.๑.๒ ความเสื่อมภายในในสถาบันพระพุทธศาสนา

ในสมัยอยุธยาผู้ปกครองไม่สามารถที่จะสถาปนาความคิดทางพระพุทธศาสนาที่เป็นระบบและเป็นเอกภาพได้ เนื่องจากการปกครองคณะสงฆ์ไม่มีการรวมศูนย์อำนาจ แต่แบ่งการปกครองเป็น ๓ ฝ่าย ได้แก่ คณะคามวาสีฝ่ายชาย คณะคามวาสีฝ่ายขวา และอรัญญวาสี เมื่อไม่มีการรวมศูนย์อำนาจการปกครองคณะสงฆ์จึงทำให้ไม่เป็นหนึ่งเดียวกัน ต่างฝ่ายต่างประกอบกิจกรรมต่างๆของแต่ละคณะเป็นอิสระจากกัน และแต่ละคณะก็นำจะพัฒนาความรู้ความคิดและหลักปฏิบัติไปตามแนวของตน ไม่สามารถจะควบคุมกันได้ จึงทำให้พระสงฆ์บางส่วนใช้สถาบันสงฆ์หรือพระพุทธศาสนาเพื่อประโยชน์ทางการเมือง และเข้าไปมีบทบาททางการเมืองมีกรณี ดังต่อไปนี้

๒.๑ ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระพนรัตน์ วัดป่าแก้ว ตูฤกษ์ให้พระศรีศิลป์ว่าจะมีโอกาสเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ปรากฏความในพระราชพงศาวดาร ตอนหนึ่งว่า “...ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช พระศรีศิลป์ ได้ไปขอฤกษ์กับภูจากพระพนรัตน์วัดป่าแก้ว พระพนรัตน์ ท่านก็ให้มา "ณ วันเสาร์ เดือนแปด ขึ้นค่ำหนึ่ง ฤกษ์ดี ให้ยกเข้ามาเถิด"...สมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่ทันรู้พระองค์ เสด็จลงเรือหนีไปเกาะมหาพราหมณ์ แต่พระราเมศวร พระมหินทราธิราช กับเสนาบดีรู้ข่าวก็ยกกำลังเข้าล้อมพระศรีศิลป์ ต่อสู้กันบาดเจ็บล้มตายทั้งสองฝ่าย พระศรีศิลป์ต้องป็นสินพระ

ชนม์ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็เสด็จคืนเข้าพระราชวัง สอบสวนแล้ว ก็ให้เอาพระพนรัตน์ไป ประหารชีวิต”^{๓๓}

๒.๒ พระพิมลธรรมอนันตปริชาปราบตาภิเชกเป็นพระเจ้าทรงธรรมในสมัยพระศรีเสาวภาคย์ พระพิมลธรรมอนันตปริชามีพระนามเดิมว่า พระศรีศิลป์เป็นพระราชโอรสในสมเด็จพระเอกาทศธรรมร่วมกับเจ้านครศรีธรรมราชและบรรดาลูกศิษย์ของท่านได้ช่องสุขกันที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ แล้วจึงบุกเข้าไปยังพระราชวังหลวงและจับพระศรีเสาวภาคย์นำไปสำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์ แล้วนิมนต์พระพิมลธรรมอนันตปริชาให้ลาสิกขาบท ขึ้นเสวยราชสมบัติแห่งกรุงศรีอยุธยา ในปี พ.ศ. ๒๑๕๔ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม และทรงแต่งตั้งเจ้านครศรีธรรมราชเป็นพระมหาอุปราช

๒.๓ ปลายสมัยสมเด็จพระนารายณ์กลุ่มพระสงฆ์สนับสนุนพระเพทราชาให้เข้ายึดอำนาจจากสมเด็จพระนารายณ์ โดยมีบันทึกของคณะบาทหลวง ตอนหนึ่งว่า “...พระเพทราชาได้เคยบวชเป็นพระสงฆ์หลายเดือน จึงได้เกลี้ยมกล่อมหัวหน้าของสงฆ์ ซึ่งเรียกว่าสังฆราช โดยไปยุแหย่ให้พวกสงฆ์มีความริษยาพวกมิชชันนารี...” โดยอ้างเงื่อนไขว่าปกป้องและรักษาพระพุทธศาสนาจากชาวต่างชาติต่างศาสนา เนื่องด้วยในสมัยสมเด็จพระนารายณ์พระองค์ได้ให้อิสระเสรีทางศาสนาเป็นอย่างมาก มีชาวต่างชาติเข้ามารับราชการใกล้ชิดหลายคน ทำให้ขุนนางในยุคนั้นมองว่าพระองค์มีแนวโน้มจะไปเข้ารีตศาสนาคริสต์จริงๆ

๒.๔ ในช่วงตอนปลายกรุงศรีอยุธยาต่อไปจนถึงสมัยกรุงธนบุรี เจ้าพระฝาง พระสงฆ์เมืองสวางบุรี ถ้าสถาปนาตนเองเป็นเจ้า ยกทัพเข้ายึดเมืองพิษณุโลกหลังกรุงเสียอยุธยาแต่ครั้งที่ ๒ ด้วยความมักใหญ่ใฝ่สูงและการเป็นนักแสวงหาโอกาสขณะที่อำนาจในส่วนกลางเกิดสุญญากาศ และอยู่ในช่วงการเปลี่ยนผ่านทางอำนาจทางการเมืองในกรุงศรีอยุธยา แต่ที่สุดก็ถูกพระเจ้าตากสินปราบปรามสำเร็จในปี พ.ศ. ๒๓๑๓

ปัจจัยในข้อนี้ส่งผลให้ความสัมพันธ์ของพระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนาทำให้พระมหากษัตริย์เข้าดูแลสถาบันสงฆ์ใกล้ชิดขึ้น แต่พระมหากษัตริย์ก็ได้ก้าวล่วงไปมีอำนาจเหนือพระพุทธศาสนาจนเกินกำหนดของการเป็นผู้อุปถัมภ์สูงสุด พระองค์ต้องใช้พระราชอำนาจทางพระคุณ โดยการหาที่ปรึกษา ผู้รู้ ช่วยในงานด้านนี้ เป็นตัวแทนพระองค์ในการจัดการกิจการคณะสงฆ์ แต่ก็ไม่ถึงกับมีการออกกฎระเบียบออกมาควบคุมพระสงฆ์โดยตรง ทำแค่เพียงเข้าไปสอนหนังสือ เช่นในสมัยพระเจ้าทรงธรรม ทรงทำการสอนหนังสือพระสงฆ์การบอกหนังสือพระสงฆ์ ซึ่งน่าจะแสดงให้เห็นว่าพระองค์ได้พยายามเข้าไปกุมฐานกำลังเดิมของพระองค์ดังที่กล่าวมาแล้วว่าก่อนขึ้นครองราชย์พระองค์เป็นพระสงฆ์มาก่อนเพื่อมิให้คิดกบฏ และทางราชอาณาจักรก็ยากจะควบคุมความคิดและระเบียบปฏิบัติของพระสงฆ์ให้อยู่ในมาตรฐานเดียวกันได้ซึ่งน่าจะเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ต่อมาในสมัย

^{๓๓} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา, ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, หน้า ๑๔-๑๕, ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๕๗, ฉบับปริชมิวเซียม, หน้า ๗๖-๗๘.

กรุงรัตนโกสินทร์ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพยายามควบคุมพระสงฆ์มากขึ้นโดยการออกเป็นกฎระเบียบในการปกครองสงฆ์

๓.๒.๑.๓ มีการใช้สถาบันสงฆ์เป็นที่หลบหนีการเกณฑ์แรงงานผ่านการบวช

การบวช ในสมัยอยุธยาการที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาจะเข้ามาขอบวชนั้นทำได้ยากเพราะทั้งที่เกิดจากพุทธบัญญัติและกฎระเบียบของบ้านเมือง แต่ก็ปรากฏว่าคนไทยในสมัยอยุธยานิมนำบุตรหลานชายของตนเองไปฝากที่วัดเพื่อโอกาสในการศึกษาและไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน ดังข้อความปรากฏในจดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสที่เข้าเผยแผ่ศาสนาคริสต์ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ว่า “...ยังมีผู้หญิงอีกเป็นอันมากซึ่งเอาลูกไปเที่ยวฝากไว้ตามวัด เมื่อเด็กอยู่ตามวัดแล้วก็ได้รับการยกเว้นจากการต่างๆ...การที่ประเทศสยามมีพระสงฆ์เต็มบ้านเต็มเมืองนั้น ไม่เป็นประหลาด อยางใด เพราะประเทศนี้เต็มไปด้วยวัดวาอาราม และยังมีผู้กล่าวอีกว่า บรรดาชายทั้งหมดในพระราชอาณาเขตนี้เป็นพระสงฆ์เสียส่วนหนึ่ง”^{๓๔}

จึงทำให้วัดเป็นที่รวมของชายฉกรรจ์จากสังคมโดยเฉพาะจากพวกไพร่และทาส ชายเหล่านี้บางส่วนบวชด้วยเหตุผลทางการศึกษา และบางส่วนบวชเพื่อหลีกเลี่ยงการถูกเกณฑ์แรงงานรับใช้ราชการและไปใช้แรงงานมูลนาย จนบางครั้งพระสงฆ์ที่เป็นผู้นำสร้างฐานอำนาจต่อรองจนถึงช่วงชิงอำนาจจากพระมหากษัตริย์ได้ เช่น กรณีพระพิมลธรรมอนันตปริชา ที่กล่าวแล้วข้างต้น

บางครั้งไพร่และทาสไปบวชหรือหลบหนีไปอยู่วัดเป็นจำนวนมาก ทำให้ทางการขาดแรงงานที่จำเป็น ทำให้ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มีการสอบไล่ธรรมพระที่ไปบวชแล้วประพฤติย่อหย่อนกันมากเพื่อไล่ออกไปใช้แรงงาน^{๓๕} มงซิเออร์ คอนซตันซ์ บันทีกเล่าว่า “...เขาเคยเห็นพระเจ้าแผ่นดิน (สมเด็จพระนารายณ์) ให้พระสงฆ์สักในวันเดียวตั้ง ๗๐๐ องค์ และให้ ลูกศิษย์ออกจากวัดตั้ง ๑๐,๐๐๐ คนก็มี”^{๓๖}

จากปัจจัยภายในดังกล่าวส่งผลให้ความสัมพันธ์ของพระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนานั้นทรงเข้าไปเข้มงวดพระสงฆ์มากขึ้นปัจจัยข้อนี้ทำให้เกิดความสัมพันธ์ทั้งด้านบวกและด้านลบ

^{๓๔} ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๒, เรื่องจดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ภาคที่ ๑ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงเพ็ชรพิไชย (ถนอม อมาตยกุล), (พระนคร: โรงพิมพ์พิพรรฒนาการ, ๒๔๖๗), หน้า ๒๗๐.

^{๓๕} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, “สังคมสมัยอยุธยา”, หนังสือประกอบการศึกษาวิชา “อารยธรรมตะวันออก”, (คณะศิลปศาสตร์: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์), หน้า ๒๓-๒๔.

^{๓๖} ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๒, หน้า ๒๗๑.

ด้านบวก คือ สมเด็จพระนารายณ์ทรงกระทำให้พระพุทธศาสนาเกิดความบริสุทธิ์ มุลาวยก็ได้แรงงานกลับมา

ด้านลบ คือ การที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงบังคับจับสึกพระสงฆ์เป็นจำนวนมากผ่านทาง การจับสอบธรรมพระสงฆ์ พระสงฆ์ไทยที่ถูกบังคับให้สึกถูกเกณฑ์ไปใช้แรงงานโยธา ในขณะที่พระสงฆ์มอญซึ่งมีจำนวนไม่น้อยกลับไม่ถูกบังคับให้สึกเลย^{๓๗} และมีหลักฐานปรากฏว่าพระสงฆ์ได้เข้าร่วมการก่อกบฏในสมัยของพระองค์ การกบฏครั้งนั้นถูกปราบปรามอย่างรุนแรง มีหลักฐานบันทึกของบาทหลวงฝรั่งเศสระบุว่าพระองค์โปรดให้ปิดวัดในปี พ.ศ. ๒๒๒๐ และพระองค์เองก็ไม่ได้เสด็จไปวัดอีกเลยเป็นเวลานาน^{๓๘} ซึ่งเกิดเป็นความสัมพันธ์ที่มีความหวาดระแวงซึ่งกันและกัน

๓.๒.๑.๔ การค้นพบรอยพระพุทธบาท

ในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ทำให้เกิดการสถาปนาวัดพระพุทธบาท ทรงถวายกัลปนาที่ดินและโยมสงฆ์ทรงให้สร้างพระอุโบสถ พระวิหาร ศาลาการเปรียญ กุฏิสงฆ์ และถนนจากท่าเรือไปยังพระพุทธบาท และเมื่อสร้างเสร็จก็โปรดให้พิธีฉลองและเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาทโดยพระองค์เองทุกปี จนกลายเป็นราชประเพณีและประเพณีของประชาชนทั่วไปปฏิบัติสืบต่อมา ซึ่งเป็นประเพณีที่พุทธศาสนิกชนจะเดินทางไปนมัสการรอยพระพุทธบาทกลางเดือน ๓ เป็นประจำทุกปี สำหรับราชสำนักประเพณีดังกล่าวถือเป็นโบราณราชประเพณีที่พระมหากษัตริย์ทรงถือปฏิบัติสืบต่อกันมาแทบทุกพระองค์ จึงกล่าวได้ว่าศรัทธาที่พุทธศาสนิกชนมีต่อพระพุทธบาทสระบุรีก่อให้เกิดปรากฏการณ์ทางสังคมวัฒนธรรมหลากหลายด้าน

คติการบูชารอยพระพุทธบาทในประเทศไทยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวถึงว่า “...คติการบูชารอยพระพุทธบาทในดินแดนของไทย แท้จริงแล้วรอยพระพุทธบาทอันเป็นที่มหาชนบูชาในประเทศนี้มีมาก่อนสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมแล้วเสียนานและมีอยู่หลายแห่ง”^{๓๙} ซึ่งก็สอดคล้องกับหลักฐานทางโบราณคดีที่ได้ค้นพบรอยพระพุทธบาทในวัฒนธรรมเก่าแก่ของไทยจำนวนมาก

ส่วนคติความเชื่อรอยพระพุทธบาทสมัยอยุธยายังคงสืบทอดคติการบูชารอยพระพุทธบาทที่จำลองมาจากเขาสุมณภูในลังกาทวีป เช่นเดียวกับอาณาจักรสุโขทัยดังปรากฏหลักฐานในจดหมาย

^{๓๗} “จดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชภาคที่ ๑”, ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๒, หน้า ๒๗๓.

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘.

^{๓๙} กรมศิลปากร, *ตำนานพระพุทธบาท อธิบายเรื่องพระบาท นิราศพระบาท และ, ลิลิตทศพร*, (พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๑๑), หน้า ๒๕.

เหตุสมัยอยุธยา ภาค ๑ กล่าวถึง สมัยอยุธยาตอนต้น ในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ได้มีการสร้างพระบาทคู่วัณ เมืองชัยนาท ว่า

“...ให้ดำเนินการสลักรอย พระบาททั้งคู่ของสมเด็จพระกวีสุวรรสุดสัมมาสัมพุทธเจ้าเพียบพร้อมด้วยบรมมงคล ๑๐๘ แฉไปเต็มจักรอันวิจิตรต่างๆ เป็นที่ชื่นชูใจยิ่งนัก เช่นเดียวกับรัตนบทเจดีย์ที่พระบรมไตรโลกนาถศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ปรากฏบนยอดเขาสุมนตกุฎอันประเสริฐ เป็นมงกุฎแก้วของลังกาทวีป...เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้แสวงคุณงามความดีในพระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้าผู้เป็นที่พึ่งของโลก ด้วยเหตุนี้ขอให้บรรดาผู้มีชีวิตจงประสบความสุขขอให้ผู้รักษาแผ่นดินปลูกเลี้ยงรักษาแผ่นดินจงทั่วถึงกันโดยคุณธรรมเทอญ...”^{๔๐}

ข้อความในจดหมายเหตุดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าการบูรณพระพุทธรูปได้สืบเนื่องมาจนถึงสมัยอยุธยาตอนต้น กล่าวคือยังมีการจำลองพระพุทธรูปจากเขาสุมนตกุฎแต่หลังจากการสร้างพระบาทศิลาคู่ที่เมืองชัยนาทแล้วก็ไม่พบหลักฐานเกี่ยวกับการสร้างและบูรณพระพุทธรูปที่ระบุว่าจำลองมาจากเขาสุมนตกุฎอีกจนกระทั่งมีการค้นพบรอยพระพุทธรูปที่เมืองสระบุรีในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ในสมัยอยุธยาตอนกลางรอยพระพุทธรูปดังกล่าวชื่อว่าเป็นแห่งเดียวกับรอยพระพุทธรูปแห่งเขาสุวรรณบรรพตหนึ่งในห้ารอยพระพุทธรูปอันแท้จริงที่เกิดจากการประทับของพระพุทธรูปโดยตรง

มูลเหตุแห่งการค้นพบรอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพตตามข้อความที่ปรากฏในอธิบายเรื่องพระบาท พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุภาพ^{๔๑} กล่าวว่าเมื่อคณะสงฆ์ไทยเดินทางมาจากกรุงศรีอยุธยาไปยังเกาะลังกาเพื่อบูรณพระพุทธรูปบนยอดเขาสุมนตกุฎเป็นเหตุให้พระสงฆ์ลังกาที่กว่าเหตุใดจึงไม่ไปสักการะรอยพระพุทธรูปบนยอดเขาสุวรรณบรรพตที่อยู่ในกรุงศรีอยุธยาเมื่อพระสงฆ์ไทยนำเรื่องขึ้นกราบทูลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมจึงมีรับสั่งให้ค้นหารอยพระพุทธรูปดังกล่าวที่วราชอาณาจักร

หลังจากค้นพบรอยพระพุทธรูปดังกล่าวแล้วในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทำให้พัฒนาการเรื่องคติความเชื่อพระพุทธรูปเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงจากเดิมเป็นลักษณะการเคารพบูชาในฐานะตัวแทนของพระพุทธเจ้า แต่เมื่ออยุธยาได้ครอบครองรอยพระพุทธรูปที่เชื่อว่าเป็นของจริง

^{๔๐} สำนักนายกรัฐมนตรี, **ประชุมจดหมายเหตุอยุธยา ภาค ๑**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๐), หน้า ๒๗.

^{๔๑} กรมศิลปากร, **ตำนานพระพุทธรูป. อธิบายเรื่องพระบาท นิราศพระบาท และ ลิลิตทศพร**, หน้า ๒๔.

เป็นเหตุให้พระพุทธรูปพระพุทธรูปเข้ามามีความสำคัญแทนที่รอยพระพุทธรูปจำลองจากเขาสุมณภูมิตันที่เห็นได้จากมีการจำลองพระพุทธรูปพระพุทธรูปไปประดิษฐานในที่ต่างๆ เช่น ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ได้มีการจำลองพระพุทธรูปพระพุทธรูปไปไว้ที่ วัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก การจำลองรอยพระพุทธรูปพระพุทธรูปไปประดิษฐานหัวเมืองฝ่ายเหนืออย่างพิษณุโลกนั้น นอกจากจะเป็นการแสดงให้เห็นความสำคัญของรอยพระพุทธรูปพระพุทธรูปเหนือว่ารอยพระพุทธรูปอื่นๆแล้ว ยังเป็นการแสดงบทบาททางการเมืองการปกครองของกรุงศรีอยุธยาอีกทางหนึ่งด้วย นันทนา ชุตินวงศ์ วิเคราะห์เหตุการณ์นี้ว่า “...คงจะเพื่อให้เป็นเครื่องหมายประกาศแสนยานุภาพทั้งการเมืองและทางธรรมเหนือหัวเมืองฝ่ายเหนือ”^{๔๒}

ยิ่งในสมัยอยุธยาตอนปลายรอยพระพุทธรูปพระพุทธรูป ทำให้อาณาจักรอยุธยาเป็นดินแดนที่มีความสำคัญทางพระพุทธศาสนาไปแพ้ศรีลังกา เพราะต่อมาพระพุทธศาสนาในศรีลังกาเกิดความเสื่อมลง อยุธยาก็ได้มีการแสดงบทบาทในฐานะดินแดนที่มีความมั่นคงทางพระพุทธศาสนา ด้วยการรับคำเชิญส่งคณะสงฆ์ไปฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในศรีลังกา ดังปรากฏ หลักฐานในจดหมายเหตุระยะทางพระอุปาลีไปลังกาทวีป กล่าวว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ มีรับสั่งให้ส่งพระอุปาลี พระอริยมุนี กับคณะสงฆ์ไทยและทูตานุทูต อัญเชิญพระมณฑป พระพุทธรูป หีบพระธรรม พระราชสาส์น และเครื่องมงคลบรรณการไปถวายพระเจ้ากิตติศรีราชสิงหะกษัตริย์ศรีลังกา^{๔๓} หนึ่งในเครื่องบรรณการเหล่านั้นมีภาพพระบรมรอยพระพุทธรูปพระพุทธรูปนั่นเอง^{๔๔}

๓.๒.๑.๕ กัลปนา

พระมหากษัตริย์ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถมักจะมีภารกิจที่สำคัญและแสดงถึงความป็น ธรรมราชา โดยหลักฐานกัลปนา คำว่า กัลปนา แปลว่า อุทิศให้ เจาะจงให้ หรือยกให้ เดิมหมายถึง ส่วนบุญที่ผู้ทำอุทิศให้แก่ผู้ตายโดยเชื่อว่าจะช่วยผู้ตายให้ประสบผลสำเร็จตามความปรารถนาของผู้อุทิศให้ เรียกว่า กัลปนากุศล หรือกัลปนาผล ต่อมาความหมายขยายกว้างออกไปกว่าเดิมคือหมายถึง ที่ดิน เรือกสวน ไร่นา สิ่งของ และคนที่ผู้เป็นเจ้าของหรือเจ้านายอุทิศให้แก่ศาสนาด้วย เช่น กัลปนาที่ หรือที่กัลปนา คือ ที่ดินที่ผู้เป็นเจ้าของอุทิศเฉพาะผลประโยชน์ให้แก่ศาสนาหรือเพื่อบำรุงศาสนสถาน แต่กรรมสิทธิ์ในที่ดินยังเป็นของเจ้าของที่ดินนั้นอยู่ กัลปนาสัตว์ หรือกัลปนาสิ่งของ คือ สัตว์หรือสิ่งของที่มีผู้ถวายแก่ศาสนา กัลปนาคน คือ คนที่ผู้เป็นเจ้าของ

^{๔๒} นันทนา ชุตินวงศ์, **รอยพระพุทธรูป: ศิลปะในเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์**, (กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ๒๕๓๓), หน้า ๓๗.

^{๔๓} สำนักนายกรัฐมนตรี, **ประชุมจดหมายเหตุอยุธยา ภาค ๑**, หน้า ๗๒.

^{๔๔} นันทนา ชุตินวงศ์, **รอยพระพุทธรูป: ศิลปะในเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์**, หน้า ๓๗.

ยกให้แก่ศาสนาเพื่อปรนนิบัติพระสงฆ์ หรือดูแลรักษาศาสนสถาน ซึ่งเรามักเรียกกันว่า ข้าพระโยมสงฆ์ คนที่กัลปนาเป็นข้าพระแล้วจะได้รับยกเว้นการเกณฑ์ไปรบและเรื่องอื่น ๆ เช่น การทำงานให้หลวง การเสียภาษีอากร^{๔๕}

ธิดา สาระยา ได้อธิบาย กัลปนา ว่าเป็นพัฒนาเป็นพฤติกรรมที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม ความเชื่อ กำหนดขอบเขตแห่งความเชื่อที่ศักดิ์สิทธิ์ แล้วอุทิศที่ดิน ผู้คน และทรัพย์สิน ให้แก่สิ่งที่เป็นตัวแทนของความศักดิ์สิทธิ์และศาสนา เช่น ศาสนสถาน วัด บรมธาตุ พระบาท เป็นต้น (ที่ดินข้าทาส และเงินทอง) ผู้นำหรือพระมหากษัตริย์มีวัตถุประสงค์เพื่อบุญกุศล และเป็นการสร้างความศักดิ์สิทธิ์ขึ้นพื้นฐานสำหรับสิทธิอันชอบธรรมของผู้นำชุมชนนั้นๆ^{๔๖}

การกัลปนาเป็นการแสดงถึงความเป็นธรรมราชาดังได้กล่าวมาแล้ว และในขณะเดียวกัน การการกัลปนาก่อให้เกิดผลตามมา คือคนในการควบคุมของฝ่ายสงฆ์มีจำนวนมากขึ้นทำให้ทางอาณาจักรขาดแคลนกำลังคนแต่ด้วยศรัทธาต่อพระพุทธศาสนา จึงการประกาศห้ามมิให้เจ้าเมืองเกณฑ์ข้าทาสวัดมาใช้งานหรือห้ามมีการซื้อขายข้าทาสวัด ปัญหาที่ตามมา คือเมื่อพระสงฆ์ได้รับกัลปนามากขึ้น ทำให้มีการบวชเป็นพระสงฆ์มากขึ้น ซึ่งมองอีกทางหนึ่งอาจจะก่อให้เกิดความหมายความไม่มั่นคงทางการเมืองจนกระทั่งถึงในสมัยสมเด็จพระนารายณ์จึงมีการออกกฎบังคับให้พระสงฆ์ต้องสอบธรรม พระสงฆ์องค์ใดสอบไม่ผ่านให้ลาสิกขาตังจะได้กล่าวต่อไป

การค้นพบรอยพระพุทธรูปและการกัลปนานั้นทำให้เห็นภาพความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์เป็นแบบภาวะพึ่งพากันต่างก็ได้รับประโยชน์ซึ่งกันและกัน กล่าวคือพระพุทธศาสนาได้รับการอุปถัมภ์เป็นอย่างมาก ชุมชนที่อยู่รอบๆ ได้ผลดีไปด้วย มีการพัฒนาทางคมนาคม มีเศรษฐกิจที่ดีขึ้น เนื่องจากมีการจัดงานนมัสการพระพุทธรูปเป็นประจำทุกปีและวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน ส่วนพระมหากษัตริย์ได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้มีบุญบารมีแสดงออกด้วยการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา และยิ่งการค้นพบพระพุทธรูปเป็นการแสดงให้เห็นถึงพระบารมีที่ยิ่งใหญ่ให้เป็นที่ยอมรับกันทั้งภายในอาณาจักรและอาณาจักรภายนอกที่นับถือพระพุทธศาสนา เป็นเครื่องหมายทางการเมืองที่แสดงถึงการมีแสนยานุภาพทางธรรมทางอำนาจบารมีที่เหนือกว่าหัวเมืองไหนๆ โดยให้สร้างรอยพระพุทธรูปจำลองไปประดิษฐานตามหัวเมืองต่างๆ

^{๔๕} สำนักงานราชบัณฑิตยสภา, **กัลปนา (๒ กรกฎาคม ๒๕๕๓)**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://www.royin.go.th> [๙ กันยายน ๒๕๖๐].

^{๔๖} ธิดา สาระยา, “กัลปนากับการขยายตัวของชุมชน”, **เมืองโบราณ**, ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๑๑ (ธันวาคม ๒๕๒๓ ถึงมีนาคม ๒๕๒๔): ๘๗-๘๘.

๓.๒.๒ ปัจจัยภายนอก

๓.๒.๒.๑ การเข้ามาของชาวต่างชาติ

ตลอด ๔๑๗ ปี ออยุธยาเป็นศูนย์กลางอำนาจมีความสัมพันธ์ทางการค้า เป็นศูนย์กลางการค้าในระดับนานาชาติ ^{๔๗} เช่น จีน ญี่ปุ่น อินเดีย เปอร์เซีย รวมทั้งชาติตะวันตก เช่น โปรตุเกส สเปน ฮอลันดา อังกฤษ และฝรั่งเศส ซึ่งในช่วงเวลาหนึ่งเคยสามารถขยายอาณาเขตประเทศราชถึงรัฐฉานของพม่า อาณาจักรล้านนา มณฑลยูนนาน อาณาจักรล้านช้าง อาณาจักรขอม และคาบสมุทรมลายูในปัจจุบัน ^{๔๘} บางครั้งมีผู้เรียกกรุงศรีอยุธยาว่า "เวนิสแห่งตะวันออก" ^{๔๙} ทำให้มีชาวต่างชาติเดินเข้ามาในอยุธยาเป็นจำนวนมาก

กลุ่มชาวต่างชาติ นั้นไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานเข้ารับราชการ สามารถแบ่งชาวต่างชาติได้เป็น ๒ แบบ คือ แบบแรกแบ่งตามภูมิภาคที่เข้ามา และแบ่งตามวัตถุประสงค์ที่เข้ามาแบ่งตามภูมิภาคที่เข้ามาจะแบ่ง ๒ กลุ่มใหญ่

๑. กลุ่มที่เข้ามาเข้ามาติดต่อกับกรมท่าซ้าย พวกนี้จะมาทางทิศตะวันออกของสยาม ได้แก่พวก เขมร จาม เวียดนาม มลายู จีน และญี่ปุ่น เป็นต้น

๒. กลุ่มที่เข้ามาเข้ามาติดต่อกับกรมท่าขวา พวกนี้จะมาทางทิศตะวันตกของสยาม ได้แก่พวก อินเดีย อิหร่าน อาหรับ โปรตุเกส สเปน ฮอลันดา อังกฤษ ฝรั่งเศสและชาวยุโรปอื่นๆ ซึ่งชาติยุโรป เราจะเรียกว่า ชาติตะวันตก

แบ่งตามวัตถุประสงค์ที่เข้ามาจะได้ ๓ ประเภทใหญ่ๆ คือ

๑. กลุ่มที่เข้ามาทำการค้ามีทั้งที่มาแบบชั่วคราวและที่ตั้งรกรากอยู่อย่างถาวร

๒. กลุ่มที่ถูกกวาดต้อนเข้ามายามสงคราม หรืออพยพเข้ามาพึ่ง พระบรมโพธิสมภาร กลุ่มนี้ได้กลายเป็นชาวไทยในที่สุด

๓. กลุ่มที่เข้ามาเผยแผ่ศาสนา

วิถีชีวิตของชาวต่างชาติในสังคมอยุธยาอยู่ตามวัฒนธรรมของชนชาติและเป็นไปตามวัฒนธรรมของชนชาตินั้นๆ โดยสามารถตั้งถิ่นที่อยู่อาศัยได้อย่างเสรีในเขตที่จัดไว้ให้ มีอิสระในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา โดยเลือกตั้งหัวหน้าหรือนายขึ้นมาปกครองกันเอง

^{๔๗} ชนิตา ศักดิ์ศิริสัมพันธ์, **ทองเที่ยวไทย**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทสำนักพิมพ์หน้าต่างสู่โลกกว้าง จำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๕๓.

^{๔๘} Hooker, Virginia Matheson, **A Short History of Malaysia: Linking East and West** (St Leonards, New South Wales, Australia : Allen and Unwin, 2003), p. 72.

^{๔๙} Derick Garnier, **Ayutthaya: Venice of the East** (Thailand : River books 2004), p. 144.

ด้วยเหตุที่กรุงศรีอยุธยาเป็นอาณาจักรที่มีความเจริญรุ่งเรือง กลุ่มชาติพันธุ์กลุ่มอื่น ๆ ได้อพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร นอกจากกลุ่มประชาชนแล้วกลุ่มเชื้อพระวงศ์ที่เป็นเชลยสงคราม มีทั้งเชื้อพระวงศ์ลาว เชื้อพระวงศ์เชียงใหม่ เชื้อพระวงศ์พะโค และเชื้อพระวงศ์กัมพูชา^{๕๐} ตลอดจนถึงและชาวเอเชียที่เข้ามาเพื่อการค้าขาย ได้แก่ แยก ขอม ลาว พม่า มอญ จีน จาม ชวา ซึ่งมีการเรียกชนพื้นเมืองที่อาศัยปะปนกันโดยไม่จำแนกว่า ชาวสยาม^{๕๑} อาจน่าจะมาจากที่มีลักษณะรูปร่างคล้ายคลึงกัน ส่วนใหญ่ชาวมอญอพยพเข้ามาในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา, สมเด็จพระนเรศวร, สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง, สมเด็จพระนารายณ์ และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เนื่องจากถูกบีบบังคับจากการปกครองของพม่า จึงมีการลี้ภัยเข้ามาในกรุงศรีอยุธยาจำนวนมาก^{๕๒}โดยชาวมอญในกรุงศรีอยุธยาตั้งถิ่นฐานอยู่ริมแม่น้ำ เช่น บ้านขมิ้นริมวัดขุนแสน ตำบลบ้านหลังวัดนก ตำบลสามโคก และวัดท่าหอย^{๕๓}ชาวเขมรอพยพวัดค่างคาว^{๕๔} ชาวพม่าอยู่ข้างวัดมณฑลเจียร^{๕๕} ส่วนชาวญวนเรียกว่าหมู่บ้านโคกชินไชนา^{๕๖} ในสมัยของสมเด็จพระนารายณ์ที่ทรงยกทัพไปตีล้านนาในปี พ.ศ.๒๒๐๔ ได้เมืองลำปาง, ลำพูน, เชียงใหม่, เชียงแสน และได้กวาดต้อนชาวลาวมาจำนวนหนึ่ง^{๕๗}เป็นต้น โดยเหตุผลที่กวาดเข้ามา ก็เพื่อวัตถุประสงค์ทางด้านเศรษฐกิจและการทหาร^{๕๘}

นอกจากชุมชนชาวเอเชียที่อพยพและถูกกวาดต้อนมาแล้วก็ยังมีชุมชนของกลุ่มพ่อค้าและกลุ่มผู้เผยแพร่ศาสนาทั้งชาวเอเชียและชาวตะวันตก เช่น ชุมชนชาวฝรั่งเศสที่บ้านปลาเห็ด^{๕๙}ซึ่งภายหลังได้เปลี่ยนชื่อเป็นบ้านเซนต์โยเซฟ^{๖๐} หมู่บ้านญี่ปุ่นอยู่ริมแม่น้ำระหว่างหมู่บ้านชาวมอญและ

^{๕๐} บาทหลวงดาซาร์ต, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, **จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของบาทหลวงดาซาร์ต**, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๑๗), หน้า ๔๖.

^{๕๑} สุจิตต์ วงษ์เทศ, **กรุงเทพฯ มาจากไหน?**, (กรุงเทพมหานคร: ดรีม แคทเชอร์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๘๘.

^{๕๒} สุภรณ์ โอเจริญ, ชาวมอญในประเทศไทย:วิเคราะห์ฐานะและบทบาทในสังคมไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลางจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๙), หน้า ๕๐-๖๘.

^{๕๓} **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันทามาศ (เจิม)**, หน้า ๑๔๕.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๖.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖๓.

^{๕๖} **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๖ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, เล่ม ๙**, (พระนคร: ก้าวหน้า, ๒๕๐๗), หน้า ๑๕๐.

^{๕๗} สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ไทยรบพม่า**, (พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๑๔), หน้า ๒๓๕-๒๓๗.

^{๕๘} บังอร ปิยะพันธุ์, **ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๑), หน้า ๑๑.

^{๕๙} **บันทึกรายวันของ เซอร์ จอห์น เบาริง และสนธิสัญญาเบาริง**, แปลโดย นันทนา ตันติเวสส์, (นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๕๖), หน้า ๗๓.

^{๖๐} พลัปลึง มูลศิลป์, **ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศสสมัยกรุงศรีอยุธยา**, (กรุงเทพมหานคร: บรรณกิจ, ๒๕๒๓), หน้า ๗๒.

โรงกลั่นสุราของชาวจีน ถัดไปเป็นชุมชนชาวฮอลันดา^{๖๑} ทางใต้ของชุมชนฮอลันดาเป็นชุมชนชาวอังกฤษ, มลายู และมอญจากพะโค^{๖๒} ชุมชนชาวโปรตุเกสตั้งอยู่ตรงข้ามชุมชนญี่ปุ่น^{๖๓} นอกจากนี้ก็ยังมีชุมชนของชาวอาหรับ เปอร์เซีย และกลังกั๋ว^{๖๔} และชุมชนชาวจาม มีหลักแหล่งแถบคลองตะเคียนทางใต้ของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาเรียกว่า ปทาคูจาม^{๖๕}

อยุธยามีความหลากหลายเชื้อชาติซึ่งน่าจะเนื่องด้วยเหตุผลทางการค้าขาย การอพยพ และการเทครัวประชากรจากภูมิภาคอื่น แต่อยุธยาจึงมิได้มีปัญหาความขัดแย้งทางชาติพันธุ์ เนื่องจากประชากรทั้งในและรอบนอกอยุธยาก็แสดงออกว่ามีใจฝักใฝ่ และสวามิภักดิ์ต่ออยุธยาสูง^{๖๖} ชาวต่างชาติในอยุธยามีสิทธิเสรีภาพในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา เพอร์เนา เมน เดส ปินโต บันทึกการเดินทางระหว่างเข้ามาที่อยุธยาไว้ว่า มีการสร้างโบสถ์ สุเหร่า ศาลเจ้า และไม่กีดกันการเผยแพร่ศาสนา สามารถประกอบกิจกรรมทางศาสนาได้อย่างอิสระ พวกชาว พวกมากัสซาร์ สามารถผ่อนรำได้อย่างเต็มที่ แชร์แวนส และ ลา ลูแบร์ ก็กล่าวตรงกันว่า พวกที่นับถืออิสลามสามารถดำเนินการเทศนาและสวดมนต์ได้อย่างเสรี และสมเด็จพระนารายณ์ก็ยิ่งพระราชทานทรัพย์สนับสนุน^{๖๗} พระมหากษัตริย์ทรงเป็นศาสนูปถัมภกกับทุกศาสนา ให้ความช่วยเหลือและพระราชทานที่ตั้งศาสนาสถาน อนุเคราะห์หนักบวชรวมถึงผู้ที่นับถือศาสนาอื่นๆ ศาสนาต่างๆก็ส่งครูสอนศาสนาของตนเข้ามาดำเนินการเผยแพร่ศาสนาของตนนั่นเองการให้เสรีภาพทางศาสนาмаกไปนั้นส่งผลกระทบต่อจิตใจชาวพุทธเป็นอย่างมากจนกระทั่งพระสงฆ์ได้เสนอให้พระเพทราชาหาทางกำจัดศาสนาคริสต์และเร่งเปลี่ยนพระเจ้าแผ่นดินโดยเร็ว ทั้งนี้เพื่อความมั่นคงของพระพุทธศาสนาและหลุดพ้นจากการครอบงำโดยชาวต่างชาติและต่างศาสนา นโยบายกำจัดอิทธิพลชาวต่างชาติและศาสนาคริสต์ได้ปรากฏอย่างชัดเจนในสมัยสมเด็จพระเพทราชาไปจนถึงเสียกรุงครั้งที่ ๒

^{๖๑} บันทึกรายวันของ เซอร์ จอห์น เบาริง และสนธิสัญญาเบาริง, หน้า ๙๖.

^{๖๒} สุภัตรา ภูมิประภาส, นางอสุต:เมียลับผู้ทรงอิทธิพลแห่งการค้าเมืองสยาม, ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๓๐ ฉบับที่ (๑๑ กันยายน ๒๕๒๒): ๙๓.

^{๖๓} ไกรฤกษ์ นานา, ๕๐๐ปี สายสัมพันธ์สองแผ่นดินไทย-โปรตุเกส, (กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๕๓), หน้า ๑๒๖.

^{๖๔} ภาสกร วงศ์ดาวัน, ไพร์ ขุนนาง เจ้า แยังชิงบัลลังก์สมัยอยุธยา, (กรุงเทพมหานคร: ยิปซี, ๒๕๕๓), หน้า ๘๐.

^{๖๕} สุจิตต์ วงษ์เทศ, กรุงเทพฯ มาจากไหน?, หน้า ๑๙๐.

^{๖๖} Liberman (2003), "Strange Parallel Southeast Asia in Global Context c. 800 - 1830, Vol. 1": 313-314.

^{๖๗} วราพร ภู่งศ์พันธ์. "ความเป็นสังคมนานาชาติของพระนครศรีอยุธยาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ ถึง ค.ศ. ๑๗๖๗", วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๒), หน้า ๘๙-๙๐.

การเข้ามาของชาวต่างชาตินั้นทำให้ความสัมพันธ์ของพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์นั้น เป็นไปในการส่งเสริมพระราชบารมี เนื่องจากมีการแสดงให้เห็นคติเรื่อง “โพธิสมภาร” ตามความหมายในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ หมายถึง บุญบารมีของพระมหากษัตริย์ แต่คำ “โพธิสมภาร” นี้มีรากศัพท์ทางพระพุทธศาสนา “เพ็ญชมพู” อธิบายไว้ใน เรือนไทย.วิชาการ.คอม ว่า หากพิจารณาแยกออกเป็น ๒ คำจะได้ความมากกว่า โพธิ หมายถึง ความตรัสรู้ ส่วน สมภาร โดยทั่วไปเราจะนึกถึงพระที่เป็นเจ้าอาวาสวัด แต่โดยรากศัพท์ก็สามารถแยกออกมาได้เป็นอีก ๒ คำคือ สัม หมายถึง พร้อม และ ภาร เป็นคำเดียวกับ ภาระ หมายถึงสิ่งที่หนัก^{๖๘} ดังนั้น พระบรมโพธิสมภาร จึงแปลว่า “หน้าที่อันประเสริฐและยิ่งใหญ่ที่จะแบกสิ่งที่หนักเพื่อพร้อมสำหรับการตรัสรู้” ผู้ที่เตรียมพร้อมจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในทางพุทธศาสนา คือ พระโพธิสัตว์ ตรงตามคติโบราณว่า พระมหากษัตริย์ก็คือพระโพธิสัตว์นั่นเอง ต้องให้การช่วยเหลือ ค้ำครอง เป็นที่พึ่งกับผู้ที่ตกทุกข์ได้ยาก เช่น ผู้หนีภัยสงครามมา เป็นต้น

ยังแสดงคติความเป็นจักรพรรดิราช เห็นได้จากบันทึกของชาวต่างชาติที่เข้ามาติดต่อทางการทูตหรือทางการค้าขายในสมัยอยุธยา ที่พระมหากษัตริย์อยุธยานั้นถือคติการยึดเอา ตนเองเป็นศูนย์กลาง ที่ผู้นำอาณาจักรต่างๆใกล้เคียงต้องเคลื่อนเข้ามา มาหวังพึ่งพระบรมโพธิสมภารด้วยการส่งเครื่องราชบรรณาการ เข้ามาถวายยังราชอาณาจักรที่สมมติขึ้นเป็นแหล่งรวมความรุ่งเรืองเหนือบ้านเมืองอื่นใด^{๖๙} แชร์แวนส อธิบายปรากฏการณ์การเข้ามาของชาวต่างชาติว่า “ประเทศใกล้เคียงนั้นเป็นเมืองออกของพระองค์...ที่ยอมรับพึ่งพระบรมโพธิสมภาร”^{๗๐} พระมหากษัตริย์ทรงยินดีและถือว่าเป็นพระเกียรติยศอันยิ่งใหญ่ ที่อาณาจักรของพระองค์มีชาวต่างชาติเข้ามามากมาย เพราะเป็นการเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร เป็นการเพิ่มบุญบารมีให้กับองค์พระมหากษัตริย์ อันเป็นอุดมคติอย่างหนึ่งของการเป็นพระจักรพรรดิ^{๗๑}

๓.๒.๒.๒ การทูตระหว่างประเทศ

ดังที่กล่าวมาแล้วในเรื่องการเข้ามาของชาวต่างชาติทั้งที่ อพยพเข้ามา ถูกเทครัวเข้า เป็นเอกราชเข้ามาค้าขายก็มี และยังมีกลุ่มหนึ่งที่มาโดยการทูต ความสัมพันธ์ทางการทูตเป็นเครื่องมือ

^{๖๘} เพ็ญชมพู, **ได้ร่มพระบรมโพธิสมภาร ?**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.reurnthai.com [๒๖ ตุลาคม ๒๕๖๐].

^{๖๙} สุเนตร ชุตินทรานนท์, “การเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ ความหมายเชิงสัญลักษณ์” เอกสารโครงการวิจัย “ยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: โอกาส ความขัดแย้ง และการเปลี่ยนแปลง”, (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย), หน้า ๑๒-๑๗.

^{๗๐} นิโคลัส เดอ แชร์แวนส, **ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม**, หน้า ๓๐๐.

อย่างดีให้พระมหากษัตริย์เปิดโอกาสให้ชาวต่างชาติได้เห็นความยิ่งใหญ่ของอาณาจักร เพื่อจะแสดงให้เห็นว่าอยุธยาเป็นศูนย์กลางทางการปกครอง และการค้าของภูมิภาค ซึ่งจะแสดงให้เห็นถึงพระเกียรติยศ บุญบารมี ดังในสมัยของสมเด็จพระนารายณ์ ลา ลูแบร์ ตั้งข้อสังเกตว่า

“...บรรดาพระราชินีในประเทศตะวันออกนั้น ย่อมทรงนิยามว่าเป็นพระเกียรติอันยิ่งใหญ่ในการที่ได้รับทูตานุทูตต่างประเทศ และทรงแต่งราชทูตของพระองค์เองส่งไปให้น้อยที่สุดเท่าที่จะทำได้ ทั้งนี้เป็นตามพระราชดำริของพระองค์เองว่าเป็นเครื่องหมายที่แสดงว่า ประเทศอื่นย่อมหวังพึ่งพระบรมโพธิสมภารและความสมบูรณ์พูนผลของพระองค์...และทรงหวังเหนี่ยวราชทูตต่างประเทศไว้ในราชสำนักของพระองค์ให้นานที่สุดเท่าที่จะทำได้ เพื่อยืดพระเกียรติยศที่พระองค์ได้รับให้เนิ่นนานออกไป”^{๗๑}

เป็นที่น่าสังเกตว่าหลังเสร็จสิ้นภารกิจถวายพระราชสาส์นทางการทูตแล้วพระมหากษัตริย์ก็มักจะให้พานำราชทูตเที่ยวดูความเจริญรุ่งเรืองของอาณาจักรด้วยการชมวังชมช่างเผือกชมวัดที่สำคัญต่างๆ เพื่อจะได้เห็นถึงความเป็นพระจักรพรรดิผู้ยิ่งใหญ่ในอาณาจักรต่างๆ^{๗๒}

การทูตระหว่างประเทศในสมัยอยุธยาที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาโดยตรงคงเป็นในสมัยพระเจ้าทรงธรรมได้ทรงส่งพระสงฆ์ไทยไปยังลังกาทวีป ซึ่งในกาลนั้นคณะสงฆ์ทูตพระสงฆ์ไทยได้รับความจากพระสงฆ์ลังกามีรอยพระพุทธบาทที่สำคัญในสยามที่มีตำนานเล่ากันว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงมาเหยียบไว้ ณ เขาสุวรรณบรรพต เมื่อกลับมาถึงอยุธยาแล้วก็ได้นำความมาทูลพระเจ้าทรงธรรม จึงได้โปรดให้ค้นหารอยพระพุทธบาทจนค้นพบรอยพระพุทธบาทที่สระบุรี^{๗๓} ตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้นและสมัยของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศได้มีการการส่งคณะสงฆ์ไปสืบทอดอายุพระพุทธศาสนาในศรีลังกา กล่าวคือ

ในปี พ.ศ. ๒๒๙๖ พระเจ้ากิตติสิริราชสิงห์ กษัตริย์ลังกา ทรงทราบกิตติศัพท์ว่าพระพุทธศาสนาในกรุงศรีอยุธยารุ่งเรืองมาก จึงได้ส่งราชทูตมาขอพระมหาเถระ และคณะสงฆ์ไปช่วยฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในลังกา ซึ่งเสื่อมโทรมลงไป เป็นการแสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองมั่นคงทางพระพุทธศาสนาในอาณาจักรอยุธยา และถือว่าเป็นเกียรติยศอย่างมากของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศที่ส่งสมณทูตไปสืบทอดศาสนาที่ลังกาและได้สถาปนาพระพุทธศาสนาลัทธิสยามวงศ์ในดินแดนลังกาทวีป ถือว่าเป็นการแสดงพระเกียรติยศในการเป็นธรรมราชาอย่างที่ไม่มียุทธมหากษัตริย์พระองค์ใดเทียบได้ในเวลานั้น ซึ่งมีศักราชช่วยเหลือฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในลังกาทวีปได้ ซึ่งครั้ง

^{๗๑} ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า ๔๙๖-๔๙๗.

^{๗๒} ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ ๒๕, หน้า ๓๕๙.

^{๗๓} พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๓๓๗.

หนึ่งเคยเป็นดินแดนที่พระพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์เจริญรุ่งเรืองและมีอิทธิพลต่อการนับถือพระพุทธศาสนาในอารยธรรมไทยมากที่สุด

เหตุการณ์การประดิษฐานพระพุทธศาสนาสยามวงศ์ในลังกาที่บันทึกไว้ในจดหมายเหตุการเดินทางไปประดิษฐานพระพุทธศาสนาของพระอุบาลี ซึ่งคำให้การของชาวกรุงเก่าได้กล่าวไว้ในปีมะเมียโทศก พ.ศ. ๒๒๙๓ พระเจ้าเกียรตศิรัราชสิงหะ มีรับสั่งให้สามเณรสรณังกรแต่งพระราชาสาสน์เป็นภาษามคธมาถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ๑ ฉบับ ถวายสมเด็จพระสังฆราชกรุงศรีอยุธยา ๑ ฉบับ ให้อัญเชิญพระราชาสาสน์แลเครื่องราชบรรณาการเข้ามากรุงศรีอยุธยา ปรากฏข้อความในพระราชาสาสน์ว่า

“ข้าพระองค์ผู้เป็นพระอนุชาผ่านพิภพสิงหนทวีป ขอโอนเศียรเกล้าถวายบังคม มายังพระเชษฐาธิราชพระเจ้ามหาธรรมราชาผู้ผ่านพิภพกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา ด้วยข้าพระองค์ได้ทราบพระกิตติคุณของพระเชษฐาธิราช ว่าทรงพระราชศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตนตยาธิคุณ แม้เพื่อเกื้อหนุนแก่สมณพราหมณ์จารย์ถ้วนหน้า บำรุงพระพุทธศาสนา เปนสาสนูปถัมภก โปรดให้ห่มสงฆ์เล่าเรียนพระไตรปิฎกเปนนิตยกาลแลคัดลอกจดงานแบบแผนพระไตรปิฎกไว้ พระคุณเหล่านี้เป็น เครื่องจูงใจข้าพระองค์ซึ่งอยู่ห่างจากต่างประเทศ ให้ส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวายบังคมชมพระบารมี อนึ่งข้าพระองค์ก็มีจิตยินดีเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา แต่ในลังกามีแบบแผนพระปริยัติธรรมขาดบกพร่องเคลื่อนคลาศ ทั้งภิกษุสงฆ์ที่เฉลียวฉลาดอาจจะรอบรู้ในพระไตรปิฎกก็ไม่มี ด้วยเหตุนี้ข้าพระองค์ขอพระบารมีพระเชษฐาธิราชเจ้า โปรดพระราชทานซึ่งภิกษุสงฆ์ที่รอบรู้ในพระปริยัติศาสนา เพื่อได้สั่งสอนชาวลังกาที่เลื่อมใส”^{๗๔}

จากหลักฐานคำให้การของชาวกรุงเก่าข้างต้น แสดงให้เห็นว่าลังกาที่เคยมีพระพุทธศาสนารุ่งเรืองบัดนี้ต้องเข้ามาบ่อน้อมต่อพระบรมโพธิสมภารของพระมหากษัตริย์ไทย นอกจากนี้ในหลักฐานร่วมสมัยอย่างจดหมายเหตุระยะทางของราชทูตลังกาที่เข้ามาขอพระสงฆ์สยามได้กล่าวถึงการจัดพระราชพิธีต้อนรับพระราชาสาสน์อย่างยิ่งใหญ่ พระเจ้าอยู่บรมโกศพยายามแสดงให้เห็นผ่านพิธีการว่าอยุธยาเป็นศูนย์กลางทางศาสนาของภูมิภาค เป็นที่ยอมรับของประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาด้วยกัน แม้แต่ลังกาแหล่งเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่สำคัญเป็นที่ยอมรับมาตั้งแต่มุสลิมก็ต้องเข้ามาขอพระศาสนาจากอยุธยาไปประดิษฐาน^{๗๕}

^{๗๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๘-๑๒๐.

^{๗๕} เอนก มากอนันต์, แนวคิดเรื่องคตินิจการพรตราชของชนชั้นนำไทย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๑๓๒-๒๓๙๔, หน้า

นอกจากนี้ยังมีการรับสั่งให้นำคณะทูตไปนมัสการวัดสำคัญต่างๆ เช่น วัดพุทไธสวรรย์ วัดไชยวัฒนาราม วัดมหาธาตุ พาไปนมัสการพระพุทธบาท พระพุทธไสยาสน์วัดป่าโมก ยังให้คณะทูตชมขบวนแห่ผ้ากฐินที่ยิ่งใหญ่ที่นำโดยช้างเผือกของพระมหากษัตริย์ ล้วนแล้วแต่เป็นการแสดงให้เห็นตัวแทนของบ้านเมืองอื่น ได้เห็นว่าพระมหากษัตริย์อยุธยาทรงครอบครองสิ่งศักดิ์สิทธิ์โดยไม่มีผู้ใดในราชอาณาจักรครอบครองได้ ซึ่งในคติพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นสมบัติศักดิ์สิทธิ์อย่างหนึ่งคู่บุญของพระจักรพรรดิราช การที่พระมหากษัตริย์อยุธยาโปรดให้ราชทูตไปชมวัดสำคัญต่างๆ ก็เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความยิ่งใหญ่ในฐานะศูนย์กลางของจักรวาลและศูนย์กลางทางพระพุทธศาสนาที่ล้วนมีสิ่งสำคัญในโลกพุทธศาสนามารวมกันอยู่ที่อาณาจักรอยุธยาและปกครองโดยพระจักรพรรดิอย่างพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

พระองค์ได้พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระอุปาลี และพระอริยมุณี พร้อมกับพระสงฆ์อีก ๑๒ รูป ไปกลับคณะทูตในปี พ.ศ. ๒๒๙๖ เพื่อเผยแพร่พระพุทธศาสนาในศรีลังกาตามคำร้องขอเท่ากับไปประดิษฐานพระพุทธศาสนาสยามวงศ์ในศรีลังกาที่เคยเป็นต้นแบบพระพุทธศาสนาลังกาวงศ์ในไทย

อาจกล่าวได้ว่าพระราชพิธีต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการออกกรีบแขกเมืองจากลังกา การพาเยี่ยมชมสถานที่หรือสิ่งสำคัญต่างๆ ในอยุธยา รวมทั้งพยายามจัดระเบียบความคิดความเชื่อให้กับลังกา เป็นการแสดงออกถึงความพยายามที่จะแสดงความเป็นผู้นำศูนย์กลางพระพุทธศาสนาของอยุธยา ซึ่งว่าการขอความช่วยเหลือทางศาสนาของลังกาที่เป็นอดีตศูนย์กลางพระพุทธศาสนา ทำให้เป็นเกียรติยศอย่างมากแต่พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศที่ได้รับการยกย่องมากพอสมควรในอาณาจักรพระพุทธศาสนาจากการที่ให้การอุปถัมภ์ ซึ่งกรณีดังกล่าวเป็นการแสดงถึงความพยายามที่จะเข้าถึงอุดมคติอย่างหนึ่งของการเป็นพระจักรพรรดิราชที่ไม่ต้องแสดงแสนยานุภาพทางกำลัง ด้วยการแสดงแสนยานุภาพทางธรรม โดยการเป็นพระราชาสงสุมุขผู้อุปถัมภ์ค้ำชูพระพุทธศาสนานั้นเอง

จากการเข้ามาของชาวตะวันตกและความสัมพันธ์ทางการทูตนั้น พบว่าได้มีการนำวัฒนธรรมและวิทยาการสมัยใหม่ๆ ในขณะนั้นของตะวันตกเข้ามาด้วย เช่น โปตุเกส ได้นำวัฒนธรรมการทำปืนไฟ การสร้างป้อมต่อต้านปืนไฟ ยุทธวิธีทางการทหาร การทำซัฟี่รักษาแผล การทำขนมฝอยทอง ขนมฝรั่ง เข้ามาเป็นต้น ฮอลันดา ได้นำสถาปัตยกรรมแบบฮอลันดาสร้าง เรียกว่า “ตึกวิลันดา” เพื่อใช้เป็นโบสถ์หรือวิหารขนาดเล็ก รวมทั้งเครื่องแก้ว กล้องยาสูบ เครื่องเพชรเครื่องพลอย แวนดา และกล้องส่องทางไกล เป็นต้น ส่วนฝรั่งเศส เข้ามาสมัยพระนารายณ์ เน้นเผยแพร่คริสต์ศาสนา มากกว่าการค้า ซึ่งคณะบาทหลวงได้นำความรู้ด้านการแพทย์ การทหาร ดาราศาสตร์การวางท่อประปา การสร้างหอดูดาวที่ลพบุรี การศึกษา และอื่น ๆ

โดยเฉพาะการศึกษา ในปี พ.ศ. ๒๒๐๘ สมเด็จพระนารายณ์พระราชทานที่ดินตามที่บาทหลวงทูลขอเพื่อสร้างโรงเรียนสอนศิลปวิทยาการแบบยุโรปที่บ้านปลาเห็ด^{๗๖} ทรงอนุญาตให้บาทหลวงฝรั่งเศสสอนศาสนาได้เสรี และอนุญาตให้สอนวิชาวิทยาศาสตร์ กฎหมาย บาทหลวงก็ได้ดำเนินงาน คือ ได้เรียนภาษาไทย โดยเฉพาะศัพท์ทางด้านศาสนา โดยแต่งคำถามคำตอบข้อศาสนา ดังปรากฏในบันทึกของ ลา ลูแบร์ มีข้อความเกี่ยวกับ พุทธประวัติ ชาดก ธรรม ศิล ให้แปลหนังสือสวดมนต์ของพวกเขารีดเป็นภาษาไทย แต่งหนังสืออธิบายถึงพระเจ้าผู้เป็นเจ้าของ ได้แต่งไวยากรณ์และพจนานุกรมไทยสามัญและภาษาบาลี^{๗๗} การจัดการศึกษาของฝรั่งเศสนั้นน่าจะเป็นตัวอย่างให้สมเด็จพระนารายณ์ทรงดำริในการจัดการศึกษาของไทยในสมัยนั้น ซึ่งการจัดการศึกษาเป็นปัจจัยที่สำคัญประการหนึ่งที่ผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระพุทธรศาสนา

๓.๒.๓ การศึกษา

การศึกษาของไทยในสมัยก่อนนั้นก็เกิดขึ้นในสถาบันพระพุทธรศาสนา มีวัดเป็นสถานศึกษา มีพระสงฆ์ผู้รู้หนังสือเป็นครูผู้สอน ดังเมื่อจะจัดการศึกษาก็ต้องทำให้พระมหากษัตริย์ต้องมีความสัมพันธ์กับพระพุทธรศาสนา สมเด็จพระนารายณ์ได้เข้าไปจัดการศึกษาของพระสงฆ์ กล่าวคือทรงโปรดให้คณะสงฆ์เอาจริงเอาจังกับการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์เป็นอย่างมาก มีการจัดการเรียนการสอนอย่างกวัดขัน พระสงฆ์ที่สอบความรู้ไม่ได้ตามเกณฑ์ต้องลาออกจากสมณะเพศ และจะถูกสึกเลิกให้สังกัดมูลนายต่อไป^{๗๘} นอกจากศึกษาคัมภีร์ทางพระพุทธรศาสนาแล้ว พระภิกษุสามเณรยังได้ศึกษาวิชาการทางโลกอื่นๆ อีก ดังข้อความที่ปรากฏในจดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ว่า “พระสงฆ์อันเป็นอาจารย์ในวัด สอนเป็นต้นว่าให้อ่าน ให้เขียนหนังสือ หัดคิดเลข และทำบัญชี...”^{๗๙} เพื่อนำมาประยุกต์ใช้ในการเข้าใจพระพุทธรศาสนา และประยุกต์ใช้ในการเผยแผ่พุทธธรรม ข้อความนี้แสดงให้เห็นว่า พระภิกษุสามเณรจะต้องมีความรู้ในวิชาการทางโลกที่สอนประชาชนอย่างแน่นอน โดยเฉพาะในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงให้การอุปถัมภ์ในการอุปสมบทแก่พระราชวงศ์และข้าราชการบริหารทรงกำหนดว่าผู้ใดไม่ได้บวชเรียนก็จะไม่มีโอกาสเข้ารับราชการยิ่งจะทำให้มีการบวชมากขึ้น พบว่าแท้จริงแล้วการบวชไม่ได้ทำให้เลื่อนชนชั้นทางสังคมได้แต่ศึกษาที่ได้รับในขณะที่บวชต่างหากที่เป็นส่งเสริมให้พระสงฆ์มีความรู้ความสามารถเมื่อลาสิกขาไปแล้วก็เอาความรู้ความสามารถ

^{๗๖} กรมศิลปากร, *ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๒ เล่มที่ ๑๘*, หน้า ๑๕๗-๑๖๑.

^{๗๗} กรมศิลปากร, *ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๗ เล่มที่ ๑๕*, หน้า ๒๔๕.

^{๗๘} สุมาลี สุวรรณแสง, “ระบบบริหารการศึกษาฝ่ายสงฆ์ในพระพุทธรศาสนาในประเทศไทย”, *วิทยานินพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๗), หน้า ๒๒.

^{๗๙} ลา ลูแบร์, *จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม*, หน้า ๑๘๔-๑๙๒.

นั้นๆไปสร้างโอกาสในการเลื่อนขั้นขึ้นขึ้นไปเป็นขุนนาง ในกรมอาลักษณ์ กรมธรรมการ กรมสังฆการี เป็นต้น ดูผลงานเกี่ยวกับด้านอักษรและงานเกี่ยวกับพระสงฆ์ เป็นหลัก

จะพบว่าการผลิตสื่อการเรียนรูของไทยจำนวนผ่านวรรณกรรม เมื่อพิจารณาจาก โครงสร้างทางสังคมเป็นระบบศักดินาที่อยู่กันเป็นครอบครัว หมู่บ้าน มีการสังกัดมูลนาย และมีวัดเป็น ศูนย์กลาง ทำให้การอบรมสั่งสอนของชาวอยุธยาในอดีตเป็นการสอนตามลำดับขั้นทางสังคม เช่น นายอบรมว่า พ่อแม่ปู่ย่าตายายสอนลูกหลาน หรือพระอุปัชฌาย์สอนพระภิกษุสามเณร การสอนนี้ อาศัยวิธีการต่าง ๆ ผ่านทางวรรณกรรมคำสอนที่เป็นมุขปาฐะ เช่น เพลงกล่อมเด็ก สุภาชิต และ วรรณกรรมคำสอน ตำรายา โหราศาสตร์ จริยศาสตร์ รวมถึงศิลาจารวัตร วินัยสิกขาบท และข้อพึง ปฏิบัติของพระภิกษุสามเณรวัยใหม่ คำสอนต่างๆยังแทรกอยู่ในรูปของกฎหมายอีกด้วย คำสั่งสอนนี้ มุ่งหวังเพื่อสอนด้านจริยธรรม วัฒนธรรมและประเพณีของบุคคลตามระดับขั้นและฐานะทางสังคม คือ ผู้ปกครอง ข้าราชการ ไพร่ ทาส และพระภิกษุสามเณร เป็นต้น^{๘๐}

เมื่อพิจารณาแนวทางการสอนแล้ว พบว่าได้เน้นการปฏิบัติตนให้เป็นคนดี มีศีลธรรม เพื่อ การอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขในสังคม โดยเริ่มจากตนเอง ครอบครัว และทำนุบำรุงพุทธศาสนาให้ รุ่งเรือง ดังนั้นวิถีชีวิตของคนในสมัยอยุธยาจึงอาศัยพระสงฆ์และวัดเป็นศูนย์รวมจิตใจ ในการชำระ จิตใจของคน ส่วนหนึ่งผ่านพระธรรมคำสอน โดยอาศัยวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคัมภีร์ปกรณ์ประเภทต่างๆ เล่าเรื่องราวทาง พระพุทธศาสนาเพื่อให้เกิดข้อคิด คติสอนใจ สำหรับเป็นแนวทางในการดำรงชีวิต คัมภีร์ดังกล่าวนี้เป็น ตำราในการอบรมสั่งสอนพระสงฆ์ สามเณร ส่วนพุทธศาสนิกชนทั่วไป พระสงฆ์จะนำเรื่องราวใน คัมภีร์มาเทศนาสั่งสอนในโอกาสต่างๆ ได้แก่ เรื่องเกี่ยวกับโลกและจักรวาล พุทธประวัติ ชาดก และ ความเชื่อเรื่องพระศรีอารยเมตไตรยซึ่งแทรกไว้ด้วยคติความเชื่อต่างๆ เช่น บุญบารมี กฎแห่งกรรม นรกสวรรค์ เป็นต้น

กรุงศรีอยุธยามีอายุยาวนานถึง ๔๑๗ ปีวรรณกรรมสมัยอยุธยาที่ถูกยกย่องและยังมีการ กล่าวถึงอยู่ในปัจจุบัน โดยการสร้างสรรค์จาก ๕ พระองค์ คือ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ สมเด็จพระ บรมไตรโลกนาถ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม สมเด็จพระนารายณ์ สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ สามารถแบ่ง ออกเป็น ๓ ยุค คือ

๑. ยุคต้น ตั้งแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ถึง สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม มีความรุ่งเรืองมาก ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

๒. ยุคกลาง ตั้งแต่สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ถึง สมเด็จพระพุทธเจ้าเสือมีความรุ่งเรือง มากในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ และ

^{๘๐} วรรณคดีสมัยอยุธยา, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://det603.wordpress.com> [๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑].

๓. ยุคปลาย ตั้งแต่พระเจ้าท้ายสระ ถึงสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ มีความรุ่งเรืองมากในสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นบ้านเมืองเจริญก้าวหน้าทั้งในด้านการปกครอง การทหาร ศาสนาและศิลปกรรมในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ งานวรรณคดีทางพระพุทธศาสนาปรากฏหลักฐานชัดเจนว่ามีการแต่งมหาชาติคำหลวงเมื่อ พ.ศ. ๒๐๒๕ ตรงกับสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ส่วนลิลิตยวนพ่ายแต่งขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ นอกจากนี้วรรณคดีสำคัญเรื่องอื่น ๆ ที่มีลักษณะการประพันธ์ด้วยถ้อยคำน่าเกิดสมัยร่วมหรือระยะเวลาใกล้เคียงกับมหาชาติคำหลวง และลิลิตยวนพ่าย เช่น ลิลิตพระลอ โคลงกำสรวล โคลงทวาทศมาสและโคลงหริภุญชัย ต่อมาหลังสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ บ้านเมืองไม่สงบสุขเนื่องจากการทำสงครามกับข้าศึกภายนอกและแตกสามัคคีกันภายในเป็นเหตุให้วรรณคดีว่างเว้นไปเป็นเวลาประมาณหนึ่งศตวรรษ วรรณคดีเรื่องแรกที่ปรากฏหลักฐานหลังสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ คือ กาพย์มหาชาติ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมพระราชนิพนธ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๐ ต่อจากนั้นบ้านเมืองมีเจริญรุ่งเรืองสืบมาจนสามารถเป็นรากฐานให้เกิดวรรณคดีได้อีกระยะเวลาหนึ่ง คือ รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

ลักษณะวรรณคดีในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นวรรณคดีสำคัญส่วนใหญ่มีเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาพิธีกรรมและพระมหากษัตริย์ มีเนื้อเรื่องคล้ายวรรณคดีสมัยสุโขทัยส่วนลักษณะการแต่งต่างกับวรรณคดีสมัยสุโขทัยเป็นอย่างมากวรรณคดีในสมัยนี้แต่งด้วยร้อยกรองทั้งสี่ คำประพันธ์ที่ใช้เกือบทุกชนิด คือ โคลง ร่าย กาพย์ และฉันท์ ขาดแต่กลอนส่วนใหญ่แต่งเป็นลิลิต คำบาลีสันสกฤตและเขมรเข้ามาปะปนในคำไทยมากขึ้น^{๕๑} สรุปรวมวรรณคดีที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นมีสองเล่ม คือมหาชาติคำหลวง และ กาพย์มหาชาติ^{๕๒}

มหาชาติคำหลวง วรรณคดีพุทธศาสนาสมัยอยุธยาในยุคแรกที่สำคัญและเก่าแก่ที่สุด คือ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถโปรดเกล้าฯ ให้คณะราชบัณฑิตช่วยกันแต่งเป็นแบบกลอนสวด เล่าเรื่องพระเวสสันดรชาดก ประกอบด้วยแบบคำประพันธ์หลายอย่างรวมกัน คือ โคลง ฉันท์ กาพย์ และร่าย มีจุดประสงค์แต่งไว้สำหรับสวด มิใช่สำหรับเทศน์^{๕๓}กาพย์มหาชาติ เป็นหนังสือเล่มที่สอง ที่แสดงพัฒนาการของมหาชาติคำหลวงเป็นร่ายยาวหรือเป็นกลอนเทศน์ ทำให้เข้าใจเรื่องได้รวดเร็ว พรรณนา

^{๕๑} วาทีน ศานดีสันติ, **วรรณกรรมสมัยอยุธยาตอนต้น**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://www.gotoknow.org/posts/439735> [๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑].

^{๕๒} กุหลาบ มลลิกามาศ, **ความรู้ทั่วไปทางวรรณคดีไทย**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๒), หน้า ๖๔-๖๕.

^{๕๓} ศักดิ์ศรี แยมันดดา, **วรรณคดีพุทธศาสนาภาษาไทย**, (กรุงเทพมหานคร: คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑๒๑.

ด้วยคำไทยเป็นส่วนมาก มีคำศัพท์บาลีและสันสกฤตเพียงเล็กน้อย ทำให้เข้าใจดีกว่ามหาชาติคำหลวง เป็นที่นิยมแพร่หลายในหมู่ประชาชนมากขึ้น^{๘๔}

ปรากฏว่าในสมัยสมเด็จพระนารายณ์จัดว่าเป็นยุคทองแห่งวรรณกรรม มีกวีจำนวนมาก เช่น พระโหราธิบดี พระมหาราชครู ศรีปราชญ์ ขุนเทพกวี พระศรีมโหสถ เป็นต้น และมีงานวรรณกรรมที่สำคัญหลายเล่ม โดยที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนามีดังต่อไปนี้

๑. โคลงสุภาสิต ผู้แต่ง สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้แก่และมีสาระสำคัญดังนี้

โคลงพาสอนน้อง พาสีพระยาวนรเจ้าเมืองขีตชินสอนสุครีพน้องชายถึงหลักการรับราชการ วัตถุประสงค์เพื่อเป็นธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับข้าราชการ

โคลงทศรถสอนพระราม ท้าวทศรถสอนพระรามถึงหลักการครองบ้านเมือง วัตถุประสงค์เพื่อเป็นการแสดงหลักในการปกครองบ้านเมือง

โคลงราชสวัสดิ์ ทรงนำหลักพระพุทธศาสนามาสั่งสอนข้าราชการหลายเรื่อง เช่น กิริยามารยาท การแต่งกายเข้าเฝ้า การไม่ยกยอกของหลวง ฯลฯ เป็นต้น วัตถุประสงค์เพื่อสอนข้าราชการ มีคุณค่าให้แบบอย่างการปฏิบัติตนของพระมหากษัตริย์และข้าราชการแสดงค่านิยมในการเคารพยกย่องพระมหากษัตริย์

๒. เสือโคคำฉันท ผู้แต่งพระมหาราชครู ได้เค้าเรื่องมาจากปัญญาสชาดก คำประพันธ์เป็นคำฉันท มีกาพย์ฉับและกาพย์สุรางคนางค์ปนอยู่ด้วย วัตถุประสงค์ เพื่อเป็นคติสอนใจ คุณค่าเป็นคำฉันทที่แต่งเป็นเรื่องยาวเป็นครั้งแรกให้คติสอนใจในเรื่องความกตัญญูและความซื่อสัตย์

๓. สมุทรโฆษคำฉันท ประวัตติและผู้แต่งผู้แต่งสามท่านต่างช่วงเวลาากัน คือ พระมหาราชครู สมเด็จพระนารายณ์ และ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ในสมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์สมุทรโฆษคำฉันท เป็นวรรณคดีที่ได้รับการยกย่องจาก วรรณคดีสโมสร ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ว่าเป็นเรื่องที่แต่งดีเป็นเยี่ยมในกระบวนคำฉันท มีเนื้อหาแบบนิยายไทยทั่วไป ที่มีความรักและการพลัดพรากกวีได้สอดแทรกขนบการแต่งเรื่องไว้อย่างสมบูรณ์ ขณะเดียวกัน นักประวัติศาสตร์ยังใช้วรรณคดีเล่มนี้สำหรับการอ้างอิงหลักฐานทางประวัติศาสตร์ด้านขนบธรรมเนียม และวัฒนธรรมด้วย เนื้อเรื่องดัดแปลงมาจากสมุทรโฆษชาดก ในปัญญาสชาดก กล่าวคือเป็นชาดกที่มีได้มีอยู่ในพระไตรปิฎกแต่เนื้อหาในเรื่องที่พระราชครูแต่งนั้น แตกต่างไปจากชาดกอยู่บ้าง ทว่าเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงแต่ง พระองค์ได้ดำเนินตามปัญญาสชาดกจนจบเรื่อง

๔. จินตามณี สมเด็จพระนารายณ์โปรดให้พระโหราธิบดี แต่งหนังสือเรียนภาษาไทยเพื่อไม่ให้เด็กไทยหันไปเรียนและไปนับถือศาสนาคริสต์เป็นร้อยแก้ว มีตัวอย่างคำประพันธ์ต่างๆ มีเนื้อหาครอบคลุมเรื่อง การใช้สระ พยัญชนะ วรรณยุกต์ การแจกถูก การผันอักษร อักษรศัพท์ อักษรเลข การสะกดการันต์ การแต่งคำประพันธ์ ชนิดต่างๆ และกลบท ปรากฏกลบท อยู่ ๖๐ ชนิด

^{๘๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๔.

และที่สำคัญอีกหลายเรื่องเช่น พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ อนิรุทธ์คำฉันท์ โคลงกำสรวล หรือ กำสรวลศรีปราชญ์ โคลงเบ็ดเตล็ดของศรีปราชญ์ โคลงอักษรสามหมู่ โคลงเฉลิมพระเกียรติพระนารายณ์ นิราศนครสวรรค์ กาพย์ห่อโคลง นิราศสี่ดา (ราชาพิลาป) คำฉันท์ดุขมิ้นสังเวท ก่อหม้อช้าง เป็นต้น

ส่วนวรรณคดีพุทธศาสนาสมัยอยุธยาตอนปลาย มีเหลือตกทอดมาเพียง ๕ เรื่อง คือ

๑. โคลงชะลอพระพุทธรูปไสยาสน์วัดป่าโมก แต่งขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ได้กล่าวยกย่องผู้ทำงานและสรรเสริญอำนาจศักดิ์สิทธิ์ มีคุณพระรัตนตรัยและสาวกบารมีเป็นต้น^{๘๕} ลักษณะคำประพันธ์เป็นโคลงสี่สุภาพ บันทึกรวบรวมเหตุการณ์และวิธีการที่สามารถชะลอพระพุทธรูปไสยาสน์เป็นบันทึกเรื่องราวการชะลอพระพุทธรูปไสยาสน์มายังสถานที่ใหม่แล้วได้ก่อสร้าง พระวิหาร อุโบสถ เจดีย์ กุฏิ ศาลาการเปรียญ จนครบ จบด้วยการอัญเชิญพระพุทธรูป ทำให้ทราบเรื่องราวเกี่ยวกับการปฏิสังขรณ์พระรูปสำคัญ นอกจากนั้นยังแสดงให้เห็นถึงความศรัทธาในพระพุทธรูปศาสนาอีกด้วย

๒. บุนนาคคำฉันท์ของพระนาค วัดท่าทรายให้ความรู้ทางด้านพระพุทธรูปบาทสระบุรี แห่งแรกและการก่อสร้างมณฑปพระพุทธรูปบาท ตลอดจนพระราชประเพณีสมโภชพระพุทธรูปบาท แต่งด้วยคำศัพท์ง่าย ๆ แต่มีความไพเราะ^{๘๖}

๓. นันทโบทันตสูตรคำหลวง เป็นผลงานของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ เป็นงานแต่งเลียนแบบมหาชาติคำหลวง โดยยกคำบาลีเป็นเบื้องต้น แล้วแปลเป็นไทยขยายความออกไปให้ยืดยาวขึ้นเพื่อความแจ่มในข้อความ เป็นลักษณะร้อยยาวหรือกลอนเทศน์ ตอนท้ายเป็นโคลงกระทู้ เป็นการกล่าวถึงพระพุทธรูปเจ้าโปรดให้พระโมคคัลลานะ เหาะขึ้นไปทรมาน พระยานันทโบทันตนาคราช จนกระทั่งต้องยอมแพ้แล้วพระพุทธรูปองค์ก็ทรงเทศน์สอนวรรณกรรมเรื่องนี้ เป็นการแสดงความศรัทธาในพระพุทธรูปศาสนา ภาษาที่ใช้เป็นคำศัพท์สูง เป็นภาษาบาลี สั้นสละกุด เขมรและมีการแปลคำภาษาที่ใช้นั้นไพเราะเข้าใจง่าย^{๘๗}

๔. พระมาลัย ลักษณะการแต่งใช้ร้อยสุภาพ บางตอนคล้ายกาพย์ยานี มีคาถาบาลีสั้นๆ แทรกอยู่หน้าบท ตอนท้ายเป็นโคลงสี่สุภาพแสดงความศรัทธาในพระพุทธรูปเจ้า เน้นสอนเชื่อในบาปบุญ คุณโทษ พรรณนาโวหารเกี่ยวกับนรก สวรรค์เป็นผลงานประเภทเดียวกับนันทโบทันตสูตรคำหลวง ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศ มีเนื้อหาเกี่ยวกับ พระมาลัยซึ่งเป็นพระอรหันต์ ลงไปนรก และขึ้นสวรรค์ และเรื่องพระศรีอริยมุตไตรย เป็นต้น

๕. กลบทสิริวิบุลยคติ ผู้แต่ง คือ หลวงศรีปริชาลักษณ์ แต่งเป็นกลอนกลบท รวม ๘๖ ชนิดความมุ่งหมายเพื่อเป็นอานิสงส์ให้สำเร็จอรหันต์เป็นการนำเรื่องราวในชาดกมาแต่งเป็นกลอน คือ

^{๘๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๐.

^{๘๖} เรื่องเดียวกันหน้า ๑๓๘.

^{๘๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๔.

สิริวิบุลยกิตติชาติก ชาตกในลำดับในลำดับที่ ๕ ในปัญญาสาตกซึ่งเป็นชาตกนอกระพระไตรปิฎก ซึ่งมีจำนวนทั้งหมด ๖๑ เรื่อง^{๘๘}

วรรณคดีพุทธศาสนาเหล่านี้ถูกใช้เผยแพร่พระพุทธานุภาพในหมู่ประชาชนอย่างมาก ผ่านการเทศน์การสอนของพระสงฆ์โดยเรื่องราวถูกสร้างเป็นสื่อสัญลักษณ์ประกอบการเทศนาการเล่าเรื่องเพื่อให้เรื่องราวนั้นปรากฏเป็นรูปธรรมก่อให้เกิดความเข้าใจลึกซึ้งมากขึ้น และเป็นการแทนความหมายที่สามารถรับรู้ และเข้าใจได้โดยง่าย

การเทศนาธรรมของพระสงฆ์ในสมัยอยุธยาเป็นลักษณะการอ่านคัมภีร์ให้ญาติโยมได้รับฟัง ตามโอกาสต่างๆ เช่น ในวันอุโบสถ วันสำคัญทางศาสนา และในการประกอบพิธีกรรมต่างๆ เช่น การบวช การตาย เป็นต้น เรื่องราวที่พระสงฆ์นำมาเทศนานั้น นอกจากจะเป็นเรื่องทางพุทธศาสนาโดยตรงแล้ว ยังประกอบด้วยคติความเชื่อของท้องถิ่นที่มีอยู่เดิมปะปนไปด้วย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับกาลเทศะและโอกาสของการประกอบพิธีกรรมนั้น

นอกจากคำสอนเรื่องอานิสงส์ที่พระสงฆ์นิยมเทศนาในโอกาสต่างๆแล้ว ยังมีเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับศาสนาและอิทธิปาฏิหาริย์ในวรรณกรรมประเภทตำนาน ที่เล่าถึงเรื่องราวประวัติความเป็นมาในอดีต ส่วนใหญ่เป็นเรื่องราวที่เหนือประสบการณ์ของคนทั่วไป จึงเกิดการสร้างพุทธสัญลักษณ์ขึ้น เพื่อให้เกิดการรับรู้และความเข้าใจจากนามธรรมให้เป็นรูปธรรม ผ่านการจินตนาการของช่างผู้สร้าง จัดเป็นงาน “พุทธศิลป์” ที่เกิดจากความศรัทธาและคุณธรรมตามคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนา ซึ่งเชื่อมโยงแบบแผนประเพณีราชสำนักลงมาสู่สังคมระดับล่างเป็นลำดับ^{๘๙} เป็นตัวแทนของความหมาย เรื่องราวทางพุทธศาสนาที่พระสงฆ์ได้ถ่ายทอด ซึ่งสามารถสื่อออกมาในลักษณะพุทธสัญลักษณ์ได้อย่างชัดเจน ในขณะเดียวกันก็เป็นที่เลื่อมใสศรัทธาและรองรับคติความเชื่อของคนในอดีต ได้แก่ งานจิตรกรรม งานประติมากรรม และงานสถาปัตยกรรม เล่าเรื่อง ภาพพุทธประวัติ ชาตก พระพุทธรูป ที่คัดเลือกมาจากตอนสำคัญ เน้นที่เกี่ยวกับการบำเพ็ญบุญมี สร้างเป็นพุทธสัญลักษณ์ในลักษณะต่างกัน เช่น พระพุทธรูปปางต่างๆ เมื่อพุทธศาสนิกชนได้พบเห็นก็สามารถระลึกถึงเรื่องราว ความหมายของพระธรรมคำสอนในตอนนั้นๆ ได้ โดยไม่ต้องมีการกล่าวซ้ำ^{๙๐} เช่นเดียวกับการสร้าง วัด เจดีย์ และรอยพระพุทธรูป สร้างขึ้นเพื่อเป็นสัญลักษณ์ในการระลึกถึงพระพุทธรูป เป็นสัญลักษณ์แห่งความเจริญรุ่งเรืองเรื่องทางพุทธศาสนาที่ประดิษฐานอยู่ในชุมชนแต่ละ

^{๘๘} วรรณคดีสมัยอยุธยา, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://det603.wordpress.com> [๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑].

^{๘๙} สันติ เล็กสุขุม, ศิลปะอยุธยา: งานช่างหลวงแห่งแผ่นดิน, (กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ๒๕๕๐).

^{๙๐} พิชรินทร์ สุขประมุข, วิเศษ เพชรประดับ และเมธินี จิระวัฒนา, รูปและสัญลักษณ์แห่งพระศากยพุทธ, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๓๒), หน้า ๕.

แห่ง เป็นสัญลักษณ์สำหรับการนมัสการ กราบไหว้บูชา ระลึกถึงพระพุทธเจ้าและยึดถือเป็นแนวทางในการดำรงชีวิต เป็นต้น

โดยสรุปพบว่างานวรรณคดีทางพระพุทธศาสนาในสมัยอยุธยาเริ่มจากการสืบทอดแบบมุขปาฐะจดจำคำสอนสืบทอดกันมาต่อมาพัฒนาเป็นระบบตัวหนังสือ มีการสังคายนาพระไตรปิฎกมีการแต่งคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา รวมไปถึงนำพุทธธรรมมาแต่งเป็นวรรณกรรม เป็นวรรณคดีสอดแทรกธรรมในการอบรมสั่งสอน โดยมีพระสงฆ์เป็นผู้ถ่ายทอดด้วยการเทศนาตามโอกาสต่างๆ และได้มีการสร้างสรรค์คำสอนทางพระพุทธศาสนาที่เป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรมเป็นพุทธสัญลักษณ์ผ่านงานพุทธศิลป์นอกเหนือจากความสวยงามทางด้านศิลปะก็เพื่อเน้นย้ำให้เกิดความเข้าใจทางพระพุทธศาสนา มากขึ้นด้วย

การศึกษานั้นมีส่วนสำคัญที่มีผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ ซึ่งหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาถูกทอดแทรกลงไว้ในการศึกษา จะทำให้พระมหากษัตริย์นั้นควบคุมสังคมได้ง่ายขึ้นเพราะธรรมส่วนใหญ่ที่สอดแทรกไว้นั้นจะสนับสนุนสถานะ ความชอบธรรมทางการเมืองของพระมหากษัตริย์ หรือให้ภาพของพระมหากษัตริย์คล้ายกับตัวละครเอกที่อยู่ในหลักธรรมนั่นเอง

๓.๒.๔ เศรษฐกิจ

อยุธยานับได้ว่าเป็นราชธานีของไทยที่มีความต่อเนื่องยาวนานที่สุดกว่า ๔๑๗ ปี โดยเฉพาะในสมัยอยุธยาตอนปลาย เป็นสมัยที่การค้าเฟื่องฟูเป็นอย่างมาก การค้าภายในและการค้าต่างประเทศเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สร้างความมั่งคั่งให้รัฐ ทั้งพระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ และขุนนาง ได้รับกำไรสูงทั้งจากการผูกขาดการค้าระหว่างประเทศและมีรายได้จากภาษีที่เพิ่มขึ้น เนื่องจากเศรษฐกิจในอาณาจักรขยายตัว ทำให้พระพุทธศาสนาจึงสามารถออกเผยแผ่และเฟื่องฟูได้ กล่าว คือ พระมหากษัตริย์ทรงใช้ทรัพย์ที่ได้จากการเจริญรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจมา สร้างบูรณปฏิสังขรณ์พระอารามต่างๆ โดยจากคำบอกเล่าของ กีย่ ตาซาร์ด บทหลวงนิยายเยซุอิตจากฝรั่งเศส ที่เดินทางมาอยุธยาและได้ไปเยี่ยมวัดพระศรีสรรเพชญ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๐ เขาอุทานว่า “ไม่เห็นอะไรอย่างอื่นเลย นอกจากทอง...ตื่นตาตื่นใจอย่างเหลือแสนเมื่อเห็นรูปเคารพเพียงชิ้นเดียวที่ล้ำค่ายิ่งกว่าสินทรัพย์ในโบสถ์ทั้งหมดของยุโรป”^{๑๑}

วัดจัดเป็นสถานที่แสดงออกถึงความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจเป็นอย่างดี ดังที่เคยกล่าวมาแล้วว่า “สร้างวัดให้ลูกเล่น” ศรีศักร วัลลิโภดม วิเคราะห์ว่า หมายถึงขุนนางและเศรษฐีผู้มีทรัพย์สมัยก่อน

^{๑๑} คริส เบเกอร์ และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร, *ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๕๗), หน้า ๔๒.

ต้องสร้างวัดหรือปฏิสังขรณ์วัดไว้ประจำตระกูล ลูกหลานจะได้ทำบุญและที่วิ่งเล่น มิฉะนั้นคนจะถูกทำให้บ้านเมืองจึงเต็มไปด้วยวัด และวัดกลายเป็นศูนย์กลางทางสังคมและวัฒนธรรมของบ้านเมือง การสร้างวัดให้ลูกเล่นอีกด้านหนึ่งเป็นการแสดงออกของสามัญชนที่เป็นขุนนางใหญ่หรือเป็นผู้ตีเศรษฐกิจ มีทรัพย์มหาศาลแต่จะสร้างเรือนขานที่อยู่อาศัยใหญ่โตมโหฬารไม่ได้ เพราะเท่ากับทำเทียมวังพระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายมีโทษหนักถึงตัดหัว บรรดาผู้ตีเศรษฐกิจมีทรัพย์เหล่านี้เลยพากันสร้างวัดอวดกันวัดเลยมีมากทั้งสมัยอยุธยาและยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น^{๙๒}

เรื่องของเศรษฐกิจเป็นปัจจัยที่สำคัญที่ช่วยสร้างความสัมพันธ์แบบภาวะพึ่งพิงกันระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนาได้เป็นรูปธรรมอย่างมาก กล่าวคือ การที่พระมหากษัตริย์จะอุปถัมภ์พระพุทธศาสนานั้นจะต้องใช้ทุนทรัพย์จำนวนมากดังจะเห็นได้จากรายจ่ายพระราชทรัพย์ประจำปี รายจ่ายที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนานั้นเป็นอันดับ ๒ รองจากราชการศึก การกำหนดรายจ่ายที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนานั้นนั้น แบ่งเป็น^{๙๓}

๑. รายจ่ายที่เป็นนิคมภัตร ค่าภัตราหาร ข้าวสาร ต่างๆ เพื่อบำรุงพระสงฆ์ จัดเป็นงานด้านศาสนบุคคล

๒. รายจ่ายด้านการปฏิสังขรณ์วัดวาอารามทั้งในพระนครและนอกพระนคร จัดเป็นงานด้านศาสนวัตถุ

๓. รายจ่ายที่เป็นงานพระราชพิธีที่เกี่ยวกับศาสนา เช่น พระราชพิธีทอดพระกฐิน งานสมโภชพระอารามต่างๆ เป็นต้น จัดเป็นงานด้านศาสนพิธี

๔. รายจ่ายที่ส่งเสริมให้พระราชวงศ์ลดหลั่นกันลงไปตามลำดับชั้นยศนำทรัพย์ไปในการพระราชกุศลต่างๆ

เพราะเหตุนี้ในยามใดที่บ้านเมืองสงบสุขการค้าขายรุ่งเรืองก็จะส่งผลให้การพระศาสนารุ่งเรืองตามไปด้วย แต่ในขณะเดียวกันการขยายตัวทางการค้าก็มีผลทำให้ชั้นชนมูลนายกันแข่งขันช่วงชิงผลประโยชน์ ความมั่นคงทางเศรษฐกิจ ในภาวะความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจนี้ ระบบความรู้ และพุทธธรรมที่มีรากฐานทางความเชื่อจากศรัทธานำปัญญา ไม่สามารถจะทำให้คนมีความมั่นคงสำนึกในความละอายชั่วกลัวบาป ขาดหิริโอตตปละ และค่านิยมพฤติกรรมบุญโดยเฉพาะศีลธรรมพื้นฐาน มูลนายพากันใช้อำนาจหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์ในทางที่ผิด ดั่งข้อความว่า

^{๙๒} ศรีศักร วัลลิโภดม, **ศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา**, จัดพิมพ์ในวโรกาสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา จ. พระนครศรีอยุธยา วันที่ ๒๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๓๓, หน้า ๑๗-๓๑.

^{๙๓} “คำให้การกรุงเก่า” ใน**ประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยา รวม ๓ เรื่อง**, (กรุงเทพมหานคร: แสงดาว, ๒๕๕๓), หน้า ๒๑๒-๒๑๓.

“หลวงขุนหมื่นผู้รั้งกรมการ...เบียดเบียนอะนาประรากรข่มเหง ฉ้อประบัดเอาพัศดูเงินมาใช้ค่าสินบนแลเลี้ยงบุตรภรรยา มิได้กลัวแก่บาปละอายแก่บาป อนาประรากรไพร่พลเมืองจึงได้ความยากแค้นเดือดร้อน ไพร่ท้องหมู่และไพร่บ้านพลเมืองจึงร้องโรย”^{๙๔}

ส่วนพระสงฆ์บางคนอาศัยความรู้เรื่องจากเศรษฐกิจ ประกอบกับฐานะของพระสงฆ์เป็นเคารพบูชาของทุกคนชั้นในสังคม ใช้การบวชเข้ามาเป็นพระสงฆ์แสวงหาลาภสักการะเพื่อเลี้ยงปากเลี้ยงท้อง ดังปรากฏข้อความในหนังสือประดณธรรมที่แต่งขึ้นในสมัยปลายอยุธยา ได้เล่าสภาพของพระสงฆ์ในเวลานั้นว่า

“...บ้างบวชอยู่บ้าน...ทำการงาน...อนึ่งบวชปองวัตถุเงินทองของส่วยของสด ค่านาค่าสวน ด้านด้วยค่านับ ชิงกันเป็นเจ้าวัด...เป็นชีเป็นช่างเป็นชีลูกจ้าง...ชีทำน้ำตาล...ชีนาชีไร่...ชีจำนากิน...สารพัดทั่วแผ่นดิน หมอนวดหมอยา หมอกฤษ์หมอ ชตา ทำมาหากิน ค่าไต้ค่าเหนื่อ ตัดไม้ฟันเรือ...ทั้งสุรายาฝิ่น กินเล่นเครงๆบวชแล้วมอด เรียนเทศน์จับจด บมิเป็นเพลงฆ่าปรอททอดขาย ลวงราษฎรทั้งหลาย...ใช้ลูกพระตถาคต บวชเป็นขบถต่อพระศาสนา”^{๙๕}

ความเสื่อมถอยทางศีลธรรมดังกล่าวมีส่วนให้ทำอยุธยาต้องล่มสลายลง และทำให้พระมหากษัตริย์ในสมัยต่อมาต้องเข้าไปเข้มงวดขันพระธรรมวินัยของพระสงฆ์มากขึ้น อ้างเพื่อชำระพระพุทศาสนาให้บริสุทธิ์

๓.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทยสมัยอยุธยา

ในงานวิจัยนี้ผู้วิจัยมุ่งเน้นศึกษาพระมหากษัตริย์ที่มีต่อพัฒนาการของพระพุทศาสนาที่ทรงใช้แนวคิดจักรพรรดิราชแสดงออกในทางพระพุทศาสนาในกรุงศรีอยุธยาตอนปลายเท่านั้น จะได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของพระมหากษัตริย์อยุธยา กับพระพุทศาสนาเฉพาะองค์ที่มี

^{๙๔} พระราชกำหนดเกล้าที่ ๕๐, กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, หน้า ๑๔๘.

^{๙๕} ประดณธรรม, ประชุมสุภาชิตฉบับหอสมุดแห่งชาติ, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าวิทยา, ๒๕๐๘), หน้า ๕๐-๖๐

ความสัมพันธ์โดดเด่นจากพระราชกรณียกิจหรือสถานการณ์ทางพระพุทธศาสนาในช่วงสมัยของพระมหากษัตริย์พระองค์นั้นๆ ได้แก่

๑. สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๑๗๑)
๒. สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. ๒๑๗๓-๒๑๙๙)
๓. สมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๑๙๙-๒๒๓๑)
๔. สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. ๒๒๗๕-๒๓๐๑)

แต่มีใช้ว่าพระมหากษัตริย์ที่ไม่ได้ศึกษาจะไม่ได้มีความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนา เพราะพระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์ทรงเป็นพระพุทธรูปทรงเป็นผู้นำในการบำรุงส่งเสริมพระพุทธศาสนา ทรงอุปถัมภ์บำรุงคณะสงฆ์ และทรงสนับสนุนการศึกษาพระพุทธศาสนาแต่กิจการพระพุทธศาสนาจะโดดเด่นมากขึ้นอยู่กับสถานการณ์ของอาณาจักร กล่าวคือสถานการณ์ที่บ้านเมืองอยู่ในความสงบปราศจากการรุกรานจากอาณาจักรอื่นๆ หรือการก่อกบฏภายในอาณาจักร ซึ่งในช่วงเวลาที่บ้านเมืองสงบส่งผลให้พระพุทธศาสนามีความรุ่งเรืองได้รับการส่งเสริมทำนุบำรุงจากพระมหากษัตริย์ พระสงฆ์ได้มีการประยุกต์พุทธธรรมในการสั่งสอนประชาชน โดยเน้นหลักธรรมที่แตกต่างกันไปตามสถานการณ์ และความสามารถของพระมหากษัตริย์ในช่วงเวลานั้นๆ ด้วยดังต่อไปนี้

๓.๓.๑ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๑๗๑)

สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม พระนามเดิม คือ พระศรีศิลป์เป็นพระราชโอรสในสมเด็จพระเอกาทศรถกับพระสนมชาวบางปะอิน^{๙๖} บวชเป็นพระภิกษุอยู่ที่วัดระฆัง มีความรอบรู้ทางด้านพระไตรปิฎกมากร่วมกับจหมื่นศรีสรักษ์และบรรดาลูกศิษย์ของท่านได้ช่องสุ่มกันที่วัดพระศรีมหาธาตุ แล้วจึงบุกเข้าไปยังพระราชวังหลวงและจับพระศรีเสาวภาคย์นำไปสำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์ แล้วนิมนต์พระพิมลธรรมอนันตปริษาให้ลาสิกขาบท ขึ้นเสวยราชสมบัติแห่งกรุงศรีอยุธยา ในปี พ.ศ. ๒๑๕๔ ทรงพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม และทรงแต่งตั้งจหมื่นศรีสรักษ์เป็นพระมหาอุปราช^{๙๗}

เมื่อขึ้นครองราชย์ ก็โปรดบูรณะงานพระศาสนาเป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากบันทึกของชาวกรุงเก่าเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมความว่า“...พระองค์นั้นมิได้เป็นภาวะธุระในกรุง พระองค์

^{๙๖} นามานุกรมพระมหากษัตริย์ไทย, (กรุงเทพมหานคร: มุลินธิสมเด็จพะเทพรัตนราชสุดา, ๒๕๕๔), หน้า ๑๓๒-๑๓๕.

^{๙๗} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา, ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๒๙๑-๒๙๒, ฉบับปริชมิวเซียม, หน้า ๓๓๒-๓๓๓.

แสวงหาแต่ทางสวรรค์และนิพพาน พระองค์ชำนาญในการพระธรรมและคันถธุระ วิปัสณาธุระ ทั้งพระสูตรและพระปริมัตถ์ พระองค์ก็บอกหนังสือพระสงฆ์...”^{๙๘}

พระองค์ทรงมีความรู้แตกฉานในหลักธรรมต่างๆพระองค์ใช้เวลาส่วนหนึ่งในการเสด็จบอกบาปแก่พระภิกษุสามเณร ณ พระที่นั่งจอมทอง ๓ หลังทุกวัน

การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม มักจะมีภารกิจที่สำคัญและแสดงให้เห็นถึงความเป็น ธรรมราชา เช่น

๑. ทรงสร้างพระไตรปิฎกธรรมไว้นจนจบบริบูรณ์ นอกจากนี้ยังทรงจัดให้มีพนักงานผู้อ่านทำหน้าประจำที่พระวิหารในพระอารามหลวง เรียกพิธีนี้ว่า “สวดโถ้ววิหาร”^{๙๙}

๒. แต่งกาพย์มหาชาติ ถือว่ามีคุณค่าทางวรรณคดีและทางพุทธศาสนา สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมโปรดให้แต่งขึ้นนั้นปรับปรุงมาจากมหาชาติคำหลวง เป็นร้อยยาวหรือเป็นกลอนเทศน์ ทำให้เข้าใจเรื่องได้รวดเร็ว พรรณนาด้วยคำไทยเป็นส่วนมาก มีคำศัพท์บาลีและสันสกฤตเพียงเล็กน้อย ทำให้เข้าใจดีกว่ามหาชาติคำหลวง เป็นที่นิยมแพร่หลายในหมู่ประชาชนมากขึ้น^{๑๐๐}

๓. การค้นพบรอยพระพุทธรูป ในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ได้มีการค้นพบรอยพระพุทธรูปที่เมืองสระบุรีดังปรากฏความในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒ ว่า

“ศักราช ๙๖๘ ปีมะเมีย อัฐศก...เมืองสระบุรีบอกมาว่าพราณบุญพบรอยเท้าอันใหญ่เท่าไหล่เขาเห็นประหลาด สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตีพระทัยเสด็จด้วยพระที่นั่งเรือชัยพยุหบาตรา...พร้อมด้วยคเชนทเสนางคนิกรเป็นอันมาก พราณบุญเป็นมัคคุเทศก์นำลัดตัดดงไปเชิงเขา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสทอดพระเนตรเห็นแท้เป็นรอยพระบรมพุทธรูป...ทรงโสมนัสปรีดาปราโมทย์...”^{๑๐๑}

ความศรัทธาที่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงมีต่อพระพุทธรูปสระบุรีทำให้เกิดการสถาปนาวัดพระพุทธรูป ทรงถวายที่ดินและโยมสงฆ์ทรงให้สร้างพระอุโบสถ พระวิหาร ศาลา

^{๙๘} “คำให้การขุนหลวงหาวัด (ฉบับหลวง)”, ในประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยา รวม ๓ เรื่อง, (กรุงเทพมหานคร: แสงดาว, ๒๕๕๓), หน้า ๓๓๗.

^{๙๙} ดนัย ไชยโยธา, พระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนาในประวัติศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๕๐.

^{๑๐๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๔.

^{๑๐๑} กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๘ข), หน้า ๒.

การเปรียญ กุฎีสงฆ์ พระองค์ได้ทรงจัดทำพระตำราบรมราชูทิศเพื่ออธิบายถึงเหตุผลในการพระราชทาน กัลปนาพระพุทธรูปพระศรี มีดังนี้

“พวกข้าพระที่อยู่ในบริเวณพระพุทธรูปนั้น นอกจากจะเป็นข้าพระไถนา หลวง เอาขึ้นถวายพระสงฆ์ แล้ว ยังต้องเสียภาษีอากร ให้แก่วัดอีกด้วย อัตราของภาษีอากรวัดพระพุทธรูปมี ดังนี้ อากรค่านาเก็บโดยนับจำนวนวัวที่ใช้ได้ วัวคู่หนึ่งเก็บอากร ๑๐ สลึง ที่อ้อยไร่ละบาท อากรยางปีละ ๒ สลึง ตัดไม้เล็ก ๆ ขนาดแบกได้ด้วยพร้า อากรปีละ ๑ เฟื้อง อากรตัดเสาไม้ใหญ่ ปีละ ๒ สลึง พวกตัดหวาย ฉีกตอกลอกเชือกสารพัดการ ทั้งปวง ถ้าผู้ชายเสียอากรปีละ ๑ สลึง ผู้หญิงเสียอากรปีละเฟื้อง อากรตลาดร้านละ ๒ สลึง อากรหาบเร่หาบละเฟื้อง”^{๑๐๒}

ตามหลักฐานมีบันทึกไว้ว่า พวกข้าพระที่พระพุทธรูปพระศรีนั้นนับเฉพาะชายฉกรรจ์มีถึง ๖๐๐ ครว และจากหลักฐานในหนังสือครั้งกรุงเก่าว่าด้วยการพระราชทานที่กัลปนาที่ตรงกับในสมัยของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม มีการกล่าวถึง คณะลังกาชาติ เข้ามาถวายพระพรบวรพระราชกุศล ได้มีการกล่าวถึง หญิงชาย ๒๐๐ คนที่มีการผูกไว้ให้เป็นข้าพระศรีรัตนมหาชาติ นั้นหมายถึงข้าวัด แสดงว่าวัดเดียวมีมากถึง ๒๐๐ คนและถนนจากท่าเรือไปยังพระพุทธรูป และเมื่อสร้างเสร็จก็โปรดให้พิธีฉลองและเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรูปโดยพระองค์เองทุกปี จึงกล่าวได้ว่า ศรัทธาที่พุทธศาสนิกชนมีต่อพระพุทธรูปพระศรีก่อให้เกิดปรากฏการณ์ทางสังคมวัฒนธรรม หลากหลายด้าน แล้วกำหนดเป็นพระราชประเพณีเสด็จพยุหยาตราขึ้นไปนมัสการในการกลางเดือน ๓ เป็นประจำทุกปีมาจนตลอดสมัยอยุธยา

สรุปว่าฟื้นฟูพระพุทธศาสนาและราชกิจที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมนั้น ทำให้เกิดเป็นประเพณีที่สำคัญๆต่อมา ทำให้เกิดความรุ่งเรืองและความมั่นคงทางพระพุทธศาสนามากขึ้น และอาจน่าจะมีคามหมายโดยนัยว่าการที่พระองค์ขึ้นครองราชย์โดยอาศัยกำลังจากพระสงฆ์ตั้งนั้นเมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์แล้วพระราชกิจหนึ่งที่พระองค์ทรงพยายามที่จะทำคือการเข้าไปควบคุมสงฆ์ผ่านการเข้าไปสอนหนังสือพระสงฆ์ด้วยพระองค์เองถ้ามองในแง่ของผลสำเร็จนั้นแสดงว่าได้ผลเพราะตลอดรัชกาลของพระองค์ไม่มีปัญหาความรุนแรงภายในอาณาจักร

^{๑๐๒} คำให้การขุนโชน เรื่องพุทธพระบาท ในประชุมพงศาวดารภาค ๗, หน้า ๕๘.

๓.๓.๒ สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. ๒๑๗๓-๒๑๙๙)

การขึ้นครองราชย์ของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองนั้นถือว่าเป็นเรื่องใหม่ของประวัติศาสตร์อยุธยา เนื่องด้วยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองนั้นมิใช่เชื้อพระวงศ์หรือผู้สืบเชื้อสายมาจากราชวงศ์ เป็นเพียงสามัญชนธรรมดาที่รับราชการมีความดีความชอบเป็นเจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ และได้รับพระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคจำนวนมาก^{๑๐๓} กล่าวคือ นับตั้งแต่การสถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้นมาปัญหาที่สำคัญอย่างหนึ่งของระบบพระมหากษัตริย์ คือ ปัญหาการสืบราชสมบัติ คุณสมบัติเพียงประการเดียวของผู้ที่จะมีสิทธิ์ดำรงตำแหน่งพระมหากษัตริย์สืบราชสมบัติของอยุธยาได้ ก็คือการเป็นเชื้อพระวงศ์ ซึ่งการนับเป็นเชื้อพระองค์นี้นอกจากเป็นสายตรงของพระมหากษัตริย์แล้ว ยังรวมไปถึงเชื้อสายของฝ่ายมารดา และการแต่งงานกับเชื้อสายของฝ่ายราชวงศ์ บุคคลที่มาจากเชื้อสายนี้จึงจะนับว่ามีเชื้อสายของกษัตริย์นอกนี้ไม่นับ จากการจัดระเบียบการปกครองใหม่ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถที่ให้ยกเลิกระบบเมืองลูกหลวงทำให้อำนาจในการควบคุมกำลังพลในระบบไพร่ส่วนใหญ่ตกไปอยู่ในมือของกลุ่มขุนนาง ซึ่งการควบคุมกำลังพลจัดเป็นเป็นทั้งรากฐานอำนาจและเป้าหมายในการปกครองอยุธยา ทำให้เจ้านายผู้ปรารถนาราชสมบัติในสมัยนี้นั้นต้องรวบรวมอำนาจเองหรือไม่ก็ต้องได้รับการสนับสนุนจากขุนนางที่เป็นผู้ควบคุมไพร่รายใหญ่ๆให้ช่วยประกอบพิธีราชาภิเษกเพื่อส่งเสริมสิทธิธรรมและความมั่นคงของราชบัลลังก์ของตน^{๑๐๔}

การขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าปราสาททองเป็นสัญญาณที่แสดงให้เห็นว่าการต่อสู้ช่วงชิงอำนาจในราชบัลลังก์อยุธยาได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมที่เป็นการแย่งชิงกันเองในหมู่พระญาติวงศ์ เปลี่ยนมาเป็นขุนนางได้ก้าวเข้ามามีบทบาทประกันความมั่นคงให้กับสถาบันพระมหากษัตริย์ และในขณะเดียวกันขุนนางก็สามารถท้าทายอำนาจของพระมหากษัตริย์ได้ การแย่งชิงอำนาจทางการเมืองไม่ได้จำกัดอยู่ภายในกลุ่มผู้สืบเชื้อสายพระมหากษัตริย์อีกต่อไป ขุนนางได้เข้ามามีบทบาทอย่างเต็มที่ที่สามารถท้าทายอำนาจของพระราชวงศ์และพระมหากษัตริย์ได้ในการเลื่อนฐานะของตนเองขึ้นมาเป็นผู้นำสูงสุดปกครองกรุงศรีอยุธยา

การขึ้นครองราชย์ของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองนั้นถูกพัฒนามาจากระบบราชที่การส่งเสริมอำนาจให้ขุนนางจนสามารถยึดอำนาจพระมหากษัตริย์ได้ พระองค์ไม่มีสิทธิธรรมทางสายโลหิตหรือสิทธิธรรมแม้แต่ในราชวงศ์เก่าที่เคยมีอำนาจ ดังนั้นเพื่อความมั่นคงในราชบัลลังก์และให้เกิดการยอมรับจากเหล่าขุนนางราษฎรทั่วไปและเจ้าเมืองประเทศราชต่างๆ จะต้องมีการอ้างสิทธิธรรมขึ้นครองราชย์หรือการที่โคนล้มเชื้อสายของพระมหากษัตริย์ไม่ให้มีอำนาจจึงมีความจำเป็นต้องมี

^{๑๐๓} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา, ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๒๖๒

^{๑๐๔} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, (กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๓๙), หน้า ๑๓-

ชุดคำอธิบายเพื่ออธิบายการขึ้นสู่อำนาจครั้งนี้โดยเฉพาะในด้านการสร้างความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจจากชาติกำเนิดสามัญชน

แนวคิดทางพระพุทธศาสนากับการสร้างความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง พบว่าในรัชกาลของพระองค์จึงมีการนำคติจักรพรรดิราชมาปรับใช้ในรัชกาลนี้อย่างมาก เนื่องจากจักรพรรดิราชนั้นไม่จำเป็นต้องเป็นผู้ที่เกี่ยวข้องกับวงศ์กษัตริย์ เพราะถือว่าเป็นหนึ่งในผู้มีบุญตามความเชื่อของพระพุทธศาสนา ในไตรภูมิพระร่วงอธิบายถึงผู้มีบุญไว้ได้แก่บุคคลเช่นนี้ คือ “...พระพุทธเจ้าก็ดีแลพระปัจเจกโพธิเจ้าก็ดี แลพระอรรคสาวกเจ้าก็ดี แลพระอรหันตาศีนาสพเจ้าก็ดี แลพระโพธิสัตว์อันจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าก็ดี แลพระญาณจักรพรรดิราชก็ดีอันว่าผู้มีบุญทั้งหลายดั่งที่กล่าวมานี้ไซ้...”^{๑๐๕}

เท่ากับว่าลักษณะผู้มีบุญของจักรพรรดิราชจะมีความสำคัญน้อยที่สุดในบรรดาพระอริยบุคคลแต่ก็ถือว่าเป็นบุคคลธรรมดาทางโลกที่สำคัญมากต้องมีธรรมและบุญบารมีมากกว่าคนทั่วไป ดังนั้นการแย่งอำนาจจึงถือว่าเป็นสิ่งที่ชอบธรรมเนื่องจากการที่ผู้มีบุญที่ทรงธรรมจะเข้ามาปกครองแทนผู้ปกครองเดิมในฐานะที่มีธรรมะและบุญบารมีสูงกว่า

เมื่อแรกขึ้นครองราชย์ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงประกอบพระราชพิธีอินทราภิเษกอันเป็นพิธีอภิเษกยกฐานะพระเจ้าแผ่นดินให้เป็นผู้มีบุญบารมีและลิตธิศักดิ์อำนาจสามารถพิทักษ์แผ่นดินและปวงชนเสร็จแล้ว ทรงโปรดให้ทำพระราชพิธีลบศักราชเพื่อแสดงความเหนือกว่าทางบารมีในฐานะศูนย์อำนาจทางการปกครองในภูมิภาคโดยเฉพาะต่ออาณาจักรอังวะ^{๑๐๖}

พระราชพิธีลบศักราช แสดงออกถึงความเหนือกว่าทางธรรมในหมู่พระราชาทังปวงเนื่องจากมีความห่วงใยที่จะรักษาอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา เพราะถือว่าเป็นการต่ออายุพระพุทธศาสนาจากความเชื่อเรื่องคติ ปัญจอันตรธาน ที่ว่าศาสนาของพระสมณโคดมมีอายุเพียง ๕,๐๐๐ ปี พระมหากษัตริย์ผู้ที่เคยลบศักราชล้วนเป็นพระราชารู้ได้รับการยกย่องทั้งทางกำลังอำนาจหรือไม่ก็ทางธรรม หรือทั้ง ๒ ทาง การลบศักราชเป็นการการยอมรับใช้ศักราชที่มีพระมหากษัตริย์องค์ใดองค์หนึ่งทรงลบศักราชนั้นหมายถึงการยอมรับอำนาจ ยอมอยู่ในโลกใหม่เวลาใหม่ที่พระราชารู้ยิ่งใหญ่กว่าพระราชาทังมวลเป็นผู้กำหนดนั่นเอง

การกระทำของพระเจ้าปราสาททอง แสดงให้อาณาจักรอังวะเห็นว่าบัดนี้อาณาจักรอยุธยาของพระองค์ มีความเข้มแข็งมั่นคงพร้อมที่จะเป็นศูนย์กลางอำนาจ โดยมีพระองค์เป็นจักรพรรดิราช นอกจากพระราชพิธีลบศักราชแล้ว ในปีแรกของรัชกาล พระองค์ก็ให้ทรงสร้างวัดไชยวัฒนาราม ซึ่งมีลักษณะแบบแผนที่แตกต่างไปจากวัดอื่นๆในกรุงศรีอยุธยาที่สร้างมาตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ คือสร้างพระปราสาทเป็นพระสถูปประธาน มีเจดีย์ทำเป็นเมรุรายและเมรุทิศ

^{๑๐๕} ไตรภูมิพระร่วง ของพระญาณลิท, (กรุงเทพมหานคร: ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๐๔), หน้า ๙๓.

^{๑๐๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗.

จัดเป็นที่ศิลปะอยุธยาเริ่มแสดงลักษณะรูปแบบที่เป็นของตนเอง คือ เจดีย์ย่อมุมไม้สิบสอง เป็นการสร้างจำลองเขาพระสุเมรุซึ่งเป็นแกนกลางของจักรวาลที่ได้รับอิทธิพลมาจากปราสาทขอมพระพุทธรูปที่ประดิษฐานในเมรุทิศเป็นพระทรงเครื่องสร้างด้วยปูนปั้นมีขนาดใหญ่ดูสำคัญกว่าพระพุทธรูปปูนปั้นองค์อื่นๆที่มีขนาดเล็กหลายรอบอยู่ในพระระเบียงคต พระพุทธรูปทรงเครื่องเป็นประเพณีของมหายานซึ่งแสดงความเป็นจักรพรรดิราชปกครองโลกของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นการสร้างสรรค์ศิลปะสถาปัตยกรรมทางศาสนาที่ส่งเสริมการเป็นจักรพรรดิราชของพระองค์^{๑๐๗} แฝงไปด้วยความคิดที่จะเป็นราชาเหนือราชาทั้งหมด^{๑๐๘} นอกจากนี้ยังให้วัดชุมพลนิกายารามราชวรวิหาร สร้างพระปรางค์วัดมหาธาตุ ในช่วงพระราชพิธีลบล้างเคราะห์ได้โปรดให้บูรณปฏิสังขรณ์พระอารามกว่าร้อยแห่ง เช่น วัดหน้าพระเมรุ เป็นต้น และโปรดเสด็จบำเพ็ญพระราชกุศลในโอกาสต่าง ๆ เช่น สมโภชพระพุทธรูป เป็นต้น

จากการที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงรื้อฟื้นพระราชพิธีเกี่ยวกับจักรพรรดิราช และสร้างวัตถุเชิงสัญลักษณ์ที่แสดงถึงความเป็นศูนย์กลางอำนาจของอยุธยา โดยมีพระองค์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิปกครอง ทรงใช้จ่ายพระราชทรัพย์เป็นจำนวนมากในการบูรณะและสร้างวัด รวมถึงการประกอบพิธีกรรมใหญ่โตเป็นการสร้างบุญบารมีให้เป็นที่ปรากฏก็เพื่อแสดงถึงพระราชอำนาจของพระองค์ อย่างไรก็ตามการที่กล่าวว่าสมเด็จพระเจ้าปราสาททองไม่ทรงเน้นการปฏิบัติพระองค์เป็นธรรมราชา มุ่งแต่สร้างพระราชอำนาจให้กับตนเองผ่านทางกรณีศึกษาทางศาสนา ดูจะเป็นคำกล่าวที่ไม่จริงเสียมาก ดังที่กล่าวมาแล้วว่าสถานะของพระมหากษัตริย์ไทยไม่ว่าจะเป็น ธรรมราชาของพระพุทธศาสนา เทวราชาของศาสนาพราหมณ์ กับแนวคิดเจ้าจักรพรรดิราชเป็นคติที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้เด็ดขาด เนื่องจากสังคมไทยมีการผสมผสานคติความเชื่อต่างๆจนมีลักษณะเฉพาะตน

เพราะฉะนั้นเราจะไม่สามารถตอบคำถามได้เลยว่าการอุปถัมภ์ดูแลพระสงฆ์องค์เณร ด้วยการสร้างหรือการบูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอารามอย่างมากมายรวมไปถึงพระราชกิจเกี่ยวกับศาสนาในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองนั้นเกิดภายใต้ความคิดหรือความเชื่อแบบใด จะเป็นไปด้วยพระราชศรัทธาส่วนพระองค์ หรือจะเป็นการกระทำที่แสดงพระราชอำนาจแต่ฝ่ายเดียว ในบริบททางประวัติศาสตร์ของไทย พระพุทธศาสนาโดยเฉพาะสถาบันสงฆ์มีความสัมพันธ์กับการเมืองการปกครองของไทยเป็นปัจจัยอย่างหนึ่งที่เป็นฐานสนับสนุนให้กับราชบัลลังก์รวมไปถึงการแย่งชิงราชบัลลังก์ ดังนั้นการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาดูแลคณะสงฆ์โดยการดูแลซ่อมแซมปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม

^{๑๐๗} ปาริสุทธิ สาริกะวณิซ, “การศึกษาสถาปัตยกรรมวัดไชยวัฒนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา”, **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๖), หน้า ๓๐-๔๐.

^{๑๐๘} ศรีศักร วัลลิโภดม, “จากพระเจ้าอู่ทองถึงพระเจ้าปราสาททอง”, **เมืองโบราณ** ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๓ (๒๕๒๔): ๔๖.

การเอาใจสถาบันสงฆ์โดยเฉพาะองค์ที่เป็นที่นิยมศรัทธาของประชาชนมากมาย จัดว่าเป็นกลไกที่สำคัญรูปแบบหนึ่งในการควบคุมระบบไพร่ อีกทั้งทางหนึ่งนั่นเอง จึงเป็นหน้าที่อย่างหนึ่งที่พระมหากษัตริย์อยุธยาต้องปฏิบัติ

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่าในยุคสมัยของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองนั้น กิจการทางพระพุทธศาสนานั้นมิได้เด่นมากนักแต่จำเป็นต้องยกพระองค์ขึ้นมาสืบศึกษา ก็เนื่องมาจากแนวคิดทางพระพุทธศาสนาที่ถูกนำมาใช้สร้างความชอบธรรมการเมืองของพระองค์นั้น น่าจะเป็นจุดเริ่มต้นในการแสดงความชอบธรรมทางการเมืองของพระมหากษัตริย์ในยุคต่อๆมาที่มีผู้ใช้ผู้สืบเชื้อสายมาจากพระมหากษัตริย์หรือเป็นพระญาติวงศ์ โดยเฉพาะในสมัยกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ ตอนต้น แต่อาจจะใช้คติความเชื่ออื่นในพระพุทธศาสนาอย่างคติความเชื่อเรื่องพระโพธิสัตว์มาใช้อ้างสิทธิธรรมทางการเมืองดังจะได้มีการแสดงในบทต่อไป

๓.๓.๓. สมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๑๙๙-๒๒๓๑)

สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงขึ้นสู่อำนาจท่ามกลางความขัดแย้งและความหวาดระแวงในความมั่นคงของราชบัลลังก์ เมื่อพระองค์ช่วงชิงอำนาจและประกอบพิธีราชาภิเษกแล้ว มีการต่อต้านการวางแผนประทุษร้ายตลอดจนถึงกับการกบฏเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอยู่เสมอในรัชกาล นับตั้งแต่ขึ้นครองราชย์ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้ตั้งข้อสังเกตว่า พระองค์นั้นไม่ได้เป็นที่ชื่นชอบของประชาชนนัก แม้ว่าหลักฐานสมัยหลังจะเสนอภาพของพระองค์ในฐานะพระมหากษัตริย์ที่น่ายกย่อง ซึ่งน่าจะการชำระพงศาวดารในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ อันเป็นหลักฐานที่ถูกชำระขึ้นภายใต้เงื่อนไขทางการเมือง โดยการพยายามสร้างภาพทางศีลธรรมที่ไม่ดีต่อราชวงศ์บ้านพลูหลวง ยิ่งส่งผลให้ภาพสมเด็จพระนารายณ์เป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงสนพระทัยในพระพุทธศาสนาถือเอาปรากฏพระเกียรติทรงพระเดชบุญญาภาพอันยิ่งไปทั่วนานาประเทศทั้งปวงซึ่งเป็นที่ควรจะมีการศึกษาต่อไป ในงานวิจัยนี้จะเน้นศึกษาที่เกี่ยวกับสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับสมเด็จพระนารายณ์ตามหลักฐานที่มีปรากฏเป็นหลัก

ทรงดำเนินนโยบายพยายามลดอำนาจของขุนนางโดยให้การสนับสนุนขุนนางชำนาญการเพื่อคานอำนาจกับขุนนางฝ่ายปกครอง โดยเฉพาะความสัมพันธ์ของสมเด็จพระนารายณ์กับฝรั่งเศส ช่วงปลายรัชกาลได้ก่อให้เกิดวิกฤตการณ์ถึงความเชื่อมั่นต่อผู้ปกครองเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะการนับถือศาสนาของพระองค์ มีข่าวลือว่าพระองค์จะทรงเปลี่ยนศาสนาทำให้เกิดความหวาดระแวงในหมู่ชาวพุทธ ทรงให้ความสะดวกในการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ โดยการพระราชทานที่ดินวัดและแรงงานเพื่อสร้างโบสถ์ให้แก่บาทหลวงฝรั่งเศส^{๑๐๙} ในประเด็นนี้ เสถียร โพธิ์นันทะ เสนอว่า สมเด็จพระ

^{๑๐๙} นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์*, (กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๕๗), หน้า ๕๖.

นารายณ์นั้นทรงรอบรู้รัฐาภิบาลนโยบายและทรงเป็นนักรบ ได้ขยายอาณาเขตออกไปกว้างขวาง และเนื่องด้วย รัฐาภิบาลนโยบายอันชาญฉลาด ในหลวงจึงทรงอุ้มชูอุปการะพวกฝรั่ง ซึ่งเข้ามาเที่ยวค้าขายแผ่จักรวรรดิกันทางตะวันออกหลายชาติหลายภาษาด้วยกัน พระองค์ทรงมีเสนาฝรั่ง พวกบาทหลวงสอนศาสนาที่ได้รับราชอุปการะหลายอย่างหลายประการ^{๑๑๐} จนเกิดข่าวลือว่าพระองค์จะทรงเปลี่ยนศาสนา ดังปรากฏในบันทึกของบาทหลวงลาโนชาวฝรั่งเศส บันทึกว่า “เคยได้รับทราบจากมหาดเล็กพระนารายณ์โปรดไม้กางเขนที่บาทหลวงถวาย ได้แอบทรงบูชาไม้กางเขนเสมอ”^{๑๑๑} นอกจากนี้ความสัมพันธ์อันดีระหว่างพระนารายณ์กับฝรั่งเศสจนถึงกับปรากฏหลักฐานในบันทึกบาทหลวงฝรั่งเศสคนหนึ่งว่ามีพระราชดำริจะพระราชทานเมืองให้พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ “มีพระราชสาส์นพระราชประสงค์จะพระราชทานเมืองที่ดีเมืองหนึ่งให้ชื่อว่าเมืองหลุยส์มหาราช ให้เป็นที่อยู่ของอุปราชต่างพระองค์พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส”^{๑๑๒}

ประเด็นที่เกี่ยวกับสมเด็จพระนารายณ์นั้นมีแนวโน้มเข้ารีตศาสนาคริสต์ตามที่ราชทูตฝรั่งเศสพยายามชักจูงสมเด็จพระนารายณ์ให้เห็นว่า การนับถือพระพุทธศาสนาที่มีพระผู้เป็นเจ้าถือว่าเป็นความยิ่งใหญ่ เป็นเสมือนว่าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ก็ได้ทรงเป็นผู้ปล้ำภักดีศาสนาคริสต์อยู่แล้ว ถ้าสมเด็จพระนารายณ์ทรงเปลี่ยนไปนับถือศาสนาคริสต์ด้วย ก็จะแสดงความยิ่งใหญ่ของสมเด็จพระนารายณ์ด้วยนั้น รศ.ดร.ปรีดี พิศภูมิวิถิ ได้วิเคราะห์ว่าเป็นความฉลาดและพระปรีชาสามารถของสมเด็จพระนารายณ์ในการตอบแบบประนีประนอม เป็นการตอบแบบบัวไม่ให้ช้ำ น้ำไม่ให้ขุ่น คือไม่ได้ตอบว่าตัวเองจะเปลี่ยนไปนับถือศาสนาคริสต์ แต่ในขณะที่เดียวกันจะทรงใช้คำว่า มีความเป็นไปได้ที่จะทรงเปลี่ยนไปนับถือศาสนาคริสต์ หากว่าพระผู้เป็นเจ้าดลบันดาลให้ทรงเปลี่ยนพระทัย แต่อย่างไรก็ดี ก็จะมีพระราชทานสิทธิแก่บาทหลวงในการเผยแพร่ศาสนาอยู่แล้ว แสดงให้เห็นถึงพระอัจฉริยภาพของพระองค์ว่าพระองค์ไม่สามารถที่จะสละศาสนาที่มีมากกว่า ๒,๒๐๐ ปีได้ เพราะบรรพบุรุษท่านนับถือมาแล้ว อยู่ๆ จะมาเปลี่ยนไปเลยก็เปลี่ยนไม่ได้ แน่นนอนว่าท่านก็คงคิดอยู่แล้วว่าการเปลี่ยนศาสนาขึ้น ผลที่ตามมาจะส่งผลกระทบต่อสังคมค่อนข้างมาก มันอาจจะเกิดความไม่พอใจของคนในสังคม พระสงฆ์อาจจะลุกฮือขึ้นมาอีกก็ได้ เพราะฉะนั้นพระองค์จึงตอบแบบแบ่งรับแบ่งสู้ไป^{๑๑๓}

^{๑๑๐} เสถียร โพธิ์นันทะ, สมเด็จพระนารายณ์มหาราชตอบการเชิญเข้ารีต, **ธรรมจักร** ปีที่ ๘๒ ฉบับที่ ๑๐ กรกฎาคม ๒๕๔๑, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.dharma-gateway.com/ubasok/satien/ubasok-01.htm [๒๒ มกราคม ๒๕๖๑].

^{๑๑๑} “จดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชภาคที่ ๑”, **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๒**, (พระนคร: ก้าวหน้า, ๒๕๐๘), หน้า ๑๑๗-๑๑๘.

^{๑๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

^{๑๑๓} ปรีดี พิศภูมิวิถิ, **สมเด็จพระนารายณ์ชอบศาสนาคริสต์ แต่เปลี่ยนไม่ได้เพราะจะกระทบต่อสังคม**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.matichonacademy.com/content/culture/article_11621 [๒๒ มกราคม ๒๕๖๑].

แต่ก็ไม่สามารถทำให้กลุ่มพระสงฆ์ในสมัยนั้นที่เคยให้การสนับสนุนทางการเมืองกับพระองค์ ในการชิงราชสมบัติจากพระศรีสุธรรมราชา^{๑๑๔} กลับไม่สนับสนุนพระองค์เหมือนดังเคย อาจเนื่องมาจากนโยบายทางศาสนาของพระองค์ ที่ดูเหมือนจะให้การสนับสนุนกับต่างศาสนามากกว่าพระพุทธศาสนา

ทั้งข่าวลือ ทั้งเหตุการณ์ต่างๆที่กล่าวทำให้เกิดปัญหาความหวาดระแวงขึ้นอย่างมาก ระหว่างสมเด็จพระนารายณ์กับสถาบันสงฆ์ รวมไปถึงขุนนางฝ่ายปกครองและประชาชน ซึ่งโดยที่แท้แล้วน่าจะเกิดจากการดำเนินนโยบายทางการเมืองที่ล่อแหลมของพระองค์ที่ทรงเลือกสร้างความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจของอาณาจักรที่ต้องสร้างสัมพันธ์อย่างมากกับชาวต่างชาติ ต่างศาสนาด้วยการให้ความสะดวกสบาย จนอาจกล่าวได้ว่าให้เสรีภาพทางศาสนาต่อชาวต่างชาติ ดังที่ลา ลูแบร์ ได้บันทึกไว้ว่า

“...เซลิมได้กราบทูลขอตัวจากพระเจ้ากรุงเปอร์เซีย มาเพื่อถวายการศึกษา ศาสนาฆะหมัดแต่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม...พูดกันโดยทั่วไปแล้วพระราชานักการค้าเหล่านี้มักจะยกเอาเรื่องพระศาสนาขึ้นมาบังพระพักตร์ เพื่อพัฒนาการค้าของพระองค์ให้มากมุลพูนทวีขึ้นทั้งสิ้น”^{๑๑๕}

ซึ่งเรื่องของศาสนาเป็นความละเอียดอ่อนมากในสมัยนั้นทำให้ขุนนางจำนวนหนึ่งรวมทั้งสถาบันสงฆ์ไม่สบายใจ เกรงว่าพระองค์จะละทิ้งพระพุทธศาสนาไปเข้ารีต ซึ่งนำไปเป็นข้ออ้างในการโค่นล้มพระราชอำนาจของพระองค์

ถ้าใช้คดีเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิในการอธิบายนโยบายทางการเมืองของพระองค์ที่เกี่ยวกับพระศาสนา จากหลักฐานเรื่องทรงมีพระราชขุจฉถามพระสงฆ์ ว่าด้วยเรื่องเมืองแขก (ชาวตะวันตก และชาวมุสลิมที่เข้าติดต่อทางการค้า) ที่เข้ามาเป็นอันมากในปี พ.ศ. ๒๒๒๘ โดยได้เผด็จถามพระอาจารย์พระพรหมวัดปากน้ำประสพว่าเป็นเพราะเหตุใด พระอาจารย์พระพรหมมีวิสัยทัศน์ความสงสัยต่อสมเด็จพระนารายณ์ว่าเป็นเพราะ “...บุญสมภารพระเจ้ามากนัก แขกเมืองจึงเข้ามาดังนี้ และอายุนี้ได้สามพระยาแล้ว กูบ่ท่อนไดยินว่าแขกเมืองเข้ามาเป็นอันมาก ดังนี้ ด้วยเดชะโพธิสมภารพระเจ้าแล...”^{๑๑๖}

^{๑๑๔} เดอะ แบส, บันทึกความทรงจำของบาทหลวง เดอะ แบส เกี่ยวกับชีวิตและมรณกรรม ของ ก็องสตันซ์ ฟอลคอน, แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๕๐), หน้า ๘๙-๙๐.

^{๑๑๕} ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, หน้า ๔๙๘.

^{๑๑๖} ประชุมพระราชขุจฉา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๗), หน้า ๑๔.

จากพระราชปณิธานดังกล่าวจะเห็นได้ว่าสมเด็จพระนารายณ์ทรงมีความพยายามนำเรื่องคดีจักรพรรดิราชอธิบายให้พระสงฆ์เข้าใจนโยบายทางการเมืองของพระองค์ ว่าการที่ทรงให้ความอนุเคราะห์แก่ชาวต่างชาตินั้นเป็นหน้าที่ของผู้มีบุญบารมี การที่แขกเมืองเข้ามาจำนวนมากนั้นเป็นเพราะบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ถือว่าเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ซึ่งตรงกับความเชื่อเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิที่เป็นผู้ปกครองราชาทั้งจักรวาลอันเป็นคติความเชื่อของพระพุทธศาสนา แต่ถึงอย่างไรก็ยังไม่อาจเป็นที่เข้าใจโดยกว้างขวางในสถาบันสงฆ์ นโยบายการใช้คดีจักรพรรดิราชในการอธิบายนโยบายทางการเมืองของพระนารายณ์จึงไม่สำเร็จเพราะว่าจากนั้นอีก ๓ ปีต่อมาพระเพทราชา ร่วมกับขุนนางและพระสงฆ์ทำการยึดอำนาจจากพระองค์

ส่วนพระราชกรณียกิจที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาโดยตรงนั้นสมเด็จพระนารายณ์ได้ทรงสร้างบูรณะและปฏิสังขรณ์วัดจำนวนมากทั้งที่อยู่ธยาและลพบุรีมี ตัวอย่างเช่น

๑. ทรงให้บูรณะและปฏิสังขรณ์วัดพระศรีมหาธาตุ วัดยม วัดหลวงสุวรรณาราม วัดเสาชิงช้า วัดทองปุม เป็นต้น

๒. ส่งให้หล่อพระพุทธรูปหุ้มทองคำปางห้ามญาติ สูง ๔ ศอก ประดับตกแต่งอย่างงดงาม แล้วถวายพระนามว่า “พระบรมไตรโลกนาถ”

๓. ทรงศึกษาพระไตรปิฎกและมีพระราชปณิธานไถ่ปัญหาธรรมะกับพระเถระบ่อยๆเช่น พระพุทธโฆษาจารย์ วัดเดิม พระพิมลธรรม วัดระฆัง พระอาจารย์พรหม วัดปากน้ำประสบ และโปรดให้สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์แต่ง “ราโชวาทชาดก” เพื่อเทศน์โปรดพระองค์ด้วย

๕. ทรงให้จัดระบบการศึกษาของพระสงฆ์สามเณร สอบความรู้ เพื่อส่งเสริมความรู้ของพระภิกษุ และเพื่อป้องกันผู้หลบหนีการเกณฑ์แรงงาน หรือหลบหนีคดีอาญาต่างๆ โดยเอาพระศาสนาเป็นที่พึ่งถือว่าพระราชกรณียกิจทางศาสนาที่สำคัญมากงานหนึ่งเพราะเป็นต้นแบบการจัดการศึกษาของพระสงฆ์เรื่อยมา มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงในบางรัชสมัย และยังคงมีเค้ามูลแบบการศึกษาสงฆ์ในสมัยนั้นในปัจจุบันด้วย โดยที่รูปแบบการศึกษาของพระสงฆ์ในสมัยนั้นมีดังต่อไปนี้

๓.๓.๔ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. ๒๒๗๕-๒๓๐๑)

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ หรือ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ หรือ สมเด็จพระภูมินทรมหาราชาบรมโกศ ทางฝ่ายพม่าเรียกว่า พระมหาธรรมราชา มีพระนามเดิมว่า เจ้าฟ้าพร เป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าเสือ ทรงมีพระเชษฐา ได้แก่ เจ้าฟ้าเพชร (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ) พระองค์ได้รับการสถาปนาเป็นพระบัณฑูรน้อย (วังหลัง) ในรัชสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๘ และเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ

ทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ภายหลังการเสด็จสวรรคตของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ได้เกิดการสู้รบกันระหว่างพระองค์กับพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ คือ เจ้าฟ้าอภัย และเจ้าฟ้าปรเมศร์ อันเนื่องมาจากพระองค์ทรงดำรงพระอิสริยยศที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคลมีสิทธิที่จะขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อพระเชษฐาอย่างถูกต้อง แต่เมื่อพระเชษฐาใกล้สวรรคตกลับตัดสินพระทัยยกราชสมบัติแก่ เจ้าฟ้านเรนทร พระโอรสพระองค์ใหญ่ แต่เจ้าฟ้านเรนทรไม่เห็นด้วยขอด้วย จึงยกราชสมบัติให้แก่เจ้าฟ้าอภัย พระโอรสองค์รอง เป็นเหตุให้เกิดการต่อสู้แย่งชิงราชบัลลังก์จนกลายเป็นสงครามกลางเมือง กินระยะเวลาไม่ต่ำกว่า ๑ ปี

ภายหลังเหตุการณ์สงบแล้ว พระองค์จึงได้ขึ้นครองราชย์ และประหารชีวิตเจ้าฟ้าทั้ง ๒ พระองค์^{๑๓๗} จากนั้นจึงได้ทำนุบำรุงบ้านเมืองและพระศาสนา มีขุนนางคนสำคัญที่เติบโตในเวลาต่อมา ในรัชกาลของพระองค์หลายคน เช่น สมเด็จพระเจ้าตากสิน และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ในรัชสมัยของพระองค์พระพุทธรูปศาสนาเฟื่องฟูมาก พระองค์ทรงมีความเลื่อมใสศรัทธาและทำนุบำรุงพระพุทธรูปศาสนาเป็นอันมาก

จากพระราชประวัติของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศอาจมีความคล้ายกับชีวิตของพระเจ้าอโศกมหาราชของอินเดีย ตรงที่ว่าเกิดความสลดสังเวชใจกับการตายของผู้คนจำนวนมากเพียงเพื่อพระราชอำนาจของพระองค์เอง ทำให้พระเจ้าอโศกหันมานับถือพระพุทธรูปศาสนาและให้การสนับสนุนบำรุงฟื้นฟูเผยแผ่พระพุทธรูปศาสนาให้กระจายออกจากอินเดียไปตั้งมั่นในดินแดนอื่นๆ เช่นเดียวกันกว่าที่พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์ได้นั้นต้องมีกำลังพลล้มตายเป็นจำนวนมาก ทำให้หลังจากที่พระองค์ขึ้นครองราชย์แล้วทรงให้ความสำคัญยุทธกิจเกี่ยวกับพระพุทธรูปศาสนาเป็นอย่างมาก ทั้งการบูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่างๆ โดยเฉพาะยังการส่งสมณทูตไปสืบศาสนาที่ลังกาด้วยแล้วยิ่งทำให้เห็นถึงความเหมือนกรณีของพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นอย่างมาก คือเป็นการแสดงความป็นจักรพรรดิราชาอย่างหนึ่งนั่นเอง

เนื่องด้วยการที่จะบรรลุคติจักรพรรดิราชในมิใช่มีเพียงการทำสงครามสู้รบกันเท่านั้น แต่ยังแสดงออกถึงความเป็นพระราชาเหนือพระราชาทั้งปวงได้โดยการใช้ความคิดเรื่องพระมหากษัตริย์ผู้มีธรรม ก็ได้ ซึ่งน่าจะเป็นแนวคิดหลักในการปกครองสมัยของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ดังจะเห็นได้จากพระนามของพระองค์ ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ในคำให้การชาวกรุงเก่าหรือในเอกสารฝ่ายพม่า ระบุพระนามว่า พระมหาธรรมราชา และพระราชกรณียกิจด้านศาสนาของพระองค์ กิจการพระพุทธรูปศาสนาที่สำคัญในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศมีดังต่อไปนี้

๑. ให้บูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอารามทั้งในกรุงศรีอยุธยาและในบรรดาหัวเมืองต่าง ๆ ได้แก่ วัดพระศรีสรรเพชญ์ วัดป่าโมก วัดหันตรา วัดภูเขาทอง และวัดพระราม วัดกุฎีดาว โปรตเกล้า ฯ ให้

^{๑๓๗} “คำให้การขุนหลวงหาวัด (ฉบับหลวง)”, ในประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยา รวม ๓ เรื่อง, หน้า ๓๖๘.

ซ่อมเศียรพระประธานวัดมงคลปิตร ที่ชำรุดอยู่^{๑๑๘} ทรงสร้างพระนอนใหญ่ พระราชทานนามว่า พระนอนจักรศรี^{๑๑๙} การที่พระองค์ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาอย่างขนาดใหญ่และเป็นต้นแบบที่ชนชั้นนำของกรุงรัตนโกสินทร์อ้างอิงว่าเป็นยุคสมัยที่บ้านเมืองดีเลียนแบบ ทรงให้การอุปถัมภ์ในการอุปสมบทพระราชนัดดาและข้าราชการบริพารทรงกำหนดว่าผู้ใดไม่ได้บวชเรียนก็จะไม่มีโอกาสเข้ารับราชการ^{๑๒๐} และยังเสด็จไปสักการะพุทธสถานที่อยู่ไกลพระนครหลายแห่งทั้งพระพุทธรูปเสด็จขึ้นไปสมโภชพระชินราชชินสีห์ ณ เมืองพิษณุโลก ๓ วัน เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปสมโภชพระสารีริกธาตุ ณ เมืองสว่างบุรี ๓ วัน เป็นต้น

๒. การถ่ายทอดคำสอนทางพระพุทธศาสนาผ่านทางวรรณกรรม วรรณคดีพุทธศาสนา สมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศมีเหลือตกทอดมาเพียง ๕ เรื่อง คือ

๑. โคลงชะลอพระพุทธรูปไสยาสน์วัดป่าโมก
๒. บุกนโณวาทคำฉันท์
๓. นันทโศปน์นทสูตรคำหลวง
๔. พระมาลัย
๕. กลบทสิริวิบูลกิตติ

วรรณคดีพุทธศาสนาเหล่านี้ถูกใช้เผยแพร่พระพุทธศาสนาในหมู่ประชาชนอย่างมาก ผ่านการเทศน์การสอนของพระสงฆ์โดยเรื่องราวถูกสร้างเป็นสื่อสัญลักษณ์ประกอบการเทศนาการเล่าเรื่องเพื่อให้เรื่องราวนั้นปรากฏเป็นรูปธรรมก่อให้เกิดความเข้าใจลึกซึ้งมากขึ้น และเป็นการแทนความหมายที่สามารถรับรู้ และเข้าใจได้โดยง่ายการเทศนาธรรมของพระสงฆ์ในสมัยอยุธยาเป็นลักษณะการอ่านคัมภีร์ให้ญาติโยมได้รับฟัง ตามโอกาสต่างๆ เช่น ในวันอุโบสถ วันสำคัญทางศาสนา และในการประกอบพิธีกรรมต่างๆ เช่น การบวช การตาย เป็นต้น เรื่องราวที่พระสงฆ์นำมาเทศนานั้น นอกจากจะเป็นเรื่องทางพุทธศาสนาโดยตรงแล้ว ยังประกอบด้วยคติความเชื่อของท้องถิ่นที่มีอยู่เดิมปะปนไปด้วย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับกาลเทศะ และโอกาสของการประกอบพิธีกรรมนั้น

๓. การส่งคณะสงฆ์ไปสืบทอดอายุพระพุทธศาสนาในศรีลังกา ในปี พ.ศ. ๒๒๙๖ ซึ่งเสียมโทมลงไป เป็นการแสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองมั่นคงทางพระพุทธศาสนาในอาณาจักรอยุธยา และถือว่าเป็นเกียรติยศอย่างมากของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศที่ส่งสมณทูตไปสืบทอดศาสนาที่ลังกาและได้สถาปนาพระพุทธศาสนาลัทธิสยามวงศ์ในดินแดนลังกาทวีป ถือว่าเป็นการแสดงพระเกียรติยศในการเป็นธรรมราชาอย่างที่ไม่มียุทธมหากษัตริย์พระองค์ใดเทียบได้ในเวลานั้น ซึ่งมี

^{๑๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๐-๔๘๑.

^{๑๑๙} “คำให้การชาวกรุงเก่า”, ในประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยา รวม ๓ เรื่อง, หน้า ๑๒๑.

^{๑๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๖-๑๒๕.

ศักราชช่วยเหลือฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในลังกาทวีปได้ ซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นดินแดนที่พระพุทธศาสนา ลัทธิลัทธิทางศาสดาเจริญรุ่งเรืองและมีอิทธิพลต่อการนับถือพระพุทธศาสนาในอารยธรรมไทยมากที่สุด

ทำให้เป็นเกียรติยศอย่างมากแต่พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศที่ได้รับการยกย่องมากพอสมควร ในอาณาจักรพระพุทธศาสนาจากการที่ให้การอุปถัมภ์ ซึ่งกรณีดังกล่าวเป็นการแสดงถึงความพยายาม ที่จะเข้าถึงอุดมคติอย่างหนึ่งของการเป็นพระจักรพรรดิราชที่ไม่ต้องแสดงแสนยานุภาพทางกำลัง ด้วยการแสดงแสนยานุภาพทางธรรมโดยการเป็นพระราชาสถูปสูงสุดผู้อุปถัมภ์ค้ำชูพระพุทธศาสนานั้นเอง

สรุปได้ว่าในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ การปฏิสังขรณ์วัดต่างๆ การเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาทอย่างสม่ำเสมอ และทรงส่งคณะสงฆ์ไปฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในลังกาซึ่งเป็นการแสดงถึงพระเกียรติยศและสร้างเสริมพระราชอำนาจ พระบารมีได้เป็นอย่างดี การส่งคณะสงฆ์ไปสืบทอดพระพุทธศาสนาในลังกานั้นถือว่าเป็นโอกาสที่สำคัญมากที่ทำให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศสามารถแสดงพระราชอำนาจ พระบารมีว่าเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ของพระพุทธศาสนา^{๑๒๑}

๓.๔ การอบรมและขัดเกลาทางสังคม

ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ยังอธิบายในด้านที่ว่าพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือในการปกครองอาณาจักรของพระมหากษัตริย์ด้วย เพราะพระพุทธศาสนาเป็นส่วนหนึ่งของขนบธรรมเนียม ประเพณี และบรรทัดฐานของสังคมของไทย สมาชิกของสังคมจะต้องให้ความสำคัญกับขนบธรรมเนียม ประเพณี และที่สำคัญ คือ ต้องปฏิบัติตามประเพณี บรรทัดฐานของสังคม สมาชิกของสังคมจะเรียนรู้แบบแผนการประพฤติปฏิบัติและการมีความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ผ่านกระบวนการอบรมขัดเกลาทางสังคม (socialization Process) โดยมีตัวแทนที่จะช่วยในการอบรมขัดเกลาทางสังคมให้แก่บุคคล ได้แก่สมาชิกในสังคม เช่นครอบครัว เครือญาติ ผู้อาวุโส รวมไปถึงพระสงฆ์

การอบรมขัดเกลาทางสังคม หมายถึง การถ่ายทอดวัฒนธรรมของบุคคลตั้งแต่เกิดจนกระทั่งสามารถเรียนรู้ตลอดจนสามารถมีส่วนร่วมในสังคมได้เป็นการเพิ่มพูนความสามารถและการพัฒนาบุคคลให้เจริญงอกงาม^{๑๒๒} โดยมีการดำเนินการด้วยวิธีต่างๆเริ่มด้วยพลังกำลัง การกระทำที่บังคับให้เข้าแนวที่ต้องการด้วยถ้อยคำจาสั่งสอน แนะนำ หรือตำหนิ ด้วยตำรา ข้อเขียน คติธรรม

^{๑๒๑} โสพิศ หนูทอง, การเมืองไทยสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์**, (คณะอักษรศาสตร์: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๑๑๔-๑๑๘.

^{๑๒๒} จุมพล หนิมพานิช, “การอบรมขัดเกลาทางสังคมและการศึกษา”, **เอกสารการสอนชุดวิชาสังคม มนุษย์**, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๔), หน้า ๖.

หรือด้วยตัวบทกฎหมาย โดยการลงโทษการกระทำที่ฝ่าฝืนบรรทัดฐานและการให้รางวัลต่อการกระทำที่ถูกต้องเป็นแบบอย่างที่ดีตามบรรทัดฐาน^{๑๒๓}

พระพุทธศาสนามีส่วนในการสร้างจุดมุ่งหมายของการอบรมขัดเกลาทางสังคมดังต่อไปนี้

๑. ปลุกฝังให้บุคคลรู้จักระเบียบวินัยพื้นฐาน (Basic Discipline) เพราะถือว่าเป็นพื้นฐานสำคัญในการดำเนินกิจกรรมในสังคมและการอยู่ร่วมกันของกลุ่มเพื่อให้เกิดความสงบสุขของสังคม ปลุกฝังวินัยโดยทั่วไปทำให้บุคคลยอมทำตามระเบียบกฎเกณฑ์ที่สังคมกำหนด ถึงแม้ว่าจะมีความยากลำบากหรือต้องฝืนใจทำ^{๑๒๔} ได้แก่ เรื่องศีลธรรม และข้อห้ามต่างๆ เป็นต้น

๒. ปลุกฝังความมุ่งหวัง (Aspiration) ในบางครั้งระเบียบวินัยเป็นเรื่องยากลำบากในการปฏิบัติตามความมุ่งหวังจะเป็นตัวส่งเสริมให้บุคคลยอมรับและทำตามระเบียบวินัยได้ง่ายขึ้น เช่น การทำดีเพื่อไปสวรรค์ การสั่งสมบุญเพื่อจะให้ชาติหน้าดีขึ้น และการสั่งสมบุญเพื่อไปเกิดในยุคพระศรีอริยเมตไตรย เป็นต้น

๓. ปลุกฝังให้บุคคลรู้จักบทบาทของตนในสังคม (Social Roles) ในการมีความสัมพันธ์กับคนอื่นสมาชิกของสังคมจะต้องรู้บทบาทของตนว่าจะมีความสัมพันธ์กับคนอื่นอย่างไร โดยมุ่งเน้นสอนเรื่องความกตัญญูกตเวที การรู้จักให้ทานแก่ผู้อื่น การซื้อสัตย์การจงรักภักดีต่อผู้มีพระคุณ เป็นต้น

๔. มุ่งสอนให้บุคคลเกิดทักษะหรือความชำนาญ (Skills) ในสังคมอยุธยาการขัดเกลาทางสังคมโดยผ่านการศึกษาที่เป็นทางการเกิดขึ้นในวัดทั้งนี้เพื่อให้เกิดการเรียนรู้ทักษะความชำนาญในเรื่องนั้นๆ

ตัวแทนในการอบรมขัดเกลาทางสังคมที่สำคัญในสังคมอยุธยา

๑. ครอบครัวในบรรดาตัวแทนการอบรมขัดเกลาทางสังคมครอบครัวจัดได้ว่าเป็นตัวแทนที่มีความสำคัญมากที่สุดการที่ครอบครัวได้รับการยอมรับว่ามีความสำคัญดังกล่าว ก็เพราะว่าเด็กเมื่อแรกเกิดเกิดมาส่วนใหญ่มีชีวิตอยู่แต่ในครอบครัว มีโอกาสติดต่อกับผู้อื่นน้อย ฉะนั้นแบบแผนของการคิดการกระทำเด็กจะได้รับมาจากครอบครัว ดังที่เราจะเห็นภาพ พ่อแม่ ปู่ย่า ตายาย มักพาลูกหลานไปวัดเป็นครูคนแรกที่สอนคุณธรรมจริยธรรม เป็นตัวอย่างที่ดีให้การประพฤติปฏิบัติตามจารีตประเพณี นั้นเอง

๒. วัดเป็นสถานที่ถ่ายทอดความรู้ให้กับสมาชิกในสังคมนอกจากธรรมะแล้ว ก็ยังมีเรื่องของทัศนคติที่จำเป็นในการมีชีวิตอยู่ร่วมกับบุคคลอื่นในสังคม ซึ่งในยุคสมัยต่อมาๆ มาพัฒนาเป็นเป็นบทบาทของโรงเรียน

^{๑๒๓} พัทยา สายหู, **กลไกทางสังคม**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๙๙.

^{๑๒๔} ปราณี ฐิติวัฒนา, **สังคมวิทยา**, (กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๓), หน้า ๒๘-๒๙.

๓. พระสงฆ์ในฐานะผู้นำทางด้านจิตวิญญาณและเป็นบุคคลที่ได้รับการเคารพนับถือของทุกคนชั้นในสังคม จึงมีหน้าที่ในการถ่ายทอดพุทธธรรมให้กับสมาชิกในสังคมและเป็นที่พึ่งทางจิตใจของสมาชิกในสังคมอีกด้วย

การอบรมและขัดเกลาทางสังคมที่จะให้ผลได้ดีและเกิดความสงบสุขอย่างรวดเร็ว ก็คงต้องใช้รูปแบบการบังคับ ในรูปของกฎหมายซึ่งในสังคมไทยนั้นพื้นฐานของการบัญญัติกฎหมายส่วนหนึ่งมาจากแนวคิดในพระพุทธศาสนา โดยที่ความแตกต่างระหว่างศาสนากับกฎหมายมี ดังนี้

ศาสนา คือ กฎข้อบังคับที่ศาสดาของแต่ละศาสนากำหนดขึ้น เพื่อให้มนุษย์ที่นับถือหรือศรัทธาในศาสนานั้นมีความเชื่อถือและบังคับตนเองให้ประพฤติปฏิบัติแต่ในสิ่งที่ดีและให้ละเว้นไม่ปฏิบัติในสิ่งที่เป็นความชั่ว เช่น พระพุทธศาสนา มีศีล ๕ เบญจศีล เบญจธรรม กำกับควบคุมอยู่

กฎหมายกับศาสนามีความแตกต่างกัน คือ ในทางกฎหมายนั้น ถ้าผู้ใดฝ่าฝืนก็จะมีสภาพบังคับ (Sanction) เกิดขึ้นทันที เช่น ถ้าฆ่าคนตาย ก็จะถูกจำคุกตลอดชีวิต เป็นต้น ส่วนทางด้านศาสนานั้นไม่มีสภาพบังคับไว้แน่นอน แต่หากผู้ใดฝ่าฝืนข้อบังคับทางศาสนาก็จะถูกสังคมที่นับถือศาสนานั้นๆ รังเกียจไม่คบหาสมาคมด้วย

ศีลธรรม คือ ความรู้สึกนึกคิดของมนุษย์ว่าด้วยการกระทำอย่างไรเป็นการกระทำที่ชอบ การกระทำอย่างไรเป็นการกระทำไม่ชอบ และแม้ว่ากฎหมายจะกำหนดข้อบังคับอันเป็นการควบคุมความประพฤติของมนุษย์เช่นเดียวกับศีลธรรมก็ตามกฎหมายกับศีลธรรมก็ยังมีข้อแตกต่างกันบางประการ กล่าวคือ กฎหมายเป็นข้อบังคับที่กำหนดพฤติกรรมภายนอกของมนุษย์ ซึ่งหากเขาคิดร้ายอยู่ในใจกฎหมายก็ยังไม่เข้ามาเกี่ยวข้อง แต่ศีลธรรมเป็นเรื่องความรู้สึกภายในใจของมนุษย์ ฉะนั้นแม้คิดไม่ชอบในใจก็ย่อมผิดศีลธรรมแล้ว

ศีลธรรมมีความมุ่งหมายสูงกว่ากฎหมาย เพราะศีลธรรมมุ่งหมายให้มนุษย์พร้อมบริบูรณ์ไปด้วยความดีทั้งร่างกายและจิตใจ แต่กฎหมายมุ่งเพียงดำรงไว้ซึ่งความเป็นระเบียบเรียบร้อยของสังคม ซึ่งเป็นผลจากทางร่างกาย กฎหมายนั้น ฝ่าฝืนจะต้องได้รับผลร้ายโดยรัฐเป็นผู้กำหนดสภาพบังคับ แต่การฝ่าฝืนศีลธรรม ย่อมมีผลสภาพบังคับเป็นลักษณะการกระทบกระเทือนจิตใจของผู้ฝ่าฝืนซึ่งจะมีมากหรือน้อยแล้วแต่ความรู้สึกผิดชอบในบุคคล

ถ้าจะศึกษาเกี่ยวกับเรื่องกฎหมายในสมัยอยุธยาจะมีหลักฐานน้อยมากส่วนใหญ่จะศึกษาเทียบเคียงกฎหมายตราสามดวงในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นแบบ เพราะกฎหมายที่ใช้กันอยู่ในระยะแรกของกรุงรัตนโกสินทร์นั้นก็คือกฎหมายที่ใช้อยู่เมื่อครั้ง กรุงศรีอยุธยา โดยอาศัยความจำเป็นและการคัดลอกมาตามเอกสารที่หลงเหลือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ชำระกฎหมายเก่า ที่มีมาแต่ครั้งโบราณ แล้วรวบรวมเป็นประมวลกฎหมายขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๗ โปรดให้เรียกว่า “กฎหมายตราสามดวง” สรุปสาระสำคัญได้ดังนี้

๑. กฎหมายตราสามดวงมีลักษณะเป็นกฎหมายของนักกฎหมาย กล่าวคือ กฎเกณฑ์ส่วนใหญ่ของกฎหมายตราสามดวงโดยเฉพาะในส่วนที่เป็นพระธรรมศาสตร์ ที่มีลักษณะทั่วไปและมีฐานะสูงกว่าจารีตประเพณี มีการจัดระบบกฎหมายที่เป็นระบบและมีการใช้เหตุผลของนักกฎหมายปรุงแต่ง

๒. ไม่ใช่ประมวลกฎหมายที่มีเนื้อหาครอบคลุมทุกด้านเพราะเป็นที่รวมของบทกฎหมายที่ปรุงแต่งโดยนักกฎหมายและจารีตประเพณีที่สำคัญเท่านั้น การเรียกว่าประมวลกฎหมายตราสามดวงนั้นเป็นเพียงการใช้คำว่าประมวลเพื่อยกย่องเท่านั้น เป็นกฎหมายที่ใช้เป็นคู่มือในการชี้ขาดตัดสินคดี เพราะเป็นกฎหมายที่เกิดขึ้นจากการพิจารณาพิพากษาคดี และใช้ในการพิจารณาพิพากษาคดีเป็นหลัก ไม่ใช่กฎหมายที่เขียนขึ้นในลักษณะตำรากฎหมาย

จากข้อความข้างต้นก็จะพบว่าการสร้างหรือบัญญัติกฎหมายของไทยนั้นเพื่อที่จะใช้ควบคุมคนในสังคมให้เกิดความเป็นระเบียบเรียบร้อยก็ยังคงอิงกับจารีตประเพณีของคนส่วนใหญ่ในสังคม ซึ่งคนส่วนใหญ่ในสังคมนับถือพระพุทธศาสนา จารีตประเพณีนั้นจึงมีพื้นฐานมาจากพระพุทธศาสนาเป็นสำคัญกฎหมายจึงไม่สามารถจะละเลยแนวคิดตรงนี้ได้

การขัดเกลาทางสังคมด้วยพระพุทธศาสนานั้นพบว่าได้นั้นสอนและปลูกฝังการปฏิบัติตนให้เป็นคนดี มีศีลธรรมยอมรับสถานะของตนเอง เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างเป็นสุขในสังคม โดยเริ่มจากตนเอง ครอบครัว และทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรือง ซึ่งวิถีชีวิตของคนในสมัยอยุธยาอาศัยพระสงฆ์และวัดเป็นศูนย์รวมจิตใจ ในการชำระจิตใจของคน ส่วนหนึ่งผ่านพระธรรมคำสอน โดยอาศัยวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคัมภีร์ปกรณ์ประเภทต่างๆ เล่าเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาเพื่อให้เกิดข้อคิด คติสอนใจ สำหรับเป็นแนวทางในการดำรงชีวิต คัมภีร์ดังกล่าวนี้เป็นตำราในการอบรมสั่งสอนพระสงฆ์ สามเณร ส่วนพุทธศาสนิกชนทั่วไป พระสงฆ์จะนำเรื่องราวในคัมภีร์มาเทศนาสั่งสอนในโอกาสต่างๆ ได้แก่ เรื่องเกี่ยวกับโลกและจักรวาล พุทธประวัติ ชาดก และความเชื่อเรื่องพระศรีอารยเมตไตรยซึ่งแทรกไว้ด้วยคติความเชื่อต่างๆ เช่น บุญบารมี กฎแห่งกรรม นรกสวรรค์ เป็นต้น

โดยที่ชนชั้นสูงในราชสำนัก ชนชั้นมูลนายทั่วไป และพระสงฆ์ที่บวชนานๆจะให้ความสำคัญเอาใจใส่ต่อการศึกษาเล่าเรียนเป็นกลุ่มที่มีความรู้ทางหนังสือมาก การรับรู้พระพุทธศาสนาก็จะนับถือและผูกพันอยู่กับคัมภีร์บาลี และมีการศึกษาวรรณกรรมที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาหรือตำราที่แปลมาจากภาษาสันสกฤต^{๑๒๕}มาสร้างตำราเป็นคู่มือสำหรับการสั่งสอนอบรม ถ่ายทอด เน้นพุทธธรรมที่มีส่วนส่งเสริมสนับสนุนการเมืองการปกครอง หรือทำมิให้สังคมเกิด

^{๑๒๕} สายชล วรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)”, *วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศึกษา ภาควิชาประวัติศาสตร์*, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หลักสูตรปริญญามหาบัณฑิต, ๒๕๒๕), หน้า ๔๖.

ความวุ่นวาย เช่น ความกตัญญู ความจงรักภักดี เรื่องบุญ เรื่องบารมี กรรมดี และกรรมชั่ว เป็นต้น แก่ไพร่ตลอดจนพระสงฆ์ที่มีความรู้ทางหนังสือไม่มากหรือบางคนก็ไม่มีเลย โดยผ่านการรับรู้ พระพุทธศาสนาที่นับถือจะผูกพันอยู่กับคำสอนที่ถ่ายทอดแบบมุขปาฐะ เช่น การเทศนาและการสวด นอกจากนี้ยังให้มีการถ่ายทอดชุดความรู้ที่ใช้ในการขัดเกลาสังคมผ่านศิลปกรรมต่างๆ เช่น ภาพเขียน ภาพแกะสลัก หรือปฏิมากรรมที่เป็นสัญลักษณ์แสดงคำสอนหรือความเชื่อของ พระพุทธศาสนา เช่น พระพุทธรูปปางต่างๆ ที่มีคำอธิบายสอดแทรกคำสอนจากพุทธลักษณะ เป็นต้น และจะผูกพันผสมผสานกับความเชื่อของแต่ละท้องถิ่น

จนกลายเป็นวิถีชีวิตของคนไทยได้ผูกพันประสานกลมกลืนกับหลักความเชื่อ และหลักปฏิบัติในพระพุทธศาสนาตลอดเวลายาวนาน จนทำให้เกิดการปรับตัวเข้าหากัน และสนองความต้องการของกันและกัน

สมัยอยุธยาตอนปลายก่อนจะเสียกรุงนั้นการอบรมและการขัดเกลาทางสังคมก็ดี รวมไปถึงถึงพระพุทธศาสนาเองเกิดความเสื่อมมิได้ทำหน้าที่รับใช้สังคมเหมือนไปยุคก่อนหน้า เนื่องจากมีความวุ่นวายหลายครั้งเพราะการแย่งชิงราชสมบัติระหว่างกัน ส่วนประชาชนก็ลุ่มหลงในความสุความเพลิดเพลินในกามคุณ ผู้คนทุกชนชั้นให้การเคารพนับถือความเชื่อเรื่องโชคลางและหมกมุ่นในไสยศาสตร์ พระสงฆ์ไม่ได้ทำหน้าที่ตามสถานะและบทบาทของตนเอง ไม่เอื้อเฟื้อต่อพระธรรมวินัยให้ความสำคัญต่อพิธีกรรมในงานไสยศาสตร์มากกว่าพุทธศาสตร์ ทั้งผู้นำและราษฎรต่างไม่ประกอบด้วยธรรม ไม่สนใจในการพัฒนาคุณภาพของตนเอง ประพฤติแต่ทุจริต ซึ่งน่าจะเป็นส่วนเหตุหนึ่งที่ทำให้สังคมอยุธยาอ่อนแอลงและเสื่อมลงในที่สุดนั่นเอง

๓.๕ พระราชอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์

เมื่อพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ พระพุทธศาสนาจะเกื้อกูลพระราชสถานะ พระราชอำนาจ ให้สูงส่งมั่นคงเป็นที่ยอมรับของเหล่าประชาชน ส่วนพระมหากษัตริย์เป็นไปในลักษณะผู้อุปถัมภ์บำรุงพุทธศาสนาแบบจารีตประเพณี ในสมัยอยุธยาตอนปลายนั้นพบว่าสถานะของพระพุทธศาสนาได้รับการยกย่องจากฝ่ายอาณาจักร ไม่มีพระมหากษัตริย์พระองค์ใดทรงแสดงพระองค์ว่ามีอำนาจเหนือฝ่ายศาสนจักรอย่างสมบูรณ์โปรดให้พระสงฆ์ปกครองกันเอง

๓.๕.๑ การปกครองครองคณะสงฆ์สมัยอยุธยา

การปกครองคณะสงฆ์ในสมัยอยุธยาตอนต้น คงใช้รูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยสุโขทัย ซึ่งสายการบังคับบัญชาคณะสงฆ์ในสมัยกรุงสุโขทัยเริ่มจากพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ปกครองสูงสุดและทรงแต่งตั้งสมเด็จพระสังฆราชทั้ง ๒ คณะนอกจากนี้พระมหากษัตริย์ยังทรงแต่งตั้งสมเด็จพระสังฆราชในหัวเมืองสำคัญสำคัญที่เป็นราชธานีอีกด้วยสมเด็จพระสังฆราชทั้ง ๒ คณะสงฆ์แต่งตั้งผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาเป็นพระครูโดยแยกเป็นพระครูในหัวเมืองหลวงและพระครูในหัวเมืองชั้นนอกและแต่งตั้งเจ้าอาวาสโดยแยกเป็นเจ้าอาวาสในเมืองหลวงและเจ้าอาวาสตามหัวเมืองชั้นนอก

รูปแบบองค์กรการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยกรุงสุโขทัยจะมีรูปแบบที่เป็นไปในแนวทางเดียวกันกับการบริหารบ้านเมืองเนื่องจากว่าพระมหากษัตริย์พระองค์ทรงเป็นประมุขทั้งฝ่ายอาณาจักรและฝ่ายศาสนจักร เมื่อเป็นเช่นนั้นทำให้ คณะสงฆ์แบ่งออกเป็น ๒ ฝ่าย คือ คามวาสีและอรัญญวาสี แต่คณะคามวาสีน่าจะเสื่อมถอยลงมาก ดังนั้นในปี พ.ศ. ๑๙๖๕ สมัยสมเด็จพระเจ้านครอินทราธิราช ได้มีภิกษุคณะหนึ่งจำนวน ๑๐ รูป ประกอบด้วย ๑. พระธรรมคัมภีร์ ๒. พระเมธังกร ๓. พระญาณมงคล ๔. พระศีลวงค์ ๕. พระสารีบุตร ๖. พระธรรมรัตนากร ๗. พระพุทธสาคร ๘. พระพรหมมุณี ๙. พระโสมเถระ ๑๐. พระญาณสิทธิ ได้เดินทางไปประเทศศรีลังกาเพื่อขออุปสมบทแปลงเป็นสิ่งหลนิกาย ซึ่งได้รับการอุปสมบท ในปี พ.ศ. ๑๙๖๗ ณ อุทกุกเขปสีมา ในแม่น้ำกัลยาณี โดยมีพระวันรัตนมหาเถระเป็นพระอุปัชฌาย์ พร้อมทั้งอยู่ศึกษาพระธรรมวินัยที่นั่นเป็นเวลาหลายปี เมื่อจะเดินทางกลับอยุธยาก็ได้มีการนิมนต์ภิกษุชาวศรีลังกาเดินทางมาด้วย คือ พระมหาวิกรมพาหุ และพระอุดมปัญญา

เมื่อเดินทางกลับมาถึงแล้วภิกษุคณะนี้ก็ได้รับการแยกย้ายกันออกไปเผยแผ่พระธรรมวินัยที่ได้ไปศึกษามา จนเกิดเป็นคณะใหม่ขึ้นมา คือ คณะคามวาสีฝ่ายขวา ต่อมาได้มีการขยายตัวออกไปตามหัวเมืองต่างๆ มีวัดหลายวัดเข้ามาสังกัดมากขึ้น ซึ่งวัดเหล่านั้นจะมีคำลงท้ายว่า “คณะป่าแก้ว” เหมือนกันหมด เช่น วัดไตรภูมิคณะป่าแก้ว ที่สุโขทัย วัดเขียนคณะป่าแก้ว ที่นครศรีธรรมราช และวัดสะพังคณะป่าแก้ว ที่พัทลุง เป็นต้น ดังนี้ การปกครองคณะสงฆ์สมัยอยุธยาช่วงนี้ ได้แยกการปกครองเป็น ๓ คณะใหญ่ คือ

๑. คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย ได้แก่คณะสงฆ์ดั้งเดิมที่ปฏิบัติสืบต่อกันมาจากสุโขทัย คณะนี้มุ่งเน้นศึกษาให้เกิดความแตกฉานในพระไตรปิฎก ตลอดจนคัมภีร์ต่างๆ ทางพระพุทธศาสนา และวิชาการบางอย่างที่ไม่ขัดต่อสมณวิสัย รวมไปถึงคาถาเวทมนต์ ภิกษุคณะนี้จะอยู่จำพรรษา ณ วัดที่ตั้งอยู่ในย่านชุมชนเป็นส่วนมาก มีสมเด็จพระอริยวงศาสังฆราชาธิบดี วัดมหาธาตุ เป็นเจ้าคณะใหญ่ผู้ปกครอง มีอำนาจหน้าที่ในการปกครองคณะสงฆ์ในภาคเหนือ ภาคกลางบางส่วน และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

๒. คณะอรัญญวาสี ได้แก่คณะสงฆ์ดั้งเดิมที่ได้ประพฤติกปฏิบัติสืบต่อมาจากสุโขทัย แต่ มุ่งเน้นศึกษาด้านการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นหลัก ภิกษุคณะนี้จะอยู่จำพรรษา ณ วัดต่างๆ ที่ตั้ง อยู่ห่างไกลจากย่านชุมชนเป็นส่วนมาก มีพระพุทธานุชาจารย์ วัดโบสถ์ราชเดชม เป็นเจ้าคณะใหญ่ ผู้ปกครอง มีอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์ฝ่ายสมถวิปัสสนาทั้งที่อยู่ในอยุธยาและหัวเมืองทาง ภาคเหนือ ภาคกลาง และภาคใต้ทั้งหมด

๓. คณะคามวาสีฝ่ายขวา ได้แก่คณะสงฆ์ที่เดินทางไปอุปสมบทแปลงที่ศรีลังกา มุ่งเน้น ศึกษาคล้ายกับคณะคามวาสีฝ่ายซ้ายเหมือนกัน มีพระวันรัตน์ วัดป่าแก้ว เป็นเจ้าคณะใหญ่ผู้ปกครอง มีอำนาจหน้าที่ในการปกครองคณะสงฆ์ทางภาคใต้ของกรุงศรีอยุธยาทั้งหมด และคณะสงฆ์ในภาค กลางบางส่วน

การปกครองคณะสงฆ์ในสมัยอยุธยา แต่ละคณะต่างมีอำนาจหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์ใน สังกัดของตนเองเท่านั้น และทั้ง ๓^{๑๒๖} คณะนี้จะต้องขึ้นตรงต่อสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณราชาธิปไตย ซึ่ง ทำหน้าที่เป็นประมุขของคณะสงฆ์ทั้งหมด รองลงมา คือเจ้าคณะใหญ่ทั้ง ๓ คณะพระราชาคณะรอง จากเจ้าคณะใหญ่พระครูและเจ้าอาวาสปกครองลดหลั่นกันมาและคณะสงฆ์ทั้งหมดก็ต้องขึ้นตรงต่อ พระมหากษัตริย์ การจัดองค์กรการปกครองคณะสงฆ์แต่ไม่มีการรวมศูนย์อำนาจ แบ่งแยกอำนาจ ออกเป็น ๓ ฝ่าย เมื่อไม่มีการรวมศูนย์อำนาจการปกครองทำให้คณะสงฆ์มิได้เป็นหนึ่งเดียวกัน ย่อม ทำให้การประกอบกิจกรรมต่างๆของสงฆ์แต่ละฝ่ายค่อนข้างเป็นอิสระจากกัน แต่ละฝ่ายน่าจะพัฒนา ความรู้ความคิดและหลักปฏิบัติบางอย่างไปตามทางของตน

การจัดรูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ดังกล่าวทำให้คณะสงฆ์มีความเป็นระเบียบเรียบร้อย แม้ว่าจะมีการแบ่งแยกการปกครองออกกันอย่างเด็ดขาดแต่ก็ไม่ได้ก่อให้เกิดปัญหาใดๆต่อการ ปกครองในสมัยนั้นเนื่องจากพระมหากษัตริย์ทรงมีอำนาจเด็ดขาดในการกำหนดนโยบายทางการ ปกครองและเป็นผู้ควบคุมสั่งการรูปแบบการดำเนินการกิจการคณะสงฆ์ก็เป็นไปตามในแนวทาง เดียวกันในทางปฏิบัติปล่อยให้แต่ละฝ่ายปกครองดูแลกันเอง

๓.๕.๒ พระราชอำนาจในคณะสงฆ์

ในการบริหารปกครองผู้นำอย่างพระมหากษัตริย์นั้นต้องมีอำนาจ ๒ ประการ คือ พระเดช และพระคุณ ถือเป็นคุณสมบัติที่ผู้ปกครองต้องมี โดยที่พระเดชเป็นสิ่งที่ไม่ต้องสร้าง แต่มาพร้อมกับ ตำแหน่งตามกฎกติกาของสังคม เป็นอำนาจที่มาจากตำแหน่ง position power ซึ่งผู้ปกครองที่ดี จะต้องควบคุมการใช้พระเดชหรืออำนาจไม่ให้พรั้งเพรีอ ต้องใช้ปัญญากำกับ ส่วนพระคุณต้องสร้าง

^{๑๒๖} ดูรายละเอียดใน แสวง อุดมศรี, การปกครองคณะสงฆ์ไทย, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓).

ขึ้นมาเองจากความศรัทธา เป็นอำนาจเฉพาะตน personal power สิ่งที่เป็นของผู้ปกครองที่ดี คือ ต้องเป็นผู้รู้ หรือ พหูสูต ถ้าไม่รู้จะแก้ปัญหาไม่ได้ โดยต้องศึกษาหาความรู้ หรือค้นหาที่ปรึกษา ที่เป็น ผู้รู้ ซึ่งการบริหารบ้านเมืองมีศาสตร์มากมายที่ต้องเรียนรู้

ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาในเรื่องพระราชอำนาจในคณะสงฆ์เป็นไปในลักษณะของพระคุณมากกว่าพระเดช สมัยอยุธยาไม่ได้ปรากฏว่าพระมหากษัตริย์ทรงแสดงสถานะมีพระราชอำนาจในทางธรรมเหนือกว่าสถาบันสงฆ์หรือการแสดงพระองค์เป็นหัวหน้าทางศาสนา หรือกล่าวได้ว่าพระมหากษัตริย์มิได้ก้าวล่วงไปมีอำนาจเหนือพระพุทธศาสนาจนเกินกำหนดของการเป็นผู้อุปถัมภ์สูงสุด

สาเหตุที่พระมหากษัตริย์ต้องแสดงพระราชอำนาจในลักษณะพระคุณในคณะสงฆ์ นั้น น่าจะมาจากการที่พระมหากษัตริย์ผู้เป็นฆราวาส การจะเข้าถึง เข้าใจ พระสงฆ์ผู้ออกบวชได้อย่างดี นั้นคงจะกระทำได้ยาก ทำให้พระองค์ต้องใช้พระราชอำนาจทางพระคุณ โดยการหาที่ปรึกษา ผู้รู้ ช่วยในงานด้านนี้ เป็นตัวแทนพระองค์ในการจัดการกิจการคณะสงฆ์ หรือเป็นที่ปรึกษาในกิจการคณะสงฆ์ ก็คงต้องเป็นพระสงฆ์ด้วยกันเอง งานในกิจการคณะสงฆ์นั้นพระมหากษัตริย์จะมอบหมายที่พระคุณ เจ้าคุณแลกันเอง พระองค์จะแสดงออกด้วยการด้วยพระราชทานสมณศักดิ์ คือ อีสริยยศของพระสงฆ์ที่พระมหากษัตริย์ แต่พระสงฆ์ผู้ทำหน้าที่แทนพระองค์ หรือเป็นที่ปรึกษาของพระองค์ ซึ่งได้รับการยกย่องว่า ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ เพื่อให้ดำรงอยู่ในสมณเพศช่วยทำนุบำรุงต่ออายุพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืน และเป็นการมอบหมายภาระหน้าที่ในการปกครองดูแลหมู่คณะสงฆ์

การพิจารณาสถาปนาและเลื่อนสมณศักดิ์แต่พระสงฆ์เป็นพระราชอำนาจ เป็นพระราชกรณียกิจด้านศาสนาขององค์พระมหากษัตริย์ เมื่อความทราบถึงพระเนตรพระกรรณว่า พระภิกษุรูปใดเป็นผู้ดำรงมั่นอยู่ในสมณเพศ มีความเชี่ยวชาญในพระไตรปิฎก เป็นที่เลื่อมใส มีความสามารถในการปกครองหมู่คณะให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อยทั้งเป็นศูนย์รวมแห่งศรัทธาของประชาชน ก็จะพระราชทานสมณศักดิ์เพื่อเป็นการสดุดีเกียรติคุณและกำลังใจที่ได้ช่วยกันจรโลงพระพุทธศาสนาสืบไป

ในบางครั้งก็ต้องใช้พระเดชในการปกครองบ้างกล่าวคือ ฝ่ายอาณาจักรจะเข้าไปจัดการฐานะทางศาสนาก็ต่อเมื่อเกิดปัญหาในคณะสงฆ์ ที่มีการประพฤติผิดวินัย หรือเกิดเหตุการณ์ที่ทำให้เชื่อว่าพระพุทธศาสนาเกิดความเสื่อมโทรมเท่านั้น ซึ่งเป็นหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ผู้เป็นศาสนูปถัมภก จะเข้าไปจัดการชำระและฟื้นฟูพระพุทธศาสนา ซึ่งการบำรุงพระพุทธศาสนานั้นเป็นพระราชกรณียกิจอย่างหนึ่งที่แสดงพระราชอำนาจ พระบารมีได้เป็นอย่างดี

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาฝ่ายอาณาจักรจะเข้ามาควบคุมศาสนจักรในกรณีที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงรู้สึกว่ามี การบวชเพื่อหลบเลี่ยงการเกณฑ์แรงงาน ดังนั้นพระมหากษัตริย์จึงทรงจัดให้มีการสอบธรรมวัดความรู้พระสงฆ์ ถ้าพระสงฆ์รูปใดไม่มีความรู้ในทาง

ธรรมอย่างแท้จริงก็จะถูกพระราชอำนาจบังคับให้สื่อบางครั้งหลายพันคนแต่กรณีนี้ก็ไม่ได้เกิดขึ้นบ่อยนัก^{๑๒๗} และการจัดการศึกษาคณะสงฆ์ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ก็อาจจะแสดงให้เห็นถึงการใช้อำนาจแบบพระเดชก็ได้แต่มีลักษณะแบบค่อยเป็นค่อยไปเพื่อให้เกิดแรงต่อต้านจากกลุ่มที่เสียผลประโยชน์

ในสมัยอยุธยาตอนปลายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ที่เกี่ยวกับคณะสงฆ์นั้นอยู่ในระดับที่จำกัดพระองค์ทรงเป็นประมุขของรัฐที่มีรูปแบบพิธีกรรมในลักษณะของพราหมณ์หรือการเป็นเทวราชาโดยเฉพาะเมื่อพิจารณาจากพิธีบรมราชาภิเษกมีพราหมณ์เป็นผู้ประกอบพิธี โดยที่ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนาเป็นลักษณะที่พระมหากษัตริย์ทรงวางพระองค์ในฐานะเป็นผู้ศาสนูปถัมภกเท่านั้น^{๑๒๘} ได้ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาซึ่งช่วยเสริมสร้างพระราชอำนาจพระบารมีขององค์พระมหากษัตริย์ทำให้การบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่นำมาใช้เพื่อสร้างภาพความเป็นผู้มีบุญบารมีของผู้ปกครอง

โดยสรุปความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาตั้ง พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๓๑๐ มีลักษณะที่เกื้อหนุนซึ่งกันและกัน เป็นปรากฏการณ์ที่สำคัญประการหนึ่งคือการใช้พระพุทธศาสนาเพื่อความชอบธรรมในการชิงอำนาจแล้วประกาศตนเป็นพระมหากษัตริย์ พระองค์ได้แสวงหาความชอบธรรมในการดำรงรักษาไว้ซึ่งอำนาจของพระองค์ด้วยการสนับสนุนส่งเสริมการศึกษาเผยแผ่และการปฏิบัติพิธีกรรมทางศาสนา พระมหากษัตริย์สามารถทำให้พระราชอำนาจนอกกฎหมายหรือการได้มาซึ่งอำนาจของพระองค์ในทางที่ผิดทำนองคลองธรรมกลายเป็นความชอบธรรมด้วยการสนับสนุนพระพุทธศาสนาให้การอุปถัมภ์ด้านต่างๆ ชักชวนให้ประชาชนให้เลื่อมใสและปฏิบัติธรรม ในขณะที่เดียวกันพระมหากษัตริย์เองก็ดำรงไว้ซึ่งทศพิธราชธรรม

พระพุทธศาสนามีส่วนสนับสนุนส่งเสริมในเรื่องของพระราชอำนาจ สิทธิธรรมทางอำนาจทางเมือง เป็นเครื่องมือที่ใช้ในการขัดเกลาสมาชิกในสังคม ผ่านทางตัวบทกฎหมาย ตำราวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา หรืองานพุทธศิลป์ต่างๆ มีวัดเป็นศูนย์กลางของการกระจายชุดความรู้ทางพระพุทธศาสนา ส่วนพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ต่างให้การอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา แต่ความสัมพันธ์จะมีความโดดเด่นที่ต่างกันไปตามสภาวะการณ์ของสังคม ถ้าบ้านเมืองสงบสุขทั้งภายในอาณาจักร และจากภายนอกอาณาจักร พระมหากษัตริย์ก็จะให้ความสำคัญกับพระราชกิจด้านศาสนามากขึ้น และยิ่งในสมัยใดบ้านเมืองก็สงบสุขประกอบกับพระมหากษัตริย์พระองค์นั้นๆ มีพระปรีชาสามารถด้านพระพุทธศาสนาด้วยยิ่งแล้วก็จะให้การสนับสนุนพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมากจนบ้างอย่างเป็นแบบแผนประเพณีสืบต่อมาในรุ่นหลัง

^{๑๒๗} ลา ลูแบร์, *จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม*, หน้า ๓๔๕-๓๔๖.

^{๑๒๘} ครอริช เวลส์, *การปกครองและบริหารของไทยสมัยโบราณ*, แปลโดย กาญจนี ละอองศรี และยุพา ชมจันทร์, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๗), หน้า ๒๐๓.

พระมหากษัตริย์ได้แสดงบทบาทพุทธศาสนูปถัมภก ใน ๔ มิติ ใหญ่ คือ

๑. บำรุงศาสนธรรม ในสมัยอยุธยาทำเพียงแค่การแต่งวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา บทสวด บทเทศน์ งานที่สำคัญเช่น มหาชาติคำหลวง และ พระมาลัย เป็นต้น ซึ่งเกิดเป็นประเพณีการฟังเทศน์มหาชาติมาจนถึงปัจจุบัน ไม่ได้มีการตรวจชำระสำเนาพระไตรปิฎกเหมือนในสมัยต่อมา และงานที่สำคัญในเรื่องนี้คงเป็นเรื่องการส่งสมณทูตไปสืบศาสนาที่ลังกาในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เป็นการแสดงให้เห็นถึงความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะหลักธรรมในอาณาจักรอยุธยานั้นดีกว่าในอาณาจักรอื่นๆในขณะนั้น

๒. อุปถัมภ์ศาสนบุคคล พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ให้การบำรุงพระสงฆ์องค์เณรด้วยปัจจัย ๔ ถวายไพร่ ทาส ให้เป็นข้าวัด เลกวัด โยมวัด จำนวนมากให้คอยช่วยเหลือดูแลพระสงฆ์ พระราชทานสมณศักดิ์ต่างๆให้เป็นขวัญกำลังใจ แก่พระสงฆ์ที่ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ ให้สิทธิพิเศษทางสังคมโดยการไม่ต้องเกณฑ์แรงงานไม่ต้องสังกัดมูลนาย เป็นศรัทธาของพระองค์และคนทั่วไป และงานที่สำคัญในเรื่องนี้คงเป็นการจัดการศึกษาคณะสงฆ์ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ เท่ากับเป็นการวางแบบแผนการศึกษาสงฆ์ให้เป็นระบบมากขึ้น มีการกำหนดวิชาการเรียนรู้ และการสอบวัดผล เป็นต้น จนเป็นเค้ามูลของการศึกษาของคณะสงฆ์ในปัจจุบัน การศึกษาธรรมวินัยเท่ากับการเป็นการสร้างความยั่งยืนให้กับพระศาสนานั้นเอง

๓. บัลลตาสถาสนวัตถุ พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ล้วนบำรุง ซ่อม สร้าง ปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม ศาสนาสถานเป็นจำนวนมากบ้างน้อยบ้างขึ้นอยู่กับพระราชศรัทธาและสถานการณ์ทางเศรษฐกิจ การเมืองในอาณาจักร มีการสร้างวัดทั้งในราชธานีและหัวเมือง ทรงสร้างขึ้นนั้นล้วนทรงคุณค่าทางศิลปะ ไม่ว่าจะเป็นในทางสถาปัตยกรรม จิตรกรรม ประติมากรรม และประณีตศิลป์ ศาสนาวัตถุเหล่านั้นเรียกว่างานพุทธศิลป์ ศาสนวัตถุที่สำคัญในสมัยนี้คงเป็น พระพุทธรูป ที่ค้นพบในสมัยพระเจ้าทรงธรรมทรงโปรดให้มีการสร้างมณฑปครอบรอยพระพุทธรูปไว้แล้วให้สร้างวัดวิหาร เป็นพุทธบูชา แล้วกำหนดเป็นพระราชประเพณีเสด็จพยุหยาตราขึ้นไปนมัสการในการกลางเดือน ๓ เป็นประจำทุกปีมาจนตลอดสมัยอยุธยา และการสร้างวัดไชยวัฒนาราม ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง จัดว่าเป็นศิลปกรรมที่เด่นเฉพาะของอยุธยา

๔. ทำนุศาสนาพิธี มีการวางแบบแผนประเพณีปฏิบัติหลายอย่างที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เช่น การเสด็จนมัสการพระพุทธรูปสระบุรี กลางเดือน ๓ ของทุกปี ประเพณีการเทศน์มหาชาติที่มีการพัฒนาจากราชสำนักไปสู่ประเพณีของท้องถิ่น เป็นต้น

ความสัมพันธ์ดังกล่าวของพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์บางส่วนได้ถูกนำไปใช้เป็นแบบแผนธรรมเนียมปฏิบัติในสมัยต่อแต่ถึงอย่างไรก็ตามหลังจากการล่มสลายของกรุงศรีอยุธยาได้ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนาในรูปแบบเดิมเปลี่ยนแปลงไป การปรับเปลี่ยนของสังคมไทยหลังสมัยอยุธยา คือเหตุและปัจจัยที่ทำให้พระมหากษัตริย์ทรงสัมพันธ์

ใกล้ชิดกับพระพุทธศาสนามากกว่าศาสนาพราหมณ์ทรงเป็นยิ่งกว่าศาสนูปถัมภกมีรูปแบบความสัมพันธ์ที่พระมหากษัตริย์ทรงแสดงพระองค์เป็นหัวหน้าศาสนามีการใช้กฎระเบียบทางโลกเข้ามาควบคุมศาสนจักรอย่างชัดเจน รวมทั้งการแสดงพระองค์ในลักษณะที่เหนือกว่าสถาบันสงฆ์ในทางธรรม ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนาได้พัฒนาไปสู่รูปแบบใหม่ โดยพระพุทธศาสนามีส่วนสำคัญในการแสดงพระราชอำนาจพระบารมีของพระมหากษัตริย์เพื่อสร้างความชอบธรรมในการปกครอง

บทที่ ๔

ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย ในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๙๔

ก่อนจะเสียดังกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าในปี พ.ศ. ๒๓๑๐ พม่าล้อมพระนครอยู่นานถึง ๓ ปี^๑ ก่อให้เกิดความอดอยากและความยากลำบาก ซึ่งมีผลต่อระดับศีลธรรมทั้งของพระสงฆ์ สามเณร และประชาชน สมเด็จพระวันรัตวัดพระเชตุพน ได้บันทึกถึงผลของสงครามครั้งนี้ว่า กรุงศรีอยุธยาประสบความเสียหายมากที่สุด ขณะที่พม่าล้อมกรุงประชาชนต่างหมดเสบียงเลี้ยงตัว ยิ่งเมื่อพม่าเข้าเมืองได้ ได้เผาพระนคร ทั้งปราสาท ้วัดวาอารามตลอดจนพระไตรปิฎก^๒

ผลของสงครามทำให้เกิด การสูญเสียชีวิตทั้งของตนเองและญาติมิตร การพลัดพรากจากกัน และการสูญเสียทรัพย์สินสมบัติ^๓ สภาพเช่นนี้ทำให้เกิดโศกเศร้า การปล้นชิงอาหาร ผู้คนปราศจากความเมตตาต่อกัน อาจสรุปได้ว่าในช่วงนี้ฝ่ายประชาชนต้องหยุดอุปถัมภ์ พระพุทธศาสนาชั่วคราว เพราะต้องหันมาสนใจต่อการอยู่รอดของตนเองและครอบครัวก่อน

พระสงฆ์สามเณรประสบความยากลำบาก บางส่วนไม่สามารถจะครองเพศสมณไว้ได้ลาสิกขาออกไปเป็นจำนวนมากทำให้จำนวนพระสงฆ์สามเณรมีจำนวนลดลงเป็นอย่างมาก การที่จำนวนพระภิกษุสงฆ์น้อยลงมีผลต่อสิ่งของที่มีค่าต่างๆภายในวัด เพราะเมื่อไม่มีผู้ดูแลวัด ก็เปิดโอกาสให้เกิดโจรลักขโมย เจาะ ขุด ทำลาย ปูชนียสถานในวัดเพื่อจะเอาทรัพย์สินสิ่งที่มีค่าที่บรรจุอยู่ในพระพุทธรูป สติปัฏฐาน เจดีย์^๔ ปรากฏว่าหลังจากเสียดังกรุงแล้วทั้งชาวจีนและชาวไทยพากันทำลายวัดวาอารามที่ถูกทิ้งร้างจากภัยสงคราม ตลอดจนตำรับตำราในพระพุทธศาสนา จนทำให้เกิดปรักหักพังและสูญหายไปสืบเนื่องจากการขุดทรัพย์สินสมบัติ บาทหลวงฝรั่งเศสได้บรรยายถึงสภาพพระพุทธศาสนาภายหลังกรุงแตกอย่างละเอียดดังนี้

^๑ จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี และพระราชวิจารณ์ของรัชกาลที่ ๕, (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๖๖), หน้า ๘๕.

^๒ สมเด็จพระวันรัต, สังคดียวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย, แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลอักษรณ), (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๑), หน้า ๔๐๘.

^๓ อัจฉรา กาญจนอมัย, “การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔)”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยา: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓), หน้า ๕.

^๔ สมเด็จพระวันรัต, สังคดียวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย, หน้า ๔๐๙-๔๑๒.

“...บรรดาพระพุทธรูปและพระเจดีย์ซึ่งได้ปิดทองกันอย่างงดงาม บัดนี้ก็ทำร้ายหักพังเป็นฐลีไปหมดแล้ว ตามวัดวาอารามก็ร้างไปหมด เพราะพวกพระสงฆ์ได้หนีทิ้งวัดไปสิ้น ผ้าเหลืองเวลานี้ไม่มีใครจะมีใครนับถือเหมือนแต่ก่อนแล้ว ถ้าใครขึ้นครองผ้าเหลืองในเวลานี้ก็ต้องอด การที่เป็นเช่นนี้ไม่เฉพาะแต่ในกรุงและตำบลใกล้เคียง แต่พระเจ้าแผ่นดิน (สมเด็จพระเจ้าตากสิน) เสด็จยกทัพไปในที่แห่งใดก็เป็นเช่นนี้ทั่วไป เช่น เมืองพิษณุโลก นครราชสีมา เพชรบุรี นครศรีธรรมราช และภูเก็ต เป็นต้น การที่วัดวาอารามรกร้างว่างเปล่า และพระพุทธรูปทำลายลงเช่นนี้ เป็นการกระทำให้เราหวังดีสำหรับศาสนาของเราในภายหน้าต่อไป เพราะเวลานี้บรรดาพระเจดีย์และพระพุทธรูปได้ทำลายลงหมดแล้ว ด้วยพวกจีนได้ทราบตีว่า ทอง เงิน ของรูปพรรณ ได้บรรจุไว้ในที่แห่งใดบ้าง และพวกจีนก็มีได้เลือกที่เลย ของที่มีที่ไหนก็ทำลายสิ่งนั้นลงไป...”^๕

การล่มสลายของกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. ๒๓๑๐ ทำให้ศูนย์กลางของโครงสร้างทางการปกครองราชอาณาจักรจะถูกทำลายลง พระพุทธศาสนาและคณะสงฆ์เองก็ได้รับผลกระทบอย่างหนักจากภัยสงคราม พระราชพงศาวดารและเอกสารจดหมายเหตุร่วมสมัยได้บรรยายสภาพของสถานการณ์ความเดือดร้อนในฝ่ายศาสนาจักรในขณะนั้นว่าพระภิกษุสงฆ์ได้รับความยากลำบากอย่างหนักทั้งในด้านความเป็นอยู่ การแสวงหาภัตตาหารเพื่อดำรงชีพ เพราะอาณาประชาราษฎร์ถูกพม่าจับไปเป็นเชลย แยกฉานซ่านกันไปหลบซ่อนในที่ต่างๆ และต่างอยู่ในสภาพสิ้นเนื้อประดาตัวไม่อาจดูแลอุปฐากพระภิกษุสงฆ์ได้ พระสงฆ์รูปใดไม่อาจทนอยู่ได้ก็ต้องลาสิกขาไปหาเลี้ยงชีพ ในบางพื้นที่ที่ไม่ได้รับผลกระทบจากภัยสงครามมากนักก็ปรากฏมีพระสงฆ์ที่ประพฤตินอกพระธรรมวินัย ไม่รักษาสมาสนารูปมีการตั้งตนเป็นหัวหน้ากลุ่มอิทธิพลในท้องถิ่นต่างๆ อย่างเปิดเผย นอกจากนั้นวัดวาอารามและปูชนียวัตถุไม่มีผู้ดูแลรักษา ก็ทรุดโทรมและถูกปล้นทำลายเพื่อค้นหาสมบัติมีค่า แม้แต่คัมภีร์พระไตรปิฎกธรรมก็สูญหายกระจัดกระจาย นับเป็นช่วงเวลาที่พระพุทธศาสนาเสื่อมทรุดเศร้าหมองลงอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน^๖

สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงสามารถดำเนินยุทธศาสตร์ในการกอบกู้เอกราชกลับคืนมาได้ในช่วงระยะเวลาเพียง ๗ เดือนเศษ แล้วพิจารณาว่ากรุงศรีอยุธยาไม่เหมาะกับการเป็นราชธานีอีกต่อไป จึงได้ย้ายราชธานีมาอยู่ที่กรุงธนบุรี แล้วทรงราชาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์แล้วเร่งในการฟื้นฟูอาณาจักรใหม่โดยเฉพาะด้านพระพุทธศาสนาให้กลับมาเป็นที่พึ่งอีกครั้ง

^๕ ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ ๒๓, หน้า ๙๕-๙๖.

^๖ วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ (หมวดศาสนาจักร) เล่ม ๓ สังคีตียวงศ์, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๔๔), หน้า ๒๔๑-๒๔๒.

๔.๑ ปัจจัยที่มีผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับมหากษัตริย์ไทย สมัยธนบุรี พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๒๕

๔.๑.๑ สถานะเดิมของสมเด็จพระเจ้าตากสินก่อนขึ้นครองราชย์

สมเด็จพระเจ้าตากสินนั้นเสด็จราชาภิเษกขึ้นมาจากสามัญชนผู้รับราชการเป็นขุนนางในปลายสมัยอยุธยา มิได้ทรงสืบสันตติวงศ์จากพระมหากษัตริย์หรือราชสกุลวงศ์ใดๆ ส่งผลต่อแนวคิดทางการเมือง การอ้างสิทธิธรรมทางการเมืองที่ใช้พระพุทธศาสนาเป็นที่สนับสนุนต้องเปลี่ยน เหตุการณ์แบบนี้มิใช่จะเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์การเมืองการปกครองของไทย ดังเคยกล่าวไปแล้วว่าสมเด็จพระเจ้าปราสาททองนั้นเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกที่สภาวะเหตุการณ์การขึ้นครองราชย์แบบนี้คือจากสามัญชนปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ พระองค์ก็ได้สร้างสิทธิธรรมทางการเมืองด้วยแนวคิดจักรพรรดิราชให้เหล่าขุนนาง ประชาชนและประเทศราชต่างๆยอมรับในพระราชอำนาจของพระองค์ ส่วนสมเด็จพระเจ้าตากสินนั้นมีสิทธิธรรมเพียง “กษัตริย์สมมติวงศ์” ซึ่งทรงได้รับอภัยเชิญจากเหล่าข้าราชการ สมณพราหมณ์ และอาณาประชาราษฎร์ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ปกครองอาณาจักร ทำให้พระองค์ต้องทดแทน “เทวภาวะ”^๗ โดยการปกครองตามแนวคิดทางพระพุทธศาสนา คือการปกครองโดยธรรม ดังที่ปรากฏอยู่ในอัครคัมภีร์ ในพระสุตตันตปิฎก^๘ ซึ่งกล่าวถึงที่มาของผู้หน้าที่ขึ้นสู่อำนาจโดยมหาชนสมมติ กล่าวคือว่าสุดท้ายแล้วสังคมต้องการผู้นำเพื่อปกครองและตัดสินใจความจิงพากันเลือกหรือมหาชนสมมติพระโพธิสัตว์เป็นผู้นำ^๙ คือ “มหาสมมุติราชโพธิสัตว์” อันเนื่องมาจากสภาวะการณ์ของบ้านเมืองหลังเสียกรุงที่แตกต่างไปจากบริบทของสมัยอยุธยา

^๗ ดินาร์ บุญธรรม, **พระมหากษัตริย์ไทยกับพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๕), หน้า ๑๓๕-๑๓๖.

^๘ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๓๐-๑๓๑/ ๙๖-๙๗.

^๙ เอนก มากอนันต์, “แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๑๗๒-๒๓๙๔”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์**, (คณะอักษรศาสตร์: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๖๒.

๔.๑.๒ สภาวะการณ์บ้านเมือง

ในช่วงแรกของการขึ้นครองราชย์ สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงเลือกใช้คติพระพุทธศาสนา เรื่อง มหาสมมุติราชาโพธิสัตว์ในการอ้างความชอบธรรมทางการเมือง โดยสภาพสังคมขุนนางหลังจากการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ น่าจะเอื้อกับคิดเรื่องพระโพธิสัตว์หรือพระผู้มาโปรดจุติลงมาเพื่อแก้ไข ปัญหาสังคมรวมทั้งฟื้นฟูประดิษฐานพระพุทธศาสนาให้มั่นคงถาวรสืบไป ความคิดเรื่องการรอบคอบผู้มากอบกู้ช่วยเหลือสังคมมีแพร่หลายของบุคคลที่ยังมีชีวิตอยู่หลังเสียกรุง เนื่องด้วยสภาพบ้านเมืองหลังเสียกรุงและสงครามแย่งชิงอำนาจกันเองของคนไทยภายในอาณานิคมสมัยนั้น ส่งผลให้ความเชื่อทางศาสนาอย่างเรื่อง “คติปัญญาอันตรายาน” ที่เชื่อว่าสังคมจะเสื่อมลงเรื่อยๆ ซึ่งเป็นความเชื่อที่น่าจะมีปรากฏมาตั้งแต่ตั้งสุโขทัย ดังมีปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ ๓ ของพญาลิไทย ความตอนหนึ่งว่า

“...นับแต่ปีสถาปนาพระธาตุนี้ไปเมื่อหน้าได้เก้าสิบปี ถึงในปีกุน อันว่าพระไตรปิฎกไตรนี้จักหาย แลหาคนรู้จักรู้แท้มิได้เลย ยังมีคนรู้คั่นสเล็กน้อยไซ้ ธรรมเทศนาอันเป็นว่าพระมหาชาติ หาคนสวดแลมิได้เลย ธรรมชาดกอันอื่นไซ้มีต้นหาปลายมิได้ มีปลายหาต้นมิได้เลยจำพวกพระอภิธรรมไซ้ พระปฐฐานแลพระยมจักหาไปเมื่อนั้น แลแต่นั้นเมื่อหน้าได้พันปีโสศ ผูกภิกษุสงฆ์อันหามิได้เลย เเท่ยังมีฝ้าน้อยหนึ่งเห็นบิโหุ แลรู้จักพระศาสนาพระเป็นเจ้าตายแต่นั้นเมื่อหน้าได้พันปีโสศอันศาสนาพระพุทธเป็นเจ้าที่สุดทั้งหลายอันปีชวดเดือนหก บูรณมี วันเสาร์ วันไทยวันรายสัน ไทสาชกฤษ์ ถึงเมื่อวันดั่งนั้น แต่พระธาตุทั้งหลาย จักเหาะไปอยู่ใต้ต้นศรีมหาโพธิ์ ที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่สรรพเพญุตญาณเป็นพระพุทธเจ้าเมื่อก่อน จึงจักกาลไฟไหม้พระธาตุทั้งอันสิ้น แลเปลวพุ่งขึ้นค้ำพรหมโลก ศาสนาพระพุทธจักสิ้นในวันดั่งกล่าวอัน...”^{๑๐}

ส่วนในอยุธยาความเชื่อดังกล่าวมีหลักฐานปรากฏในรูปแบบของแสดงเวลาของอายุพระพุทธศาสนาบอกถึงจำนวนปีที่พระพุทธเจ้าปรินิพพานผ่านมาก็ปีแล้ว เช่น ในสมัยพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ทรงให้จารึกการสร้างพระพุทธบาทศิลาคู่มือเมืองชัยนาท พ.ศ. ๑๙๗๐ จารึกเริ่มต้นด้วยคำว่า “ศักราช ๑๙๗๐ นับแต่การปรินิพพานแห่งสมเด็จพระเสฏฐัสัพพัญญุตญาณ...สัมมาสัมพุทธเจ้า”^{๑๑} หรือในจารึกเจดีย์ศรีสองรักษ์จังหวัดเลย ในสมัยพระมหาจักรพรรดิ ตอนหนึ่งว่า “ศักราช

^{๑๐} ประชุมพงศาวดารฉบับ กาญจนานิกเชก เล่ม ๓, (กรุงเทพมหานคร: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์กรมศิลปากร, ๒๕๔๒), หน้า ๘๓-๘๕.

^{๑๑} ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาคที่ ๑, (พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๐), หน้า ๒๗.

อดีตได้ ๑๔๘๒ โทศก ปิวอก อตีตวรรพพระพุทธศาสนาตั้งแต่พระพุทธเจ้าเสด็จเข้าสู่นิระพานไปแล้ว ได้ ๒๑๐๓ ปี^{๑๒}

ในสังคีตวงศ์ได้บรรยายสภาพบ้านเมืองในสมัยอยุธยาก่อนที่จะเสียกรุงว่ามีความเสื่อมลงอย่างมากไว้ว่า “ครั้งนั้นเสนาบดีแลอำมาตย์เป็นต้นก็ดี ชาวพระนครก็ดี ชาวชนบทก็ดี ชาวคานนิคมก็ดี พวกกันตั้งอยู่ในอสังกรรมต่างก็เป็นคนทุจริตเปียดเบียนซึ่งกันและกัน”^{๑๓} และบรรยายสภาพบ้านเมืองหลังเสียกรุงไว้ว่ามีสภาพเหมือน “สัตถันตรกัลป์ ฆ่าฟันกันตายอนาถาหาที่พึ่งมิได้ ทุกภิกขันตรกัลป์ สัตว์ทั้งปวงตายด้วยอดอาหารเกลื่อนกลาด และโรคคันตรกัลป์ สัตว์ทั้งปวงตายด้วยโรคเกลื่อนกลาดตาชอื่น”^{๑๔}

ด้วยสภาพสังคมของอยุธยาหลังจากเสียกรุงนั้นน่าจะมีลักษณะเข้าขั้นกลียุคตามเชื่อในพระพุทธศาสนา น่าจะสะท้อนมาจากสภาวะความเป็นอยู่ของประชาชนได้รับความยากลำบาก อดยากปรากฏอยู่แทบตลอดรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ซึ่งน่าจะส่งผลต่อความรู้สึกของประชาชนภายในอาณาจักรโดยเฉพาะผู้ที่เคยอยู่ในช่วงที่กรุงศรีอยุธยาเจริญรุ่งเรือง ปัจจัยดังกล่าวนี้ส่งผลให้ความเชื่อทางศาสนาอย่างเรื่อง “คติปัญญาอันตรายาน” ความเชื่อเรื่อง “กลียุค” รวมไปถึงความเชื่อเรื่อง “มหาสมมุติราชโพธิสัตว์” ผู้มาโปรดและสร้างยุคใหม่ได้ถูกนำอธิบายเพื่อสนับสนุนอุดมการณ์ในการปกครองรัฐในขณะนั้น รวมไปถึงการแสดงความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจและจุดมุ่งหมายของการรวบรวมอาณาจักรของสมเด็จพระเจ้าตากสิน

แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์นี้ถูกมหาสมมุติโดยประชาชนเพื่อแก้ไขปัญหาความเดือดร้อนของสังคม เอื้อต่อการสถาปนาอุดมการณ์ของกรุงธนบุรีเป็นอุดมการณ์หลักที่ต่างจากสมัยอยุธยาตอนปลายที่แนวคิดจักรพรรดิราชทรงธรรมนั้น ไม่เพียงพอที่สามารถจะแก้ไขความเดือดร้อนของประชาชนและปัญหาความจำเป็นต่างๆทางสังคมในขณะนั้นได้ แต่การสงเคราะห์ประชาชนและการประดิษฐานพระพุทธศาสนาให้มั่นคงอันเป็นลักษณะของพระโพธิสัตว์ ทำให้สมเด็จพระเจ้าตากสินแสดงสิทธิธรรมในการเข้ามามีอำนาจในฐานะมหาสมมุติราช การขึ้นสู่อำนาจของสมเด็จพระเจ้าตากสินโดยวิธีมหาชนสมมติ มีบรรยายไว้ในพระราชพงศาวดารธนบุรีฉบับพันจันทมุทมาศ ว่า “สมณพราหมณาจารย์เสนาบดีประชาราษฎร ต่างพากันอาราธนาวิงวอนให้พระองค์ดำรงสิริราชสมบัติแผ่นดินเป็นจลาจลต่อพระพุทธศาสนาไม่ได้ ต้องปราบปรามอาสัถย์ธรรม^{๑๕} หรือในสังคีตวงศ์

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑

^{๑๓} สมเด็จพระวันรัตน์, **สังคีตวงศ์**, หน้า ๔๐๒-๔๐๓.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๓-๔๐๔.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖.

ก็ยอมรับว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินขึ้นสู่อำนาจด้วยวิธีมหาชนสมมติความว่า “เมื่อพุทธศักราชล่วงได้ ๒๓๑๐ ปี กุณ พระราชาวัชรปราการราช ได้รับราชสมมติแล้ว...”^{๑๖}

ในสภาพสังคมที่แตกแยก เสียความเชื่อมั่น บ้านเมืองประสบภาวะอดอยากหลังจากเสียกรุง ประสิทธิภาพในการควบคุมระบบไฟ้ระบบการเมืองหลังเสียกรุง พระมหากษัตริย์ใช้พระราชอำนาจในฐานะสมมุติเทพหรือพระเจ้าจักรพรรดิ มาจัดการเหมือนเมื่อครั้งที่อยุธยารุ่งเรืองนั้นจะทำได้โดยยาก แต่ฐานะของพระโพธิสัตว์ที่เน้นการสงเคราะห์คน จึงเอื้อต่อความจำเป็นทางสังคมในขณะนั้นมากกว่า อันที่จริงฐานะพระโพธิสัตว์ก็เป็นความปรารถนาและพระเกียรติยศอย่างหนึ่งของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาเช่นกัน แต่ฐานะนี้ไม่ค่อยถูกเน้นมากนักเนื่องด้วยสภาพบ้านเมืองที่เจริญรุ่งเรือง ขอบเขตอาณาของอาณาจักรก็ครอบคลุมไปหลายหัวเมืองประเทศราช แม้จะเสียกรุงครั้งที่ ๑ ให้กับพม่าแต่ก็ไม่ถึงขั้นก่อกบฏอย่างในสมัยเสียกรุงครั้งที่ ๒ ทำให้พระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยานั้นฐานะความเป็นจักรพรรดิราชรักษาระบบการเมืองแบบจักรวรรดิเอาไว้

อย่างไรก็ตามอุดมการณ์สมมติราชโพธิสัตว์น่าจะเกิดขึ้นหลังจากที่สมเด็จพระเจ้าตากสินปราบชุมนุมกลุ่มต่างๆเรียบร้อยแล้ว ราชอาณาจักรมีความมั่นคงในระดับหนึ่ง แนวคิดสมมติราชโพธิสัตว์นั้นน่าจะจะเป็นระดับความสัมพันธ์ทางการเมืองภายในอาณาจักรมากกว่าเพื่อให้เกิดการยอมรับจากประชาชนในอาณาจักร แนวคิดนี้ไม่น่าจะสามารถใช้กับประเทศราชหัวเมืองต่างๆได้ ซึ่งแต่เดิมขึ้นตรงต่ออยุธยาแต่หลังเสียกรุงต่างแตกแยกกันปกครองตนเองไม่ยอมรับอำนาจจากอาณาจักรใหม่อย่างกรุงธนบุรี

ดังนั้นในช่วงแรกของการขึ้นครองราชย์ในช่วงที่ทำสงครามรวบรวมอาณาจักรปราบปรามชุมนุมต่างๆนั้นพระองค์ยังคงต้องใช้แนวคิดจักรพรรดิราชที่เป็นจารีตธรรมเนียมของอยุธยา โดยเฉพาะเรื่องของการทำสงครามขยายและรักษาอาณาเขตในระบบความสัมพันธ์หมู่รัฐจารีต เพื่อให้เกิดการยอมรับในพระราชอำนาจของพระองค์ของเจ้าเมืองอื่นๆ

สมเด็จพระเจ้าตากสินได้ทรงความเป็นพระจักรพรรดิตามความหมายในพระพุทธศาสนาอย่างชัดเจน กล่าวคือแสดงธรรมของพระจักรพรรดิในเรื่องของการสั่งสอนธรรมแก่เจ้าเมืองประเทศราชให้ตั้งอยู่ในธรรม ดังความเมื่อครั้งทรงโปรดเกล้าให้พระยานครศรีธรรมราชเป็นพระเจ้านครศรีธรรมราชใน พ.ศ. ๒๓๑๓ ได้พระราชทานพระโอวาทสั่งสอนกษัตริย์ประเทศราชแห่งนครศรีธรรมราชความตอนหนึ่งว่า

“ควรพระเจ้าชั้นชฎีมาปลงราชหฤทัย เทียวลงไปจตุปาริสุทธิศีลบังคับบัญชา กิจการราชการแผ่นดินตามบุรพประเพณีกษัตริย์สืบมาอย่างอัสจาธรรม อีกอย่างหนึ่งควรบำรุงคันถธุระวิปัสสนาธุระ พระไตรปิฎกขึ้นไว้ในสมณพราหมณาจารย์ กุลบุตรเล่า

^{๑๖} สมเด็จพระวันรัตน์, **สังคีตยวงค์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย**, หน้า ๒๔๗.

เรียนจะได้เป็นบุญแห่งอาตมสืบไป อีกประการหนึ่งควรตรวจตราพระพุทธรูป พระสถูป พระเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ์ พระวิหาร การเปรียญ วัดวาอารามแห่งใดชำรุดหักพังเสร้าง หมองอยู่นั้นควรซ่อมแปลงทำนุบำรุงปฏิสังขรณ์ขึ้นให้รุ่งเรืองก็จะเป็นบุญแห่งอาตมภาพ สืบไปว่ามาทั้งนี้เป็นหลายควรปลงราชหฤทัยลงใน จตุปริสุทธิสถิลเป็นอาทิให้ก่อปรด้วย ศิล ๕ ศิล ๘ ศิล ๑๐ เป็นปลายมาดหมายอภิญาอยู่ในไตรสรณาคม ก็อาจกำจัดเสียได้ ซึ่งภัยปัจจวสทั้งปวง”^{๑๗}

เมื่ออาณาจักรกรุงธนบุรีมีความมั่นคงแล้วความคิดเรื่องสมมติโพธิสัตว์อันเป็นพระราชาก็ ถูกนำมาอธิบายแม้ในระบบความสัมพันธ์รัฐจารีต ดังปรากฏหลักฐานพระราชพงศาวดารอธิบายถึง เป้าหมายในการปราบปรามชุมนุมต่างๆว่า “ครั้งนั้นหมู่คนอาศัยอารยธรรมซึ่งคมพรรคพวกตั้งอยู่ กระทำโจรกรรม ณ หัวเมืองเอก โท ทรี จัตวา มิได้เชื่อในพระบรมธิคุณและตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้น ก็ บันดาลให้ยบสยของคลองเคียวเกล้าชวณกันทำเครื่องราชบรรณาการต่างๆเข้ามาถวายเป็นอันมาก ทรง พระกรุณาพระราชทานเงินทองเสื้อผ้าพระราชทานโอรยาทานุศาสนสั่งสอนให้เสียพยศอันร้าย ให้ตั้งอยู่ ยุติธรรม”^{๑๘}

พระราชอำนาจทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าตากสินอยู่ภายใต้สถานการณ์และ บรรยากาศหลังการเสียกรุงทำให้ไม่สามารถอ้างความชอบธรรมในความเป็นใหญ่เหนือหัวเมือง ประเทศราชที่สืบทอดจากราชวงศ์อยุธยาเดิม^{๑๙} ภายใต้เงื่อนไขทางสังคมและการเมืองที่จำกัดทำลาย ความสามารถ สมเด็จพระเจ้าตากสินจึงเลือกใช้นโยบายทางพระพุทธศาสนาแสดงสิทธิธรรมทางการเมือง ในเชิงบุญบารมีที่เชื่อว่าการสั่งสมมาแต่อดีตชาติ ซึ่งตามคติพระพุทธศาสนานั้นถือว่าเป็น สมบัติเฉพาะบุคคล ไม่สามารถสืบทอดกันทางสายโลหิตได้ จึงไม่แปลกที่พระองค์จะเห็นการยกอ้าง พระองค์เป็นเหมือนพระโพธิสัตว์บ้าง ธรรมราชาบ้าง จักรพรรดิราชบ้าง หรือรวมฐานะเหล่านั้นเข้าไว้ ในองค์เดียวกัน แท้จริงพฤติกรรมดังกล่าวไม่ถือว่าเป็นสิ่งใหม่ในวัฒนธรรมการเมืองไทยสมัยจารีต แต่ ปัจจัยบริบททางสังคมของยุคสมัยต่างหาก ที่ทำให้ผู้นำยุคนี้อย่างสมเด็จพระเจ้าตากสินต้องเผชิญกับ ปัญหาความชอบธรรมในการอ้างตนเป็นผู้สืบทอดอำนาจรัฐอยุธยา

เพื่อให้เกิดการยอมรับ และความมั่นคงแห่งอำนาจ สมเด็จพระเจ้าตากสินจำเป็นต้องแสดงฐานะ พระโพธิสัตว์เพื่อสร้างความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจ อีกหนึ่งแนวคิดนี้อาจมาจากพระราช ศรัทธาส่วนพระองค์ เห็นได้จากภาพการปฏิบัติพระองค์เพื่อสงเคราะห์ประชาชนของสมเด็จพระเจ้า

^{๑๗} “เรื่องตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช”, ใน **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒**, หน้า ๒๐๙.

^{๑๘} “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ”, ใน **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕**, หน้า ๓๒.

^{๑๙} สุเนตร ชุตินธรานนท์, **บุเรงนอง (กะยอติหนระ)**: **กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย**, (กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๔๘), หน้า ๒๙.

ตากสิน รวมถึงพระราชนิยามในเรื่องการนั่งกรรมฐาน การนั่งอุรุพัทธ์^{๒๐} การเปรียบเทียบพระองค์กับ พุทธลักษณะ^{๒๑} หรือ การถวายพระราชทานโอวาทแก่พระสงฆ์ ทรงอธิบายลักษณะบุญ^{๒๒} แต่การกระทำของพระองค์ที่แสดงฐานะพระโพธิสัตว์มากกว่าฐานะภาพพระมหากษัตริย์จนเลยขอบเขตฐานะของพระมหากษัตริย์เมื่อครั้งอยู่อยุธยา บางกลุ่มคนมองว่าเป็นความแปลกหรือผิดจารีต บางคนบางกลุ่มจนถึงกับโจมตีว่าเหตุเพราะสติเฟื่องดังที่ ลอเรน กีซิคและ นิธิ เอียวศรีวงศ์ มีข้อสรุปที่ตรงกันว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเน้นเรื่องนี้จนเกินขีดความพอควรตามประเพณีไทย พระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงดำเนินการให้อยู่ในกรอบของกรอบของประเพณีกษัตริย์^{๒๓}

๔.๑.๓ ความปรารถนาส่วนพระองค์ของสมเด็จพระเจ้าตากสิน

สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงมีความปรารถนาเรื่องพระโพธิญาณ จากคำให้การชาวกรุงเก่า ปรากฏความเชื่อเรื่องผู้มาโปรดหรือผู้มาปรับทุกข์^{๒๔} ความเชื่อดังกล่าวเกิดขึ้นภายใต้บรรยากาศสังคมที่วุ่นวาย ผู้คนแก่งแย่งฆ่าฟันกันส่งผลให้คนในสมัยหลังเสียกรุง มีความคิดปรารถนาที่จะแก้ไข ปัญหาความวุ่นวายทางสังคม ช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นจากทุกข์โดยการเสียสละปรารถนา “พระโพธิญาณ” ซึ่งแนวคิดนี้มีปรากฏทั้งพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายาน เห็นพ้องต้องกันว่าเป็นเรื่อง การสร้างสมบารมี แนวคิดเรื่องการมุงมั่นพระโพธิญาณนี้มีใช้เรื่องแปลกและใหม่ในอดีต พระเจ้าลิไท ในสมัยสุโขทัยก็ทรงปรารถนาพุทธภูมิ เช่นเดียวกับสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถในสมัยอยุธยาและใน สมัยรัตนโกสินทร์ก็มีปรากฏว่ายังมีผู้ที่ปรารถนาพุทธภูมิ

แนวคิดเรื่องพระโพธิญาณนั้นไม่ได้จำกัดเฉพาะพระมหากษัตริย์เท่านั้นที่ปรารถนา แต่ ปรากฏหลักฐานว่าแต่ใครๆก็สามารถปรารถนาพระโพธิญาณได้ ไม่ว่าจะเป็น ขุนนาง หรือชาวบ้าน จากหลักฐานที่ปรากฏในพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศอ้างถึงว่า ขุนนาง เช่นพระยาสุริย อภัย ก็ปรารถนาพระโพธิญาณ^{๒๕} หรือแม้แต่ชาวบ้านทั่วไปปรากฏ เรื่องนายเรืองเผาตัวที่วัดอรุณ มี บันทึกไว้ว่า “แต่ก่อนเผาตัวประมาณ ๙-๑๐ วันนั้น มีความว่านายเรืองกับสหาย ๒ คน คือขุน

^{๒๐} “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ”, ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕, หน้า ๑๒๕.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๐.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๖.

^{๒๓} Gesick, Lorraine Marie, *Kingship and Political Integration in Traditional Siam. 1767-1824.*, (Ph.D dissertation, Cornell University, 1976), p. 137. และ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*, หน้า ๔๔.

^{๒๔} “คำให้การชาวกรุงเก่า”, ในประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยา รวม ๓ เรื่อง, (กรุงเทพฯมหานคร: แสงดาว, ๒๕๕๓), หน้า ๑๑๐-๑๓๕.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๐.

ศรีภักษ์ศรีกรมม้า และนายทองรักพากันไปในพระอุโบสถวัดครุฑ ต่างปรารณาพุทธรูมิ เสียงดอกบัวอ่อนคนละดอก ถ้าใครจะสำเร็จแก่พระโพธิญาณแล้วขอดอกบัวผู้นั้นจงบาน ครั้นรุ่งขึ้นก็บานแต่ดอกบัวของนายเรื่อง ตั้งแต่นั้นมาในเรื่องก็มาอยู่ที่การบูเรียมเกล้าวัดอรุณ สมาทานอุโบสถศีลทุกวัน จนถึงวันเผาตัว นายเรื่องฟังเทศน์จบแล้วก็นุ่งห่มผ้าชุบน้ำมัน เดินออกมาหน้าการบูเรียม นั่งพับเพียบรักษาอารมณ์สังคตแล้วก็จุดไฟเผาตัวเข้า เมื่อเปลวไฟวูบขึ้นท่วมตัวนั้น นายเรื่องร้องว่าสำเร็จปรารณาแล้วผู้คนที่มาดู ๕๐๐-๖๐๐ เศษ บ้างก็ร้องสาธุการ^{๒๖}

สิ่งที่ต่างไปในการปรารณาพระโพธิญาณของสมเด็จพระเจ้าตากสิน คือการเป็นพระพุทเจ้าช่วยเหลือสัตว์โลกอย่างแพร่หลาย ไม่ได้ปรารณาเพียงพบศาสนาของพระศรีอริยเมตไตรยหรือถึงพระนิพพาน อย่างในสมัยอยุธยา^{๒๗} ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์ ตั้งข้อสังเกตว่าสมเด็จพระเจ้าตากสิน มุ่งมั่นโพธิญาณ น่าจะเนื่องมาจากทรงได้รับอิทธิพลของพระพุทศาสนามหายาน ที่มีแนวคิดที่ทุกคนที่นับถือมุ่งมั่นเป็นพระพุทเจ้าทั้งสิ้น^{๒๘} อาจเนื่องมาจากพระองค์ทรงมีเชื้อสายชาวจีนและตลอดรัชกาลได้มีการติดต่อค้าขายและได้รับการช่วยเหลือจากจีนเป็นหลัก^{๒๙}

ในหลักปฏิบัติการมุ่งโพธิญาณ คือ การสั่งสมบารมี^{๓๐} เริ่มต้นว่าผู้ที่ปรารณาพุทรูมิ ต้องมีโพธิจิต คือการตั้งจิตมุ่งมั่นในพุทรูมิ จตุรปณิธาน คือ ปณิธานเพื่อการบรรลุถึงความรู้แจ้ง แสงหาความรู้ทั่วไป สั่งสอนเวไนยสัตว์ และช่วยสรรพสัตว์ให้ถึงซึ่งความรู้แจ้งนั้น โดยประการสำคัญต้องสร้างสมบารมี ทางฝ่ายเถรวาทกล่าวถึงบารมี ๑๐ ทศ ในทางฝ่ายมหายานกล่าวถึง ปารมิตา ๖ คือ ทาน ศีล ขันติ วิริยะ ฌาน และปัญญา^{๓๑} จากแนวคิดนี้สามารถอธิบายแนวคิดโพธิญาณของสมเด็จพระเจ้าตากสินได้ดังนี้

สมเด็จพระเจ้าตากสินแม้สมัยก่อนที่จะทรงขึ้นครองราชย์ก็ปรารณาพุทรูมิก่อนแล้วในการตั้งสัตยาธิษฐานนั้น ไม่เคยหวังที่จะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินเลยหากแต่ทรงอธิษฐานยึดมั่นในพระโพธิญาณทั้งสิ้น ดังปรากฏหลักฐานคร่าวเสด็จไปนมัสการพระพุทปฏิมากร ณ วัดกลาง วัดดอยเขาแก้ว บ้านระแหง ว่าได้ทรงอธิษฐานตั้งระฆังในพระราชพงศาวดารมีบันทึกว่า “ทรงกระทำสัตยาธิษฐาน

^{๒๖} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**, (พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๔๙๘), หน้า ๓๘๖-๓๘๗.

^{๒๗} นิธิ เอียวศรีวงศ์, **ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณกิจ, ๒๕๒๓), หน้า ๑๗.

^{๒๘} **สังฆกรรมปฐกฐิสูตร**, แปลโดย ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, (กรุงเทพมหานคร: ส่องสยาม, ๒๕๕๔).

^{๒๙} ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, “พระพุทศาสนาในสมัยพระเจ้ากรุงบุรี”, **ศิลปวัฒนธรรม**: ๑๑๓-๑๑๔.

^{๓๐} ดูรายละเอียดใน ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, **หลักพระพุทศาสนา: เถรวาท-มหายาน**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมศาสตร์, ๒๕๒๕).

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๘.

เสียงบารมีว่า “ถ้าจะได้ตรัสแก่พระปรมมาภิเชกสัมโพธิญาณในอนาคตกาลแท้แล้ว ข้าพเจ้าจะตีระฆังแก้วเข้าบัดนี้ ของจงให้แตกเฉพาะที่จุก”^{๓๒} ปรากฏว่าระฆังแก้วก็แตกเฉพาะที่จุกตามที่อธิษฐานนั้น

เมื่อครั้งเสด็จไปบำเพ็ญพระกรรมฐานและถวายพระไตรปิฎก ณ วัดบางยี่เรือ ทรงตั้งสัตยาธิษฐานว่า “...เดชะผลทานนี้จึงยังลักขณะปีติบังเกิดแก่ข้าฯแล้วอย่าให้ปราศจาก และพระธรรมซึ่งยังมีได้บังเกิดนั้นของจงให้ข้าฯ บังเกิดแก่ข้าฯภียวภาวะยิ่งขึ้นไปอนึ่ง จงเป็นปัจจัยแก่พระโพธิญาณในอนาคตกาลโน้นเถิด”^{๓๓}

ทรงบำเพ็ญทานบารมี กล่าวคือเมื่อทรงปราบดาภิเษกแล้วบ้านเมืองประสบปัญหาเศรษฐกิจขาดแคลนอย่างรุนแรง ราษฎรหลบหนีภัยสงครามกระจัดกระจายไปทั่ว ประสบความอดอยากเป็นอย่างมาก พระองค์ให้เร่งส่งเคราะห์สมณชีพรามณ์และราษฎรเป็นงานเร่งด่วนปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า

“ในปี พ.ศ. ๒๓๑๑ ทรงพระกรุณาแจกจ่ายอาหารแก่ราษฎรทั้งหลาย ซึ่งอดโซอนาถาทั่วสี่มณฑล เคลื่อนกล่นกันมารับพระราชทานมากกว่าหมื่น บรรดาข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนไทยจีนทั้งปวงนั้นได้รับพระราชทานข้าวสารเสมอคนละถึงกินคนละ ๒๐ วัน ครั้งนั้นยังหาผู้ใดทำนาทำไร่ไม่ อาหารกันดารนัก และสำเภาบรรทุกข้าวสารมาแต่เมืองพุทไธมาศจำหน่ายถึงละ ๓, ๔, ๕ บาทบ้าง ทรงพระกรุณาให้ซื้อแจกคนทั้งปวงโดยพระราชอุตสาหะโปรดเลี้ยงสัตว์โลก พระราชทานชีวิตไว้มิได้อาลัยแก่พระราชทรัพย์ แล้วแจกจ่ายเสื้อผ้าเงินตราแก่ไพร่ฟ้าประชาชนจกนับมิได้...ให้ไพร่ปรายพระราชทรัพย์และแจกทานแก่ยากทุกวันอุโบสถ ๘, ๑๕ คำ แล้วตั้งโรงทานไว้สำหรับแจกคนโซ่ทั้งปวง”^{๓๔}

เมื่อครั้งเสด็จไปปราบชุมนุมเจ้าพระฝาง ในปี พ.ศ. ๒๓๓๓ สมเด็จพระเจ้าตากสินโปรดให้จัดซื้อแจกจ่ายข้าวสารแจกจ่ายแก่พลกองทัพจนเหลือแล้วจึงให้แจกจ่ายแก่สมณชีพรามณ์ ยากวณิก และครอบครัวภรรยาข้าราชการทั้งปวงทั่วกัน เมื่อเสด็จเข้าเมืองพิษณุโลกก็ได้พระราชทานข้าวปลาอาหารแจกจ่ายทั่วกัน^{๓๕}

^{๓๒} “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ”, ใน **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕**, หน้า ๗๕.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๕.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, ๒๖.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, ๒๘-๒๙.

การบำเพ็ญทานบารมีนั้นพระองค์ได้ทรงกำลังสมาธิเสมอตลอดรัชกาล อาจจะมีเคราะห์ได้ ว่าทรงกระทำเพื่อสร้างสมบารมีเพื่อพระโพธิญาณและเป็นการในหน้าที่ของการเป็นพระมหากษัตริย์ที่จะต้องดูแลราษฎรของตน

พระองค์ทรงศีลทรงธรรมเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ทรงฝึกฝนเป็นอย่างดี แล้วจึงสั่งสอน พระสงฆ์ในเรื่องการปฏิบัติสมาธิ ทรงอธิบายถึงอุปสรรคในการนั่งวิปัสสนากรรมฐานซึ่งพระองค์เคย กระทำได้ผลดีแล้ว^{๓๖}

อีกอย่างหนึ่งการสอบพระลักษณะเป็นการแสดงถึงความมุ่งมั่นในพระโพธิญาณของ สมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นอย่างมาก คือทรงสอบพระลักษณะตนเองเทียบเทียบกับพุทธลักษณะ แล้ว ให้จัดหล่อพระรูปหล่อเหมือนจริงเท่าพระองค์จริงใน พ.ศ. ๒๓๑๘ เป็นพระรูปทรงกรรมฐาน ขณะอยู่ที่ วัดอินทาราม

ความมุ่งมาดปรารถนาพระโพธิญาณนี้ของสมเด็จพระเจ้าตากทรงเปิดเผยอย่างชัดเจนอยู่ ในการรับรู้ได้ของคนทั่วไปดังจะเห็นได้จากคำถวายพระพรของนายสอน มหาตเล็กในสมเด็จพระเจ้า ตากสินก็ได้ถวายพระพรชัดเจนให้พระองค์ได้บรรลุพระโพธิญาณดังนี้

“จะภิญโญภาพด้วย	ปรีชาญ
ตราบตรัสโพธิญาณราญ	บาบแคล้ว
จะเรื่องเกียรติพิศาล	สุดโลก
ด้วยบุรพบารมีแก้ว	เลิศล้ำแดนไตร
ขอพระพระพุทธรื่อง	สัพพัญญู
จงแผ่พระเดชชู	ปิ่นเกล้า
ตราบเสด็จโพธิญาณตรู	ตราโลก
ตัดเด็ดปัญจขันธเข้า	สู้อ่อนนฤพาน...” ^{๓๗}

อาจกล่าวได้ว่าแนวคิดเรื่องพระโพธิญาณในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าตากสินนี้โดดเด่น ชัดเจนที่สุดกว่าพระมหากษัตริย์รูปอื่นๆเท่าที่ปรากฏหลักฐานมาอาจจะเนื่องมาด้วยอุดมการณ์ของรัฐ ในสมัยกรุงธนบุรีที่ใช้แนวคิดมหาสมมุติราชาโพธิสัตว์เอื้ออำนวยต่อแนวคิดนี้ หรืออาจจะเป็นเพราะ

^{๓๖} เสถียร ศุภโสภณ, **พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย**, (พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๕๔.

^{๓๗} นายสวนมหาตเล็ก, **โคลงยอพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี**, อ่างใน ภิกษุณีวรมัธยม กบิลสิงห์, **ใครฆ่า สมเด็จพระเจ้าตากสิน**, (กรุงเทพมหานคร: ส่องสยาม จำกัด, ๒๕๔๐), หน้า ๒๑๔.

พระราชศรัทธาส่วนพระองค์เป็นเป้าหมายของสมเด็จพระเจ้าตากสินที่เข้าไปไม่ใช่เพื่อประโยชน์ส่วนตน หรือปรารณาราชสมบัติ ดังพระราชดำรัสตอนหนึ่งว่า

“...เป็นความสัตย์แห่ง ข้าฯทำความเพียรมิได้เกิดแก่กายชีวิตทั้งนี้จะปรารณาสถิตที่สถานอันใดหามิได้ ปรารณาแต่จะให้สมณชีพราหมณ์สัตว์โลกเป็นสุขอย่าให้เบียดเบียนกัน ให้ตั้งอยู่ในธรรมปฏิบัติเพื่อจะเป็นปัจจัยแก่พระโพธิญาณสิ่งเดียว ถ้าและผู้ใดอาจสามารถจะอยู่ในราชสมบัติ ให้สมณะพราหมณ์ประชาราษฎร์เป็นสุขได้จะยกสมบัติทั้งนี้ให้แก่บุคคลนั้น แล้ว ข้าฯ จะไปสร้างสมณธรรมแต่ผู้เดียว...”^{๓๘}

ดังนั้นการบำรุงพระพุทธศาสนาก็ดี การปฏิบัติพระศาสนาในสวนพระองค์ก็ดี เป็นไปเพื่อพระราชอำนาจในการปกครองและส่วนหนึ่งน่าจะเป็นพระราชศรัทธาส่วนพระองค์ที่ปรารณาให้เป็นปัจจัยเพื่อพระโพธิญาณความทั้งนี้ปรากฏชัดเจนในพระราชกิจของพระเจ้ากรุงธนบุรีตลอดสมัย

๔.๒ ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับสมเด็จพระเจ้าตากสิน

สมัยกรุงธนบุรีเป็นช่วงระยะเวลาสั้นๆ ขณะเดียวกันบ้านเมืองก็ยังไม่สงบเป็นที่เรียบร้อยมีการทำสงครามปราบปรามกลุ่มชุมนุมต่างๆ เพื่อรวบรวมแผ่นดินให้เป็นเอกภาพดั้งเดิม ทำให้สมัยนี้ไม่เอื้อต่อการพัฒนาทางด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม ผู้นำยังคงใช้แนวคิดและวิธีการที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายในการดำเนินนโยบายทั้งสามด้าน กล่าวคือ ย้อนกลับไปยุคสมัยฟื้นฟูแล้วปรับปรุงของเก่าที่ถูกทำลายเพราะภัยสงครามกลับมาใช้ใหม่ โดยเฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เมื่อบ้านเมืองที่กรุงธนบุรีได้มั่นคงแล้ว สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงแสดงพระองค์เป็นพุทธศาสนูปถัมภกอย่างเต็มกำลัง ดังพระดำริที่ว่า

“...พระพุทธศาสนาจักสมบูรณ์รุ่งเรืองนั้น ด้วยบริษัททั้งสี่ปรนนิบัติตามพุทธโอวาท แลพระสงฆ์ทุกวันนี้ยังปรนนิบัติพระเจดีย์ปาริสุทธศีลสังวรนั้นมิบริบูรณ์ จึงพระมหากษัตริย์ตั้งพระสังฆราชราชาคณะขึ้นไว้ให้กำกับว่ากล่าวพระสงฆ์ทั้งปวง แล้วพระราชศรัทธาจ้างให้หมู่เสนาทหารพลเรือน สร้างพระวิหาร เสนานะกุฏิมากกว่า ๒๐๐ กุฏิ สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก แล้วจึงตรัสพระราชทานโอวาทประกาศสนไว้ว่า ขอพระผู้เป็นเจ้าทั้งปวงจงตั้งสติอารมณ์ปรนนิบัติ ตั้งอยู่ในพระเจดีย์ปาริสุทธศีลสังวรวินัยบัญญัติบริบูรณ์

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๘-๒๒๙.

อย่าให้พระศาสนาของพระองค์เศร้าหมองเลย แม้พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าจะขัดสนด้วยวัตถุปัจจัยทั้งสี่ประการนั้น เป็นธรรมาภิบาลจะอุปถัมภ์ ถ้าพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าทั้งปวงมีศีลคุณบริบูรณ์ในพระศาสนาแล้วแม้จะปรารถนามังสะรุธิระโยม โยมก็อาจสามารถจะเชือดเนื้อแลโลหิตออกมาบำเพ็ญทานได้...^{๓๙}

๔.๒.๑ พระราชกรณีกิจด้านพระพุทธศาสนาในสมัยกรุงธนบุรี

หลังจากที่กรุงศรีอยุธยาล่มสลายลงใน พ.ศ. ๒๓๑๐ ชุมชนของสมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นชุมชนเดียวที่เข้ามาขับไล่กองทัพของพม่าให้ออกไป และฟื้นฟูราชธานี และขณะที่ชุมชนอื่นๆ เน้นการรักษาอำนาจและสร้างอิทธิพลในพื้นที่ของตนเอง ทั้งนี้ในการสร้างพระราชอำนาจพระบารมีของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ทรงใช้ทั้งบารมีจากความสามารถส่วนพระองค์ในฐานะนักรบ และทรงแสดงพระองค์เป็นผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนา เพื่อให้เกิดการยอมรับจากชนทั้งหลายในการเข้ามาต่อสู้เพื่อกอบกู้กรุงศรีอยุธยา การสร้างพระบารมีทางพระพุทธศาสนาของพระองค์มีรูปแบบที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของพระองค์เอง หลายกรณีแตกต่างจากพระมหากษัตริย์ของกรุงศรีอยุธยาซึ่งเป็นการแสดงถึงพระราชอำนาจและพระบารมีที่แตกต่างออกไป ทรงเริ่มการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาหลายประการ เช่น

๑. ใน พ.ศ. ๒๓๑๑ มีพระบรมราชโองการให้ออกสืบเสาะหาพระสงฆ์ที่ทรงคุณธรรมที่กระจัดกระจายหนีภัยสงครามไปอยู่ตามท้องถิ่นต่างๆ ให้อาราธนามาประชุมพร้อมกัน ณ วัดบางว่าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม) แล้วให้พระสงฆ์เลือกพระเถระที่ทรงคุณธรรม และสูงอายุด้วยอายุพรรษาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช เพื่อเป็นผู้ใหญ่ดูแลการพระศาสนาในสังฆมณฑล ต่อจากนั้นก็โปรดให้แต่งตั้งบรรดาพระเถระเป็นพระราชาคณะฐานานุกรมใหญ่น้อยตามสมณฐานันดรศักดิ์ทั้งในฝ่ายคันถธุระ และวิปัสสนาธุระ เหมือนดังที่เคยมีมาแต่กาลก่อนในสมัยอยุธยา แล้วโปรดให้นิมนต์ไปประจำอยู่ตามอารามต่างๆ ในกรุงธนบุรี ทำหน้าที่บังคับบัญชาสั่งสอนว่ากล่าวแก่พระภิกษุสามเณรทั้งปวง เพื่อให้เป็นที่เลื่อมใสศรัทธาแก่มหาชน

เมื่อจัดสังฆมณฑลให้เรียบร้อยจึงให้ประชุมสงฆ์ที่วัดบางว่าใหญ่ (วัดระฆัง) แล้ว ทรงสถาปนา พระอาจารย์ดี วัดประดู่ เป็นสมเด็จพระสังฆราช ดำรงความเป็นใหญ่กว่าพระสงฆ์ทั้งปวง สถิต ณ วัดบางว่าใหญ่^{๔๐} ปกครองครองสงฆ์ทั้งหมด ซึ่งในสมัยกรุงธนบุรีมีการสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชถึง ๓ พระองค์ตามลำดับดังนี้ ๑. สมเด็จพระสังฆราช (ดี วัดประดู่) ๒. สมเด็จพระสังฆราช (ศรี วัดพนัญเชิง) ๓. สมเด็จพระสังฆราช (ชื่น)

^{๓๙} พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ, หน้า ๒๘๙.

^{๔๐} เรียง อรรถวิบูลย์, ทำเนียบสมณศักดิ์สมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์, (กรุงเทพมหานคร: คณะสงฆ์กรุงเทพมหานครจัดพิมพ์, ๒๕๒๑), หน้า ๓-๔.

การจัดปกครองคณะสงฆ์ในสมัยกรุงธนบุรี ซึ่งรูปแบบองค์กรการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยกรุงธนบุรี สมเด็จพระเจ้าตากสิน ทรงฟื้นฟูพระพุทธศาสนาด้วยการถือเอารูปแบบตามแบบสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยที่พระมหากษัตริย์ทรงมีอำนาจสูงสุด ในการสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช คณะสงฆ์ในสมัยกรุงธนบุรีมีทั้งหมด ๓ คณะ เช่นเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยา คือ คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย คณะอรัญวาสี และคณะคามวาสีฝ่ายขวา ภายหลังจากสิ้นสมัยกรุงธนบุรีรูปแบบการจัดองค์กรการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ยังคงยึดเอารูปแบบการปกครองตามแบบสมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรี

๒. ทรงให้รวบรวมพระไตรปิฎก เมื่อปราบชุมนุมเจ้านครศรีธรรมราชให้อัญเชิญพระเถระและพระไตรปิฎกมายังกรุงธนบุรี “...ทรงพระกรุณาให้ราชบัณฑิตจัดพระไตรปิฎก ลงบรรทุกเรือเข้ามากรุงเทพฯ...แล้วทรงพระกรุณาจ้างให้ช่างจาร จารพระไตรปิฎกทั้งจบ สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก...ตั้งแต่นั้นมาพระศาสนาก็ค่อยเฟื่องฟูขึ้นได้ดังเก่า...”^{๔๑}

จากข้อ ๑ และ ๒ พบว่าการสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชและรับพระไตรปิฎกมาไว้ที่กรุงธนบุรี เป็นการแสดงพระบารมีอย่างหนึ่ง ทั้งนี้การสร้างพระไตรปิฎกไว้ที่กรุงธนบุรีแสดงว่าหลักการคำสอนของพระพุทธศาสนาในเวลานั้นเริ่มได้รับการชำระและฟื้นฟูขึ้นมาใหม่ เพราะหลังเสียกรุง ตำราและคัมภีร์ต่างๆ ได้สูญหายถูกทำลายจากภัยสงคราม การเชิญพระไตรปิฎกมาจากนครศรีธรรมราช มาคัดลอกจึงเป็นการสร้างตำราและคัมภีร์ต่างๆ ให้สมบูรณ์ขึ้น เพื่อชดเชยของที่สูญหายไป การบำรุงพระพุทธศาสนาของสมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นการแสดงให้เห็นถึงพระบารมีที่แสดงพระองค์เป็นศาสนูปถัมภกฟื้นฟูบำรุงพระพุทธศาสนาได้ไม่น้อยกว่ากษัตริย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ทั้งนี้การมีพระไตรปิฎกมาประดิษฐานและการมีการตั้งสมเด็จพระสังฆราชที่กรุงธนบุรี เท่ากับเป็นการยกฐานะความสำคัญของกรุงธนบุรีว่าเป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองและพระพุทธศาสนาที่ชอบทำสืบเนื่องจากกรุงศรีอยุธยาด้วย อย่างไรก็ตามมีพระราชดำริในการสร้างพระไตรปิฎกฉบับหลวงแต่ก็ยังมีได้ทันเสร็จเรียบร้อยสมบูรณ์ก็มีเหตุที่ทำให้สิ้นรัชกาลเสียก่อน^{๔๒}

๓. ทรงชำระสงฆ์ แม้พระองค์จะได้ฟื้นฟูคณะสงฆ์และสังฆมณฑลแล้ว แต่ยังไม่มั่นคงเป็นระเบียบเรียบร้อยยังปรากฏมีพระสงฆ์จำนวนมากประพฤติย่อหย่อนจากพระธรรมวินัยแม้กระทั่งพระอาจารย์ดีวัดประดู่เป็นสมเด็จพระสังฆราชไม่นานก็เกิดปัญหาต้องอธิกรณ์

“...มีผู้โจทก์ฟ้องกล่าวโทษสมเด็จพระสังฆราชว่าแต่ครั้งอยู่ในค่ายพระนายกองโพธิ์สามต้นนั้น ได้คิดอ่านกับพระนายกองบอกให้เร่งรัดเอาทรัพย์แก่ชาวเมืองซึ่งตกอยู่ในค่ายส่อว่าผู้นั้นมั่งมีทรัพย์มาก ครั้นกราบทูลพระกรุณาขึ้นตามคำโจทก์ฟ้องจึงดำรัสให้

^{๔๑} “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ”, ใน **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕**, หน้า ๒๕๕.

^{๔๒} ดินาร์ บุญธรรม, **พระมหากษัตริย์ไทยกับพระพุทธศาสนา**, หน้า ๑๔๐.

พระยาพระเสด็จชำระถามสมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระสังฆราชไม่รับจึงโปรดให้พิสูจน์ ลุยเพลิงชำระตัวให้บริสุทธิ์เห็นความจริง และสมเด็จพระสังฆราชแพ้แก่พิสูจน์เพลิงจึง ดำรัสให้สึกเสีย อันหนึ่งสามเณรศิษย์พระพนรัตน์ก็มาฟ้องกล่าวโทษว่าพระพนรัตน์ต้อง เสพเมถุนธรรมทางเว็จมรรคแห่งตน จึงโปรดให้พิจารณาจับเป็นสัตย์ให้สึกเสีย แล้วเอามา ตั้งเป็นหลวงธรรมรักษาเจ้ากรมสังฆการี...”^{๔๓}

จากข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความเสื่อมโทรมในวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ และดังที่ เคยกล่าวมาแล้วในบทก่อนๆถึงพระสงฆ์ในสมัยอยุธยาตอนปลายบางส่วนประพฤตินอกธรรมนอก วินัยไม่แสดงหาสมณธรรม ตั้งตนในผลประโยชน์ทางโลก ย่อมนำไปสู่วิกฤตศรัทธาในสถาบัน พระพุทธศาสนา ทำให้เป็นที่เสื่อมศรัทธาของพระพุทธศาสนิกชน หากปล่อยทิ้งไว้จะมีผลเสียหายต่อ ความมั่นคงของราชอาณาจักรและพระพุทธศาสนา จึงโปรดเกล้าฯ โดยการทรงให้ออกพระราช กำหนดพระสงฆ์ พ.ศ. ๒๓๑๖ มีการบัญญัติว่าพระสงฆ์เมื่อทำผิดศีลข้อใดจะต้องตกรอกขุมใด เช่น อย่างในความผิดต้องปาราชิกที่ต้องเป็นความผิดหนักที่สุดของสงฆ์ มีบัญญัติถึงผู้ที่ทำตกรอกเว็จ อาจกล่าวได้ว่าพระราชกำหนดเกี่ยวกับศีลสิกขาฉบับนี้เป็นกฎหมายพระสงฆ์ฉบับแรกของไทยและ

ในกรณีทรงให้จัดพิธีอุปสมบทพระสงฆ์ทางเมืองเหนือใหม่หลังจากการทำพิธีชำระ พระอลัชชีนี้เริ่มจัดขึ้นในวันอังคารขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีชวด ประมาณ พ. ศ. ๒๓๑๓ โปรดให้ “พระโพธิวงศาจารย์” ไปอยู่ประจำที่พิษณุโลก “พระพิมลธรรม” ไปอยู่ที่เมืองฝาง “พระธรรมเจดีย์” อยู่ที่ทุ่งยั้ง “พระธรรมอุดม” อยู่ที่เมืองพิชัย “พระเทพกวี” อยู่ที่เมืองสวรรคโลก “พระพรหมมุณี” ไป อยู่ที่ สุโขทัย เพื่อชำระสะสางพระศาสนาสั่งสอนพระสงฆ์ฝ่ายเหนือ^{๔๔}

เมื่อพิจารณาพระราชกำหนดพระสงฆ์ฉบับนี้และพระราชพิธีชำระอลัชชีแล้ว แสดงให้เห็น พระบารมีในฐานะเป็นผู้นำคณะสงฆ์โดยทรงจัดการชำระพระวินัยของพระสงฆ์ให้สงฆ์เคร่งครัดรักษา ศีลมากขึ้น การจัดการชำระพระพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์ถือว่าเป็นหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ในรัฐที่นับ ถือพระพุทธศาสนา การออกกฎหมายความผิดและมีบทลงโทษสงฆ์นั้นเป็นสิ่งที่ไม่เคยเกิดขึ้นในสมัย อยุธยาสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงใช้รูปแบบพิธีกรรมที่อ้างอิงบุญบารมีส่วนพระองค์ที่สั่งสมมาเพื่อ โภธิญาณมาช่วยในการจัดการชำระภิกษุให้บริสุทธิ์ กล่าวคือ มีอำนาจในการสั่งสอนและกำหนดโทษสงฆ์ เท่ากับแสดงถึงการปกครองและควบคุมสงฆ์ของพระมหากษัตริย์ที่มีมากขึ้นกว่าในสมัยอยุธยา

๔. ส่งเสริมการศึกษาของพระภิกษุ ในสมัยกรุงธนบุรีสถานที่ศึกษายังคงอยู่ที่วัดเหมือน สมัยอยุธยา เด็กผู้ชายเท่านั้น ที่มีโอกาสศึกษา เพราะต้องอยู่กับพระที่วัดเพื่อเรียนหนังสือ มีพระสงฆ์

^{๔๓} พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม ๒, หน้า ๑๗๐-๑๗๑.

^{๔๔} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับพระ จักรพรรดิพงษ์เจ้ากรม (จาด) พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๒๙๗-๒๙๘.

เป็นครูสอนหนังสือให้ แก่กุลบุตร เพื่อให้ได้รับการอบรมความประพฤติ เรียนพระธรรม ภาษาบาลี สันสกฤต และศัพท์เขมร เพื่อประโยชน์ในการอ่านคัมภีร์พระพุทธศาสนา นอกจากนี้ ยังมีการเรียน วิชาเลขเน้นมาตรา ชั่งตวง วัด มาตราเงินไทย และการคิดหน้าไม้ ซึ่งจะต้องนำไปใช้ในชีวิตประจำวัน มี วิชาช่างฝีมือ สำหรับเด็กโต ส่วนใหญ่เรียนเกี่ยวกับการช่างก่อสร้าง เพื่อประโยชน์ในการบูรณะ ซ่อมแซมเสนาสนะ และสิ่งก่อสร้างภายในวัด

การศึกษาของพระสงฆ์สมัยนี้ ช่วงแรกขาดการศึกษาไประยะหนึ่ง เพราะพระสงฆ์มีเหลือ อยู่น้อยและกระจายกันไปตามชนบทเพื่อหนีภัยสงคราม เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงว่างจากศึก สงครามแล้วทรงโปรดให้สังฆการีธรรมการทำสารบัญชีสืบสาวจตุว่า พระสงฆ์ผู้ตั้งมั่นอยู่ในพระธรรม วินัยทรงภูมิรู้ไตรปิฎก ให้แต่งตั้งเป็นพระราชาคณะ ปกครองคณะสงฆ์ รวมถึงการจัดระเบียบการ ปกครองคณะสงฆ์ และทรงโปรดให้มีการเรียน พระปริยัติธรรม เหมือนสมัยอยุธยาทุกประการ

๕. งานด้านสร้างและปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม ทรงบูรณะพระอารามต่าง ๆ เช่น ให้รวมเอา วัดแจ้ง (วัดอรุณราชวราราม) ซึ่งเป็นวัดประจำชุมชนบางกอกมาตั้งแต่สมัยอยุธยาเข้าเป็นเขต พุทธาวาสในเขตพระราชฐานตามราชประเพณีการสร้างบ้านแปลงเมืองที่สืบมาจากสมัยอยุธยา สำหรับเป็นที่ทรงบำเพ็ญพระราชฐานตามราชประเพณี สำหรับเป็นที่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลและ ประกอบการพระราชพิธีต่างๆ ต่อมาทรงได้อันเชิญพระแก้วมรกตมาจากนครเวียงจันทน์โปรดเกล้าฯ ให้ประดิษฐาน ณ แห่งวัดนี้

ทรงบูรณปฏิสังขรณ์วัดต่างๆ ในเขตกรุงธนบุรีหลายพระอาราม ที่สำคัญ คือ วัดบางยี่เรือ เหนือ (วัดราชคฤห์) วัดบางว่าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม) วัดหงส์อวาสวิหาร (วัดหงส์รัตนาราม) และ วัดท้ายตลาด (วัดโมลีโลกยาราม) วัดที่สำคัญที่ทรงเอาพระทัยใส่ในการบูรณปฏิสังขรณ์มาก คือ วัดอิน ทาราม ซึ่งเป็นวัดเก่าแก่สร้างตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา วัดนี้โปรดให้ยกฐานะขึ้นเป็นพระอารามหลวง ชั้นพิเศษฝ่ายสมณะวิปัสสนา เมื่อกรมพระเทพามาตย์พระราชชนนีเสด็จสวรรคต ก็โปรดเกล้าฯ ให้ ถวายพระเพลิงพระบรมศพที่วัดนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๘ การบูรณปฏิสังขรณ์วัดบางยี่เรือนอกทรงให้ทำ อย่างขนานใหญ่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างกุฏิกรรมฐานถึง ๑๒๐ หลัง พร้อมทั้งบูรณะพระพุทธรูป พระ สลูปเจดีย์ พระอุโบสถ พระวิหาร ตลอดทั่วทั้งพระอารามแล้วโปรดเกล้าฯ ให้อาราธนาพระสงฆ์ฝ่าย วิปัสสนาธุระเข้าไปประจำอยู่ตามกุฏิซึ่งทรงสร้างขึ้นถวายนั่น ทั้งได้เสด็จไปทรงเจริญพระวิปัสสนา กรรมฐานอยู่ประจำ^{๔๕} และวัดท้ายตลาด วัดหงส์อวาสเป็นวัดใกล้พระราชวังกรุงธนบุรี โปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์ เป็นการใหญ่พร้อมกับการปฏิสังขรณ์วัดบางยี่เรือนอกจนเสร็จใน พ.ศ. ๒๓๑๙ ทรงยก ฐานะเป็นพระอารามหลวงฝ่ายการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรม^{๔๖}

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๓.

^{๔๖} ดินาร์ บุญธรรม, พระมหากษัตริย์ไทยกับพระพุทธศาสนา, หน้า ๑๔๓.

สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินนั้น ตลอดระยะเวลา ๑๕ ปี บ้านเมืองมิได้สงบสุขจนทำให้เกิด การสร้างสรรค์ผลงานพุทธศิลป์ที่เป็นแบบฉบับของตนเองได้ เพราะในช่วงเวลาดังกล่าวช่างยังเป็นช่าง สกอลอยุธยา^{๔๗} แต่ก็ยังปรากฏว่า มีผลงานจิตรกรรมทางพระพุทธศาสนาที่งดตามประณีตเกิดขึ้นหลาย ชิ้นด้วยกัน งานพุทธจิตรกรรมที่สำคัญยิ่งคือ “สมุดภาพไตรภูมิฉบับหลวง” ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๔^{๔๘} พระราชประสงค์ในด้านการจัดสร้างสมุดภาพไตรภูมิโบราณนี้ ก็เพื่อให้ประชาชน ทั้งหลายมีความเข้าใจเรื่อง นรกสวรรค์ได้ถูกต้องตามพระบาลี และเพื่อเป็นเครื่องเตือนใจให้ประกอบ แต่กรรมดี ละเว้นกรรมชั่ว ให้ถูกต้องตามคำสั่งสอนสืบต่อไปในภายหน้า และเพื่อแสดงที่ตั้งสัณฐาน ของกรุงธนบุรีว่าอยู่ในตำแหน่งใดในจักรวาล นอกจากการสร้างงานพุทธจิตรกรรมอย่างในสมุดภาพ ไตรภูมิฉบับหลวงแล้วยังปรากฏในพระราชพงศาวดารว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสร้างพระพุทธ ปฏิมากรขึ้นในรัชกาลของพระองค์ด้วย โดยได้โปรดเกล้าฯ ให้หลวงวิจิตรนฤมลปั้นพระพุทธรูปให้ต้อง ตามพุทธลักษณะที่โปรดให้สอบสวน แล้วหล่อพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ยืนองค์หนึ่งและพระพุทธรูปปาง สมานธิอิกองค์หนึ่ง

๔.๒.๒ การแสดงพระบารมี พระราชอำนาจผ่านความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนาใน รูปแบบใหม่

พระราชกรณียกิจอย่างหนึ่งทางพระพุทธศาสนาของสมเด็จพระเจ้าตากสินในช่วงครึ่งหลัง ของรัชกาล คือ การเจริญกรรมฐาน และการนั่งสมาธิ ทรงจริงจังกับเรื่องการเจริญกรรมฐาน นั่งสมาธิ อย่างยิ่ง ทรงแสดงว่าพระองค์เป็นผู้เชี่ยวชาญ และมีพระปรีชาสามารถในด้านนี้มากกว่าคณะสงฆ์จึง ได้ทรงแสดงพระบรมราโชวาทสั่งสอนพระสงฆ์ในเรื่องการปฏิบัติสมาธิ เป็นผู้มากด้วยพระบารมี สามารถสั่งสอนหมู่สงฆ์ได้ อาจเนื่องมาจากจำนวนพระสงฆ์ในขณะนั้นมีน้อยผู้เชี่ยวชาญด้านนี้ก็น่าจะ หาได้ยาก การสั่งสอนพระสงฆ์ในเรื่องวิปัสสนากรรมฐานโดยพระมหากษัตริย์นั้นถือว่าเป็นสิ่งที่ไม่เคย มีมาก่อน แต่เดิมมีเพียงพระเจ้าทรงธรรมในสมัยอยุธยาที่สอนหนังสือสงฆ์ เพราะว่าการศึกษาในหมู่ สงฆ์นั้นแต่เดิมมาเป็นกิจของสงฆ์ที่พึ่งสั่งสอนกันเอง

^{๔๗} น.ณ. ปากน้ำ, “จิตรกรรมสมัยอยุธยา”, เมืองโบราณ, ปีที่ ๑๑, ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มีนาคม, ๒๕๓๐): ๓๔.

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน วิไลพร วงศ์สุรักษ์, “จิตรกรรมเรื่องนรกภูมิในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี พุทธศักราช ๒๓๑๔”, สารวิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ ภาควิชา ประวัติศาสตร์ศิลปะ, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘).

นอกจากพระราชกรณียกิจข้างต้นแล้วสมเด็จพระเจ้าตากสินยังทรงแสดงพระบารมีในลักษณะที่เทียบเคียงพระพุทธเจ้า เช่น รับสั่งให้หล่อพระพุทธรูปที่มีการสอบพระลักษณะของพระองค์เองเทียบเคียงกับพุทธลักษณะ ดังปรากฏหลักฐานความตอนหนึ่งว่า

“...ตรัสถามพระราชอาคันตุกะด้วยรูปพระลักษณะ ทรงพระฉายาเห็นปริมณฑล ฉะนั้น จะต้องด้วยพระบาลีว่าอย่างไร...จึงทรงพระกรุณาให้หล่อพระพุทธรูปจงต้องด้วย พระพุทธลักษณะให้พระสังฆราชเอาพระบาลีออกมาข้างให้ช่างทำ อันหนึ่งพระสังฆราช แปลพระบาลีพระพุทธลักษณะถวาย พระลักษณะใหญ่ ๓๒ ประการ พระลักษณะอย่างน้อย ๘ ประการ จึงทรงดูในพระองค์ต้องด้วยพุทธลักษณะ คือสูงเท่าวาของพระองค์สิ่ง ๑ มีเส้นพระอุณาโลมหว่างพระโขนงขาวอยู่เส้น ๑ พระนาภีเวียนขวาเป็นทักษิณาวรรต ๑ และพระปฤษฎางค์ใหญ่ ๑ ฝ่าพระหัตถ์ ฝ่าพระบาท พระพาหา พระอุระ หนาทั้ง ๗ ประการ ก็ต้องด้วยพุทธลักษณะทั้ง ๗ สิ่ง และพระปรารักษ์หน้าอิมเป็นปริมณฑล ๑ เมื่ออ่านพระบาลีและพระชันสูตรพระองค์ไปทุกประการ ก็ต้องด้วยพุทธลักษณะ ๑๒ สิ่งที่ไม่ ต้องก็ทรงบอกว่าไม่ต้อง...”^{๔๙}

การพยายามเปรียบเทียบพระองค์กับพุทธลักษณะถึงกับ “...ให้หลวงวิจิตรนฤมลปั้น พระพุทธรูปให้ต้องด้วยพุทธลักษณะพระเจ้าสมำอิองค์หนึ่งพระยีนองค์หนึ่ง...”^{๕๐}ให้มีลักษณะที่คล้าย กับพระองค์ประดิษฐานไว้ ณ วัดอินทารามวรวิหาร ธนบุรี

ในช่วงปีท้ายๆของรัชกาลพระองค์ทรงมุ่งมั่นในการแสดงพระบารมีผ่านการนั่งสมาธิ เจริญพระกรรมฐานจนนำไปสู่ประเด็นในช่วงปลายแผ่นดิน กรณีว่าพระสงฆ์ธรรมดาสมควรไหว้ คฤหัสถ์ที่บรรลัทธิหรือไม่ ซึ่งได้กลายเป็นเรื่องใหญ่ที่เป็นเหตุหนึ่ง ที่นำไปสู่ความขัดแย้งในบ้านเมือง และนำไปสู่การสิ้นสุตวรรษกาล ในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ได้ให้ รายละเอียดว่า “...เหตุพระเจ้าแผ่นดินเสียพระจริตพินเพื่อนไป ฝ่ายพุทธจักรและอาณาจักรทั้งปวง เล่าก็แปรปรวนไปเป็นหมู่ๆ มิได้เป็นปกติเหมือนแต่ก่อน เหตุพระเจ้าแผ่นดินนั้นนั่งอุรุษต์โดยพระ กรรมฐานสมาธิ และจะยังภิกษุทั้งปวงให้คารวะเคารพบนมัสการแก่พระองค์...”^{๕๑}

ส่วนพระสงฆ์ที่คัดค้านความเห็นของพระองค์นั้นได้ถูกลงโทษอย่างรุนแรง ให้เขียนตี พระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ทั้ง ๓ รูปและให้พระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ พร้อมเหล่าลูกศิษย์อีก ๕๐๐ รูป ขนชำระอาจณ

^{๔๙} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับพระ จักรพรรดิพงษ์เจ้ากรม (จาด) พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า ๓๒๕.

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๖.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๗.

เว็จกุฎีวัดหงส์^{๕๒} และพระสงฆ์ที่อยู่ข้างเดียวกับพระองค์ อย่างพระรัตนมุนี วัดหงส์ยังได้คิดถวายพระนามใหม่ว่า “สมเด็จพระสยามยอดโยคาวจร บวรพุทธานุกร อุดมขัตติยราชวงศ์ ดำรงพิภพ กรุงเทพมหานคร บวรทราวดีศรีอยุธยา มหาดีลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน ก็ขอบพระราชอัธยาศัย สมด้วยพระทัยปรารภนั้น...”^{๕๓} การลงโทษพระสงฆ์ที่ไม่อยู่ในแนวเดียวกับพระองค์นี้ วิเคราะห์ได้ว่าเมื่อทรงแสดงบารมีส่วนพระองค์ผ่านการเจริญกรรมฐาน นั่งสมาธิเพื่อการเข้าสู่กระแสนิพพานเป็นพระอริยบุคคล สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงเชื่อว่าพระองค์ไม่ใช่ปุถุชนธรรมดาอีกต่อไป จึงทรงแสดงพระบารมี พระราชอำนาจในรูปแบบนี้มากขึ้น การเป็นพระอริยบุคคลย่อมทำให้ทรงเชื่อว่าอยู่เหนือกว่าปุถุชนไม่ว่าปุถุชนนั้นจะเป็นใครก็ตาม ทำให้เมื่อมีใครสงสัยพระองค์หรือไม่เห็นด้วยกับสิ่งที่ทรงแสดงอยู่ก็ต้องถูกลงโทษ เพราะถือได้ว่าเป็นการทำทลายพระบารมี พระราชอำนาจของพระองค์ก็เป็นไปได้

ใน พ.ศ. ๒๓๑๙ โปรดให้คัดลอกไตรภูมิพระร่วงและให้จัดทำสมุดภาพไตรภูมิขึ้น เนื้อหาของไตรภูมิพระร่วงและสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรีนั้นสอดคล้องกับพระราชจริยวัตรของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ที่ทรงเน้นหนักในเรื่องการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเพื่อแสดงพระองค์ให้มีลักษณะของความเป็นพระอริยบุคคล และด้วยการแสดงวิธีการเช่นนี้แล้ว พระองค์จึงมีได้เน้นแสดงพระบารมีในการเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เพราะการเป็นพระอริยบุคคลย่อมอยู่เหนือกว่าการเป็นพระเจ้าจักรพรรดิตามที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วงและยังปรากฏหลักฐานที่แสดงว่าพระองค์ทรงแสดงตนเสมือนพระพุทธเจ้าและพระองค์นั้นทรงสามารถแสดงอิทธิฤทธิ์ได้ เช่นที่บาทหลวงคาธอลิกที่บันทึกไว้ใน พ.ศ. ๒๓๒๒ ว่า

“...พระเจ้าตากเป็นคนที่มีความคิดพลิกแพลงอยู่เสมอ เพราะฉะนั้นจึงได้ทรงพระราชดำริจะเป็นพระพุทธเจ้า ในเรื่องนี้ได้มีการรับสั่งว่ามีพระราชประสงค์จะเป็นพระพุทธเจ้า และก็มีคนเรียกพระองค์ว่าพระพุทธเจ้าแล้วก็มี เพราะในเมืองไทยนี้ไม่มีเลยที่ใครจะทำให้ถูกพระทัยตามวิธีดำเนินการที่ทรงพระราชดำริไว้ นั้น ในขั้นต้นจะได้เหาะขึ้นไปตามอากาศก่อนและเพื่อจะได้เตรียมการที่จะทรงเหาะนี้ ได้ทรงทำพิธีต่างๆในวัดและในวัง ๒ ปีแล้ว เพราะฉะนั้นในเวลานี้จะต้องถือว่าพระเจ้าตากไม่ใช่มนุษย์ในโลกนี้แล้ว ถ้าเรื่องนี้ใครทูลขัดคอหรือในเวลาทรงเข้าพิธี ใครเข้าเฝ้าแล้วคนนั้นก็ถูกเคราะห์ร้าย...”^{๕๔}

^{๕๒} พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒, หน้า ๒๒๕.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๖.

^{๕๔} ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๓ (ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๙ (ต่อ)-๔๐), หน้า ๑๔๖.

ในบันทึกความทรงจำของกรมหลวงนรินทร ผู้ที่ร่วมสมัยกับบันทึกเรื่องเช่นนี้ไว้เหมือนกัน^{๕๕} นอกจากนี้ยังปรากฏการแสดงพระบารมีผ่านอิทธิฤทธิ์ในเรื่องการหายใจ ทายลักษณะของคนว่าเป็นอย่างไร อย่างการหายว่าผู้หญิงคนไหนรักราคะหรือรักธรรม^{๕๖} ซึ่งการแสดงพระองค์ว่ามีอิทธิฤทธิ์ ในแง่หนึ่งก็เป็นการสื่อว่าทรงบรรลุนานสมบัติ มีสมาธิขั้นสูง

สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงสร้างความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนาในรูปแบบใหม่โดยแสดงพระองค์เป็นพระอริยบุคคลมีฐานะสูงส่งกว่าปุถุชนทั่วไปรวมถึงพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งเป็นมาตรฐานของพระมหากษัตริย์ตั้งแต่สมัยอยุธยา พระองค์มิใช่พระมหากษัตริย์ที่ทรงเป็นศาสนูปถัมภกเท่านั้นแต่ทรงแสดงพระบารมีส่วนพระองค์เพื่อที่จะเป็นผู้นำเหนือคณะสงฆ์ด้วย ซึ่งเป็นสิ่งที่พระมหากษัตริย์สมัยอยุธยาไม่เคยปฏิบัติมาก่อน และไม่เคยปรากฏในสังคมไทยที่พระสงฆ์จะต้องกราบไหว้ผู้ที่อยู่ในเพศฆราวาส

อาจกล่าวได้ว่าช่วงครึ่งแรกของรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงเป็นธรรมราชา อุปถัมภ์บำรุงฟื้นฟูพระพุทธศาสนาที่เสื่อมลงจากภัยสงคราม และจะทรงอ้างถึงความปรารถนาพระโพธิญาณ และใช้พระราชอำนาจพระบารมีจัดการคณะสงฆ์ แต่ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระสงฆ์ในช่วงเวลานั้น ทรงใช้พระราชอำนาจเพียงเพื่อชำระคณะสงฆ์ให้บริสุทธิ์จัดการปกครองสงฆ์ให้เรียบร้อย ซึ่งเป็นพระราชกรณียกิจที่พระมหากษัตริย์ในอดีตเคยปฏิบัติกันมา การแสดงพระองค์เป็นผู้มีบุญบารมีเป็นศาสนูปถัมภกในช่วงแรกจึงเป็นการช่วยสร้างพระราชอำนาจและความชอบธรรมในการเป็นพระมหากษัตริย์ของพระองค์ ซึ่งยังเป็นผู้ที่อยู่ในฐานะฆราวาสในทางธรรมถือว่าต่ำกว่าพระสงฆ์

แต่ในช่วงหลังของรัชกาลพระองค์ทรงแสดงพระบารมีใน ๒ ลักษณะ คือมีรูปแบบจารีตที่สืบทอดมาจากสมัยอยุธยา ด้วยการฟื้นฟูขนบธรรมเนียมและให้ความสำคัญกับพิธีการต่างๆที่เกี่ยวข้องกับการสร้างความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์ และทรงแสดงพระราชอำนาจ พระบารมีทางพระพุทธศาสนาในรูปแบบใหม่ผ่านการนั่งสมาธิบำเพ็ญ เพียรทางจิต และทรงแสดงพระองค์ให้เป็นที่ประจักษ์ว่าทรงเป็นพระอริยบุคคลเทียบเคียงกับพระโพธิสัตว์หรือพระพุทธเจ้า เป็นการแสดงถึงพระบารมีส่วนพระองค์ที่ทรงมีมากกว่าใคร เมื่อพิจารณาจากหลักฐานดังที่กล่าวมาแล้ว จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงสร้างฐานะของพระองค์ให้เป็นที่ยิ่งกว่าพระมหากษัตริย์ และสูงกว่าความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ทรงเปี่ยมไปด้วยพระบารมีไม่ใช่เพียงผู้แสดงความปรารถนาพระโพธิญาณ เช่นพระมหากษัตริย์ชาวพุทธโดยทั่วไปเท่านั้น แต่ทรงแสดงพระองค์เป็นพระโพธิสัตว์ที่จะ

^{๕๕} กรมหลวงนรินทรเทวี, **จดหมายเหตุความทรงจำของพระเจ้าไปยกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพ)** ตั้งแต่ จ.ศ. ๑๑๒๙-๑๑๘๒, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (นนทบุรี: ต้นฉบับ, ๒๕๔๖), หน้า ๖๕.

^{๕๖} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับพระเจ้าจักรพรรดิพงษ์เจ้ากรม (จาด) พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), หน้า๓๒๖.

ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต เป็นพระโพธิสัตว์ในโลกแห่งความเป็นจริงมิใช่ในคัมภีร์ จึงนำไปสู่การสร้างความสัมพันธ์กับคณะสงฆ์ในรูปแบบใหม่ที่ทรงอยู่สูงสุดทั้งทางโลกและทางธรรม การแสดงพระองค์ในรูปแบบนี้ย่อมส่งผลกระทบต่อทางสังคมอันนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองช่วงปลายรัชกาล

ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนาในสมัยกรุงธนบุรีแสดงให้เห็นถึงของพระมหากษัตริย์ที่อยู่เหนือกว่าสถาบันสงฆ์ ซึ่งเกิดจากปัจจัยสำคัญ ๒ ประการ

๑. เนื่องจากสภาพสังคมหลังเสียกรุงต่อมาในสมัยกรุงธนบุรี ทำให้คณะสงฆ์มีความแตกแยก มีวัตรปฏิบัติที่ย่อหย่อน และวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ที่ไม่เรียบร้อย การจัดการคณะสงฆ์จึงอยู่ในช่วงฟื้นฟู ทำให้พระมหากษัตริย์ทรงแสดงพระราชอำนาจเหนือคณะสงฆ์ได้อย่างมากกว่าครั้งกรุงศรีอยุธยา นอกเหนือจากการเป็นศาสนูปถัมภกตามจารีตประเพณี พระมหากษัตริย์ทรงมีฐานะเป็นผู้นำทางศาสนาคู่กับการเป็นผู้นำทางโลก ซึ่งจะเป็นแบบอย่างของการใช้พระราชอำนาจทางโลกในการออกกฎระเบียบต่างๆเข้ามาควบคุมพระสงฆ์ ที่จะปรากฏขึ้นในสมัยต่อมา

๒. สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงแสดงพระบารมี พระราชอำนาจผ่านความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนาเพื่อสร้างความชอบธรรมในการขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ของพระองค์ ทั้งในฐานะเป็นศาสนูปถัมภก และแสดงพระองค์เป็นเสมือนพระโพธิสัตว์ที่จะมาสร้างพระบารมีโปรดชนทั้งหลาย ควบคู่กับการแสดงพระบารมี พระราชอำนาจทางทหาร เนื่องจากชาติกำเนิดที่เป็นสามัญชน ทำให้สมเด็จพระเจ้าตากสินต้องเน้นการแสดงพระบารมีส่วนพระองค์เป็นอย่างมากเพื่อเสริมสร้างและรักษาพระราชอำนาจตรงนี้ได้

สำหรับความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนาในช่วงหลังรัชกาลนั้นทรงแสดงพระบารมีด้วยการยกฐานะพระองค์ขึ้นเป็นพระอริยบุคคล ทรงถือว่าพระองค์เป็นผู้สูงสุดทั้งทางโลกและทางธรรมที่อยู่เหนือกว่าคณะสงฆ์ที่ยังเป็นปุถุชนอยู่ ที่ต้องมาเคารพพระองค์ ด้วยวิธีการแสดงฐานะเป็นผู้ที่อยู่เหนือกว่าคณะสงฆ์นั้นเป็นส่วนหนึ่งนำไปสู่การพิจารณาว่าพระองค์เป็นสัจญาณวิปัสสนา อันนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในช่วงท้ายรัชกาล

อาจกล่าวได้ว่าการเป็น “พระโพธิสัตว์” เป็นพระเกียรติยศอย่างหนึ่งที่ใ้ยกย่องพระมหากษัตริย์ แต่อาจไม่ได้เป็นอุดมการณ์หลักของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยา อาจเนื่องจากสภาพบ้านเมืองในสมัยอยุธยาไม่เอื้อต่ออุดมการณ์พระโพธิสัตว์ หรือมหามติ เช่นเดียวกับสมัยกรุงธนบุรี ซึ่งมีสภาพบ้านเมืองหลังเสียกรุงที่เข้าขั้น “กลียุค” ตามทัศนะของคนไทยในสมัยนั้น ภาพการปฏิบัติพระองค์เพื่อสงเคราะห์ประชาชนของสมเด็จพระเจ้าตากสิน รวมถึงพระราชนิยมในเรื่องการเจริญกรรมฐาน นั่งสมาธิ ทรงเปรียบเทียบพระองค์กับพุทธลักษณะ หรือการถวายพระราชทานโอวาทแก่พระสงฆ์ ด้วยการอธิบายลักษณะบุญ ได้ถูกคนบางกลุ่มมองว่าเป็นความแปลกหรือผิดจารีตจนถึงกับโจมตีว่าพระองค์มีพระจิตฟั่นเฟือน

เนื่องจากการเน้นอุดมการณ์พระโพธิสัตว์ของพระองค์เป็นอุดมการณ์หลักภายในของรัฐ อาจเป็นความแปลกใหม่ในของคนไทยที่ได้เคยสัมผัสกับความรุ่งเรืองของอยุธยา ลักษณะพระโพธิสัตว์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินนอกจากเป็นการสร้างความชอบธรรมในการเข้ามามีอำนาจ อีกด้านหนึ่งเป็นการแสดงถึงพระราชศรัทธาส่วนพระองค์อย่างแรงกล้าจริงๆ รวมถึงความจำเป็นของสังคมที่ต้องการผู้นำที่มีลักษณะสงเคราะห์ประชาชนในสภาพสังคมที่เสื่อมอย่างถึงที่สุด การรวบรวมผู้คนที่แตกกระจายหลบหนีหลังสงครามเสียกรุง การอุปถัมภ์ฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในฐานะของพระจักรพรรดิ หรือความศักดิ์สิทธิ์ของลักษณะเทวราชาอย่างในสมัยอยุธยาไม่สามารถแก้ปัญหาสังคมภายในรัฐที่วุ่นวายได้ แต่การกระทำของสมเด็จพระเจ้าตากสินจะแสดงฐานะพระโพธิสัตว์มากกว่าฐานะภาพของพระจักรพรรดิ ที่กลุ่มบุคคลบางกลุ่มคุ้นเคยจนเลยขอบเขตฐานะของพระมหากษัตริย์อยุธยา จนกล่าวสรุปได้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงเน้นในเรื่องนี้จนเกินขีดความพอควรตามประเพณีไทย

การที่สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงแสดงพระบารมีส่วนพระองค์ในฐานะนักรบและศาสนูปถัมภก ทำให้ทรงเป็น “ธรรมราชา” ผู้ฟื้นฟูและบำรุงพระพุทธศาสนาขึ้นหลังจากเสียกรุงศรีอยุธยา การที่ทรงแสดงพระราชอำนาจเหนือคณะสงฆ์ในทางโลก ด้วยการควบคุมและการชำระสงฆ์ให้บริสุทธิ์ ทำให้สามารถสร้างความยอมรับจากชนทั้งหลายในฐานะพระมหากษัตริย์ แม้จะไม่ประสบความสำเร็จในการสร้างพระบารมีส่วนพระองค์ในรูปแบบที่เป็นราชาแห่งธรรม หรือทรงเป็นพระอริยบุคคลเหนือพระสงฆ์ในทางธรรมได้นั้น อันนำไปสู่การยึดอำนาจและการเปลี่ยนราชวงศ์ แต่ราชวงศ์ใหม่ที่สืบต่อจากสมเด็จพระเจ้าตากสินยังคงนำแนวคิดบางประการ อย่างการแสดงพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ที่มีอยู่เหนือคณะสงฆ์ที่พระองค์ทรงริเริ่มมาปรับใช้ เช่น การออกกฎระเบียบทางโลก ใช้พระราชกำหนด กฎระเบียบเพื่อควบคุมสงฆ์ หรือการใช้แนวคิดพระโพธิสัตว์และการเป็นพระมหากษัตริย์เพื่อบำเพ็ญบารมีโปรดสัตว์โลกทั้งหลาย ก็ได้กลายมาเป็นรูปแบบที่พระมหากษัตริย์ในรัชกาลต่อมาทรงอ้างอิงเพื่อเสริมสร้างพระราชอำนาจ พระบารมีทั้งสิ้น แต่ว่าในสมัยหลังไม่มีพระมหากษัตริย์พระองค์ใดที่ทรงแสดงพระองค์เป็นผู้ที่บรรลุลักษณะธรรม เป็นพระอริยบุคคล เป็นพระราชอาผู้ยิ่งใหญ่เหนือกว่าพระสงฆ์ในทางธรรม แต่ทรงเน้นความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนาในรูปแบบธรรมราชา เป็นศาสนูปถัมภกบำรุงพระพุทธศาสนาด้วยรูปแบบวิธีการต่างๆ ตามปัจจัยทางการเมืองและสังคมในแต่ละช่วงเวลา เพื่อสร้างพระราชอำนาจพระบารมีของแต่ละพระองค์ช่วยส่งเสริมความชอบธรรมในฐานะการเป็นพระมหากษัตริย์และกลายเป็นมาตรฐานใหม่ของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็น “ธรรมราชา” แห่งราชวงศ์จักรี

๔.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔

สภาพทางสังคมในแผ่นดินก่อนตลอดเวลาที่สมเด็จพระเจ้าตากสินได้เป็นผู้นำการปกครองระหว่าง พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๒๕ เกือบจะตลอดรัชกาลจะต้องทรงทำการสงครามอยู่ตลอด แต่พระองค์ก็ได้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ทั้งในด้าน ศาสนธรรม ศาสนบุคคล ศาสนวัตถุและศาสนพิธี รวมทั้งพระองค์เองก็ได้บำเพ็ญตนเป็นผู้ที่เคร่งครัดในพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะการปฏิบัติธรรม ดังที่ได้เคยกล่าวมาแล้วถึงกิจการพระพุทธศาสนาในสมัยกรุงธนบุรี ซึ่งเป็นระยะเวลาไม่ยาวนานนักปรากฏว่าแนวคิดและพฤติกรรมบางอย่างประสบความสำเร็จบ้าง ไม่ประสบความสำเร็จบ้าง ที่ประสบความสำเร็จ ก็จะถูกนำมาปรับใช้ให้เข้ากับบริบทของสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ ที่ไม่ประสบความสำเร็จหรือสร้างปัญหาให้เกิดขึ้น ก็จะได้รับ การปรับปรุงแก้ไขให้ดีขึ้นตามลำดับ

ภายหลังจากเหตุการณ์ความวุ่นวายในช่วงปลายสมัยกรุงธนบุรี สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกได้ปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์สมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ แห่งราชวงศ์จักรี เป็นครั้งที่ ๒ ภายในไม่ถึง ๒๐ ปี ที่สามัญชนจากสายสกุลใหม่ซึ่งมิได้สืบสันตติวงศ์มาจากพระมหากษัตริย์ ขึ้นสู่อำนาจปกครองอาณาจักร การขึ้นสู่อำนาจของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น เนื่องจากในขณะนั้นพระองค์เป็นผู้มีอำนาจมากที่สุดรองจากสมเด็จพระเจ้าตากสิน การขึ้นสู่อำนาจแบบผิดปกตินี้ได้รับการอธิบายว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเป็นผู้มีบุญญาธิการมากที่สุดในเวลานั้น ในขณะที่สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงหมดบุญแล้ว ดังในบันทึกจดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวีเล่าเหตุการณ์ในตอนนีไว้ว่า เสด็จกลับออกไปมิได้รับสั่งห้าม ว่าสิ้นบุญพอแล้ว อย่าให้ยากแก่ไพร่เลย แผ่นดินจึงเปลี่ยนผ่านไปสู่ผู้ที่มีบุญมากกว่า ที่คู่ควรกับการเป็นพระมหากษัตริย์ ดังนั้นจึงมีความจำเป็นที่ รัชกาลที่ ๑ จะต้องแสดงพระราชอำนาจของพระองค์เป็นผู้มีบุญบารมีคู่ควรกับตำแหน่งพระมหากษัตริย์ ด้วยการแสดงพระราชอำนาจ พระบารมีของพระองค์ผ่านการสร้างสัญลักษณ์ความเป็นพระมหากษัตริย์ตามแบบจารีต และบทบาททางพระพุทธศาสนาเพื่อเป็นการเสริมสร้างพระราชอำนาจในการปกครองของพระองค์และราชวงศ์ใหม่

ในงานวิจัยนี้จะกล่าวเพียงสภาพสังคมและแนวคิดที่เป็นปัจจัยส่งผลถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔ ก่อนที่จะมีการปฏิรูปศาสนาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีดังต่อไปนี้

๔.๓.๑ ปัจจัยที่มีผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับมหากษัตริย์ไทย สมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔

๔.๓.๑.๑ การขึ้นครองราชย์

ในช่วงเวลาดังกล่าวที่ศึกษา ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔ มีพระมหากษัตริย์ปกครอง ๓ พระองค์ ประกอบด้วย

๑. พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)
๒. พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๓๖๗)
๓. พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๓๙๔)

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงขึ้นครองราชย์ด้วยวิธีปราบดาภิเษกสถานเดิมของพระองค์นั้นไม่ได้สืบเชื้อสายจากรัชกาลก่อนหรือเจ้านายครั้งกรุงเก่าการเน้นความสำคัญของจารีตประเพณีเดิมมากเกินไป อาจมองว่าทำเกินจากสถานะเดิมของตนที่ไม่ได้มาตามอย่างจารีตประเพณี ดังนั้นพระองค์จึงเลือกให้หลักการปกครองตามแนวพระพุทธศาสนา “ธรรมราชา” คือ ผู้ปกครองที่ดี ต้องมีธรรมในการปกครอง ทำให้ประชาชนยินยอม ยอมรับ พอใจกับพระราชอำนาจของพระองค์ จึงทรงให้ความสำคัญกับพระพุทธศาสนาในเรื่องพิธีกรรมและวัตรปฏิบัติต่างๆ ของพระมหากษัตริย์ ผู้ทรงธรรม ทำให้ภาพพจน์ของพระองค์มีความเป็นพระราชอาผู้ทรงธรรมมากยิ่งขึ้น พระองค์ไม่ทรงใช้วิธีการแสดงพระบารมีส่วนพระองค์อย่างที่สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงปฏิบัติ แต่ทรงเน้นการบำรุงพระพุทธศาสนาในวิถีทางที่เป็นรูปธรรม พระราชกรณียกิจที่สำคัญมีมติในการแสดงความเป็นพุทธศาสนูปถัมภ์ ใน ๔ ด้านใหญ่ ได้แก่ ศาสนธรรม ศาสนบุคคล ศาสนวัตถุ และศาสนพิธี

อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่ได้ทรงบำรุงพระพุทธศาสนาตามแบบจารีตเดิมเท่านั้น แต่พระราชกรณียกิจทางพระพุทธศาสนาหลายอย่างที่ทรงปฏิบัติแสดงให้เห็นว่าทรงนำพระพุทธศาสนาไปสู่ฐานะใหม่ในการเป็นสิ่งสูงสุดของสังคมและพระองค์ในฐานะผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาได้ทรงสร้างรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ในรูปแบบที่ต่างไปจากพระมหากษัตริย์ในอดีตพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังคงใช้แนวคิดทางพระพุทธศาสนาทรงสร้างพระราชอำนาจในการปกครอง แต่ได้ย้อนกลับไปเลียนแบบรูปแบบพิธีการตามแบบจารีตในสมัยอยุธยาตอนปลาย กล่าวคือทรงให้ความสำคัญกับรูปแบบพิธีการ โดยเฉพาะพิธีกรรมที่พระพุทธศาสนาเข้าไปเกี่ยวข้อง ต้องเป็นสิ่งที่ถูกต้องตามแบบแผนเดิม ซึ่งการประกอบพิธีกรรมต่างๆ ที่ถูกต้องย่อมเป็นผลดีแก่บ้านเมืองอันยังจะเป็นการแสดงถึงความศักดิ์ สูงส่งของผู้ที่ประกอบพิธีนั้นๆ การอ้างความถูกต้องของรูปแบบพิธีกรรมครั้งกรุงเก่า เป็นการแสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้ที่ชอบธรรมและสืบเนื่องต่อจากครั้งบ้านเมืองยังดี ในช่วงต้นรัชกาลที่ ๑ พระองค์ทรง

แสดงให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างแผ่นดินของพระองค์กับแผ่นดินสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินว่า พระองค์เป็นผู้รักษาระเบียบพิธีการที่ถูกต้องตามแบบเดิมสมัยอยุธยาว่าสมเด็จพระเจ้าตากสิน เพราะการปฏิบัติที่ไม่ถูกต้องตามจารีตประเพณีของพระเจ้าแผ่นดินย่อมทำให้บ้านเมืองเกิดวุ่นวาย ดังที่ทรงปรารภเปรียบเทียบในช่วงต้นแผ่นดินว่า

“...จึงทรงพระราชดำริห์พระมหากษัตริย์แต่ก่อนมีแต่ประมาทโหมเหแปนมูล มิได้มีวิจารณ์ปัญญาพิจารณาปฏิบัติตามพระราชสาตราธรรมสาตราโบราณราชประเพณีก็ เสียศิริสวัสดิมงคล เทพดาอันมีฤทธิศักดิ์สิทธิ์เกลี้ยงซัง จึงมิได้อภิบาลรักษาก็เกิดอุปัทว อันตรายพิบัติเหตุต่างๆ จนแผ่นดินจลาจลร้อนอกสมณพราหมณาจารย์ประชาราษฎร์สืบ มา แลสมเด็จพระบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัวได้ปราบดาภิเษกทุกวันนี้ ทรงพระราชอุสาคท์ ปฏิบัติโดยราชวัตรจริยาโบราณราชประเพณีจะให้เจริญศิริสวัสดิมงคล ควรเทพยผู้มี มเหศวรศักดิ์จะอภิบาลรักษาเพื่อจะให้เป็นประโยชน์แก่พระศาสนา แลสมณพราหมณาจารย์ประชาราษฎร์ทั้งปวง...”^{๕๗}

จากพระราชปรารภข้างต้นแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงตำหนิรูปแบบการปกครองในสมัย สมเด็จพระเจ้าตากสินทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ยิ่งทรงลดความสำคัญของการแสดงพระบารมีส่วน พระองค์ผ่านการนั่งสมาธิ บำเพ็ญกรรมฐานอย่างที่สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงปฏิบัติมาก่อน โดยทรง ให้ความสำคัญกับพิธีกรรม การบำเพ็ญพระราชกุศลต่างๆ ตามแบบแผนจารีตที่เคยมีมา ดังมีพระราช ปุจฉา พ.ศ. ๒๓๒๗ ว่าคนที่เจริญภาวนากับคนที่บำรุงศาสนาด้วยการให้ทานและบำรุงคณะสงฆ์ใครจะ ได้อานิสงส์มากกว่ากัน คณะสงฆ์ได้ถวายวิสัชนาว่า

“...อนึ่งบุคคลอันเป็นปุถุชนแลรักษาพระไตรสรณคมน์ แลศีล ๕ ศีล ๘ อัน เป็นโลกีย์ จะบริจาควิตยังมีได้ ถ้าจำเริญเมตตาอย่างไม่ได้ถึงฌานและจำเริญอนิจสัญญา วิปัสสนานั้นมิได้ถึงมรรคจะนับว่าเป็นผลานิสงส์ยิ่งกว่าทะนุบำรุงยกย่องพระศาสนายังมิได้ ...อนึ่งกษัตริย์พระองค์ใดเห็นพระพุทธศาสนาเศร้าหมอง แล้วได้ตั้งเตือนพระสงฆ์สามเณร ให้ตั้งอยู่ในสิกขาบทอันใหญ่่น้อยแลเรียนสมถวิปัสสนาแลไตรปิฎก แล้วได้สงเคราะห์ด้วย จตุปัจจัยคือจิวรบิณฑ เป็นต้น ก็ได้ชื่อว่าทำนุบำรุงยกย่องพระศาสนาอันผลานิสงส์เป็น อนันตังอุปริมาณง์ลำเลิศประเสริฐหาที่สุดไม่ได้...”^{๕๘}

^{๕๗} นิธิ เอียวศรีวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฉบับ ตัวเขียน**, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์วิสาหการ, ๒๕๓๙), หน้า ๑๕-๑๗.

^{๕๘} **ประชุมพระราชปุจฉา เล่ม ๑**, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๕๐), หน้า ๑๒-๑๒๙.

จากพระราชปณิธานข้างต้นทำให้มีผลต่อการพัฒนาการกิจการพระพุทธศาสนาในสมัยนี้เป็นอย่างมาก พระมหากษัตริย์จะมีลักษณะอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา ที่จะให้ผลในรูปธรรมมากกว่าเป็นผู้ลงมือปฏิบัติธรรมด้วยการนั่งสมาธิ ที่จะให้ผลในนามธรรมจับต้องได้ยาก

ในสมัยรัตนโกสินทร์จำเป็นต้องมีการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในด้านต่างๆอย่างเร่งด่วน เนื่องจากการย้ายเมืองหลวงและการสถาปนาราชวงศ์ใหม่ พระมหากษัตริย์ต้องเป็นผู้ริเริ่มในการบำรุงพระพุทธศาสนาในฐานะเป็นองค์เอกอัครศาสนูปถัมภก ดังจะเห็นได้ว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกขึ้นครองราชย์ในปี พ.ศ. ๒๓๒๕ ได้มีพระบรมราชโองการแสดงพระราชประสงค์ว่า

“...ทรงตั้งพระหฤทัยทะนุบำรุงพระบวรพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรือง บ่มิได้ละเลยในการกุศลที่จะบำรุงพระพุทธศาสนา ทรงบริจาคราชทรัพย์เป็นอันมาก ทรงสร้างพระพุทธรูป พระสถูป พระเจดีย์พระวิหาร พระอุโบสถ พระอารามหลวง รจนาไว้เพื่อจะให้เป็นทีไหว่ ที่สักการบูชาแก่ฝูงเทพยดา และมนุษย์ทั้งปวงแล้ว พระราชทานจตุปัจจัย ๔ และนิตยภัต คิลานภัตแก่พระภิกษุสงฆ์ทั้งปวง เพื่อจะให้เป็นกำลังบอกกล่าวเล่าเรียน บำเพ็ญเพียร ในฝ่ายคันถธุระและวิปัสสนาธุระ ประราธนาจะยังภิกษุสามเณรทั้งปวงให้ยังด้วยศีลคุณ และสมาธิคุณ และให้เป็นรากเป็นเหง้าแห่งพระพุทธศาสนา ทรงพระราชศรัทธาและพระราชอุตสาหะในกองกุศลนั้นมีกำลัง...”^{๕๙}

ทรงประกาศมั่นที่จะนับถือพระพุทธศาสนาทั้งวงศ์สกุลสืบไป ดังปรากฏในคาถาภาษิตประจำเครื่องขัตติยราชอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติคุณรุ่งเรืองยิ่งมหาจักรีบรมราชวงศ์ ว่า “ตริ์เตนสกรัฎฐ์ สัมพ์เสจจมมายัน สกราโชชุจิตต์ตัญจ สกรัฎฐ์ฐาภิวัทฒนั ความนับถือรักใคร่ในพระศรีรัตนตรัย ในรัฐของตน และในวงศ์ตระกูลของตน มีจิตซื่อตรงในพระราชาของตน ย่อมเป็นเครื่องทำให้รัฐของตนเจริญยิ่ง”^{๖๐}

กรอบความคิดในการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ นั้นคือการย้อนกลับไปหาจารีตเดิมสมัยอยุธยา เพราะทรงเห็นความผิดพลาดในครั้งสมัยกรุงธนบุรีที่สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงเผชิญเมื่อช่วงปลายรัชกาลที่แสดงพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ที่ผิดจารีต แสดงพระบารมีผ่านการแสดงพระองค์เป็นผู้นำศาสนา ที่เน้นพระบารมีส่วนพระองค์ในการเป็นพระอริยบุคคลของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ได้ทำให้เกิดความขัดแย้งในคณะ

^{๕๙} กรมศิลปากร, **ไตรภูมิโลกวิเนจฉยถา ฉบับที่ ๒ (ไตรภูมิฉบับหลวง) เล่ม ๑**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๒๓), หน้า ๑.

^{๖๐} ดินาร์ บุญธรรม, **พระมหากษัตริย์ไทยกับพระพุทธศาสนา**, หน้า ๑๕๐.

สงฆ์ จนสาเหตุหนึ่งของความวุ่นวายที่สุดคือการโค่นล้มบัลลังก์ การเป็นพระมหากษัตริย์นั้นย่อมต้องมีรูปแบบพิธีกรรมจารีตของสังคมมากำกับทำให้รัชกาลที่ ๑ นั้นทรงให้ความสำคัญกับระเบียบพิธีกรรมแบบจารีตดั้งเดิมเป็นอย่างยิ่ง ทรงเห็นความจำเป็นในการจัดการชำระพระพุทธศาสนาให้ถูกต้อง เพื่อให้เกิดความเป็นระเบียบในสังคม ซึ่งการเข้ามาเป็นผู้ชำระพระพุทธศาสนาให้ถูกต้องยังเป็นการเปิดโอกาสให้พระองค์สามารถจัดการควบคุมคณะสงฆ์ เพื่อช่วยเสริมสร้างพระราชอำนาจสิทธิธรรมในการเป็นพระมหากษัตริย์ด้วย ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนาทั้งที่ใช้แบบแผนจารีตประเพณีครั้งกรุงศรีอยุธยา และยังสร้างความสัมพันธ์ในรูปแบบใหม่ที่มีลักษณะเฉพาะพระองค์ ต่างไปจากธรรมเนียมเดิมครั้งกรุงศรีอยุธยา

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงขึ้นครองราชย์ด้วยสถานการณ์ปกติ ทรงสืบสันตติวงศ์ต่อพระราชบิดา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ในสมัยของพระองค์บ้านเมืองเข้าสู่ความสงบเรียบร้อย ความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนา พระองค์ทรงสืบสานงานต่อจากพระราชบิดาทรงทำงานทำนุบำรุงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาตลอดรัชกาล

ส่วนสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สวรรคตลงโดยมิได้ตรัสมอบหมายการสืบราชสันตติวงศ์ไว้อย่างใด และยังมีได้มีพระราชินิตีประเพณีกำหนดองค์ผู้สืบราชสมบัติที่แน่นอนไว้ ในกฎมณเฑียรบาลครั้งกรุงศรีอยุธยาและได้ชำระนำมาใช้ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ระบุไว้อย่างกว้างๆ เพียงว่า “ราชกุมารที่เกิดด้วยพระอัศรมเหสีเป็นสมเด็จพระอนุชาเจ้า ดังนั้นการเลือกผู้ดำรงราชสมบัติสืบพระราชสันตติวงศ์ จึงต้องเป็นไปตามความเห็นชอบของเสนาบดีและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งเป็นประธานในราชการแผ่นดินแต่ละสาขา ครั้งนั้นจึงได้มีการอาราธนาพระสังฆราชา คณะพระบรมราชวงศ์ต่างกรมปรึกษาหารือเลือกสรรด้วยพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์กล่าวว่า ที่ประชุมเห็นว่า พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงพระสติปัญญาเฉลียวฉลาด ได้ว่าราชการต่างพระเนตรพระกรรณในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาช้านาน ทั้งข้าทูลละอองธุลีพระบาทก็มีความจงรักภักดีในพระองค์ท่านก็มาก สมควรจะครอบครองสิริราชสมบัติรักษาแผ่นดินสืบพระบรมราชตระกูลต่อไป จึงพากันเข้าเฝ้าฯ เชิญเสด็จขึ้นครองสิริราชสมบัติอาณาจักรสยามเป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์สืบมาแต่วันพุธที่ ๒๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๖๗

การเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้น ทำให้ชาวต่างประเทศที่ไม่เข้าใจเรื่องราวโดยละเอียดคิดว่า ทรงชิงราชสมบัติจากพระอนุชา กล่าวคือในขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีพระราชโอรสที่ประสูติแต่พระมเหสี คือ เจ้าฟ้ามงกุฎ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าจุฬามณี พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่

ด้วยขณะนั้นเจ้าฟ้ามงกุฎองค์รัชทายาทกำลังทรงผนวชอยู่ ณ วัดมหาธาตุ ส่วนเจ้าฟ้าจุฑามณีก็ยังทรงพระเยาว์มาก

แม้ว่าพระองค์จะทรงมีเชื้อสายกษัตริย์ฝ่ายพระราชบิดาก็ตามแต่พระมารดาของพระองค์เป็นแค่หญิงสามัญชน ก่อนขึ้นครองราชย์มีพระยศเป็นแค่พระองค์เจ้า หากแต่ในขณะนั้นตอนที่ขึ้นครองราชย์มีเจ้านายชั้นเจ้าฟ้าที่คู่ควรจะได้สืบราชสมบัติหลายพระองค์ ด้วยเหตุนี้ การบำเพ็ญพระราชกุศลต่างๆ โดยการก่อสร้างพุทธสัญลักษณ์ที่มีความพิเศษแตกต่างจากรัชกาลก่อน จึงเป็นการแสดงถึงบุญบารมีของพระองค์อย่างเป็นรูปธรรม แม้ว่าพระชาติกำเนิดจะมาจากพระมารดาที่เป็นสามัญชน และการบำเพ็ญพระราชกุศลมากเป็นพิเศษในด้านหนึ่งคือการบำเพ็ญพระราชกุศลอุทิศถวายแก่พระราชมารดาของพระองค์และการแสดงให้เห็นถึงการสืบสานพระราชปณิธานของสมเด็จพระอัยกาและพระราชบิดา

ทรงใช้พระพุทธศาสนาในการแสดงถึงความชอบธรรมในการขึ้นครองด้วยการโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระพุทธรูปอุทิศถวายพระอัยกาและพระราชบิดา ในปี พ.ศ. ๒๓๗๔

“... ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ทรงพระราชศรัทธาให้สถาปนาการหล่อพระพุทธรูปสูง ๖ ศอก หุ้มทองคำ ทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ...เสร็จแล้วเชิญพระพุทธรูปทั้ง ๒ พระองค์เข้าประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ให้จารึกพระสุพรรณบัฏพระองค์หนึ่งทรงพระนามพระพุทธรูปอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชจักรพรรดินาถบพิตร ๑ พระองค์ พระพุทธรูปเลิศล้ำสุลาไลย พระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถธรรมมิกราชาธิบดี ๑ พระองค์...”^{๖๑}

การสร้างพระพุทธรูปดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ทางสายเลือดโดยตรงของพระองค์กับรัชกาลก่อน แม้ว่าพระองค์จะมีใช้เจ้าฟ้ามาก่อนแต่ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ชอบธรรมเพราะทรงเป็นพระราชโอรสของแผ่นดินก่อน และเป็นพระราชนัดดาของปฐมกษัตริย์ผู้สร้างกรุง ต่อให้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระพุทธรูปฉลองพระองค์ให้กับสมเด็จพระศรีสุลาลัย พระราชมารดา ประดิษฐานชุกชีด้านตะวันตกเฉียงใต้หลังหล่นลงต่อจากพระพุทธรูปฉลองพระองค์รัชกาลที่ ๒ ในด้านหนึ่งก็ไม่ใช่เรื่องแปลกเพราะกระทำในฐานะของบุตรที่พึงแสดงความกตัญญูต่อมารดา แต่นัยหนึ่งก็น่าจะเพื่อยกฐานะของพระราชมารดาให้สูง พระองค์ทรงแสดงความชอบธรรมทางการเมืองผ่านทางกิจการพระพุทธศาสนาอีกหลายอย่างทั้งที่ทรงทำสืบต่อ จากรัชกาลที่ ๑ พระอัยกา และรัชกาลที่ ๒ พระราชบิดา และทรงได้ดำรงกระทำเอง

^{๖๑} ประชุมหมายรับสั่งภาค ๔ ตอนที่ ๑ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ศ. ๑๑๘๖-๑๒๐๓, หน้า ๗๔

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การสร้างศาสนสถาน ศาสนาวัดอุหรือพุทธสัญลักษณ์ แสดงให้เห็นถึงการส่งเสริมและยกพระราชฐานะ โปรตเกล้าฯ ให้สร้างพุทธสัญลักษณ์ไม่เคยปรากฏว่าพระมหากษัตริย์ไทยตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาทรงสร้างมาก่อน ได้แก่ โลหะปราสาทและสัตตมหาสถาน นักวิชาการส่วนใหญ่อธิบายว่าการสร้างศาสนสถานทั้ง ๒ แห่งมาจากพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนาหรือเป็นพระราชนิมิตที่จะสร้างของแปลกไว้ให้ชนทั้งหลายได้ศึกษา ทั้งนี้เนื่องจากไม่มีเอกสารที่บันทึกพระราชปรารภหรือพระราชดำริในการสร้างพุทธสัญลักษณ์ทั้งสองแห่ง กรณีของโลหะปราสาทอธิบายว่าสิ่งบันดาลพระราชหฤทัยที่เป็นมูลเหตุให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนำคิดการสร้างโลหะปราสาทของลังกามาสร้างขึ้นในวัดราชนัลดารามวรวิหารนั้น น่าจะสืบเนื่องมาจากความเจริญรุ่งเรืองของทางพระพุทธศาสนาในรัชสมัยเป็นสำคัญ ด้วยมีการติดต่อสร้างสัมพันธ์ไมตรีมีไปมาระหว่างประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะลังกาได้แลกเปลี่ยนสมณทูตสืบความยั่งยืนของพระพุทธศาสนาต่อกันมาสม่ำเสมอ ไทยรับคัมภีร์ที่ยังไม่มีมาไว้ รวมทั้งได้ศึกษาประวัติการประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชศรัทธาในพระบวรพระพุทธศาสนามั่นคง ได้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองด้วยประการต่างๆตามเยี่ยงอย่างพระมหากษัตริย์ราชวงศ์โบราณการสร้างโลหะปราสาทนอกจากจะทรงมีพระราชศรัทธาแนบแน่นที่จะสร้างศาสนสถานเพื่อถวายเป็นพุทธบูชาแล้ว ทรงคาดหวังจะให้เป็นที่สถาปัตยกรรมที่งามวิจิตร อันจะเป็นการยืนยันว่าในแผ่นดินของพระองค์เป็นยุคทองแห่งงานศิลปกรรม เพราะได้สร้างวัดวาอารามสิ่งก่อสร้างไว้จำนวนมาก และที่น่าจะนำมาวิเคราะห์อีกประการหนึ่ง คือ พระองค์น่าจะมีเจตจำนงให้พสกนิกรในแผ่นดินได้รู้จักพุทธสถานที่เกิดขึ้นด้วยแรงศรัทธาของพุทธศาสนิกชนในอดีต ว่ามีความยิ่งใหญ่ไพศาลเพียงใด รวมทั้งปรัชญาในการสร้างสถาปัตยกรรมทางพระพุทธศาสนาของไทย ที่มีกำแพงคติดธรรมสอดแทรกไว้เตือนสติ เพื่อมีอานิสงส์ช่วยกล่อมหรือบ่มนิสัยพลเมืองให้ยึดมั่นระลึกละอยู่ในธรรมคุณเนื่องนิยด้วย^{๒๒}

ในส่วนของสัตตมหาสถานนั้น ก็ปรากฏในเอกสารของกรมการศาสนาเพียงว่าโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๙ และจากการศึกษาของเชษฐ ติงส์ยูลี ก็อธิบายว่ามาจากพระราชศรัทธา

“เป็นสัตตมหาสถานจำลองที่พิเศษที่สุดได้ เนื่องจากไม่ได้ใช้เจดีย์ทรงปราสาทเป็นตัวแทนของสัตตมหาสถานแต่ละแห่ง และไม่ได้วางผังตามที่ระบุไว้ในคัมภีร์ แต่กลับใช้พระพุทธรูปลอยตัวประดิษฐานและสถาปัตยกรรมจำลองแบบจีนและต้นไม้เป็นตัวแทนของสัตตมหาสถานจำลองนอกจากนี้ยังมีการวางแผนผังเป็นแนวตรงเพื่อสะดวกต่อการเดินเวียนเทียนอีกด้วย แหล่งบันดาลใจของการสร้างสัตตมหาสถานวัดสุทัศน์ฯ อาจมาจากการแปลชินกาลมาลีปกรณ์ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ซึ่งกล่าวถึงสัตตมหา

^{๒๒} โลหะปราสาทวัดราชนัลดารามวรวิหาร, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๓๘), หน้า ๕๐.

สถานที่วัดมหาโพธาราม ทั้งยังได้แรงบันดาลใจมาจากการประดิษฐ์ปางใหม่ของสมเด็จพระ
กรมพระปรมาภิไธยวชิราวุธด้วย”^{๖๓}

การการสร้างพุทธสัญลักษณ์ทั้งสองนั้นนอกจากพระราชศรัทธาส่วนพระองค์แล้วนัยหนึ่งก็
เป็นการแสดงพระราชอำนาจ พระบารมีของพระองค์ จะเห็นได้ว่า สิ่งที่โดดเด่นด้านความสัมพันธ์
ระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนา ไม่ใช่เพียงแค่พระราชานุกิจที่บำรุงพระพุทธศาสนาผ่าน
การเลี้ยงพระ ทำบุญ ทำทานตามอย่างจารีตของพระมหากษัตริย์เท่านั้น แต่ถือการบำเพ็ญพระราชกุศล
ในลักษณะการก่อสร้างและปฏิสังขรณ์วัด พระพุทธรูปและพุทธสัญลักษณ์ต่างๆ ที่มีมากมาย ซึ่ง
สะท้อนให้เห็นถึงพระราชดำริบางประการที่ทรงให้ความสำคัญกับการแสดงพระบารมี เมื่อพิจารณา
ในเอกสารร่วมสมัยอย่างพระสมณสาส์นที่พระภิกษุเจ้าฟ้ามงกุฎไวยังคณะสงฆ์ฯ ไปเพื่อขออำนาจ
มาตรวจเทียบกับที่มีในเมืองไทย ได้บรรยายถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

“ก็บัดนี้ พระเจ้าบรมกรมมหาราชาผู้เสวยราชย์ในปัจจุบันนี้ ทรงครอบครอง
สยามรัฐนี้กับทั้งประเทศใกล้เคียงอยู่ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลธรรมอันคล้ายกับพระปารมี
ตาของพระโพธิสัตว์มานาน ด้วยทรงปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้า จึงทรงเพิ่มพูนพระสุตาธิ
คุณให้พระราชสันดานสำคัญพระองค์เป็นพระโพธิสัตว์จริงๆ ก็ยิ่งทรงประพฤติพระกุศล
ธรรมยิ่งกว่าพระราชบิดาแต่ก่อนผู้เสวยราชย์ในสยามรัฐนี้ล่วงไป ๒-๓ รัชกาลแล้ว จนสุดที่จะ
ประมาณที่เดียว โปรดให้สร้างถาวรวัตถุไว้ในพระศาสนาเป็นชิ้นใหญ่ และจำนวนมากกว่า
โดยให้สร้างพระวิหารและสถูปเจดีย์ที่ใหญ่และประณีตกว่าเป็นต้น แล้วนิมนต์ภิกษุพหูสูต
ให้อยู่ในวิหารทั้งหลายนั้น ทรงอุปถัมภ์ด้วยปัจจัยอันประณีตและมากยิ่งขึ้นกว่า เป็นของชอบ
ธรรมและเป็นกับปิยะควรแก่สมณะแก่ภิกษุทั้งหลายนั้น”^{๖๔}

จากพระสมณสาส์นนี้แสดงให้เห็นถึงแนวคิดและพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระนั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงเน้นพระราชกรณียกิจด้านพระพุทธศาสนาเป็นพิเศษมาก เมื่อพิจารณาจาก
หลักฐานที่เป็นเอกสารและหลักฐานศาสนสถาน ศาสนวัตถุ หรือพุทธสัญลักษณ์ที่ทรงสร้างไว้
นอกจากแสดงพระราชศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาแล้ว ในอีกด้านหนึ่งการบำเพ็ญพระราชกุศลผ่าน
การก่อสร้างถาวรวัตถุจำนวนมากและการบำเพ็ญพระราชกุศลต่างๆ ที่ทรงเน้นว่าทรงปฏิบัติมากเป็น

^{๖๓} เชษฐ ติงสัญชลี, สัตตมหาสถาน พุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขกับศิลปกรรมอินเดียและเอเชีย
อาคเนย์, (กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ๒๕๕๕), หน้า ๓๗๗.

^{๖๔} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒,
(กรุงเทพมหานคร: มหาคูราชนิพนธ์วิทยาลัย, ๒๕๑๕), หน้า ๖๐๕.

พิเศษ คือ การแสดงให้เห็นถึงพระราชดำริที่ทรงให้ความสำคัญในการสร้างพระบารมี สร้างภาพลักษณ์ของพระองค์ว่าเป็นผู้ที่มีบุญมากที่สุด ซึ่งบุญบารมีของพระองค์นั้นทรงต้องการแสดงให้เห็นได้อย่างเป็นรูปธรรมที่ชัดเจน^{๖๕} ทั้งนี้การเป็นผู้มีบุญบารมีนั้นมิใช่เพียงแค่ให้ความสำคัญกับพระชาติกำเนิด แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงให้เห็นว่าการเป็นผู้มีบุญบารมีนั้นต้องแสดงออกให้เห็นได้ทางปริมาณ ทั้งจำนวนและคุณภาพ คือ ขนาดและความสำคัญของวัตถุหรือสถานที่ รวมทั้งความพิเศษที่ยังไม่เคยมีใครเคยทำมาก่อนเพื่อแสดงถึงพระบุญบารมีที่โดดเด่นของพระองค์ เป็นการเสริมสร้างพระราชอำนาจ และความชอบธรรมในการเป็นพระมหากษัตริย์

๔.๓.๑.๒ กลุ่มชนชั้นผู้ปกครอง

นโยบายในการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาของพระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ต่อมาจนถึงรัชกาลที่ ๓ อาจจะกล่าวได้ว่าจนถึงปัจจุบัน มีมิติในการแสดงความเป็นพุทธศาสนูปถัมภ์ ใน ๔ ด้านใหญ่ ได้แก่ ศาสนธรรม ศาสนบุคคล ศาสนวัตถุ และศาสนพิธี

นโยบายในการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ สืบต่อจนถึงรัชกาลที่ ๓ นั้น ปรากฏว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ได้ทรงจัดการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาโดยเฉพาะด้านศาสนวัตถุ เช่นการสร้างและการปฏิสังขรณ์วัด การก่อสร้างปูชนียวัตถุต่างๆนอกเหนือไปจากการบำรุงศาสนบุคคล และการสร้างศาสนธรรมซึ่งปฏิบัติอยู่แล้ว อาจกล่าวได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ ๓ ทรงอุทิศสาหะในกิจการพระพุทธศาสนามากกว่า ๒ รัชกาลแรกทรงให้ความสำคัญแก่พระพุทธศาสนาจนได้รับการกล่าวขวัญว่าเป็นผู้ที่เคร่งครัดในพระพุทธศาสนา^{๖๖} สาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ การที่เชื้อพระวงศ์ เช่น สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงผนวชเป็นภิกษุ เป็นเวลานานกว่า ๒๗ ปี ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงในสถาบันสงฆ์ โดยเฉพาะในกรณีที่พระองค์ทรงก่อตั้งกลุ่มผู้ปฏิบัติธรรมขึ้นใหม่ที่รู้จักกันในนามธรรมยุติกนิทาย

ส่วนขุนนางข้าราชการซึ่งเป็นบุคคลในระดับผู้ปกครองประเทศเช่นกันนั้นปรากฏว่ากลุ่มชนเหล่านี้เป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์ อย่างไรก็ตามถ้าจะเปรียบเทียบบทบาทของขุนนางในระหว่างสมัยรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ แล้ว จะพบความแตกต่างในแง่ที่ว่าขุนนางในสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น มีบทบาทในการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนามากกว่า เพราะการมี

^{๖๕} เกริกเกียรติ ไพบูลย์ศิลป์, “พุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๙๔”, หน้า ๑๙๘.

^{๖๖} ห้องสมุดวชิรญาณ, ประวัติต่างๆ เลขที่ ๐๐๓.๑/๕๑ ตู๋ ๑๒๑, คำพูดของคนเก่าๆ, อังโน อัจฉรญาณุโณมัย, การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๓๙๔), หน้า ๙.

อำนาจทางการเมือง และสภาพเศรษฐกิจของขุนนางตระกูลสำคัญ^{๖๗} ประกอบการที่รัชกาลที่ ๓ นั้นทรงเอาพระทัยทางด้าน การบำรุงพระพุทธศาสนา ทำให้เหล่าบรรดาขุนนางต่างพากันแสดงบทบาทตามทางด้านนี้ตามไปด้วย

สำหรับหัวเมือง นโยบายในการบำรุงพระพุทธศาสนาได้รับอิทธิพลจากส่วนกลาง ดังจะเห็นได้จากพระบรมราชโองการของรัชกาลที่ ๒ ที่มีถึงเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชในปี พ.ศ. ๒๓๕๔ มีใจความให้เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชชักชวนชาวเมืองให้บำเพ็ญกุศล ดังนี้^{๖๘} ๑. วันทำบุญให้ทาน เจริญเมตตา ภาวนา ๒. รักษาศีล ๕ และศีล ๘ ๓. ตั้งอยู่ในทศกัศพลมบถ ๔. บำรุงพระสงฆ์ เถรเถร ผู้ศึกษาค้นถุระและวิปัสสนาธุระ ๕. บูรณปฏิสังขรณ์วัด โดยที่รัฐส่วนกลางได้แสดงออกถึงการบำรุงพระพุทธศาสนาไปในหัวเมืองด้วยการพระราชทานผ้าไตรภรณ์ในพระอารามหลวงสำคัญๆ และพระราชทานสิ่งของเครื่องใช้ในการบำรุงหัวเมืองต่างๆ เป็นต้น

๔.๓.๑.๓ สภาพเศรษฐกิจของรัฐและประชาชน

เมื่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ในระยะแรกรัฐไม่มีเงินมากพอที่จะนำมาใช้จ่ายใช้สอยเนื่องจากระบบรายได้ไม่เอื้ออำนวยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้จากภาษีอากรเพียงไม่กี่ชนิด นอกจากการเก็บส่วยสินค้าต่างๆ รายได้ส่วนใหญ่มาจากการค้าสำเภา^{๖๙} ยิ่งในสมัยรัชกาลที่ ๒ ปรากฏว่ารายได้ไม่เพียงพอจ่าย จนต้องลดเบี้ยหวัดและให้สิ่งของควบคู่ไปกับเงินเบี้ยหวัดแก่ราชการ^{๗๐}

แต่อาจกล่าวได้ว่าอิทธิพลของความเชื่อและค่านิยมทางศาสนาของสังคมไทยมีความสำคัญมากกว่าเศรษฐกิจ เพราะเห็นได้ว่าการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาตลอดเพียงแต่ ๒ รัชกาลแรก ได้สร้างและปฏิสังขรณ์วัดซึ่งเป็นกิจการที่ต้องใช้จ่ายทรัพย์จำนวนมากจึงปรากฏว่ามีจำนวนน้อย เมื่อเปรียบเทียบกับในสมัยรัชกาลที่ ๓ แต่สมัยรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ ได้ให้ความสนใจในการรื้อฟื้นพระพุทธศาสนาในด้านศาสนธรรม ในเรื่องของพระธรรมวินัย เช่น การสังคายนาพระไตรปิฎกในปี พ.ศ. ๒๓๓๑ ปรับปรุงบทสวดมนต์ในปีพ.ศ. ๒๓๓๖ และการฟื้นฟูระเบียบประเพณี

^{๖๗} ปิยนาล บุญนาค, บทบาททางการเมือง การปกครองของเสนาบดีตระกูลบุญนาค, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิมพ์เนศ, ๒๕๒๐), หน้า ๙๒-๑๖๘.

^{๖๘} รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช, (พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, ๒๕๐๕), หน้า ๒๐๖-๒๐๗.

^{๖๙} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๓), หน้า ๓๔๖.

^{๗๐} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๒๐๔.

เช่น วันวิสาขบูชา ปี พ.ศ. ๒๓๖๐ ส่วนในสมัยรัชกาลที่ ๓ สภาพเศรษฐกิจของรัฐดีขึ้นมากมายได้ของแผ่นดินมีมากกว่ารายจ่ายคาดการณ์ว่า ในสมัยนั้นมีรายได้ ปีละกว่า ๑๔ ล้านบาท^{๗๑} จึงมีรายได้เพียงพอสำหรับการนำไปสร้างปูชนียสถาน ปูชนียวัตถุ ที่ต้องใช้เงินทองมากมายได้

สาเหตุที่ในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีสภาพเศรษฐกิจของรัฐแตกต่างไปจากสมัยรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ เพราะมีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ คือ การเก็บภาษีอากรและการค้าต่างประเทศที่มีส่วนทำให้เจ้าขุนนาง และเจ้าภาษีนายอากรร่ำรวย หลักฐานที่พิสูจน์ข้อความดังกล่าว คือ การที่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ในฐานะผู้บัญชาการกรมท่าในสมัยรัชกาลที่ ๒ ทรงสร้างวัดราชโอรสหรือวัดจอมทอง เช่นเดียวขุนนางอย่าง พระยาสุริยวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ได้สร้างวัดประยูรวงศ์ขึ้น เป็นที่หน้าสังเกตว่าการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ มีลักษณะเป็นแบบพ่อค้าอุปถัมภ์พระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง ประกอบการค้าเองได้ใช้ระบบการค้าผูกขาดทำให้การค้ากับต่างชาติ ทำรายได้เข้าสู่ประเทศจนเป็นรายลำดับแรก ลักษณะดังกล่าวมีผลต่อรูปแบบการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาประการหนึ่ง คือ เกิดระบบอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาโดยผู้มีอำนาจทางเศรษฐกิจ ซึ่งจะแสดงออกของฐานะทางเศรษฐกิจ ด้วยความใหญ่โต สวยงามของวัตถุ เป็นสิ่งสำคัญดังจะเห็นได้จากลักษณะการสร้างวัดโดยทั่วไปในสมัยนี้^{๗๒} การเข้ามามีอำนาจทางการเมืองพร้อมกับความมั่นคงทางเศรษฐกิจของบุคคลบางกลุ่ม ซึ่งเป็นชนชั้นนำของรัฐ คนกลุ่มนี้ก็ได้ให้การอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาแบบเดียวกัน ซึ่งเห็นได้ชัดในสมัยรัชกาลที่ ๓

ส่วนสามัญชนทั่วไป ได้แก่ ไพร่และทาส ถึงแม้จะไม่สามารถให้การบำรุงพระพุทธศาสนาได้อย่างชนชั้นสูง แต่ก็ได้ให้การอุปถัมภ์พระพุทธศาสนามากด้วยการทำบุญทำทาน อาจเป็นเพราะความผูกพันกับสถาบันพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะวัดกับชาวบ้านที่มั่นคงเกื้อกูลกัน สำหรับสามัญชนที่มีอันจะกิน (ไพร่กระฎุมพี) ปราบกว่าได้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาในแบบเดียวกันกับชนชั้นสูงเช่น การสร้างวัดใหม่ขยายแพง (วัดคณิกาผล) ของอำแดงแพงโสภณผู้ประกอบธุรกิจจนร่ำรวย^{๗๓} และนายโรงผู้สร้างวัดนายโรง ซึ่งเล่ากันว่าผู้สร้างเป็นนายโรงละครได้ตระเวนแสดงไปตามสถานที่ต่างๆที่มีชื่อเสียงมาก ได้เงินมาเท่าใดก็ทุ่มให้กับการสร้างวัดหมด^{๗๔} เป็นต้น อย่างไรก็ตามปกติชาวบ้านจะร่วมมือในการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดอยู่เสมอตามกำลังศรัทธาของแต่ละคน

^{๗๑} วอลเตอร์ เอฟ เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, แปลโดย นิจ ทองโสภิต, (พระนคร: โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์, ๒๕๑๔), หน้า ๓๖-๓๗.

^{๗๒} อัจฉรา กาญจนอมัย, การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔), หน้า ๑๓.

^{๗๓} ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย ๒๓๕๒-๒๔๕๓ ด้านสังคม, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กิตติวรรณ, ๒๕๑๙), หน้า ๑๒๓.

^{๗๔} น.ณ. ปากน้ำ, ศิลปกรรมในบางกอก, (พระนคร: โรงพิมพ์เพื่อองอักษร, ๒๕๑๔), หน้า ๗๖.

๔.๓.๑.๔ อิทธิพลของมิชชันนารีชาวตะวันตก

เวลาและเหตุการณ์ที่สำคัญตอนหนึ่งในประวัติศาสตร์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ คือ เวลาและเหตุการณ์ขณะที่ประเทศชาติกำลังอยู่ในระยะหัวต่อหัวเลี้ยวที่จะก้าวไปสู่อารยธรรมแผนใหม่ การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญดังกล่าวนี้ได้เริ่มพิกตัวขึ้นทีละเล็กละน้อยในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นเวลาที่มิชชันนารีอเมริกันเริ่มทยอยกันเข้ามาเผยแพร่ศาสนาคริสต์ นิกายโปรเตสแตนต์พร้อมทั้งนำเอาวิชาการและอารยธรรมตะวันตกเข้ามาเผยแพร่หลายให้แก่คนไทยทุกชั้น การเข้ามาของมิชชันนารีอเมริกัน นิกายโปรเตสแตนต์ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้เข้ามาพร้อมกับวิทยาการสมัยใหม่ เช่น วิทยาศาสตร์ การแพทย์ การศึกษา เป็นต้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้มีอิทธิพลต่อความเชื่อในพระพุทธศาสนาของชาวไทยโดยตรง เนื่องจากมิชชันนารีเหล่านี้พยายามใช้ความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์เป็นเครื่องมือในการชักนำคนไทยและคนจีนให้เข้ารับ^{๗๕}

แนวคิดความเชื่อในเรื่องพระพุทธศาสนาของชาวไทยส่วนใหญ่ตั้งแต่อดีตเป็นความเชื่อที่เป็นนามธรรมไม่สามารถพิสูจน์ได้ในทางวิทยาศาสตร์ ทำให้การเข้ามาของมิชชันนารีเป็นต้นเหตุให้ชาวไทยบางกลุ่มเปลี่ยนแปลงความเชื่อดั้งเดิมที่ไม่สามารถอาศัยเหตุผลบางประการ ถึงแม้จะเป็นการเปลี่ยนแนวคิดในกลุ่มชนชั้นสูงจำนวนไม่มากนักในระยะแรก แต่ความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ในสมัยใหม่ที่มิชชันนารีนำมาเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่ง ที่กระตุ้นให้คนไทยหันมาพิจารณาพระพุทธศาสนาที่ยึดถือกันมานาน

อย่างไรก็ตามแม้ว่ามิชชันนารีจะใช้วิธีทางวิทยาศาสตร์อย่างใดอย่างหนึ่งที่มีประสิทธิภาพรักษาคนไข้จนมีผลในด้านจิตใจ พร้อมทั้งได้แจกจ่ายหนังสือพระคริสตธรรม ในทุกโอกาสเท่าที่จะทำได้แต่ปรากฏว่าในช่วงเวลา ๒๗ ปี นับตั้งแต่มิชชันนารีรุ่นแรกเข้ามาเผยแพร่ในประเทศไทยมีคนเข้ารับไม่ถึง ๒๗ คน ซึ่งส่วนใหญ่ก็เป็นชาวจีนผู้ร่วมงานกับมิชชันนารีทั้งสิ้น ส่วนคนไทยแทบจะไม่ได้รับผลเลยต้องใช้เวลากว่า ๓๑ ปี ถึงปรากฏว่ามีคนไทยคนแรกที่เข้ารับในสมัยนั้น^{๗๖} มีผู้สรุปรายงานการทำงานของมิชชันนารีในเมืองไทยว่า “...เป็นการยุติธรรมที่กล่าวว่า ไม่มีประเทศใดที่มิชชันนารีสมัยใหม่เข้าไปตั้งจะมีการต่อต้านพระกิตติคุณ น้อยเท่ากับประเทศไทยภาคกลาง และก็เป็นการยุติธรรมอีกเหมือนกันที่จะกล่าวว่าไม่มีประเทศใดที่จะได้ผลน้อยเท่าประเทศไทย...”^{๗๗}

^{๗๕} จอร์จ ฮาวล์ เฟลด์ส, **หมอเฮาส์ ในรัชกาลที่ ๔**, (พระนคร: โรงพิมพ์รวมมิตรไทย, ๒๕๐๔), หน้า ๒๗-๓๓.

^{๗๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๖.

^{๗๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๗-๑๓๘.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่าผู้ที่สนใจศาสนาคริสต์ส่วนมากจะเป็นชาวจีน จึงอนุญาตให้พวกเขาสามารถทำงานกันอย่างเต็มที่ไม่ว่าจะขัดขวาง ซึ่งอาจจะดำเนินนโยบายคล้ายกับสมเด็จพระนารายณ์ ทั้งนี้อาจวิเคราะห์ได้ว่าแม้ศาสนาคริสต์มีระบบการเผยแพร่ศาสนาที่ดีกว่าพระพุทธศาสนา สามารถตั้งองค์กรในรูปแบบต่างๆที่น่าเลื่อมใส ซึ่งสิ่งเหล่านี้มีผลต่อไทยมากก็จริง แต่ไม่มากเกินไปกว่าความสัมพันธ์ของพระพุทธศาสนาที่มีต่อชาวไทยในด้านจิตใจ และจริยธรรมที่แต่ละบุคคลยึดถืออยู่

อย่างไรก็ดีการเข้ามามีบทบาทในสังคมไทยของมิชชันนารีในกายโปเรตสแดนทำให้ชาวไทยบางกลุ่มตื่นตัวเป็นอย่างมากโดยเฉพาะพระวชิรญาณภิกขุ ซึ่งทรงตั้งคณะสงฆ์ธรรมยุตขึ้นมานั้นส่วนหนึ่งน่าจะมาจากมิชชันนารีมีส่วนต่อการเปลี่ยนแปลงวัตรปฏิบัติและความเชื่อของคณะสงฆ์ธรรมยุตในขณะนั้น คือ ได้เปลี่ยนความเชื่อดั้งเดิมบางประการที่ไม่อาศัยเหตุและผล แทนที่จะเชื่อเพราะการทำตามๆกันมาเป็นประเพณีเหมือนแต่ก่อน^{๗๘} พระวชิรญาณภิกขุ ทรงเปรียบเทียบกลุ่มสงฆ์ที่มีแนวปฏิบัติแบบนี้ว่า เหมือนกับศาสนาคริสต์นิกายโปเรตสแดนต์^{๗๙} ด้วยเหตุนี้จึงเห็นได้ว่าการเข้ามาของมิชชันนารีในประเทศไทยแม้จะไม่ได้ประสบความสำเร็จในการทำให้ชาวไทยเข้ารับเปลี่ยนศาสนาแต่มีผลต่อแนวความคิดความเชื่อของคนไทย ซึ่งต่อมาอาจเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เกิดการปฏิรูปพระพุทธศาสนาในรูปแบบใหม่ภายใต้การนำของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ ก็อาจเป็นไปได้

๔.๓.๑.๖ แนวความคิดของพระมหากษัตริย์

การที่พระมหากษัตริย์อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาไม่ใช่แนวคิดใหม่ แต่เป็นแนวคิดดั้งเดิมที่มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล ซึ่งในประเทศไทยพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ล้วนแต่ได้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนา จนกระทั่งได้รับนามว่า “ธรรมราชา” มีชื่อเสียงเป็นตัวอย่างของพระมหากษัตริย์ทั้งปวงที่ยอมรับนับถือพระพุทธศาสนา ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ผู้ปกครองได้เรียนรู้ความผิดพลาดเกี่ยวกับการนำแนวคิดทางพระพุทธศาสนาไปปกครองอาณาจักรที่ไม่ประสบความสำเร็จในสมัยกรุงธนบุรีมาปรับปรุงใช้เพื่อไม่ให้เกิดผลกระทบต่อความมั่นคง อย่างไรก็ตามพระพุทธศาสนาจะตั้งอยู่ไม่ได้ ถ้าไม่ได้รับการอุปถัมภ์จากพระมหากษัตริย์ ในทำนองเดียวกันที่สถาบันพระมหากษัตริย์จะตั้งมั่นอยู่ได้

^{๗๘} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *ตำนานวัดบวรนิเวศ*, หน้า ๑๖-๒๓, อ้างใน อัจฉรา กาญจนมัย, *การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๓๙๔)*, หน้า ๑๗.

^{๗๙} อัจฉรา กาญจนมัย, *การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๓๙๔)*, หน้า ๑๗.

อย่างมั่นคง หากแสดงให้เห็นผู้อยู่ใต้ปกครองตระหนักว่าทรงเชื่อมั่นในพระพุทธศาสนาและบำรุงสถาบันนี้
อย่างจริงจัง

ดังจะเห็นได้ว่าพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ในราชวงศ์จักรีได้แสดงความเป็น “ธรรมราชา”
ผ่านการประพฤติตามหลักธรรมในการดูแลเอาใจใส่ส่วนราษฎรมากกว่าที่จะประพฤติเพื่อตนเองไปสู่ความ
หลุดพ้น ในพระไตรปิฎกให้ความสำคัญแก่พระราชาไว้มาก ดังจะเห็นได้จากคำที่กล่าวว่า “ราชา มุขี
มนุสสานิ” พระราชาเป็นประมุขของมนุษย์ทั้งหลาย “สพพ รฎฐ โนติ ราชา เจ โนติ ธมมิโก” ถ้า
พระราชาเป็นผู้ทรงธรรมราชาภิเษกก็เป็นสุข^{๘๐} ซึ่งเท่ากับว่านอกจากพระพุทธศาสนาจะยกย่อง
พระมหากษัตริย์แล้ว ก็ยังทำหน้าที่ควบคุมพระมหากษัตริย์ไปพร้อมกัน กล่าวคือ ถ้าพระมหากษัตริย์
ประพฤติออกนอกกรอบศีลธรรมเมื่อใดก็ตามก็จะเป็นทรราช ไม่สมควรที่จะปกครองประชาชนต่อไป
ดังนั้นแนวคิดในพระพุทธศาสนาจึงเป็นหลักที่พระมหากษัตริย์ต้องยึดถือและปฏิบัติ ได้แก่

ทศพิธราชธรรมและสังคหวัตถุ ๔ หลักทศพิธราชธรรมนั้น มีผลต่อพระมหากษัตริย์ไทยใน
ยุคสมัยต่อมามาก จะเห็นได้จากการอ้างอิงถึงทศพิธราชธรรมว่ามีอยู่ในพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์
เพื่อเป็นการยืนยันถึงการมีธรรมราชา เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงขึ้นครองราชย์
ใหม่ๆ นายเพ็ง กรมราชบัณฑิต ได้แต่งเทศนาว่าด้วยทศพิธราชธรรมและสังคหวัตถุ ๔ ภายในปี พ.ศ.
๒๓๒๕ แสดงว่าพระมหากษัตริย์ที่ขึ้นครองราชย์ใหม่จำเป็นต้องยอมรับหลักการของทศพิธราชธรรม
และสังคหวัตถุ ๔ เป็นการย้ำให้เห็นว่าพระองค์นั้นอ่อนน้อมและเคารพในธรรมของพระพุทธเจ้ามีได้ทำตน
เสมือนเป็นพระพุทธเจ้า

จักรวรรดิวัตร ๑๒^{๘๑} คือ ธรรม อันเป็นพระราชจริยานุวัตร สำหรับพระมหากษัตริย์
และพระราชาเอกในโลก ทั้งนี้ โดยพระมหากษัตริย์ ผู้ปกครองประชาชน ทรงถือ และอาศัยธรรมข้อนี้
เป็นธงชัย สำหรับการดำเนินกุศลโอบายและวิโศบาย ดังพระราชกรณียกิจที่ปรากฏ ๑๒ ประการคือ

๑. ควรอนุเคราะห์คนในราชสำนัก และคนภายนอก ให้มีความสุข ไม่ปล่อยให้พลละเลย
๒. ควรผูกไมตรีกับประเทศอื่น
๓. ควรอนุเคราะห์พระราชวงศานุวงศ์
๔. ควรเกื้อกูลพราหมณ์ คหบดี และคฤหบดีชน คือเกื้อกูลพราหมณ์และผู้ที่อยู่ในเมือง
๕. ควรอนุเคราะห์ประชาชนในชนบท
๖. ควรอนุเคราะห์สมณพราหมณ์ผู้มีศีล
๗. ควรจักรักรักษาฝูงเนื้อ นก และสัตว์ทั้งหลายมิให้สูญพันธุ์
๘. ควรห้ามชนทั้งหลายมิให้ประพฤติผิดธรรม และชักนำด้วยตัวอย่างให้อยู่ในกุศลสุจริต

^{๘๐} สถาบันพระมหากษัตริย์, ที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพ นางละมุน สีวระธา ณ ฌาปนสถานวัดโสมนัส
วิหาร ๑๑ มิถุนายน ๒๕๒๑, (พระนคร: โรงพิมพ์ตีรณสาร, ๒๕๑๑), หน้า ๑๐.

^{๘๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๐-๑๑๐/๕๙-๘๒.

๙. ควรเลี้ยงดูคนจน เพื่อมิให้ประกอบการทุจริต กุศลและอกุศลต่อสังคม

๑๐. ควรเข้าใกล้สมณพราหมณ์ เพื่อศึกษาบุญและบาป กุศล และอกุศลให้แจ่มชัด

๑๑. ควรห้ามจิตมิให้ต้องการไปในที่ที่พระมหากษัตริย์ไม่ควรเสด็จ

๑๒. ควรระงับความโลภมิให้ปรารถนาในลาภที่พระมหากษัตริย์มิควรจะได้

พระมหากษัตริย์ต้องมีราชธรรมดังที่กล่าวมาแล้ว และยังต้องประกอบด้วยหลักธรรมอื่นที่เป็นแนวทางปฏิบัติที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกทั้งสิ้น เช่น กุศลกรรมบถ ๑๐ พละ ๕ เป็นต้น

แนวคิดพระโพธิสัตว์ ในสมัยรัตนโกสินทร์จะแตกต่างจากสมัยกรุงธนบุรี โดยการย้อนกลับไปใช้แนวปฏิบัติของสมัยอยุธยา กล่าวคือสมัยกรุงธนบุรีที่ผู้นำเน้นการปฏิบัติธรรมเพื่อให้นำไปสู่ความเป็นพระโพธิสัตว์ ซึ่งทำให้เกิดปัญหาในปลายสมัยนั่นเอง ส่วนแนวคิดพระโพธิสัตว์ในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์จะเน้นที่การบริจาคน การให้อภัย จะเห็นได้ชัดเจนในสมัยรัชกาลที่ ๓ พระองค์เป็นผู้ที่แสดงออกถึงคติเรื่องพระโพธิสัตว์อย่างชัดเจนที่สุด คือตั้งแต่ก่อนขึ้นครองราชย์พระองค์ได้บำเพ็ญตนอย่างเคร่งครัดในพระพุทธศาสนา ได้ก่อสร้างสิ่งต่างๆ เช่น สร้างพระไตรปิฎก ปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่างๆ บวชพระภิกษุ ถวายจตุปัจจัยแก่พระภิกษุสามเณร จัดให้มีการเทศน์ในวันพระและวันพิเศษในทางศาสนา ทรงปลดปล่อยนักโทษ ปล่อยสัตว์ต่างๆ แจกทานแก่ราษฎร สงเคราะห์บุตรภรรยาญาติพี่น้องบ่าวไพร่ และบางครั้งได้ส่งข้าวไปช่วยเหลือคนอดอยากในเมืองจีน^{๘๒} บันทึกรความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี ทำให้เชื่อว่รัชกาลที่ ๓ ทรงปฏิบัติพระองค์เป็นพระโพธิสัตว์ โดยเฉพาะการที่ทรงพระราชทานกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ และพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ แก่พระสงฆ์ที่มาขอ^{๘๓} เพื่อแสดงว่าพระองค์สามารถสลละลูกได้ในทำนองเดียวกันกับพระเวสสันดร ที่สลละกันหา ซาลี ให้แก่ชูชก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิจารณ์รัชกาลที่ ๓ ว่าเพราะทรงฟังเรื่องราวในโบราณนิทานชาดกมากจึงทรงพระราชดำริที่จะปฏิบัติให้เหมือนพระโพธิสัตว์^{๘๔}

แนวพระโพธิสัตว์ในสมัยรัตนโกสินทร์ มีลักษณะการเป็นผู้นำให้การช่วยเหลือผู้ที่ประสบความทุกข์ยาก เช่นในสมัยรัชกาลที่ ๒ เกิดอหิวาตกโรคระบาดอย่างรุนแรงในปี พ.ศ. ๒๓๖๓ ผู้คนล้มตายเป็นจำนวนมากกว่า ๓๐,๐๐๐ คน พระสงฆ์ต้องหนีออกจากวัด คฤหัสถ์ต้องหนีออกจากบ้าน^{๘๕}

^{๘๒} อัจฉรา กาญจนโมทย์, การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔), หน้า ๓๒.

^{๘๓} กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำของพระเจ้าไปยิกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพ) ตั้งแต่ จ.ศ. ๑๑๒๙-๑๑๘๒, หน้า ๑๖.

^{๘๔} “ตำนานภาชีอากรบางอย่าง”, ในลัทธิธรรมนิยมต่างๆ เล่ม ๒, (พระนคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๕), อ้างใน อัจฉรา กาญจนโมทย์, การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔), หน้า ๓๒.

^{๘๕} กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำของพระเจ้าไปยิกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพ) ตั้งแต่ จ.ศ. ๑๑๒๙-๑๑๘๒, หน้า ๔๐๙.

พระองค์ทรงประกอบพระราชพิธีอาพาธพินาศ และทำการสังคายนาบทสวดมนต์ ในเวลาต่อมา พระองค์พร้อมทั้งพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทรงรักษาอุโบสถศีลรักษาศีลทำบุญให้ทาน เช่นเดียวกับการเกิดอหิวาตกโรคในปี พ.ศ. ๒๓๙๒ รัชกาลที่ ๓ ทรงรักษาศีลและบริจาคพระราชทรัพย์เป็นจำนวนมาก เพื่อซื้อสัตว์มาปล่อย

อาจสรุปได้ว่าการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาระหว่าง พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔ เป็นผลเนื่องมาจากความจำเป็นในการจัดตั้งสถาบันพระพุทธศาสนาขึ้นมาใหม่ประกอบกับอิทธิพลจากปัจจัยทางการเมือง เศรษฐกิจและแรงผลักดันของศาสนาคริสต์นิกายโปรเตสแตนต์ที่เข้ามาในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีส่วนในการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ นอกเหนือไปจากแนวคิดคติความเชื่อที่ได้รับการถ่ายทอดมาตั้งแต่เดิม อย่างเช่นความเชื่อเรื่องกรรมผลของผลกรรม พระพุทธศาสนา ๕,๐๐๐ ปี ปัญจะอันตรธาน และพระศรีอริยเมตไตรย

ที่น่าสังเกตว่าลักษณะการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในต้นรัตนโกสินทร์ว่า พระมหากษัตริย์จะเป็นผู้ริเริ่มและเป็นผู้ดำเนินการเปลี่ยนแปลงทั้งนี้เพราะหลักธรรมบางประการในพระพุทธศาสนาที่มีอิทธิพลต่อพระมหากษัตริย์จำเป็นที่พระมหากษัตริย์จะต้องแสดงพระองค์เป็นผู้ปฏิบัติตามหลักธรรมดังกล่าวซึ่งเชื่อกันว่าจะมีผลต่อสภาพความเป็นอยู่ของราษฎรและความมั่นคงของราชบัลลังก์

๔.๔ ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับมหากษัตริย์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

๔.๔.๑ ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังคงใช้แนวคิดทางพระพุทธศาสนาทรงสร้างพระราชอำนาจในการปกครอง แต่ได้ย้อนกลับไปเลียนแบบรูปแบบพิธีการตามแบบจารีตในสมัยอยุธยาตอนปลาย กล่าวคือทรงให้ความสำคัญกับรูปแบบพิธีการโดยเฉพาะพิธีกรรมที่พระพุทธศาสนาเข้าไปเกี่ยวข้อง ต้องเป็นสิ่งที่ถูกต้องตามแบบแผนเดิม ซึ่งการประกอบพิธีกรรมต่างๆ ที่ถูกต้องย่อมเป็นผลดีแก่บ้านเมืองอันยังจะเป็นการแสดงถึงความศักดิ์ สูงส่งของผู้ที่ประกอบพิธีนั้นๆ การอ้างความถูกต้องของรูปแบบพิธีกรรมครั้งกรุงเก่า เป็นการแสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้ที่ชอบธรรมและสืบเนื่องต่อจากครั้งบ้านเมืองยังดี

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนา เริ่มต้นในปีแรกทรงครองราชย์ พ.ศ. ๒๓๒๕ ได้ทรงตราพระราชกำหนดใหม่ที่เกี่ยวพระพุทธศาสนา ๓ ฉบับ คือ พระราชกำหนดว่าด้วยกรนับถือพระภูมิและเทพารักษ์ต่างๆ พระราชกำหนดให้ชนทั้งหลายรักษาศีลและปฏิบัติธรรม และราชกำหนดให้ข้าราชการสมาทานศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ เป็นนิจ เนื้อหารสาระในพระราชกำหนดทั้ง ๓ ฉบับนี้แสดงให้เห็นถึงการยกย่องพระรัตนตรัยเป็นสิ่งสูงสุด

ในพระราชกำหนดว่าด้วยกรณับถือพระภูมิต่างๆทรงอธิบายว่า

“...สัตว์โลกทั้งปวงทุกวันนี้ปรปฏิบัติผิดไปจากพระไตรสรณาคม...ครั้นทุกขบังเกิดมีเพราะกำมของตนแต่หลังมิได้แจ้งก็เข้าใจว่าตนถือพระรัตนยาธิคุณช่วยไม่ได้เสีย น้ำใจก็ละพระรัตนยาธิคุณเสีย ไปถือภูมิต่างๆต่าง...พระไตรสรณาคมก็ขาด เหมือนผู้้นหาศีลมิได้ เหนจะไปสู่จตุราบายเที่ยงแท้ ครั้นจะห้ามเสียไม่ให้ถือผีสาเทวารักษศกสิทเถ่า ก็มีพระพุทธรูปกาตรสไว้ในสตัยบริหารยธรรมเจดปรการ อันจะให้บ้านเมืองสมบูรณขึ้นว่าให้สมเดจพระมหากษัตราธิราชเจ้าบำรุงเทวารักในกรุงเทพระมหานคร นอกกรุงเทพระมหานครเป็นต้นเหตุฉะนี้...”^{๘๖}

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่าพระองค์มิได้ห้ามการนับถือเทพเจ้าแต่มีให้นับถือยิ่งกว่าพระรัตนตรัย ในพระราชกำหนดได้ห้ามไม่ให้ทำพิธีกรรมสัตว์ มี โค กระบือ สุกร เป็ด ไก่ เป็นต้น บูชา เทพเจ้า ได้ให้กระทำบุญให้ทานรักษาศีลแล้วจึงอุทิศให้เทพเทวารักษ์แทน^{๘๗} ในพระราชกำหนดนี้ยังได้ห้ามทำวัตถุบูชาที่ไม่เกี่ยวกับข้องกับพระพุทธรูปและการนับถือเทวารักษ์ กล่าวคือ มีสิ่งให้ทำลายปลักขิกซึ่งราชกำหนดนี้เรียกว่า “...ไม่ทำเปนเพศบุรุษสิ่งใหญ่่น้อยต่างๆ หลึงชายชวณกันนับถือนั้น...ห้ามอย่าให้มีเพศบุรุษสิ่งลามก้อประมงคลไว้ในสารเทวารักษเปนอันขาดทีเดียว แลให้ผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการกำนันพันนายบ้านไปเก็บเอามาเผาไฟเสียจงสิ้น...”^{๘๘}

ในพระราชกำหนดให้ชนทั้งหลายรักษาศีลและปฏิบัติธรรมนั้นทรงมีอธิบายว่า ชนทั้งหลายต้องเน้นการทำดี การรักษาศีล ปฏิบัติในกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ “...ผู้ใดปฏิบัติได้ ชื่อว่าภบบำรุงพระพุทธรูปศาสนา ผู้ใดมิได้ปฏิบัติตามพระธรรมสามบถนี้ ได้ชื่อว่ามิได้ภบบำรุงพระพุทธรูปศาสนา...คั้งถึงวาระวันแปดค่ำ วัน ๑๔ ค่ำ วันสิบห้าค่ำ ให้รักษาศีลแปดสิบประการ เปนอะติเรกศีล ชวณกันทำบุญให้ทานสตับฟังพระธรรมเทศนา จำเริญธรรมภาวนาให้เป็นอารยอุบาสก จำเริญอุณิสชยั้งขึ้นไป...”^{๘๙}

ในพระราชกำหนดให้ข้าราชการสมาทานศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ เป็นนิจ ทรงอ้างถึงความเสื่อมโทรมของพระพุทธรูปศาสนาในสมัยธนบุรีว่า “...ทรงพระกรุณาเห็นว่าแผ่นดินก่อนนั้นอนาปรชาราษฎรทั้งปวงมีน้ำจิตร์ยังมีสนิทคุ่นเคยในการกุศล ระคนอยู่ด้วยการบาปเพทไภยาคติกลัวราชไภย ก็

^{๘๖} ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ จุลศักราช ๑๑๖๖ พิมพ์ตามฉบับหลวง ตรา ๓ ดวง เล่ม ๓, (พระนคร: มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง, ๒๔๘๑), หน้า ๔๑๘-๔๑๙.

^{๘๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๙-๔๒๐.

^{๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๐-๔๒๑.

^{๘๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๒-๔๑๕.

ชวนกันคืบเคยไปในการบาปหยาบช้า ด้วยราชกิจการนั้นสับสนพันประมาณประการหนึ่งกระทำการ
 ธรรมคงศกรมด้วยความจำเอนเห็นว่าหาประโยชน์มิได้ เสียทีที่ได้มาเป็นมนุษย์แลพบพระพุทธศาสนา
 อันยากที่จะได้พบเห็น...”^{๙๐} จึงโปรดชนทั้งหลายให้อยู่ในแนวทางพระพุทธศาสนาจึงกำหนดให้
 ข้าราชการทั้งหลายรักษาศีล “...แต่นี้สืบไปเมื่อหน้าให้ข้าทูลละอองฯข้างหน้าข้างในฝ่ายทหารพลเรือน
 ทั้งปวงอันอยู่ในราชอาณาจักรนั้น ให้รู้จักลักษณะศีลห้าศีลแปดศีลสิบให้รู้เนื้อความภาษาไทยในพระ
 บาฬีนัจงทุกฤทศิกขาบท...”^{๙๑} ให้ข้าราชการทางสมათานศีล ๘ ทุกวันอุโบสถให้มนต์พระสงฆ์ ๕ รูปมา
 รับพระราชทานฉันทน์ในวังทุกวัน ให้ข้าราชการพร้อมกันสมาธาศีลทุกวัน^{๙๒}

จากพระราชกำหนดทั้ง ๓ ฉบับนี้ ทำให้เห็นถึงการจัดวางความสำคัญของสถานะ
 ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ โดยทรงยกย่องพระรัตนตรัยเป็นสิ่งที่อยู่
 สูงสุดในสังคม พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ที่อยู่รองลงมาจากพระรัตนตรัย พระมหากษัตริย์มีหน้าที่ใน
 การนำพาชนทั้งหลายให้อยู่ในหลักธรรมของพระพุทธศาสนา การเป็นพระมหากษัตริย์เป็นเรื่องของ
 บุญบารมีสิ่งสมบุญเพื่อเป็นปัจจัยแก่พระโพธิญาณ แสดงให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำชน
 ทั้งหลายให้อยู่ในธรรม

๔.๔.๑.๑ ศาสนธรรม

ศาสนธรรมเป็นส่วนของปรัชญาและคำสอนเป็นองค์ประกอบสำคัญที่สุดของทุกศาสนา
 หากศาสนธรรมในศาสนาใดสูญสิ้นหรือผิดคลาดเคลื่อนไปแล้ว ความเป็นศาสนานั้นก็ไม่อาจดำรงอยู่
 ได้ องค์อุปถัมภ์ของศาสนาจึงต้องให้ความสำคัญแก่การบำรุงศาสนธรรม อันหมายถึงการทำให้ศาสนา
 ธรรมในศาสนานั้นดำรงความบริสุทธิ์ เทียงธรรม ดังในการสมัยของพระศาสดาแห่งศาสนานั้นยังดำรง
 พระชนม์อยู่

สำหรับพระพุทธศาสนานั้นจะเห็นได้ว่าพระมหากษัตริย์ของราชอาณาจักรต่าง ๆ ล้วนมี
 กลวิธีในการบำรุงศาสนาธรรมอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น การบำรุงศาสนาธรรมของพระมหากษัตริย์ไทยตั้งแต่
 สมัยโบราณมานั้น แยกบทบาทนี้ออกเป็น ๒ มิติ คือ มิติความเป็นปราชญ์ผู้รู้ธรรมและประพฤติกธรรม
 ปราชญ์ผู้รู้ธรรมหมายถึงการเป็น “ธรรมราชา” ส่วนการประพฤติกธรรม หมายถึงเคารพธรรมด้วยการ
 น้อมเอามาปฏิบัติให้เกิดประโยชน์แก่ผู้คน และมิติของการเป็นผู้อุปถัมภ์บำรุงและเผยแผ่ธรรม
 หมายถึง เมื่อธรรมมีความผิดเพี้ยนต้องทำการชำระตรวจสอบธรรมให้มีความบริสุทธิ์ถูกต้อง

^{๙๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๒-๔๒๓..

^{๙๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๔

^{๙๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๕.

๑. การสังคายนาพระไตรปิฎก

ดังที่กล่าวมาแล้วว่าในช่วงปลายกรุงธนบุรีศาสนาธรรมเกิดความผิดแปลกไปมีความสับสนในการตีความธรรม ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเมื่อขึ้นครองราชย์ปรารถนาจะบำรุงพระพุทธศาสนาในส่วนของศาสนาธรรมให้เจริญมั่นคง จึงโปรดต้องการให้ชนทั้งหลายให้อยู่ในแนวทางพระพุทธศาสนาจึงกำหนดให้ข้าราชการทั้งหลายรักษาศีล “...แต่นี้สืบไปเมื่อหน้าให้ข้าทูลละอองฯข้างหน้าข้างในฝ่ายทหารพลเรือนทั้งปวงอันอยู่ในราชอาณาจักรนั้น ให้รู้จักลักษณะศีลห้า ศีลแปด ศีลสิบ ให้รู้เนื้อความภาษาไทยในพระบาฬีนั้นจงทุกสิกขาบท...”^{๙๓} ทรงอ้างถึงความเสื่อมโทรมของพระพุทธศาสนาในสมัยธนบุรี ว่า

“...ทรงพระกรุณาเห็นว่าแผ่นดินก่อนนั้นอนาปราชราชูรทั้งปวงมีน้ำจืดยังมีสนิทคุ้นเคยในการกุศล ระคนอยู่ด้วยการบาป เพทไทยาคติกลัวราชไทย ก็ชวนกันคุ้นเคยไปในการบาปหยาบช้า ด้วยราชกิจการนั้นสับสนพันปรมาณ ประการหนึ่งกระทำการรณรงค์สงครามด้วยความจำเอนเหนหาประโยชน์มิได้ เสียทีที่ได้มาเปนมุขแลพบพระพุทธศาสนาอันยากที่จะได้พบเห็น...”^{๙๔}

ดังนั้นเมื่อเห็นหลักธรรมมีปัญหาถ้อยคำวิปลาสคลาดเคลื่อนพระองค์จึงทรงให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกในปี พ.ศ. ๒๓๓๒ เนื่องด้วยทรงเห็นว่าพระไตรปิฎกมีปัญหาคลาดเคลื่อนนั้น

“...จะเปนเค้ามูลพระปฏิบัติศาสนา แลปฏิเวธศาสนานั้นมิได้ อนึ่งท่านผู้รักษาพระไตรปิฎกมีอยู่ทุกวันนี้ก็น้อยนัก ถ้าสิ้นท่านเหล่านี้แล้วเห็นว่าพระปริยัติศาสนา แลปฏิบัติศาสนา แลปฏิเวธศาสนาจะเสื่อมสูญเปนอันเรวนัก สัตว์โลกทั้งปวงจะหาที่พึ่งมิได้ในอนาคตภายหน้า ควรจะทำนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนาให้ถาวรวิวัฒนาการเปนประโยชน์ไปแก่เทพามนุษย์ทั้งปวง จึงจะเป็น ทางพระบรมโพธิสัตว์บารมี...”^{๙๕}

การสังคายนาพระไตรปิฎกในสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้นไม่ได้มีสาเหตุเกิดจากการขัดแย้งในหลักธรรมอันเป็นสาเหตุหลักในการสังคายนาพระไตรปิฎกในแต่ละครั้งที่ผ่านมาในครั้งนี้เป็นการตรวจสอบอักขระบาลีให้ถูกต้อง “...แลพระสงฆ์ทั้งราชบัณฑิตยประชุมการพิจารณาดูพระปริยัติ

^{๙๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๔.

^{๙๔} เรื่องเดียวกัน, ๔๒๒-๔๒๓.

^{๙๕} นิธิ เอียวศรีวงศ์, บรรณาธิการ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับตัวเขียน, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์วิซาคาร, ๒๕๓๙), หน้า ๑๔.

สอบสวนพระบาทกับอภูกฎาฎีกาที่ผิดเพี้ยนวิปลาศ ก็ตกแต่เปลี่ยนแปลงอักขระให้ถูกถ้วนบริบูรณ์
 ทุกๆ พระคำภีร์ใหญ่น้อยทั่วถ้วนสิ้น แลที่ใดสงไสยเคลือบแคลงก็ปฤกาไต่ถามพระราชคณะผู้ใหญ่ซึ่ง
 เป็นมหาเถระให้วิสัชนาตัดสินที่ผิดแลชอบ...”^{๙๖}

ในการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งนั้นมีพระสงฆ์ ๒๑๘ รูปกับราชบัณฑิตาจารย์อุบาสก ๓๒
 คน ช่วยกันชำระพระไตรปิฎก โดยแบ่งออกเป็น ๔ กอง ดังนี้

๑. สมเด็จพระสังฆราช (สี) วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร เป็นแม่กลองชำระพระ
 สุตตันตปิฎก

๒. พระวันรัต (สุก) วัดพระศรีสรรเพชญ์ที่กรุงเก่า เป็นแม่กลองชำระพระวินัยปิฎก

๓. พระพิมลธรรม วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร เป็นแม่กลองชำระ
 พระสัททวารวิเสส

๔. พระพุฒาจารย์ (เป่า) วัดอินทารามวรวิหาร เป็นแม่กลองชำระพระปรมัตถปิฎก มีพระ
 ธรรมไตรโลก (ชื่น) วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร เป็นผู้ช่วย

คณะกรรมการเริ่มลงมือทำการสังคายนา เมื่อวันพุธขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีวอก พ.ศ.
 ๒๓๓๑ โดยใช้วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ในปัจจุบันเป็นสถานที่กระทำสังคายนา สังคายนาพระธรรม
 วินัยพร้อมทั้งคัมภีร์สัททวารวิเสส (คัมภีร์ไวยากรณ์บาลี) แล้วจารึกลงในใบลานด้วยอักษรขอม แล้วเสร็จ
 ในเวลา ๕ เดือน ทรงสละพระราชทรัพย์จ้างช่างจารจารึกพระไตรปิฎกลงในใบลาน และให้แปลฉบับ
 อักษรลาว อักษรมอญ และอักษรขอม สร้างใส่ตู้ไว้ในหอมณเฑียรธรรมและสร้างพระไตรปิฎกถวาย
 สงฆ์ไว้ทุกข์พระอารามหลวง นอกจากนั้นยังทรงให้ช่างปิดทองแท่งทับทั้งใบปกหน้าหลังและกรอบ
 ทั้งสิ้นเรียกว่า ฉบับทองใหญ่ หรือฉบับทองทึบ หรือฉบับทองห่อด้วยผ้ายก มีจำนวนรวมทั้งสิ้น ๓๕๔
 คัมภีร์ เป็นหนังสือใบลาน ๓๖๘๖ ผูก แล้วโปรดเกล้าให้มีการสมโภชฉลองอย่างเอิกเกริก มโหฬาร

การสังคายนาพระไตรปิฎกในครั้งนี้ เป็นการสังคายนาของฝ่ายเถรวาทครั้งที่ ๙ นับแต่
 หลังพุทธปรินิพพาน เป็นการแสดงให้เห็นว่าบุญบารมี พระเกียรติยศนี้จึงแสดงให้เห็นว่า
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในฐานะผู้นำของราชวงศ์ใหม่ ราชธานีแห่งใหม่มีความ
 เหนือกว่าพระมหากษัตริย์ครั้งกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรีที่สามารถจะจัดให้มีการสังคายนาได้ เพราะ
 การสังคายนาไม่เคยเกิดขึ้นในสองสมัยนั้น ทำให้พระองค์ทรงมีพระเกียรติยศในทางพระพุทธศาสนา
 เทียบเท่ากับพระมหากษัตริย์ในอดีตที่เป็นผู้อุปถัมภ์การสังคายนาครั้งก่อนๆ เป็นการยกฐานะของ
 พระองค์ให้เข้าไปสู่ประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนาของคณะสงฆ์ไทยในฐานะผู้อุปถัมภ์การ
 สังคายนา เป็นการสร้างฐานะความชอบธรรมของพระองค์ ที่แม้จะมีพระชาติกำเนิดเป็นสามัญชน
 แต่ถือได้ว่าทรงมีบุญบารมียิ่งใหญ่ เป็นผู้บำรุงรักษาพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง คู่ควรกับการเป็น
 พระมหากษัตริย์

^{๙๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๙.

เวลาต่อมาพระองค์ยังได้โปรดให้สร้างพระไตรปิฎกขึ้นอีก ๒ ฉบับ คือฉบับรองทรงหรือฉบับข้างลาย เพราะมีลายเขียนข้างคัมภีร์ รวม ๓๐๕ คัมภีร์ เป็นหนังสือใบลาน ๓๖๔๙ ผูก ฉบับนี้พระองค์ตรัสให้สร้างขึ้นไว้เพื่อประโยชน์แก่ผู้ที่นิยมเป็นต้นฉบับจำลองไว้ตามพระอารามต่างๆ กับฉบับทองชุบอีกชุดหนึ่ง ฉบับนี้เพียง ๓๕ คัมภีร์ การจารหนังสือยังใช้อักษรขอมทั้งหมด

นอกจากนี้ยังมีการสร้างสรรค์งานวรรณกรรมทางศาสนาอีกหลายเล่ม เช่น โปรดให้พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) ชำระไตรภูมิโลกวินิจยกถา รัตนพิมพวงศ์ มหาวงศ์ ซึ่งเป็นงานระชาแปล โดยเฉพาะไตรภูมิโลกวินิจยกถามีเนื้อหาสาระสำคัญเกี่ยวกับการเมืองการปกครอง คือ มีการอธิบายหลักธรรมของพระราชา อย่าง ทศพิธราชธรรม และจกวัตตัตตวิตร เป็นต้น ทรงให้แทรกหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอย่างทศพิธราชธรรม หลักไตรลักษณ์และ เรื่องกรรมลงไปในงานวรรณกรรมเรื่องรามเกียรติ์ ทำให้เนื้อหาของรามเกียรติ์สมัยรัตนโกสินทร์มีความแตกต่างจากรามเกียรติ์กรุงศรีอยุธยา ดังความตอนหนึ่งว่า

“...เมื่อนั้น	องค์ท้าวอชบาลชาลุมสร
ครั้นคำอำแสรวีร	ภูธรเข้าที่ไสยา
ให้คิดสังเวชในร่างกาย	เหนื่อยหน่ายรูปรสเสนาหา
ตัวก็แก่ชรา	ครองสมบัติมาหกหมื่นปี
มีแต่ความตายนั้นเป็นต้น	ไม่พินิจจรราชเรื่องศรี
อันสมบัติพิสดานทั้งนี้	ໃးที่จะติดตัวไป...” ^{๙๗}

และให้โอวาทสั่งสอนว่า

“...ทรงศีลทรงสัตย์สุจริต	ครองธรรมทศพิธเป็นแก่นสาร
ปราศจากริชยาสาธารณ์	เป็นอุเบกขาญาณเที่ยงธรรม...” ^{๙๘}

และโปรดเกล้าฯ ให้กวีต่างๆ ที่ส่วนมากมีชีวิตอยู่มาตั้งแต่ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ช่วยกันแต่งวรรณคดีขึ้นใหม่ และตรวจชำระของเก่าทั้งวรรณคดีทางโลกและวรรณคดีทางธรรม พระองค์มีพระบรมราโชบาย นำวรรณคดีมาใช้ในการพัฒนาประเทศ ทรงใช้วรรณคดีเสริมสร้างสติปัญญาปลูกฝังจริยธรรมตลอดจนบำรุงขวัญและความบันเทิงสุขแก่ประชาชนวรรณคดีในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โดยที่วรรณคดีเรื่องเกี่ยวกับศาสนาและศีลธรรมอันดี ได้แก่

^{๙๗} พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, **บทละครเรื่องรามเกียรติ์ เล่ม ๑**, (กรุงเทพมหานคร: บรรณกิจ, ๒๕๕๓), หน้า ๑๙๘.

^{๙๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๓.

พระไตรปิฎก ไตรภูมิโลกวินิจฉัย มหาเวสสันดรชาดก ลิลิตศรีวิชัยชาดก และนิทานอิหฺร่านราชธรรม เป็นต้น

๔.๔.๑.๒ ศาสนบุคคล

๑. การปกครองคณะสงฆ์ พระราชกรณียกิจเกี่ยวกับการปกครองคณะสงฆ์ เมื่อแรกพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้เสด็จขึ้นครองราชย์ ทรงดำริถึงปัญหาแรกเกี่ยวกับสังฆมณฑล คือ มีพระบรมราชโองการฯให้สมเด็จพระสังฆราช (จีน) วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารที่สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงให้ถอดพระยศลงไปเป็นพระราชาคณะชั้นสามัญที่ พระธรรมธีรราชมหามุนี นั้นโปรดเกล้าฯแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งพระวันรัตน์ แล้วโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) พระพุฒาจารย์ และพระพระพิมลธรรม ที่ถูกถอดยศด้วยให้ดำรงตำแหน่งเดิม ครองวัดเดิม และโปรดเกล้าฯให้เปลี่ยนราชทินนามสมณศักดิ์ เป็นที่พระธรรมโคดม ซึ่งเป็นเจ้าคณะรองคามวาสีฝ่ายขวาเป็นที่พระธรรมอุดม เพราะทรงดำริว่า เพื่อไม่ให้พ้องกับพระนามของพระพุทธเจ้า จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้แก่วัดราชทินนามอีกเป็นที่ "พระธรรมวโรดม" จนถึงปัจจุบัน เปลี่ยนเป็นเจ้าคณะรองในคณะใต้ แล้วให้ตั้งพระเทพกวีเป็นที่พระธรรมอุดม ให้พระธรรมโกษา วัดปากน้ำเป็นที่พระเทพกวี ให้พระมหานาคเปรียญเอก วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหารเป็นที่พระเทพมุนี และตำแหน่งพระอุบาลีให้เปลี่ยนเป็นที่พระวินัยรักขิต โปรดเกล้าฯให้พระอาจารย์สุก วัดท่าหอย คลองตะเคียน แขวงกรุงเก่า มาอยู่ที่วัดพลับให้เป็นที่พระญาณสังวรเถระ ซึ่งจะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชรูปที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ในสมัยรัชกาลที่ ๒

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯให้จัดหาพระสงฆ์ชาวรามัญ ผู้ทรงคุณวุฒิได้ ๓ รูปแล้วทรงตั้งให้เป็นที่พระมหาสุเมธาจารย์ พระไตรสรณรัช และพระสุเมธน้อย โปรดเกล้าฯ ให้พระมหาสุเมธาจารย์ไปครองวัดตองปุ ให้พระไตรสรณรัชไปครองวัดบางหลวง เป็นเจ้าคณะแขวงนนทบุรีและสามโคก และให้พระสุเมธน้อยไปครองวัดบางยี่เรือใน^{๙๙}

การจัดรูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นไปตามแบบกรุงศรีอยุธยาตอนปลายและกรุงธนบุรี ยังคงมีการปกครอง ๓ คณะ คือ

๑. คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย เปลี่ยนชื่อเป็น คณะเหนือ
๒. คณะคามวาสีฝ่ายขวา เปลี่ยนชื่อเป็น คณะใต้
๓. คณะอรัญญวาสี

^{๙๙} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานพระพุทธศาสนา**, หน้า ๑๙๓

มีเพียงการเปลี่ยนชื่อเท่านั้น เป็นคณะเหนือ คณะใต้ ส่วนคณะอรัญญวาสีมิได้มีการเปลี่ยนชื่อ การเปลี่ยนชื่อนั้นยังไม่มีหลักฐานแน่ชัดว่าเกิดขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินหรือในสมัยรัชกาลที่ ๑ รูปแบบขอบเขตอำนาจการปกครองยังคงเหมือนเดิมและจะมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงในสมัยรัชกาลที่ ๓

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังได้ทรงตรากฎหมายออกมารวม ๑๐ ฉบับเพื่อใช้เป็นมาตรฐานควบคุมหรือลงโทษแก่ภิกษุที่ขอบประพฤติก่อล่วงละเมิดพระธรรมวินัยเป็นประจำ

๒. การกวดขันวินัยของพระสงฆ์ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกขึ้นครองราชย์ใหม่ๆ ได้ปรากฏการณ์วิวาทของพระผู้ใหญ่ในเรื่องกฐินทาน^{๑๐๐} พระสงฆ์บางรูปเกิดกรณีแย่งชิงกันรับอาหารถึงขนาดชกตี บางองค์แต่งกายไม่เรียบร้อย พกอาวุธ ผูกผ้าประเจียดแสดงตนเป็นนักเลง เทียวเข้าร้านตลาด ดูผู้หญิงโดยไม่สำรวมกิริยามารยาท ดูโฉนละครพ่อนรำ เล่นการพนัน หยอกล้อและอยู่ในที่ลับกับผู้หญิง รวมทั้งเข้าบ้านฆราวาสในเวลากลางคืน^{๑๐๑} พระภิกษุสามเณรบางรูปมีภรรยาทั้งๆที่อยู่ในเพศบรรพชิต ดังปรากฏการประพฤติดิถีวินัยสงฆ์ในกรณีนี้หลายคู่^{๑๐๒} พระที่ต้องอาบัติเรานี้ไม่ยอมปลงอาบัติสารภาพโทษ ยังคงอยู่ร่วมในหมู่สงฆ์^{๑๐๓} ผู้ที่เข้ามาบวชเป็นพระภิกษุสงฆ์บางรูปไม่ได้ศึกษาพระธรรมวินัย จึงละเว้นการปฏิบัติตามพระวินัยสงฆ์ สักแต่ว่าห่อผ้าเหลืองเพื่อความสะดวกสบายเท่านั้น รัชกาลที่ ๑ มีพระราชดำรัสตำหนิว่า “ประดุจโคกระบือมีแต่การบริโภคอาหารให้จำเริญเนื้อหนัง จะได้จำเริญสติปัญญาหาไม่ได้”^{๑๐๔} และ “เป็นมหาโจรปล้นทำลายพระพุทธศาสนา”^{๑๐๕} พระสงฆ์สามเณรบางพวกที่มีความโลกคิดหาทรัพย์สินสิ่งของ มักจะประพฤติดตนเป็น หมอนวด หมอยา หมอดู หรือช่วยทำศพ เพื่อให้เกิดลาภผล^{๑๐๖}

ในการการเผยแผ่ธรรมะของพระสงฆ์แก่ประชาชน ซึ่งเป็นหลักการสำคัญในการเข้าใจหลักธรรมในพระพุทธศาสนานั้นปรากฏว่าพระภิกษุสามเณรบางพวกมักจะเทศน์เป็นกาศกอลอนทำตลกคะนอง ใช้คำหยาบคาย^{๑๐๗} ทั้งผู้เทศและผู้ฟังต่างหวังเพียงแต่ความสนุกสนานไม่ได้เอาสาระธรรมจากการแสดงธรรม โดยเฉพาะในการฟังเทศน์มหาชาติ

^{๑๐๐} “กฎพระสงฆ์ ข้อ ๘”, กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๒๑๕.

^{๑๐๑} “กฎพระสงฆ์ ข้อ ๘”, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๐-๒๑๑.

^{๑๐๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๐-๒๑๑.

^{๑๐๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๐-๒๑๑.

^{๑๐๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๓.

^{๑๐๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๓.

^{๑๐๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๐ และ ๒๑๓.

^{๑๐๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๘-๑๖๙.

การที่พระผู้ใหญ่ผู้น้อยต่างประพฤติปฏิบัติตนนอกวินัยกันอย่างมาก ทำให้ฝ่ายอาณาจักรต้องออกกฎหมายขึ้นป้องกันดังจะเห็นได้จากการที่สมเด็จพระเจ้าตากสินกิติ ออกพระราชกำหนดว่าด้วยศีลสิกขาใน พ.ศ. ๒๓๑๖ และรัชกาลที่ ๑ ตั้งกฎสงฆ์ ๑๐ ข้อขึ้น ในการปกครองคณะสงฆ์

การปกครองคณะสงฆ์เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการควบคุมพระสงฆ์สามเณร เนื่องจากในสมัยรัตนโกสินทร์ สถาบันสงฆ์ยังคงอยู่ในความขาดระเบียบวินัย การจัดการปกครองคณะสงฆ์ก็ได้เริ่มมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี แต่ยังไม่เป็นระเบียบและเห็นได้จากความยุ่งยากในปลายสมัยธนบุรี ต่อมาการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยรัตนโกสินทร์มีลักษณะเด่น คือ พระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นฆราวาสเข้าไปเกี่ยวข้องกับสถาบันสงฆ์มาก พระมหากษัตริย์จะเป็นผู้ตัดสินความถูกต้องของสงฆ์โดยใช้ กรมสังฆการี ซึ่งเป็นกรมหนึ่งในกรมธรรมการ^{๑๐๘} ทำมีหน้าที่เกี่ยวกับพระสงฆ์ตั้งแต่ตั้งหรือลดสมณศักดิ์ ดูแลประพฤติของพระสงฆ์ ตลอดจนดำเนินคดีที่เกี่ยวกับพระสงฆ์ โดยที่สังฆการีเป็นทั้งตำรวจ อัยการ และตุลาการ ทำให้ระบบการปกครองสงฆ์ในสมัยนี้เป็นระบบที่มีฆราวาสมีอำนาจเหนือกว่าพระ จากบันทึกของสังฆราชปาเลกัวซ์ ชี้ให้เห็นว่าอำนาจของสังฆการีที่มีต่อพระสงฆ์ ดังนี้

“...ระเบียบปฏิบัติทั้งหลายอันเกี่ยวกับพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ผู้นั้นตกอยู่ในอำนาจของเจ้านายพระองค์หนึ่ง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้แต่งตั้งให้เป็นผู้สอดส่องความประพฤติเจ้านายพระองค์นี้ทรงมีหน้าที่ในการบังคับบัญชาอีกหลายคนเรียกว่า สังฆการี ซึ่งมีสิทธิอำนาจที่จะดำเนินการเกาะกลุ่ม และนำตัวผู้กระทำผิดไปสู่ศาล ณ ที่นั้นเขาจะปลดผ้าเหลืองออกแล้ว โดยด้วยหายแล้ว ส่งไปเข้าคุกหรือทำงานหนักตามโทษานุโทษ...”^{๑๐๙}

การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงจัดการชำระคณะสงฆ์ เป็นการแสดงให้เห็นว่าทรงเป็นผู้รักษาและเชิดชูคณะสงฆ์ที่ถูกต้องบริสุทธิ์ แต่ในอีกแง่หนึ่ง การจัดการชำระคณะสงฆ์ การออกกฎหมายคณะสงฆ์ของพระองค์ คือ การดำเนินการทางการเมืองรูปแบบหนึ่งเพื่อควบคุมคณะสงฆ์ให้อยู่ในขอบเขตที่ผู้ปกครองกำหนด เพราะพระสงฆ์เป็นผู้ที่ได้รับบารยก่องทางสังคมสามารถใช้บทบาททางศาสนาและความเชื่อชักจูงรวบรวมไพร่พลได้ เพื่อสร้างอำนาจทางการเมืองมาท้าทายผู้ปกครองได้ผ่านการเป็นผู้มีบุญ ดังเหตุการณ์ปัญหาภฏต่างๆในสมัยอยุธยาที่มีพระสงฆ์เข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องสืบมาจนเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่สองอย่าง กรณีของเจ้าพระฝางและมหาดา รวมทั้งความวุ่นวายที่เกิดขึ้นในปลายสมัยธนบุรี ซึ่งมีสาเหตุมาจากการที่สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงแสดงพระบารมีส่วนพระองค์เทียบเคียงกับการเป็นพระอริยะบุคคล ส่งผลให้คณะสงฆ์แตกแยกเป็นสองกลุ่ม

^{๑๐๘} ดูรายละเอียดใน, **ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๓๕-๒๕๐๗**, (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๗).

^{๑๐๙} เรื่องเดียวกัน, ๔๘๓.

กลุ่มหนึ่งเห็นคล้ายตามสมเด็จพระเจ้าตากสิน อีกกลุ่มคัดค้านซึ่งต่อมาถูกลงโทษ แสดงให้เห็นถึงความขัดแย้งในคณะสงฆ์ นอกจากปัญหาความแตกแยกในเรื่องหลักธรรมแล้ว คณะสงฆ์ในเวลานั้นยังมีวัตรปฏิบัติที่ไม่เหมาะสม อันเป็นปัญหาามาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาแตกจนถึงสร้างกรุงรัตนโกสินทร์แม้เมื่อแรกตั้งกรุงก็ยังมีกลุ่มบุคคลที่ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญ อาศัยพระพุทธศาสนาสร้างความวุ่นวายในบ้านเมือง^{๑๑๐} ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงทรงตรากฎหมายพระสงฆ์ ทั้งในรูปของกฎของพระสงฆ์และพระราชกำหนดใหม่ซึ่งกฎหมายทั้งสองชุดนี้ไม่ได้มีอยู่ในทำเนียบกฎหมายที่มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาการออกกฎหมายและจัดระเบียบองค์กรสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นการสร้างพระราชอำนาจเหนือคณะสงฆ์ แสดงถึงแบบแผนความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับคณะสงฆ์ในรูปแบบใหม่ที่แตกต่างไปจากสมัยอยุธยาและธนบุรี

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงแสดงพระราชอำนาจเหนือคณะสงฆ์อย่างต่อเนื่อง ด้วยการออกกฎบังคับให้พระสงฆ์อยู่ในพระวินัย ดัง “กฎพระสงฆ์” ที่สำคัญๆดังต่อไปนี้

กฎพระสงฆ์ ฉบับที่ ๑ ออกในปีแรกที่ขึ้นครองราชย์ ให้พระสงฆ์กวาดขันการเทศน์ให้ถูกต้องตามประเพณี และยังมีอีกหลายฉบับตาม คือ

ใน พ.ศ. ๒๓๒๖ ออกกฎพระสงฆ์ ว่าด้วยการประพฤติตนที่ไม่เหมาะสมของพระสงฆ์ ว่า

“...แลภิกษุทุกวันนี้บวชเข้ามิได้กระทำตามพระวินัยปฏิบัติแต่จะเลี้ยงชีวิตผิดธรรม ให้มีแต่เนื้อหนังบริบูรณ์โคกระบือ มีแต่จะบริโภคอาหารให้จำเรียวเนื้อหนังจะได้จำเรียวสติปัญญานั้นหามิได้ เปนภิกษุสามเณรลามกในพระศาสนา...แต่นี้สืบไปเมื่อหน้าห้ามมิให้ภิกษุสามเณรสมเคราะห์ฆราวาสให้ผลไม้มัดอกไม้ไปไม้เป็นต้น...อันผิดจากพระปาติโมกข์สังวรวิโนย...หนึ่งห้ามฝ่ายฆราวาสทั้งปวง อย่าให้ถวายเงินถวายทองถวายนาแก้วแหวนแลสิ่งของอันมิสมควรแก่สมณ เปนต้น...แลห้ามบันดาการภิกษุสามเณรกระผิดจากพระปาติโมกข์สังวรวิโนยที่พรรณนาห้ามแล้วนั้น...ถ้าแลพระราชคณะเจ้าอธิการภิกษุสามเณรฆราวาสสังกะริธรรมการผู้ใดๆ มิกระทำตามพระราชกำหนดกฎหมายนี้ แลละเมินเสียมิได้กำชับว่ากล่าวกัน กระทำให้พระศาสนาเศร้าหมองดูจหนึ่งแต่ก่อนนั้น ฝ่ายพระราชคณะพระภิกษุสามเณรจะเอาญาติโยมเปนโทษ ฝ่ายฆราวาสทั้งปวงจะให้ลงพระราชอาญาเขียนตามทานโทษ...”^{๑๑๑}

^{๑๑๐} เกริกเกียรติ ไพบูลย์ศิลป, “พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๙๔”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์**, (คณะอักษรศาสตร์: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๒๑-๑๒๒.

^{๑๑๑} **ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ จุลศักราช ๑๑๖๖ พิมพ์ตามฉบับหลวง ตรา ๓ ดวง เล่ม ๓**, หน้า ๒๖-๒๗.

ในฉบับนี้เป็นการห้ามเกี่ยวกับวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์กับฆราวาส และฆราวาสกับพระสงฆ์ กล่าวคือพระสงฆ์ต้องสำรวมในศีล ฆราวาสต้องรู้จักหน้าที่ของตนไม่ควรส่งเสริมให้พระสงฆ์ทำผิดศีลยังมีการออกกฎพระสงฆ์อีกฉบับหนึ่งเพื่อบังคับให้พระสงฆ์เมื่อบวชแล้วต้องเลือกว่าจะเป็นสายปริยัติธรรม คือ คัมภีร์ หรือสายวิปัสสนา คือ วิปัสสนาธุระ ไม่ให้บวชแล้วอยู่เฉยไม่ทำการศึกษาพระวินัย

“...ห้ามอย่าให้มีภิกษุโลเลละวัฏฐะประณีต แลปติญาณตัวว่าเปนกิจวัดมิได้ร่ำเรียนธุระทั้งสองฝ่ายอย่าให้มีเปนอันขาดทีเดียว...ให้พระราชอาณาเขตต์ก่เดือนพิจารณาเหนศิษย์ควรจรร่ำเรียนคัมภีร์วิปัสสนาธุระอันใดอันหนึ่งได้ก็ให้ร่ำเรียนธุระอันนั้น...แล้วให้พระราชอาณาเขตต์เจ้าคณะอะธิการ ทำบาญชียหาว่าภิกษุสามเณรฝ่ายคัมภีร์วิปัสสนาธุระส่งให้สังกะรีธรรมการกราบทูลพระกรุณา...”^{๑๑๒}

ในปีเดียวกันได้ ทรงกำหนดให้จัดทำบัญชีพระสงฆ์มีลักษณะเป็นหนังสือประจำตัวพระสงฆ์ในลักษณะเดียวกันกับการขึ้นทะเบียนเป็นเลขไพร่ในทางโลก^{๑๑๓} “...ตราตั้งแต่เป็นอักษรชื่ออารามเป็นอักษรขอมสำหรับตัว ประจำที่ราชอาณาจักรอัครทุกตำแหน่งทุกอาราม ...ถ้าพระสงฆ์แลสามเณร แขวงจังหวัดเมืองเอกโทตรีจัตวา จะมีศรัทธาเที่ยวเข้ามาร่ำเรียนคัมภีร์วิปัสสนาธุระแลสมณกิจประการใด ก็ให้เขียนฉายาแลชื่ตันแลพระวษาแลชื่ออุประณาอาจารย์ตีตราราชอาณาจักรหัวเมืองนั้นๆ มาเปนสำคัญ”^{๑๑๔}

เนื่องจากมีผู้ตั้งตัวเป็นผู้มีบุญคิดจะก่ออกฏ อาศัยความเป็นพระสงฆ์ไปช่องสุ่มผู้คนจะก่อการ แต่ทรงทราบและจัดการได้ก่อน เพื่อสะดวกในการปกครองคณะสงฆ์ นั้นหมายความว่า บวชเป็นภิกษุแล้วให้อยู่ในหมู่สงฆ์ พระอุปชฌาย์อาจารย์ต้องอบรมสั่งสอนให้รู้จักที่ควรทำไม่ควรทำ

และในปีเดียวกันมีการออกกฎพระสงฆ์ที่ทรงกำหนดโทษไว้เฉียบขาดคือกรณีภิกษุปาราชิกแล้วปกปิด ยังครองตนเป็นพระสงฆ์อยู่เหมือนเดิม ทรงถือว่าทำให้พระพุทธศาสนาเศร้าหมองจึงออกกฎพระสงฆ์เพื่อให้พระสงฆ์กวัดขันตรวจตราพระสงฆ์ด้วยกันและผู้ใดต้องปาราชิกแล้วให้รับแจ้งสงฆ์ในวัดเดียวกัน

^{๑๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗-๑๘.

^{๑๑๓} เกริกเกียรติ ไพบูลย์ศิลป์, “พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๙๔”, หน้า ๑๒๓.

^{๑๑๔} ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ จุลศักราช ๑๑๖๖ พิมพ์ตามฉบับหลวง ตรา ๓ ดวง เล่ม ๓, หน้า ๑๔-๑๕.

“...ถ้าแลมิฟังพระราชกำหนดกฎหมายนี้ แลต้องจัดปราชิกแต่อันใดอันหนึ่งแล้ว แลปกปิดโทษไว้เข้ากระทำสงฆ์กำมั่วด้วยพระสงฆ์ให้พระศาสนาเศร้าหมอง ถ้ามีผู้โจทน์ว่ากล่าวพิจารณาเปนสัจ จะเอาตัวเปนโทษถึงสิ้นชีวิตร แล้วให้บริษทบาทตรขับเขี่ยนตีโดยญาติโยมจงหนัก อย่าให้เปนเหยียงหย่างสืบไป...”^{๑๑๕}

คาดว่าวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ในช่วงเวลาดังกล่าวนั้นน่าจะในชั้นที่เสื่อมมากเพราะแม้จะมีกำหนดห้ามและมีบทลงโทษในเรื่องการประพฤติปราชิกแล้ว ก็ยังคงมีการออกกฎพระสงฆ์ที่เกี่ยวกับเรื่องปราชิกมาอีกในปี พ.ศ. ๒๓๓๗ ทั้งมีการกำหนดโทษที่แรงมากขึ้น

“...แลให้ประกาศแก่พระสงฆ์อันดับทุกวัดวาอารามจงทั่ว ถ้าพระสงฆ์องค์ใดกระทำความชั่วลามกอยู่แล้วก็ให้ประริ้วตีออกเสีย อย่าให้เปนมณฑลอยู่ในศาสนา...ถ้าแลพระสงฆ์องค์ใดปกปิดความชั่วไว้...พิจารณาเปนสัจ จเอาจัวเปนโทษถึง ๗ ชั่วโมงแล้วจให้ลงพระราชอาชญาตีโยมพระราชาคณะถานานุกรมเจ้าอธิการอันดับ ซึ่งกระทำผิดผิดละเมินเสีย มิระวังตรวจตรากันให้เปนลามกขึ้นในพระศาสนา...”^{๑๑๖}

จากการออกกฎพระสงฆ์เพื่อควบคุมพระสงฆ์เป็นการใช้พระราชอำนาจทางโลกมาควบคุม มีการออกเป็นระเบียบข้อบังคับและมีบทลงโทษตามกฎหมายบ้านเมือง แต่เดิมการปกครองสงฆ์นั้นมีเพียงธรรมวินัยฝ่ายอาณาจักรไม่ได้เข้าไปจัดการเรื่องความผิดทางศีลธรรมของพระสงฆ์ การวินิจฉัยและการลงโทษให้เป็นไปตามพระวินัยกำหนดเท่านั้น ซึ่งถูกมองว่าไม่เพียงพอที่จะแก้ปัญหาภิกษุอลัชชี บวชแล้วไม่ประพฤติปฏิบัติให้ถูกต้องตามธรรมวินัยทำให้พระพุทธศาสนาเกิดความมัวหมอง

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงกำหนดรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนาในลักษณะที่พระมหากษัตริย์และคณะสงฆ์ต้องช่วยกันรักษาพระพุทธศาสนาไว้ โดยที่พระมหากษัตริย์เป็นผู้อุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาบำรุงคณะสงฆ์ให้บริบูรณ์ และเมื่อมีปัญหาในคณะสงฆ์ อย่างการมีบุคคลบวชเข้ามาแล้วไม่ประพฤติปฏิบัติตามพระธรรมวินัยปะปนอยู่ในคณะสงฆ์ พระมหากษัตริย์ก็สามารถใช้พระราชอำนาจทางโลกเข้ามาจัดการควบคุมคณะสงฆ์ได้ อย่งไรก็ตาม ไม่ปรากฏว่าทรงเอาโทษเขี่ยนตีหรือลงอาญาพระสงฆ์โดยตรง

แต่ลักษณะพระราชอำนาจในการควบคุมสงฆ์ในสมัยนี้เป็นไปในการควบคุมให้เกิดความเรียบร้อยในหมู่พระสงฆ์ ไม่ให้เกิดเศร้าหมองในพระพุทธศาสนา แต่มิได้มีการตีความคำสอนหรือพระ

^{๑๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐-๒๑.

^{๑๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑.

วินัยว่าถูกหรือผิด ว่าควรหรือไม่ควร แต่อย่างไร ทรงแถวว่าไม่ใช่หน้าที่โดยตรงของพระมหากษัตริย์ที่ทรงวินิจฉัยพระวินัยของพระสงฆ์ ดังปรากฏในกฎพระสงฆ์ พ.ศ. ๒๓๒๖ ว่าด้วยเรื่องของคณะสงฆ์ที่ควรกราบบังคมทูลและไม่ควรกราบบังคมทูล สืบเนื่องจากปัญหาถกเถียงในหมู่สงฆ์ว่าวัดที่อยู่ติดกัน ต้องทอดกฐินอย่างไรจะให้ร่วมกันทอดหรือแยกกันทอด ความทราบถึงพระองค์ก็ทรงวินิจฉัยว่าเรื่องปัญหาในทางธรรมไม่ใช่หน้าที่ของพระมหากษัตริย์ ให้พระสงฆ์ไปปรึกษาพระเถระอย่างสมเด็จพระสังฆราช พระองค์จะทรงเข้าไปเกี่ยวข้องเมื่อเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับทางโลกเท่านั้น^{๑๑๗}

โดยสรุปการจัดระเบียบคณะสงฆ์ด้วยการออกกฎพระสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้นเป็นไม่เคยปรากฏมาก่อนในขนบธรรมเนียมของพระมหากษัตริย์ครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่มีลักษณะบางประการที่คล้ายกับการออกพระราชกำหนดว่าด้วยศีลสิกขาของสมเด็จพระเจ้าตากสิน น่าจะเป็นการแสดงอ้างพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีอยู่เหนือคณะสงฆ์ในทางโลก ด้วยการกำหนดเป็นข้อกฎหมายมีบทลงโทษชัดเจนในการกวัดขั้นพระสงฆ์ให้อยู่ในพระวินัย ให้ปฏิบัติตนให้ถูกต้อง แต่มีความต่างกันระหว่างสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงที่แสดงพระองค์เป็นพระอริยบุคคล แสดงว่ามีฐานะทางธรรมสูงกว่าพระสงฆ์ แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่ทรงแสดงฐานะเช่นนั้น แต่ทรงใช้วิธีออกกฎหมายที่เกี่ยวข้องและทรงเน้นการใช้กฎหมายเป็นตัวควบคุมตลอดรัชกาลมีการออกกฎพระสงฆ์กว่า ๑๐ ฉบับ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๒๖ ประมาณปีเศษออกมา ๗ ฉบับแรก ส่วนฉบับที่ ๘ บัญญัติใน พ.ศ. ๒๓๓๒ ส่วนฉบับที่ ๙ ออกใน พ.ศ. ๒๓๓๗ เพื่อคาดผู้ที่ทำอาบัติปาราชิกและเจ้าคณะพระสังฆาธิการที่ปกปิด ละเลยไม่ปฏิบัติตามกฎหมายดังกล่าวให้มีโทษรุนแรงขึ้น และฉบับที่ ๑๐ บัญญัติใน พ.ศ. ๒๓๔๔ กวาดขั้นพระสงฆ์ให้ปฏิบัติให้อยู่ในพระวินัย จะเห็นได้ว่ากฎหมายพระสงฆ์ที่ทรงบัญญัติในจำนวนมากในช่วงปีแรกๆของการขึ้นครองราชย์ ทรงใช้โอกาสจัดการคณะสงฆ์ที่เกิดความวุ่นวายสืบเนื่องมาตั้งแต่ปลายสมัยธนบุรี โดยการออกกฎระเบียบควบคุมคณะสงฆ์ทำให้พระมหากษัตริย์ทรงเข้ามามีพระราชอำนาจเหนือคณะสงฆ์ได้อย่างเต็มที่ โดยการอ้างพันธะหน้าที่ในฐานะผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนา สืบทอดพระพุทธศาสนาให้มั่นคง

พระมหากษัตริย์จึงมีหน้าที่และพระราชอำนาจในการกวัดขั้นวินัยพระสงฆ์และมีความชอบธรรมในการออกกฎระเบียบเพื่อควบคุมพระสงฆ์ให้ปฏิบัติตามพระวินัย ทำให้ตั้งแต่นั้นมาพระสงฆ์จึงไม่ได้ถูกควบคุมโดยพระวินัยเท่านั้นแต่มีอำนาจทางโลกของฝ่ายอาณาจักรเข้าควบคุมอีกชั้นหนึ่งด้วย เมื่อพระสงฆ์กระทำผิดจากพระวินัย คณะสงฆ์ต้องไปจัดการกันเองแล้ว ก็ยังถือว่าเป็นความผิดทางโลกด้วยเพราะทำให้พระพุทธศาสนาเสื่อมเสียจึงควรแล้วที่จะใช้อำนาจทางโลกในการเข้าไปช่วยจัดการ

ในกรณีนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงระมัดระวังในการวางบทบาทพระราชอำนาจทางธรรม จะไม่ทรงเกี่ยวข้องในการวินิจฉัยหลักธรรม ซึ่งเป็นการแสดงพระองค์ว่า

^{๑๑๗} เรื่องเดียวกัน, ๓๕

เหนือกว่าพระสงฆ์ในทางธรรมเหมือนครั้งสมเด็จพระเจ้าตากสิน ไม่ทรงลงโทษเขียนตีหรือโบยพระสงฆ์โดยตรง แต่ให้ไปลงโทษที่ญาติโยมของพระสงฆ์รูปนั้นซึ่งเป็นฆราวาสแทน ยกเว้นกรณีปาราชิกที่ถือว่าขาดจากภิกขุภาวะแล้ว

๓ ส่งเสริมการศึกษาของสงฆ์ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์พบว่ารัฐได้ให้ความสนใจเกี่ยวกับการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสงฆ์มาโดยตลอดรูปแบบการศึกษายังคงเหมือนครั้งอยุธยา พบว่าได้มีการจัดการสังคายนาพระไตรปิฎกซึ่งเท่ากับเป็นการปรับปรุงตำราเรียนต้นฉบับดังที่กล่าวมาแล้วว่าทรงออกกฎพระสงฆ์บังคับเกี่ยวกับการศึกษาของพระสงฆ์ ต้องมีความชัดเจนว่าบวชมาแล้วจะเรียนด้านไหนระหว่าง คัมภีร์หรือวิปัสสนา อย่าให้เที่ยวไปมาเรียนรู้อิทธิฤทธิ์ให้ผิดธรรมาทั้งสอง ถ้าเป็นสามเณรเมื่อมีอายุครบอุปสมบทก็ให้บวชถ้าไม่ทำตามก็ให้เอาผิดญาติโยม^{๑๑๘} โปรดให้ราชบัณฑิตบอกหนังสือแก่พระสงฆ์ในพระราชวังทรงแนะนำพระพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางทั้งหลายให้ส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างจริงจังดังมีข้อความปรากฏว่า

“...การสอบพระปริยัติธรรมภิกษุสามเณร นับเป็นราชการแผ่นดินอย่างหนึ่งด้วยอยู่ในพระราชกิจของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นพุทธศาสนูปถัมภก เพราะฉะนั้นต้องมีรับสั่งสังฆนายกทั้งปวง จึงประชุมกันสอบพระปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณร และมีเจ้าพนักงานฝ่ายพระราชอาณาจักรช่วยปฏิบัติดูแลตามตำแหน่งจนสำเร็จราชการ...”^{๑๑๙}

ปรากฏว่าในสมัยรัชกาลที่ ๑ เหล่าบรรดาเชื้อพระวงศ์และขุนนาง ได้สนับสนุนการศึกษาพระปริยัติธรรมแก่ภิกษุสามเณร โดยจ้างอาจารย์ไปสอนพระปริยัติธรรมตามวัง ที่ท้องพระโรง หรือสร้างศาลาเรียนขึ้นในบ้าน ตามบ้านขุนนางใหญ่ก็ทำทำนองเดียวกัน สำหรับเจ้านายและขุนนางผู้น้อยจะสนับสนุนโดยการจ้างอาจารย์ไปสอนพระปริยัติธรรมตามวัด^{๑๒๐}แต่มีพระสงฆ์สามเณรเรียนปริยัติไม่มากนัก ตามหลักฐานพบสถิติว่าใน พ.ศ. ๒๓๓๙ มีพระมหาเปรียญเพียงแค่ ๓๙ รูป โดยที่

^{๑๑๘} สิริวิวัฒน์ คำวันสา, **ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย**, (กรุงเทพมหานคร: จรัลสนิทวงศ์การพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๖๗.

^{๑๑๙} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชานุศาสน์, “ตำนานการบอกพระปริยัติธรรม”, ใน **ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานพระพุทธศาสนา**, หน้า ๑๙๓-๑๙๖.

^{๑๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๒.

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงจ่ายค่านิตยภัตให้แก่พระมหาเปรียญเพียงปีละ ๑๖ ช่างเศษ^{๑๒๑} เท่านั้น

๔.๔.๑.๓ ศาสนวัตถุ

ศาสนวัตถุมีความสำคัญในฐานะเครื่องมือที่จะช่วยให้ศาสนาดำรงอยู่ได้ กล่าวคือ เป็นวัตถุที่ช่วยส่งเสริมให้ศาสนธรรม และศาสนบุคคลสามารถดำรงอยู่และปฏิบัติหน้าที่ของตนได้อย่างมีประสิทธิภาพ ในทางพระพุทธศาสนานั้น ศาสนวัตถุ หมายถึงวัตถุสิ่งของใดๆก็ตามที่ได้รับการสร้างขึ้นเพื่อประกอบศาสนกิจ หรือเพื่อเป็นการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาและพุทธธรรมให้ดำรงอยู่และเจริญรุ่งเรืองสืบไปได้แก่ วัตถวาอาราม สถูป เจดีย์ กุฏิ วิหาร พระพุทธปฏิมา และรูปเคารพอื่นๆตามคติความเชื่อทางพระพุทธศาสนา รวมถึงเสนาสนะบริขาร สำหรับสมณะบริโกคอุปโภค และการประกอบพิธีกรรมตามคตินิยมในพระพุทธศาสนา ตลอดจนวัตถุใดๆอันเป็นสื่อสำหรับการเผยแผ่พุทธธรรมด้วย การที่พุทธศาสนวัตถุที่ถูกสร้างขึ้นล้วนแต่ทรงคุณค่าทางศิลปะไม่ว่าจะเป็นงานสถาปัตยกรรม จิตรกรรม ประติมากรรม และประณีตศิลป์ ซึ่งสามารถเรียกศาสนวัตถุเหล่านั้นว่างาน “พุทธศิลป์”^{๑๒๒}

สาเหตุการสร้างและปฏิสังขรณ์ศาสนวัตถุในสมัยรัตนโกสินทร์ อาจมีสาเหตุมาจากความพยายามสร้างกรุงเทพให้มีความรุ่งเรืองเหมือนอยุธยา ทำให้ผู้ปกครองมีความพยายามจะทุ่มเทความสนใจในการสร้างศาสนวัตถุ เช่น วัตถวาอารามที่แสดงให้เห็นถึงความใหญ่โต และรุ่งเรือง ให้ฟื้นขึ้นขึ้นมาใหม่อีกครั้ง ดังนั้นการสร้างศาสนวัตถุและการซ่อมปฏิสังขรณ์ศาสนวัตถุของพระมหากษัตริย์จึงเป็นจิตวิทยาทางการเมืองอย่างหนึ่งที่มีผลต่อประชาชน และเป็นการข่มขวัญศัตรู

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับการสร้างกรุงเทพ ในสมัยแรกตั้งว่า “เพราะต้องการให้เหมือนครั้งบ้านเมืองดี”^{๑๒๓} คือ กรุงศรีอยุธยาในยามปกติสุข จึงได้มีการสร้างวัดใหม่และซ่อมแซมวัดเก่าขึ้นหลายวัดตามแบบสมัยอยุธยา แม้แต่การสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ก็ตรงกับตำแหน่งที่สร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ นอกจากนี้ยังมีการตั้งชื่อศาสนสถานเลียนแบบวัดในกรุงเก่าด้วย เช่น วัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ เป็นต้น การสร้างสถาปัตยกรรมมีความ

^{๑๒๑} ห้องสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๕๘ (พ.ศ. ๒๓๓๙) เลขที่ ๑ บัญชีเงินพระราชอุทิศเกณฑ์บุญ, อ่างใน อัจฉรา กาญจนมัย, การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๓๙๔), หน้า ๙๖.

^{๑๒๒} ดินาร์ บุญธรรม, พระมหากษัตริย์ไทยกับพระพุทธศาสนา, หน้า ๑๗๙.

^{๑๒๓} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทย, หน้า ๒๙.

คล้ายคลึงกัน พบว่ามีการสร้างวิหารพระโตที่ วัดสุทัศน์ วัดกัลยาณ์ เพื่อเรียนแบบวิหารพระโต วัดพนัญเชิง สร้างภูเขาทองที่วัดสระเกศ เลียนแบบพระเจดีย์วัดภูเขาทองกรุงเก่า^{๑๒๔}

๔.๔.๑.๔ ศาสนพิธี

ดังได้เคยกล่าวมาแล้วพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกให้ความสำคัญงานด้านศาสนาพิธีที่มีพระพุทธศาสนาเข้าไปเกี่ยวข้องนั้นต้องถูกต้องตามจารีตประเพณีแบบแผนเดิมอ้างความถูกต้องของรูปแบบพิธีกรรมครั้งกรุงเก่าแต่บางอย่างก็มีการเปลี่ยนแปลงเพื่อให้ความสำคัญแก่พระพุทธศาสนามากขึ้น เช่น พระราชพิธีที่สำคัญในรัชกาลที่ ๑ ที่มีการเปลี่ยนรูปแบบโดยให้ความสำคัญกับพระพุทธศาสนามาก คือ พระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ที่ปรากฏในปี พ.ศ. ๒๓๒๘ โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนรูปแบบวิธีการถือน้ำพิพัฒน์สัตยาใหม่ จากเดิมที่เป็นพระราชพิธีในศาสนาพราหมณ์ไม่มีพระพุทธศาสนาเข้าไปเกี่ยวข้อง จากที่เคยแสดงความเคารพต่อรูปหล่อพระเชษฐบิดร ที่สื่อถึงสมเด็จพระรามาธิบดีผู้สร้างกรุงศรีอยุธยาเป็นการแสดงความเคารพพระรัตนตรัยแทนและได้แบบแผนปฏิบัติสืบต่อมาในรัชกาลหลังด้วย เพราะทรงเห็นว่า

“...ประเพณีนี้ผิด เพราะเหตุพระมหากษัตริย์แต่ก่อน แลราชวงษานูวงศ์ทั้งปวงมีทฤทธิมานะมาก ถือพระองค์ว่าเป็นกษัตริย์อันประเสริฐเกิดก่อนจึงตั้งราชประเพณีไว้ให้ข้าทูลละอองฯ แลราชวงษานูวงศ์ทั้งปวงกระทำสำมาคาวะรูปตนก่อนพระรัตนไตร อันทรงโลกุตรคุณประเสริฐกว่าไตรภพโลกยทั้งสามฉะนี้ เพราะทฤทธิมานะมากจะให้ไปนเกียรติยศแก่พระองค์ มิได้มีวิจารณ์ะปัญหาพิจารณาเหนโทษที่ข้าทูลละอองฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อยครั้งจะกระทำตามก็จะขาดพระไตรสรณะคมเป็นมฤตชาติฐีแลหม่นหมองพระไตรสรณะคม...”^{๑๒๕}

จึงทรงปรับปรุงแบบโดย

“...แต่นี้สืบไปเมื่อน้ำ ครั้นพิธีตรูตสาตราจะถือน้ำพระพิพัฒน์แล้ว ให้ข้าทูลละอองฯ ทั้งปวงมีเครื่องสการบูชาแลเครื่องประโคมแต่ครั้งซึ่งปีพาทย์ฆ้องไชย ประโคม

^{๑๒๔} อัจฉรา กาญจนมัย, การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๓๙๔), หน้า ๓๘.

^{๑๒๕} ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ จุลศักราช ๑๑๖๖ พิมพ์ตามฉบับหลวง ตรา ๓ ดวง เล่ม ๓, หน้า ๔๔๕-๔๔๖.

สำเร็จแล้วจึงกราบนมัสการพระพุทธปรตติมากรพระแก้วมรกนแลพระสารีริกธาตุเจดีย์
พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ ด้วยสักการพระเสร็จแล้วจึงรับพระราชทานนำพระพุทสี่จจา
ก่อนแล้วจึงออกมาอุทิศกุศลแผ่ผลให้แก่ภูมเทพารักษแลอากาศเทวดา แล้วเอารัตนตยานุ
ภาพจำเริญพรให้แก่มนุษย์ อมนุษย์ เทวดาทังปวง..."^{๑๒๖}

เมื่อพิจารณาถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ในสมัย
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแล้ว จะเห็นว่ามั้งรูปแบบความสัมพันธ์ตามอย่างจารีต
ประเพณีที่พระมหากษัตริย์เป็นผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนา และการสร้างความสัมพันธ์ในรูปแบบใหม่ที่
ใช้พระราชอำนาจทางโลกของพระมหากษัตริย์เข้าไปควบคุมคณะสงฆ์มากขึ้น รวมทั้งพระพุทธศาสนา
ได้รับการยกฐานะให้เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์สำคัญสูงสุด ซึ่งความสัมพันธ์ในรูปแบบนี้ปรากฏชัดจากกฎหมาย
และรูปแบบพิธีกรรมต่างๆ การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างความสัมพันธ์ใน
รูปแบบใหม่นี้

เพื่อสิทธิธรรมทางสถานะของพระองค์ จากการที่ปราบดาภิเษกมาจากสามัญชน จึงต้อง
แสดงฐานะความเป็นผู้มีบุญบารมี ที่สมควรกับตำแหน่งพระมหากษัตริย์ ในฐานะผู้อุปถัมภ์ค้ำจุนพระ
รัตนตรัยและเป็นผู้ที่มาบำเพ็ญบารมีเพื่อการตรัสรู้ในอนาคต และเพื่อสร้างพระราชอำนาจผ่านการ
ควบคุมคณะสงฆ์ แนวคิดเรื่องผู้มีบุญบารมี ทำให้ผู้ปกครองใหม่จำเป็นต้องควบคุมความคิดทาง
ศาสนาและนักบวชทางศาสนาให้อยู่ในแบบแผนที่รัฐกำหนดและควบคุมได้ ซึ่งแสดงอยู่ในกฎพระสงฆ์
และพระราชกำหนดต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง

แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ทรงระมัดระวังที่จะไม่ปฏิบัติของพระองค์
หรือแสดงพระองค์ให้ออกจากจารีตเดิมมากเกินไป ทำหน้าที่เพียงรักษาพระพุทธศาสนาให้ ทรง
ปรับเปลี่ยนและสร้างพิธีการต่างๆ ตามความเหมาะสมเพื่อสร้างเสริมพระราชอำนาจ ซึ่งรูปแบบ
วิธีการที่ทรงริเริ่มนี้ ได้กลายเป็นต้นแบบในการเข้ามาควบคุมคณะสงฆ์ในรัชกาลต่อๆ มา ภายใต้
แนวคิดพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นศาสนูปถัมภก

๔.๔.๒ ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จขึ้นครองราชย์ในปี พ.ศ. ๒๓๕๒ ตลอดรัช
สมัยของบ้านเมืองมีความสงบสุขเนื่องจากภัยจากศึกสงครามลดลงกว่าแผ่นดินก่อนมาก ทำให้รัชสมัย
นี้ได้รับการยกย่องว่าเป็นยุคแห่งความสงบสุขและความเฟื่องฟูของศิลปวัฒนธรรมต่างๆเป็นจำนวน
มาก รวมถึงกิจการด้านพระพุทธศาสนาด้วย

^{๑๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔-๑๕.

พระราชกรณียกิจที่สำคัญทางพระพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่ทรงมีบทบาทในฐานะพุทธศาสนูปถัมภ์ ๔ มติ ดังนี้

๔.๔.๒.๑ ศาสนธรรม

๑. ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระไตรปิฎก เนื่องจากพระไตรปิฎกฉบับทองใหญ่ที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้นบางฉบับได้สูญหายไป เนื่องจากวัดต่างๆ ได้ขอยืมไปคัดลอกบางคัมภีร์ก็ชำรุด พระองค์จึงโปรดให้สร้างซ่อมจนบริบูรณ์ ทั้งยังได้โปรดให้สร้างพระไตรปิฎกฉบับใหม่ขึ้นอีกเรียกว่า ฉบับรดน้ำแดง ในสมัยรัชกาลที่ ๒ นี้ไม่มีการประชุมสงฆ์ชำระเพียงซ่อมและงานฉบับใหม่เท่านั้น พระราชกรณียกิจทางพระพุทธศาสนาอีกอย่างหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับคำสอนก็น่าจะเป็นการสังคายนาบทธวดมนต์

๒. การสังคายนาบทธวดมนต์ ปรากฏในพระราชพงศาวดารความตอนหนึ่งว่า

“...ได้ทรงสดับเหตุที่เมืองญวนเกิดโรคคันทรายไทยคล้ายกับที่กรุงก็ส่งเวชสลดพระไทย จึงมีพระราชโองการดำรัสสั่งให้พระเจ้าที่นั่งนางเธอพระองค์เจ้าศรีศรกับเจ้าจอมมารดาแมวหัดเจ้าจอมคนรำสวดมนต์... ครั้งนั้นสวดได้มากด้วยกันจึงโปรดให้แบ่งสวดปนพวกรๆ ละสูตร เวลากลางวันทรงซ่อมบนท้องพระโรง เวลาค่ำเสด็จลงฟังสวดที่โรงละคร สวดถวายคืนละจบบ้าง สองจบบ้าง สวดจบแล้วพระราชทานเงินคนละสลึงทุกคน ถ้าสวดเรียบร้อยไม่ผิดพลั้งก็พระราชทานรางวัลเพิ่มเงินบ้างเป็นสิ่งของบ้าง การที่ทรงฟังซ่อมสวดมนต์นั้นทรงเสมอทุกวันทุกคืน...”^{๑๒๗}

การสังคายนาบทธวดมนต์ โปรดเกล้าฯ ให้แปลพระปริตเป็นภาษาไทยและโปรดให้เจ้านายและข้าราชการฝ่ายในฝึกหัดสวดพระปริตที่หอพระและพระที่นั่งไพศาลทักษิณทุกวัน สวดเหมือนกับที่พระสงฆ์สวด การสังคายนาบทธวดมนต์แม้จะเป็นเรื่องรับรู้ในวงจำกัด เนื่องจากเป็นบทธวดมนต์เฉพาะในราชสำนัก การสังคายนาบทธวดมนต์ในครั้งนั้นเป็นการแสดงให้เห็นถึงความพยายามสร้างตำรามาตรฐานการสวดมนต์ซึ่งกำหนดโดยราชสำนัก ซึ่งกำหนดรูปแบบมาตรฐานต่างๆ นั้นถือว่าเป็นการควบคุมให้ถูกต้องให้การปฏิบัติไปแนวทางเดียวกันให้เกิดความบริสุทธิ์ตามต้นฉบับ จึงได้มีการยกการสังคายนาบทธวดมนต์เทียบเคียงกับการสังคายนาพระไตรปิฎกของรัชกาลที่ ๑

^{๑๒๗} นิธิ เอียวศรีวงศ์, บรรณาธิการ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับตัวเขียน, หน้า ๙๓.

เสมอกันด้วยเป็นการกำหนดมาตรฐานเดียวกันให้เหมือนกันทั้งหมดนั่นเองภายใต้แนวคิดพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพุทธศาสนูปถัมภกที่ต้องบำรุงรักษาพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองและบริสุทธิ์

๓. โอวาทานุสาสนี เป็นตำราทางพระพุทธศาสนาเพื่อใช้สั่งสอนพระสงฆ์ในเรื่องการปฏิบัติตนให้ถูกต้อง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เพื่อความถูกต้องทางคำสอนให้เป็นแบบเดียวกัน และเพื่อกวตขันปัญหาพระสงฆ์ประพฤติตนไม่เหมาะสม จึงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระสังฆราช (มี) และสมเด็จพระวันรัตน์ (อจ) แต่งตำรา โอวาทานุสาสนีขึ้น มีความตอนหนึ่งอธิบายสาเหตุของการแต่งตำราว่า

“...ด้วยภิกษุสามเณรทุกวันนี้เกิดกำเริบกระทำอนาจาร เบนการหยาบช้ำลามกมลทินในพระพุทธศาสนาเปนอันมากยิ่งนัก ทั้งนี้เพราะเหตุว่ามีได้ศึกษาให้รู้ลักษณะพระจตุปารีสุทธิศีล ๔ ประการ แต่สำนักแห่งพระอุปัชฌาย์อาจารย์ ฝ่ายพระอุปัชฌาย์อาจารย์ผู้ให้อุปสมบทบรรพชานั้นเล่าครั้นแล้วก็มีมักปล่อยให้ไปแต่ลำพังอำเภอใจ มิได้กำชับให้มีผู้มารับเอาภารธุระช่วยสั่งสอนแทนตัว ก็พากันเสื่อมมาจากวัชระปฏิบัติ ทั้งอุปัชฌาย์อาจารย์และศิษย์ทั้งปวงเปนอย่างนี้โดยมาก ฝ่ายศิษย์ที่ไปจากสำนักแห่งอุปัชฌาย์อาจารย์นั้นเล่า ก็เที่ยวอยู่ตามลำพังตนหาผู้ใหญ่จะบังคับบัญชาให้อยู่ในอานาจโอวาท ให้ปฏิบัติโดยสมณะสาธูปได้ก็ไม่รู้จักหนักที่เบาในระหว่างสิกขาบทน้อยใหญ่ โดยที่ สุดแต่พระไตรสรณาคมนักก็หารู้จักไม่ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวมีต้นว่าปฏิสังขยาโย และอัชชฌมา ก็ว่าผิดบ้างถูกบ้าง ดูอาการประหนึ่งว่าไม่ได้ปัจจเวกขณนั้นเสียโดยมาก อนึ่งกิจที่จะพินทุทธิฐานบาตรและจีวรเล่าก็หาเข้าใจไม่ ก็มีแต่จะฝ่าฝืนพระพุทธรูปย้ายสิกขาบทให้ต้องอาบัติใหญ่น้อยทุกวันไป ดูอาการเหมือนกระบือตาบอดเที่ยวอยู่ในป่าไม่รู้จักที่ซึ่งฎที่เตียนเปนอาทิ ไม่เอื้อเพื่อยำเียงพระพุทธรูปจักรอาณจักร คบกันกระทำทุจริตทุจริตต่างๆ ให้เปนอันตรายเศร้าหมองในพระพุทธศาสนาโดยมาก จึงให้มีโอวาทประกาศกำชับให้ไว้แก่พระราชอาณาประชาราษฎร์ฝ่ายคามวาสีอรัญวาสี และเจ้าอธิการแขวงจังหวัดเมืองเอก โทตรีจัตวาปากใต้ฝ่ายเหนือทั้งปวง ว่าแต่นี้สืบไปเมื่อเบื่องนำให้พระราชอาณาประชาราษฎร์ผู้ใหญ่ผู้น้อยและเจ้าอธิการทั้งปวง ตั้งใจเคารพพระพุทธศาสนา อุตสาหะสั่งสอนภิกษุและสามเณรให้ตั้งอยู่ในพระจตุปารีสุทธิศีล”^{๑๒๘}

^{๑๒๘} สมเด็จพระสังฆราช (มี) และสมเด็จพระวันรัตน์ (อจ), **โอวาทานุสาสนี**, (พระนคร: โรงพิมพ์ไทย ๒๔๕๓), หน้า ๒-๔.

พระอุปัชฌาย์อาจารย์นอกจากจะต้องสั่งสอนให้พระสงฆ์ผู้เป็นลูกศิษย์ประพฤติปฏิบัติให้ถูกต้องพระธรรมวินัยแล้ว ยังต้องห้ามพระสงฆ์สามเณรศึกษาเดิรฉนวนวิชา จำพวกคูดวง ทำเสน่ห์ สะเดาะเคราะห์^{๑๒๙} เป็นต้น

การที่โปรดเกล้าฯให้แต่งหนังสือโอวาทานุสาสนี นี้ การแสดงพระราชศรัทธาที่จะบำรุงพระพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์ ให้พระสงฆ์สามเณรรู้จักปฏิบัติตนให้ถูกต้อง และยังเป็นความร่วมมืออำนาจการปกครองสงฆ์การเล่าเรียนของสงฆ์จากพระสงฆ์ส่วนกลางอย่างเป็นทางการมากขึ้นจากรัชกาลก่อน เป็นการควบคุมพระสงฆ์ให้อยู่ในแนวทางที่รัฐกำหนดและสนับสนุนทั้งที่อยู่ในกรุงและหัวเมืองซึ่งน่าจะเป็นจุดเริ่มต้นพัฒนาของรูปแบบการปกครองคณะสงฆ์จากส่วนกลางที่ควบคุมส่วนหัวเมือง

๔.๔.๒.๒ ศาสนบุคคล

๑. การปกครองคณะสงฆ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ตลอดรัชกาลได้มีการมีสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชถึง ๓ พระองค์ ตามลำดับดังนี้ สมเด็จพระสังฆราช (มี) วัดราชบูรณราชวรวิหาร สมเด็จพระสังฆราช (สุข) วัดราชสิทธารามราชวรวิหาร และสมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร ทุกพระองค์ที่รับสถาปนาแล้วโปรดเกล้าฯให้ประทับ ณ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร ส่วนการคณะสงฆ์ในครั้งรัชกาลที่ ๒ คงดำเนินตามรูปแบบครั้งรัชกาลที่ ๑ ไม่ปรากฏว่ามีการจัดการเปลี่ยนแปลงสิ่งใด^{๑๓๐} การกิจส่วนใหญ่ของคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ ๒ มุ่งเน้นเปลี่ยนแปลงทางการศึกษาเสียมากกว่า

๒. การศึกษาสงฆ์ ทรงการปรับปรุงการสอบพระปริยัติธรรมใหม่ในช่วงเวลานี้ยังคงเป็นเฉพาะแผนกบาลีเท่านั้น ภายใต้การแนะนำของสมเด็จพระสังฆราช (มี) ได้เปลี่ยนระบบการศึกษาจากเปรียญ ตรี โท เอก มาเป็นการสอบแบบ ๙ ประโยค อย่างเช่นในปัจจุบัน เพื่อให้ผู้ที่สอบมีความรู้แตกฉานมากขึ้น^{๑๓๑} กล่าวคือ จัดการเรียนการสอนและการสอบวัดความรู้พระปริยัติธรรมกำหนดไว้เพียง ๓ ชั้น คือ

บาเรียนตรี ศึกษาภาษาบาลี สามารถแปล และมีความรู้ในพระสุตันตปิฎก เปลี่ยนเป็นเปรียญ ๑ ๒ ๓ ประโยค

^{๑๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑-๑๓.

^{๑๓๐} สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ตำนานการบอกพระปริยัติธรรม”, ใน **ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานพระพุทธศาสนา**, หน้า ๑๙๓-๑๙๖.

^{๑๓๑} สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร, **๑๗ สมเด็จพระสังฆราชไทย**, (กรุงเทพมหานคร: แพร์พิทยา, ๒๕๓๖), หน้า ๕๕.

บาเรียนโท มีความรอบรู้ในพระสุตันตปิฎก และพระวินัยปิฎกเปลี่ยนเป็น เปรียญ ๔ ๕ ๖ ประโยค

บาเรียนเอก มีความรอบรู้ในพระสุตันตปิฎก พระวินัยปิฎก และพระอรรถปิฎก เปลี่ยนเป็น เปรียญ ๗ ๘ ๙ ประโยค

การเรียนคงจะไม่ได้เรียนทั้งหมด น่าจะมีการคัดเลือกบางเรื่องบางคัมภีร์ในแต่ละปีออกมาเรียนเท่านั้น สถานที่ศึกษาเล่าเรียนก็ยังคงเป็นที่วัดเป็นหลัก แต่การสอบนั้นให้มีการจัดการสอบที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร สอบในพระอุโบสถวัดศรีรัตนศาสดารามบ้าง วันเวลาในการสอบนั้นไม่แน่นอน แล้วแต่แล้วแต่กรรมการจะกำหนด บางปีก็ไม่มีสอบ วิธีการสอบคือให้แปลคัมภีร์ต่อหน้ากรรมการ ๓-๔ รูป หากรูปใดมีความชำนาญแปลเก่งๆอาจจะผ่านวันเดียวประโยค ๙ ประโยคก็ได้ แต่เมื่อสอบ ๓ ประโยค ก็ให้เรียกว่า มหาเปรียญ การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขวิธีสอบพระปริยัติธรรมใหม่นั้นด้วยมีพระประสงค์กวัดขั้นให้พระภิกษุและสามเณรมีความรู้ยิ่งขึ้นให้การพระพุทธานุศาสนามั่นคงสืบต่อไป

นอกจากส่งเสริมการศึกษาสงฆ์ด้านคันถธุระแล้วปรากฏว่าในรัชกาลของพระองค์ยังคงให้ความสำคัญกับการศึกษาวิปัสสนาธุระด้วย ทรงประกาศตั้งพระบอกรรณฐานในกรุงและหัวเมือง พ.ศ. ๒๓๖๔ เพื่อให้เป็นพระอาจารย์บอกพระกัมมัฏฐานให้ถูกต้อง ความตอนหนึ่งว่า

“...ทรงพระราชอนุสรณ์คำนึงถึงครั้งแผ่นดินสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทรงพระราชศรัทธาสั่งคายนาทรงไตรปิฎก ฝ่ายคันถธุระที่คาดเคลื่อนเพี้ยนผิด ก็ถูกต้องตามพระบาลี พระสงฆ์สามเณรได้เล่าเรียนบำรุงพระศาสนาสืบมา แต่ฝ่ายวิปัสสนาธุระ พระสงฆ์สามเณรมหาสติปฏิบัติวิปัสสนาต่างๆ ตามคตอาจารย์ไม่ต้องด้วยพระบาลีเป็นอันมาก ทรงพระราชศรัทธาบำรุงศาสนาให้ถาวรทั้งฝ่ายคันถธุระและวิปัสสนาธุระ เป็นพระราชนิสงฆ์ปลงพระหฤทัยตั้งหวังพระที่ไปแก้วส่องสว่างทางสวรรค์นิพพาน จึงมีพระราชโองการมาณพระบัณขุรสุรสิงหนาดำรัสสั่งพระเจ้าน้อยยาเธอกรมหมื่นรัตนเรศ อาราธนาสมเด็จพระสังฆราชราชาคณะเถาณานุกรมเจ้าอธิการ ฦ พระอารามหลวงและอารามนอกกรุงในกรุง ที่มีศรัทธาบำเพ็ญพระสมณะวิปัสสนากำณฐานถูกต้องสมควรด้วยพุทธโฆษาสาสุศาสน์ ทรงอัครสังฆภัตทาน ถวายเครื่องเสนาสนะบาตรไตรจีวร กลดบริขารสมควรแก่สมณะอริญญวาสี ตั้งแต่งให้เป็นอาจารย์บอกพระกัมมัฏฐาน แก่พระสงฆ์สามเณรมหาสติปะชาวจีผู้มีศรัทธาให้ถูกต้องตามคลองพระพุทธานุญาต...”^{๑๓๒}

^{๑๓๒} หอสมุดแห่งชาติ, **จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๘๓ เลขที่ ๗ รายชื่อพระสงฆ์บอกพระกรรมฐานในกรุงและหัวเมือง, (สมุดไทย)**, อ่างใน เกริกเกียรติ ไพบูลย์ศิลป์, **พระพุทธานุศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๙๔**, หน้า, ๑๕๓.

๓. การกวดขันวินัยพระภิกษุสงฆ์ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีการออกกฎระเบียบเกี่ยวกับคณะสงฆ์และกฎหมายจำนวนที่หนึ่งไม่มากฉบับเหมือนครั้งรัชกาลที่ ๑ ซึ่งพบว่ายังเกิดปัญหาพระสงฆ์ประพฤติตนไม่เหมาะสม รวมทั้งพระราชกฤษฎีกาชั้นผู้ใหญ่ต้องอธิกรณ์เป็นระยะ

ในช่วง พ.ศ. ๒๕๕๓ ทรงให้ตราพระราชกำหนดว่าด้วยเรื่องพระสงฆ์สามเณรประพฤติมิชอบด้วยพระวินัยเนื้อหาส่วนใหญ่ก็ยังคงเช่นเดียวกันกับกฎพระสงฆ์สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่เน้นย้ำให้พระสงฆ์ประพฤติตนตามพระธรรมวินัย เนื่องพระสงฆ์ส่วนหนึ่งในเวลานั้นเข้ามาเกี่ยวข้องกับอบายมุข ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยต้องทรงจัดระเบียบคณะสงฆ์ด้วยการออกกฎหมายประกาศให้พระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่เจ้าอธิการกวดขันพระสงฆ์สามเณร กาลนี้มีการออกกฎหมาย ๒ ฉบับ คือ กฎห้ามไม่ให้ซื้อฝิ่นขายฝิ่นสูบฝิ่นและกฎหมายห้ามมิให้เลี้ยงไก่ชนปลาไว้ชนแลกัดเล่นการพนัน

ในกฎหมายห้ามมิให้ซื้อฝิ่นขายฝิ่นสูบฝิ่นนั้นทรงแสดงพระราชดำริว่า

“...ทุกวันนี้มีผู้สูบฝิ่นกินฝิ่นหากแล้วพระราชกำหนดกฎหมายไม่ ลวงพระราชอาญาคบหากันสูบฝิ่นกินฝิ่นชุกชุมขึ้นเป็นอันมาก ที่ยากจนขัดสนทรัพย์หาอันจะซื้อฝิ่นกินมิได้ ใจเกิดกำเริบเป็นพาลคบหากันการทำโจรกำ...เอาเงินซื้อฝิ่น...ถ้าจับได้ก็ต้องมีโทษทุกขเวทนาในพระราชอาญาอาณาจักรอีกโสภีหนึ่งเป็นโทษแต่ในประจุบัน ครั้นตายไปตกในมหาคบาปนรกนายนิริบาลลงโทษกำทำโทษต้องทุกขเวทนาโดยสาหัสที่สุดมิได้พ้นจากคบาปนรกแล้วก็ต้องไปเป็นเปรตวิสัย...”^{๑๓๓}

ในกฎหมายห้ามมิให้เลี้ยงไก่ชนปลาไว้ชนแลกัดเล่นการพนันนั้นทรงแสดงพระราชดำริว่า

“...เมื่อพิเคราะห์ดูคนเลี้ยงนกสีชมพู่ นกคุ้ม นกกระทา แลผู้เลี้ยงปลากัดทั้งนี้มีแต่จะสะสมกองกรรมปาณาติบาต ต้องฆ่าปลากัดจิ้งหรีดตั๊กแตนปรนนกคุ้มนกกระทา... จำพวกนี้ดับจิตแล้วไปตกในมหานรก นายนิริบาลลงโทษกำทำโทษทุกขเวทนาโดยสาหัสช้านาน ครั้นพ้นจากรกแล้วก็มาบังเกิดเป็นเปรตถือตระบองเหล็กลุกขึ้นเป็นเปลว

^{๑๓๓} เสถียร ลายลักษณ์, **ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔**, (พระนคร: เดลิแมร์, ๒๔๗๘), หน้า ๓๒-

ไฟถ้อยที่ถ้อยตักันเป็นนิจ เพราะเศษผลที่ต้นชนนกชนไก่เล่นปลากัดให้ผิดพระราชกำหนด
กฎหมายห้ามปรามเก่าใหม่...”^{๑๓๔}

จะเห็นได้ว่าเนื้อที่อ้างอิงถึงผลของการละเมิดกฎหมายนั้นจะต้องได้รับโทษ ๒ ทาง คือ
ทางโลกในปัจจุบันซึ่งมีลักษณะที่เป็นรูปธรรม และโทษในโลกหลังความตายซึ่งเป็นลักษณะการอธิบาย
เรื่องของผลกรรม เป็นกฎหมายทางใจใช้การลงโทษที่เป็นนามธรรม โดยการสร้างภาพผลของการทำ
ผิดที่จะได้รับให้ดูน่ากลัวจนไม่กล้าที่จะกระทำผิด

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงใช้การออกกฎหมายและระเบียบต่างๆ
เหมือนครั้งรัชกาลที่ ๑ ซึ่งแสดงถึงความสืบเนื่องของแนวคิดที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นพุทธ
ศาสนูปถัมภก เพื่อความบริสุทธิ์ของพระพุทธศาสนา ทั้งนี้ในรัชกาลที่ ๒ ได้ทรงเริ่มมีความพยายามที่
จะเข้ามาควบคุมคณะสงฆ์ในลักษณะรวมศูนย์อำนาจมากขึ้นให้คณะสงฆ์ส่วนกลางสร้างแบบปฏิบัติให้
คณะสงฆ์ทั่วทั้งในกรุงและนอกกรุงรวมถึงผู้ศรัทธาปฏิบัติในรูปแบบเดียวกันทั้งหมด เช่นการออก
ตำราสำหรับสั่งสอนพระสงฆ์แบบเดียวกัน การกำหนดแนวทางการสอนวิปัสสนากัมมัฏฐานโดย
พระสงฆ์ที่ได้รับการรับรองจากส่วนกลาง เป็นต้น

๔.๔.๒.๓ ศาสนวัตถุ

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีสร้างวัดขึ้นมาใหม่และปฏิสังขรณ์วัด
เก่าไม่มากนัก พระองค์ทรงมีพระราชศรัทธาปฏิสังขรณ์วัดแจ้งที่เป็นวัดติดกับพระราชฐานที่ประทับ
ของสมเด็จพระเจ้าตากสิน โปรดเกล้าฯให้มีการซ่อมสร้างขนาดใหญ่ ปรากฏงานพุทธศิลป์ที่สำคัญคือ
พระพุทธประธานในพระอุโบสถ ซึ่งต่อมาได้รับการถวายพระนามว่า พระพุทธธรรมมิศรราชโลกธาตุ
ดิลก จัดให้มีการสมโภชฉลองอารามใหม่ในปี พ.ศ. ๒๓๖๓ และได้พระราชนามจากวัดแจ้ง เป็นวัด
อรุณราชอาราม

ส่วนวัดอื่นๆก็ยังคงปฏิสังขรณ์ต่อช่วงจากรัชกาลที่ ๑ ทั้งวัดในนครและนอกพระนคร
ได้แก่ วัดสุทัศนเทพวราราม วัดโมลีโลกยาราม วัดราชบูรณ วัดราชาธิวาส วัดสังข์กระจาย และวัด
สุวรรณดารามที่อยู่ชานเมือง เป็นต้น

^{๑๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕-๓๗.

๔.๔.๒.๔ ศาสนพิธี

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงใช้การประกอบพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา เพื่อแสดงถึงสถานะความศักดิ์สิทธิ์และการเป็นสิ่งสูงสุดของพระรัตนตรัย นอกจากนี้ยังทรงประกอบพระราชพิธีที่เป็นของใหม่เพิ่มเติมอีกหลายพิธี

๑. พิธีอัญชานาถียสูตร หรือ พระราชพิธีอาพาธพินาศ เป็นพระราชพิธีที่เกิดขึ้นในต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ในพ.ศ. ๒๓๖๓ ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๒ เมื่อเกิดอหิวาตกโรคระบาดทั่วพระนคร มีผู้คนล้มตายเป็นจำนวนมากจนเศษศพแทบไม่ทัน ศพกองสุมกันอยู่ที่วัดสระเกศ และมีอีแร้งลงมาจิกกินเป็นที่น่าสังเวชใจเป็นอย่างมาก

“...คนในกรุงเทพฯ เป็นโรคป่วยใหญ่ ขึ้นตั้งแต่ ณ วันเดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ ไปถึงวันเพ็ญ คนตายทั้งชายหญิงศพที่เอาไปทิ้งไว้ในป่าช้าและศาลาเดินในวัดสระเกศ วัดบางลำภู (วัดสังเวชวิศยาราม) วัดบพิตรพิมุข วัดปทุมคงคา และวัดอื่นๆ กายกันเหมือนกองฟืน ที่เผาเสียก็มากกว่ามาก ถึงมีศพลอยในแม่น้ำลำคลองเกลื่อนกลาดไปทุกแห่ง จนพระสงฆ์หนีออกจากวัด คฤหัสถ์ก็หนีออกจากบ้าน ถนนหนทางก็ไม่มีคนเดิน ตลาดก็ไม่ได้ออกซื้อขายกัน ต่างคนต่างกินแต่ปลาแห้งพริกกับเกลือเท่านั้น น้ำในแม่น้ำก็กินไม่ได้ด้วยอาเจียรณไปด้วยซากศพ...”^{๑๓๕}

พระราชพิธีนี้จึงเกิดขึ้นเพื่อปลุกปลอบใจราษฎร และเป็นการปิดรังความแก่พระนคร

“...พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าความไข้ซึ่งบังเกิดทั่วไปแก่สมณชี พราหมณ์แลไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินครั้งนี้เมื่อกรรมของสัตว์ ไข้จะเป็นที่กรุงเทพมหานครก็หาไม่ เมืองต่างประเทศและเกาะหมากเมืองไทรก็เหมือนกัน ซึ่งจะรักษาพยาบาลแก้ไขด้วยคุณยาเหนจะไม่หาย จึงได้ตั้งพระราชพิธีอัญชานาถียสูตร เมื่อ ณ วันจันทร์ เดือนเจด ขึ้นสิบห้าค่ำ ยิงปืนใหญ่รอบพระนครคืนหนึ่งยังรุ่ง แล้วเชิญพระแก้วมรกตแลพระบรมธาตุทั้งพระราชาคณะออกแห่ไปรยทรายประน้ำปริตทั้งทางบกทางเรือ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงศีลทั้งพระราชวงศ์ชานูวงศ์ที่มีกรมทหารมิได้ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายหน้าฝ่ายในก็โปรดสั่งมิให้เฝ้าในหังตจิตราขการเสีย...”^{๑๓๖}

^{๑๓๕} นิธิ เอียวศรีวงศ์, บรรณาธิการ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับตัวเขียน, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์, ๒๕๔๘), หน้า ๘๔-๘๕.

^{๑๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๖

โดยประกอบพิธีที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทคล้ายพระพิธีตรุษ มีการยิงปืนใหญ่รอบพระนครตลอดคืน มีการอัญเชิญพระพุทธรูปมหาณีนรัตนปฏิมากร (พระแก้วมรกต) และพระบรมสารีริกธาตุออกจากที่ประดิษฐานภายในพระอุโบสถพระบรมมหาราชวังแห่รอบพระนคร นับเป็นครั้งแรกที่มีการอัญเชิญพระพุทธรูปมหาณีนรัตนปฏิมากรออกจากที่ประดิษฐานเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์นับตั้งแต่อัญเชิญมาประดิษฐานไว้ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ มีการนิมนต์สมเด็จพระสังฆราช (มี) และพระสงฆ์รูปอื่น ๆ จำนวน ๕๐๐ รูป สวดพระปริตรประพรมน้ำพระปริตรไปในชบวนแห่นั้นด้วย องค์พระเจ้าอยู่หัวก็ทรงรักษาศีล สละพระราชทรัพย์ ซื้อชีวิตสัตว์สี่เท้าสองเท้า ปล่อนักโทษ และห้ามราษฎรทำปาณาติบาต หลังพระราชพิธีนี้เสร็จ ฝนก็ตกลงมาทำใหญ่ อหิวาตกโรคระบาดหนักอยู่ ๑๕ วัน ก็ค่อยหายไปหลังจากเกิดอหิวาตกโรคในคราวนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงสังเวชสลดพระราชหฤทัยที่กรรมบันดาลให้เกิดภัยพิบัติแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเป็นอันมาก จึงทรงบำเพ็ญพระราชกุศลหลายอย่างหลายประการ^{๑๓๗}

การประกอบพิธีกรรมนี้จึงเป็นการแสดงให้เห็นถึงความสำคัญสูงสุดขอพระรัตนตรัย เป็นที่พึ่งอาศัยแก่ชนทั้งหลาย เป็นสิ่งสูงสุดของสังคมมีอำนาจในการปกป้องรักษาบ้านเมืองโดยพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้นำในการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาเป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ในแง่หนึ่งคือการสร้างขวัญกำลังใจให้ประชาชน แต่ในอีกแง่หนึ่ง คือ การแสดงพระบารมีของพระมหากษัตริย์ว่ายังมีอยู่ แม้บ้านเมืองจะประสบภัยต่างๆ แต่ด้วยพระบารมีของพระมหากษัตริย์ผ่านการประกอบพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาก็ทำให้ภัยอันตรายทั้งหลายผ่านพ้นไปได้

๒. พระราชพิธีสมโภชพระธาตุ พระราชกรณียกิจทางพระพุทธศาสนาที่พิเศษของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเพื่อแสดงพระบารมี ทำให้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลที่เป็นพิเศษไม่เคยปรากฏมาก่อนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คือการส่งสมณทูตไปลังกา เนื่องจากคณะสงฆ์ลังกา นำโดยพระศาสนวงศ์ ได้เข้ามาถวายศาสน์ของสมเด็จพระสังฆราชลังกา ในปี พ.ศ. ๒๓๕๖ จึงทรงดำริส่งสมณทูตไปลังกาเช่นกัน ในปี พ.ศ. ๒๓๕๗ จึงรับสั่งถามสมเด็จพระวันรัต วัดราชบูรณะว่าพระลังกาเอามีอุตสาหเข้ามาฟังข่าวพระศาสนาแลแจ้งว่าอังกฤษได้เกาะลังกาแล้ว ควรที่เราจะแต่งพระสงฆ์ไปสืบข่าวศาสนาที่เกาะลังกาบ้าง ให้เจ้าคุณกับพระพุทโธษาจารย์จัดหาพระสงฆ์ฝ่ายเหนือฝ่ายใต้ จะมีผู้ใดศรัทธาออกไปบ้าง”^{๑๓๘} ต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงส่งสมณทูตไปลังกา ไปปี พ.ศ. ๒๓๕๗ เมื่อคณะสมณทูตเดินทางกลับมาใน พ.ศ.

^{๑๓๗} พระราชพิธีอาพาธพินาศ, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://th.wikipedia.org/wiki/> [๒๖ ตุลาคม ๒๕๖๐].

^{๑๓๘} นิธิ เอียวศรีวงศ์, บรรณาธิการ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับตัวเขียน , หน้า ๕๓.

๒๓๖๐ ได้อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุ พระเจดีย์แก้วผลึก พระพุทธรูปกาไหล่ทอง ต้นพระศรีมหาโพธิ์ มายังพระนครด้วย ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้มีการสมโภชเป็นการใหญ่^{๑๓๙} การกลับมาคณะสมณทูตพร้อมกับ ปุชยนียวัตถุทางศาสนาจากดินแดนที่เป็นต้นแบบทางพระพุทธศาสนาของไทยและประเทศใกล้เคียง ย่อมแสดงถึงพระบารมีของพระมหากษัตริย์ไทยที่ทรงเป็นพุทธศาสนูปถัมภก แสดงฐานะความ สืบเนื่องเชื่อมโยงของพระพุทธศาสนาที่ดินแดนทั้งสองมีต่อกัน อนึ่งมีการจัดพิธีกรรมใหญ่โตเพื่อ ต้อนรับคณะสมณทูต ซึ่งยังแสดงถึงพระบารมีในฐานะพุทธศาสนูปถัมภกที่ยังมีพระบารมีอย่างเต็มที่

๓. พระราชพิธีวิสาขบูชา เรียกว่า "พิธีไพศาวชย์"^{๑๔๐} ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงริเริ่มทำเป็นครั้งแรกในปี ๒๓๖๐ พระองค์ได้มีพระราชประสงค์ให้ทำการ พิธีการประกอบพิธีวิสาขบูชาขึ้น พระองค์ได้ทรงปรึกษากับ สมเด็จพระสังฆราช (มี)

“...มีพระทัยปรารถนาจะใคร่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลให้มีผลวิเศษประเสริฐ ยิ่ง ที่พระองค์มิได้ทรงกระทำเพื่อจะให้แปลกประหลาด จึงมีพระราชปวงญาณ สมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะผู้ใหญ่ช่วยถวายพระพรว่าแต่ก่อนสมเด็จพระมหากษัตริย์ ราชิราชเจ้า กระทำสักการบูชาพระศรีรัตนตรัยในวันวิสาขบูชาครั้งหนึ่ง คือ วันเดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เป็นวันวิสาขนักขัตฤกษ์มหาบุญพิธีบูชาใหญ่ มีผลอันยิ่งยวดยิ่งกว่าตรุษสงกรานต์ เหตุว่าเป็นวันสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประสูติ ได้ตรัสรู้ ปรีนิพพาน...และพระราชพิธี วิสาขบูชาอันนี้เสื่อมสูญขาดมาช้านานแล้ว หากมีพระมหากษัตริย์พระองค์ใดกระทำไม่ ถ้าได้ กระทำการสักการบูชาพระศรีรัตนตรัยในวันนั้นแล้วก็มีผลอันยิ่งยวดยิ่งนัก... ครั้น ได้ทรงฟังเกิดพระราชปิติโสมนัส ตรัสเห็นว่าวิสาขบูชาจะเป็นเนื่องนาบุญราศีของพระ ราชกุศลเกิดขึ้นอีกแห่งหนึ่งเป็นแท้ จึงทรงพระราชศรัทธาจะยกหรือวิสาขบูชามหาบุญพิธี อันขาดประเพณีมานั้น ให้กลับคืนเจริญฤทธิกาลปรากฏสำหรับแผ่นดินสืบไป...”^{๑๔๑}

โปรดเกล้าฯให้เป็นพระราชพิธีใหญ่ ๓ วัน ๓ คืน ให้วางแนวปฏิบัติการพระราชพิธีวิสาขบูชาทุกวันให้มีการสวดมนต์ มีเทศน์ให้รักษาศีล เลี้ยงพระสงฆ์ ปล่อยสัตว์ ห้ามฆ่าสัตว์และเสพสุรา ตั้ง เครื่องแขวนบูชาทำจากดอกไม้และโคมไฟ จุดดอกไม้เพลิงตามพระอารามต่างๆ และประกาศให้คน ทั้งหลายจัดการบำเพ็ญกุศลตามศรัทธา และยังประกาศคาคาโทษผู้ที่ขัดขวางงานวิสาขบูชาด้วย

^{๑๓๙} ประชุมหมายรับสั่งภาคที่ ๓ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, (กรุงเทพมหานคร: สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๘), หน้า ๑๒๐-๑๓๐.

^{๑๔๐} จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, พระราชพิธีสิบสองเดือน, (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๙๖).

^{๑๔๑} ประชุมพระราชพงศาวดาร เล่ม ๒, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๕๐), หน้า ๒๖๔-๒๖๕.

“ถ้าฆราวาสและพระสงฆ์สามเณรรูปใด เป็นพาลทุจริตจิตคนองหยาบข้าหา มีศรัทธาไม่กระทำความอันมิชอบให้เป็นอันตรายแก่ผู้กระทำวิสาขบูชาในวันนักษัตฤกษ์ นั้น ก็ให้ร้อยแขนงนายบ้านนายอำเภอกำชับตรวจตราสอดแนมจับกุมเอาตัวผู้กระทำผิดให้ จงได้ ถ้าจับกระทำผิดได้ในกรุงเทพฯ ให้สมเด็จพระสังฆราช พระพนรัตน์ นอกกรุงเทพฯ ส่งเจ้า อธิการ ให้ไล่เลียงไถ่ถามได้ความเป็นสัตย์ให้ลงโทษลงทัณฑ์กรรมตามอาญาฝ่ายพระพุทธ จักรและพระราชอาณาจักร จะได้หลาบจำอย่าให้ทำต่อไป”^{๑๔๒}

การริเริ่มพระราชพิธีวิสาขบูชาไม่เคยมีการจัดขึ้นมาก่อนในสังคมไทย จึงเป็นการยกฐานะ พระมหากษัตริย์ไทยที่เป็นพุทธศาสนูปถัมภกผ่านการบำเพ็ญพระราชกุศลต่างๆ ทำให้พระบาทสมเด็จพระ พุทธเลิศหล้านภาลัย มิได้มีพระเกียรติยศที่ยิ่งหย่อนไปกว่าพระราชบิดา โดยทรงให้ความสำคัญ กับพระราชพิธีวิสาขบูชาที่ทรงริเริ่มใหม่ ถึงกับมีการคาดโทษพระสงฆ์สามเณรฆราวาสที่ไม่มีศรัทธา และขัดขวางพิธีการนี้ด้วย เพราะถ้าผู้ใดไม่ยอมรับในพิธีกรรมนี้ก็จะเป็นการแสดงถึงการท้าทายใน ความถูกต้องของการเป็นพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนา

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงประกอบพระราชกรณียกิจทาง พระพุทธศาสนาเพื่อแสดงพระราชอำนาจ พระบารมี ผ่านการประกอบพิธีกรรมและการจัดระเบียบ คณะสงฆ์โดยการกฐนระเบียบ ซึ่งเป็นการสืบต่อแนวคิดจากรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จุฬาโลก ตามอย่างประเพณีที่พระราชบิดาทรงเคยปฏิบัติมาตามจารีต ทรงได้แสดงพระราชกรณียกิจ ทางพระพุทธศาสนาเพิ่มเติมไปจากรัชกาลก่อน เช่น ประกอบพิธีอาถรรพ์วิสาขบูชา สังกายนามบทสวด มนต์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยังทรงเสริมสร้างพระบารมีพิเศษกว่าพระราชบิดา คือ ได้มีการส่งสมณทูตไปลังกาเป็นการแสดงให้เห็นถึงสถานการณ์เป็นพระมหากษัตริย์ที่เป็นพุทธ ศาสนูปถัมภกที่ได้รับการยอมรับจากลังกาที่เป็นดินแดนศักดิ์สิทธิ์ทางพระพุทธศาสนาแบบเถรวาท และทรงริเริ่มให้ประกอบพระราชพิธีวิสาขบูชาที่ไม่เคยมีการปฏิบัติที่เป็นแบบแผนราชประเพณีกันมา ก่อน

๔.๔.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

รัชกาลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นยุคสมัยที่มีความเจริญทางเศรษฐกิจ บ้านเมืองและสังคมมีความสงบสุข ปลอดภัยจากสงคราม และด้วยสภาพสังคมที่สงบและมีความเจริญ ทางการค้าจึงนำไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะงานด้านศาสนวัตถุ ที่เกี่ยวข้อง

^{๑๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๖-๒๖๗.

กับพระพุทธศาสนาซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับรัชกาลก่อนพบว่ามีจำนวนมากเป็นพิเศษ จากการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ผ่านมา เน้นประเด็นที่ว่า การสร้างศาสนวัตถุที่เป็นพุทธศิลป์จำนวนมากและหลายแห่งเป็นของแปลกใหม่อันเนื่องมาจากการผสมผสานกับวัฒนธรรมของจีน ไม่เคยสร้างมาก่อนในประเทศไทย ซึ่งล้วนพระราชศรัทธาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแสดงถึงพระราชศรัทธา ซึ่งสะท้อนถึงยุคสมัยที่บ้านเมืองรุ่งเรืองและเป็นการอุปถัมภ์ส่งเสริมฝีมือช่างศิลปะ^{๑๔๓} การสร้างสรรค์ศาสนวัตถุหรือพุทธสัญลักษณ์ที่แฝงไว้ด้วยการแสดงความชอบธรรมในการเป็นพระมหากษัตริย์เพื่อส่งเสริมพระราชอำนาจบุญบารมี แต่ก็ไม่ได้ทรงละเลยในการอุปถัมภ์ในมิติอื่นๆด้วย

พระราชกรณียกิจที่สำคัญทางพระพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีบทบาทในฐานะพุทธศาสนูปถัมภ์ ๔ มติ ดังนี้

๔.๔.๓.๑ ศาสนธรรม

การสร้างพระไตรปิฎก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระไตรปิฎกจำนวนมากโดยมีการตรวจสอบอักขระบาลีอย่างครบถ้วนโปรดเกล้าฯ ให้ส่งสมณทูตไปลังกาและกัมพูชา เพื่อนำเอาพระไตรปิฎกฉบับลังกาและพระไตรปิฎกในกัมพูชามาเปรียบเทียบกับฉบับของไทยทำให้เกิดมีการปรับปรุงข้อความในพระไตรปิฎกให้สมบูรณ์มากขึ้น หลังจากนั้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้แปลพระไตรปิฎกภาษาบาลีเป็นภาษาไทย ไว้ถึง ๗ ฉบับ^{๑๔๔} คือ

๑. ฉบับรดน้ำเอก เป็นฉบับที่สมบูรณ์ที่สุด
๒. ฉบับรดน้ำโท เป็นฉบับที่ประณีตรองลงมา
๓. ฉบับทองน้อย เป็นฉบับที่ช่างฝีมือหญิงฝึกหัดทำการโดยเรียนแบบฉบับทองใหญ่ที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๑
๔. ฉบับชูปย่อ ได้ใช้ใบลานขนาดเล็กเขียนชูปอักขระภาษาขอมตามแบบที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๑ มีใบปรกรตน้ำ
๕. ฉบับอักษรรามัญ มีการจำลองจากพระไตรปิฎกที่ภิกษุชาวมอญได้นำมาถวายมา ทรงประสงค์สร้างไว้สำหรับพระราชทานแก่อารามหลวง

^{๑๔๓} Walter F.Vella, Siam Under Rama III (New York: Locust Valley, 1957), pp. 46-48. และ พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, **เจ้าชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร: ริเวอร์บุ๊กส์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๔๖-๑๔๘.

^{๑๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๑.

๖. ฉบับเทพชุมนุม มีใบปกเขียนลายรดน้ำเป็นเทพพนมทรงสร้างไว้สำหรับพระราชทานยกแก่พระอารามหลวง เก็บรักษาไว้ ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

๗. ฉบับลายกำมะลอ มีใบปกเขียนรายกำมะลอ พระองค์ได้โปรดสร้างก่อนเสด็จขึ้นครองราชย์ฉบับนี้เก็บรักษาไว้ ณ วัดราชโอรสสาราม

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะพระสุตรเพื่อให้พระสงฆ์ได้ใช้เทศสั่งสอนประชาชน ทั้งทรงส่งเสริมการศึกษาพระธรรมวินัยด้วยการขยายการบอกพระปริยัติธรรมให้มีในทุกพระอารามหลวง

๔.๔.๓.๒ ศาสนบุคคล

๑. การปกครองคณะสงฆ์ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการเปลี่ยนโดยมีการตั้งคณะกลางเพิ่มขึ้นมาอีกคณะหนึ่งโดยแยกวัดต่างๆในกรุงเทพมหานครซึ่งเป็นพระอารามหลวงและพระอารามราษฎร์ให้มาขึ้นตรงต่อคณะกลางมีกรมหมื่นนุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพน เป็นเจ้าคณะ ดังนั้นการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ ๓ นี้จึงแยกออกเป็น ๔ คณะคือ

๑. คณะกลาง มีอำนาจหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์ในกรุงเทพมหานครทั้งหมด

๒. คณะเหนือ มีอำนาจหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์ในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

๓. คณะใต้ มีอำนาจหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์ในภาคใต้ทั้งหมด

๔. คณะอรัญญวาสี มีอำนาจหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์ทั่วประเทศเฉพาะวัดที่มุ่งเน้นหนักในด้านการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเป็นหลัก

สมเด็จพระสังฆราชทรงเป็นประมุขสูงสุดของทุกคณะ ระดับต่ำลงมาแยกออกเป็น ๔ คณะมีเจ้าคณะเป็นผู้รับผิดชอบดูแล ปกครองลดหลั่นกันลงไปตามลำดับของแต่ละคณะ สงฆ์ทั้งหมดประเทศจะต้องขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ซึ่งทรงเป็นองค์ประมุขของอาณาจักร

๒. การศึกษาคณะสงฆ์ สำหรับในสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ได้ปรากฏว่าทรงบำรุงการศึกษาพระปริยัติธรรมตั้งแต่ยังเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ โดยให้จัดการสอบข้อสอบผู้ที่จะเรียนสูตรมูล^{๑๔๕} ก่อนที่จะไปสอบเป็นเปรียญจริงๆที่วังของพระองค์เสมอ เช่นเดียวกับ กรมพระราชวังบวรในสมัยรัชกาลที่ ๓ ทรงรับอุปถัมภ์พระภิกษุสามเณรที่แปลพระไตรปิฎกได้ ๒ ประโยคแล้ว แต่ยังไม่

^{๑๔๕} กรมสมมตอมรพันธ์ และกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องตั้งพระราชคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณภาพพิพรดนชากร, ๒๔๖๖), ๓๗๑, อ้างใน อัจฉรา กาญจนอมัย, การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๓๙๔), หน้า ๙๙.

ไม่ได้เป็นมหาเปรียญ เพื่อที่จะสร้างกำลังใจในการแปลประโยค ๓ เนื่องจากพระสงฆ์สามเณรที่แปลได้ ๒ ประโยค เล็กน้อยเป็นมหาเปรียญมีมาก^{๑๔๖}

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์แล้วทรงรับเป็นพระราชครูระ มากยิ่งขึ้น จะเห็นได้จาก ในปี พ.ศ. ๒๓๗๙ พระองค์ทรงบังคับเชิงขอร้องให้มีการชวนขยายการเรียน พระปริยัติธรรมในวัด^{๑๔๗} และได้มีหมายรับสั่งไปถึงพระราชาคณะให้จัดการเรียนการสอนพระปริยัติ ธรรมให้มากขึ้น อย่างน้อยให้พระสงฆ์แปลได้ถึงเปรียญธรรม ๔ ประโยคในวัด ทรงอ้างถึงว่าการที่ทรง ก่อสร้างปฏิสังขรณ์วัดต่างๆ ขึ้นมาก็เพื่อให้ภิกษุสามเณรได้เรียนพระปริยัติธรรม และปฏิบัติธรรม ทรงเปรียบเทียบการที่วัดไม่มีพระสงฆ์สามเณรที่มีความรู้ทางด้านปริยัติธรรมว่า “เหมือนกับทิพย วิมานที่ไม่มีเทพบุตรบ้าง คุณาที่ปราศจากพญาราชสีห์บ้าง หรือเหมือนสระโบกขรณีที่ปราศจากดอก ปทุมชาติ”^{๑๔๘} คล้ายกับเป็นการเร่งเร้าให้พระราชาคณะเจ้าอาวาสเอาใจใส่ในการศึกษาพระปริยัติ ธรรมทั้งสิ้น

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงอุปถัมภ์พระภิกษุสามเณรผู้ที่เรียน จะได้รับพระราชทานเลี้ยงทั้งอาหารหวานคาว หมากพลู และบางครั้งก็พระราชทานเครื่องไทยทาน และของพิเศษแก่พระเปรียญด้วย^{๑๔๙} พระองค์ทรงมีหมายรับสั่งถึงเจ้าอาวาสวัดต่างๆ ให้ดูแลเอาใจใส่ พระภิกษุสามเณรที่เล่าเรียนพระปริยัติธรรมในเรื่องปัจจัย ๔ อย่าให้พระสงฆ์สามเณรมีความลำบาก จะได้มีกำลังใจในการเล่าเรียน พร้อมกันนี้เพื่อจะให้ให้มีเปรียญมากขึ้น จึงได้ทรงออกพระราชระเบียบให้ มีการจัดสอบพระปริยัติธรรม ๓ ปี หนึ่งครั้ง และได้ทำมาตลอดรัชกาล ซึ่งผิดกับการสอบพระปริยัติ ธรรมในสมัยอยุธยาและธนบุรีที่ไม่มีกำหนดการที่แน่นอน

สรุปว่าสถาบันสงฆ์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ได้รับการฟื้นฟูทั้งทางด้านพระธรรมและวินัย อย่างครบถ้วน มีข้อน่าสังเกตว่ารัฐได้เข้ามามีอิทธิพลการจัดการที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ โดย ที่คณะสงฆ์ไม่ค่อยจะมีบทบาทเท่าไรนัก ลักษณะการเปลี่ยนแปลงในระยะนี้เป็นกรมุงฟื้นฟูด้าน ตำรา และการศึกษาเล่าเรียนมากกว่า จะพบว่าพระสงฆ์ได้รับการอุปถัมภ์จากพระมหากษัตริย์เต็มที่ โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ ๓

แต่ในความเป็นจริงยังพบพระสงฆ์ที่มีความประพฤติที่หย่อนยาน นอกธรรม นอกวินัย กัน อย่างมากเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎในขณะที่ทรงผนวชเป็นพระวชิรญาณภิกขุ ทรงพบข้อบกพร่อง ดังกล่าว และได้ทรงพยายามแก้ไขความประพฤติของสงฆ์ ด้วยการวางหลักเกณฑ์ขึ้นใหม่โดยอ้าง

^{๑๔๖} เรื่องเดียวกัน, ๓๗๑.

^{๑๔๗} อัจฉรา กาญจนมัย, การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔), หน้า ๙๙.

^{๑๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๐.

^{๑๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๐.

หลักฐานจากพระไตรปิฎก การวางหลักปฏิบัติใหม่ดังกล่าวของพระพระวชิรญาณประสบความสำเร็จได้ดีพอสมควรถึงแม้จะไม่แพร่หลายเท่าไรนักในรัชกาลที่ ๓ แต่จะประสบความสำเร็จอย่างยิ่งในสมัยต่อมา เมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์เป็นรัชกาลที่ ๔

๔.๔.๓.๓ ศาสนวัตถุ

สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่านโยบายที่จะทำให้กรุงเทพเป็นเหมือนดังราชธานีกรุงเก่า นั้น ได้บรรลุผลสำเร็จตามเป้าหมาย เห็นได้จากคำพรรณนาของพระยาไชยวิชิตวงศ์ (เฟือก) ไว้ว่า “กรุงเทพ สนุกสนานกว่าบ้านเมืองดี เป็นที่สรรเสริญเจริญยศ”^{๑๕๐}

การสร้างศาสนวัตถุเป็นที่พึงทางจิตใจและเพื่อความสะดวกในการทำบุญ เป็นศูนย์กลางของชุมชนรวมไปถึงวัดของผู้ที่อพยพย้ายถิ่นฐานเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร เช่น วัดของเขมร ญวน และจีน ได้แก่ วัดดอน วัดไตรมิตรวิทยาราม วัดโสภาราม จังหวัดสุโขทัย และวัดอุทัยราษฎร์บำรุง เป็นต้น^{๑๕๑}

สร้างวัดเพื่อเป็นแหล่งศึกษาหาความรู้ วัดเป็นแหล่งอบรมกุลบุตรมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ซึ่งมีประเพณีว่าชายไทยต้องผ่านการบวชเรียนอย่างน้อยครั้งหนึ่งในชีวิต ค่านิยมดังกล่าวได้สืบทอดมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ตลอดสมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓ มีการจัดการจัดการศึกษาแบบเดียวกับสมัยอยุธยา ในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีนโยบายสร้างวัดให้เป็นสถานศึกษา คือการสร้างวัดพระเชตุพนให้เป็นสถานที่ศึกษาให้ความรู้แก่คนทุกชั้น เพราะการศึกษาแต่เดิมวัดโดยทั่วไปให้ความรู้เฉพาะวิชาสามัญ ส่วนวิชาสามัญหวงแหนสอนกันเฉพาะในสกุล พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดสร้างวัดโพธิ์ให้เป็นแหล่งเรียนรู้ในวิชาสามัญ นอกเหนือไปจากวิชาสามัญที่วัดให้อยู่แล้ว^{๑๕๒}

สร้างวัดเป็นวัดประจำตระกูลซึ่งนิยมสร้างกันตั้งแต่สมัยอยุธยา ด้วยความศรัทธาและหวังบุญ จากหลักฐานในพระไตรปิฎกยืนยันว่า ผู้ที่สร้างศาสนวัตถุและบำรุงวัด ด้วยการตกแต่งวัด ปลูกสร้างที่พักราคัย จะมีผลให้ผู้นั้นเจริญตลอดกาล^{๑๕๓} ความศรัทธาในการสร้างวัดเพื่อต้องการบุญเห็นได้จากการตั้งใจของบุคคลบางกลุ่ม เช่นนักแสดงละคร ได้สร้างวัดนายโรง ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ วัด

^{๑๕๐} พระยาไชยวิชิต (เฟือก), **ย่อเกียรติ ๓ รัชกาล**, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางประทีน ช่างขวัญยืน ๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๘, (กรุงเทพมหานคร: บางระบือการพิมพ์, ๒๕๑๘), หน้า ๒๗,

^{๑๕๑} อัจฉรา กาญจนมัย, **การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๓๙๔)**, หน้า ๔๓.

^{๑๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕.

^{๑๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗.

ละครทำ สร้างโดยคณะละครของนายบุญยัง หรืออำแดงแพงผู้สร้างวัดคณิกาผล เป็นผู้ประกอบอาชีพ โสเภณีได้สร้างวัดใน พ.ศ. ๒๓๗๖ ดังที่ได้เคยกล่าวมาแล้ว

การสร้างศาสนวัตถุเพื่ออุทิศบุญกุศลแก่ผู้เสียชีวิตไปแล้ว เช่น การสร้างวัดเฉลิมพระเกียรติและการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนของรัชกาลที่ ๓ ทรงกล่าวถึงสาเหตุของการสร้างวัดดังกล่าวว่า “เป็นการแสดงความกตัญญูสนองพระเดชพระคุณและอุทิศราชกุศลให้แก่พระบรมญาติที่ล่วงลับไปแล้ว^{๑๕๔} สำหรับการสร้างวัดเพื่อเป็นอนุสรณ์แก่ผู้เสียชีวิตมักจะมีสาเหตุเนื่องมาจากความผูกพันรักใคร่เป็นประการสำคัญ เช่น รัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างวัดเทพธิดาราม ให้ลูก คือกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ และสร้างวัดราชนัดดา ให้หลาน คือสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี ส่วนขุนนางก็ยังสร้างวัดเป็นอนุสรณ์แก่ผู้ที่เป็นที่รัก เช่นกันมี วัดสร้อยทอง เป็นต้น^{๑๕๕}

การสร้างศาสนวัตถุเพื่อสถานภาพทางสังคม ในเหตุผลนี้ไม่มีความแน่ชัดว่าในเรื่องของหลักฐานว่าผู้สร้างวัดต้องการให้ผู้อื่นชื่นชมตนเอง ซึ่งอาจวิเคราะห์จากเอกสารที่ปรากฏเช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิจารณ์การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดของรัชกาลที่ ๓ ว่าเป็นการอยากอวดว่าใจบุญสุนทาน^{๑๕๖} เป็นต้น และการที่ชาวจีนเข้ามาในเมืองไทยได้อำนาจเงินไปมอบให้แก่ขุนนางผู้ใหญ่เพื่อนำไปทำบุญสร้างวัดและถวายแก่พระสงฆ์ ก็อาจพิจารณาได้ว่าการกระทำเช่นนี้ย่อมได้รับความไว้วางใจและเป็นที่ยอมรับในสังคม^{๑๕๗}

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ การสร้างและปฏิสังขรณ์วัดของขุนนางเป็นลักษณะการแข่งขันกัน ในช่วงระยะเวลานี้เป็นระยะที่ขุนนางข้าราชการมีอำนาจมาก อีกประการหนึ่งคือการครอบครองอำนาจทางเศรษฐกิจ ในจำนวนตระกูลขุนนางต่างๆที่มีบทบาทโดดเด่น ได้แก่ตระกูลขุนนาง และตระกูลสิงหนะนี ขุนนางตระกูลขุนนางได้สร้างในเมืองและหัวเมืองจำนวนมาก เช่น วัดบุปผาราม วัดประยูรวงศ์ วัดพิชัยญาติการาม วัดอนงคาราม วัดนวลนรดิศ วัดสร้อยทอง วัดประดู่ฉิมพลี วัดโยธานิมิตร จังหวัดจันทบุรี วัดสมุหนิมิต จังหวัดสุราษฎร์ธานี วัดเฉลิมพระเกียรติพระราม เป็นต้น เช่นเดียวกันกับตระกูลสิงหนะนีที่เป็นสมุหนายกในสมัยรัชกาล ๓ ได้สร้างและปฏิสังขรณ์วัดหลายแห่ง เช่น วัดจักรวรรดิราชา วัดชัยชนะสงคราม วัดเทพลีลา วัดพระยาไกร วัดปริณายก วัดวรนายกรังสรรค์ วัดช่างทอง จังหวัดอยุธยา วัดที่เมืองพระตะบอง เมืองอุดรมีชัย เป็นต้น

^{๑๕๔} เรื่องเดียวกัน, ๔๙.

^{๑๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙.

^{๑๕๖} พระราชปฤจฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์แต่รัชกาลที่ ๑ จนถึงรัชกาลที่ ๕ มีทั้งพระบรมราชาธิบายเรื่องที่เกี่ยวข้องพระศาสนา, หน้า ๑๒๗-๑๒๘.

^{๑๕๗} อัจฉรา กาญจนมัย, การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๓๙๔), หน้า ๕๑.

น่าสังเกตว่าบุคคลที่สร้างวัดส่วนใหญ่มีตำแหน่งในระดับเจ้าพระยาเกือบทั้งสิ้นคงเป็นนโยบายของสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการสนับสนุนให้มีการแข่งขันการสร้างวัดด้วย ดังจะเห็นได้จากการก่อสร้างกุฏิวัดราชโอรสพระองค์ทรงปล่อยให้แข่งขันกัน และเปิดโอกาสว่าถ้าเกิดการสร้างกุฏิเป็นของเล็กน้อยเกินไป ไม่พอกับน้ำใจศรัทธาจะสร้างอุโบสถหรือวิหารก็ได้^{๑๕๘} การสร้างและปฏิสังขรณ์ศาสนวัตถุในสมัยรัตนโกสินทร์จะทำได้มากในเขตกรุงเทพฯ และธนบุรี เนื่องมาจากการย้ายราชธานีใหม่ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ว่าทรงมีพระราชดำริของสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ว่าพระอารามหลวงในกรุงเทพฯ น้อยกว่าที่กรุงเก่า ไม่เพียงพอสำหรับพระราชอาณาเขต จึงเป็นเหตุให้ฝ่ายผู้ปกครองประเทศทุ่มเทความสนใจในการสร้างศาสนวัตถุในเมืองหลวงใหม่ให้เท่ากับเมืองหลวงเก่า และได้ทรงอนุญาตให้เจ้านายและขุนนางที่สามารถจะสร้างและปฏิสังขรณ์วัดได้ ถ้าวัดของใครสร้างได้ดีก็ทรงรับเป็นพระอารามหลวง

ศิลปกรรมเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในสมัยนี้ได้มีแนวเป็นความคิดนิยมแบบจีนผสมอยู่ด้วย เพราะสยามได้มีการติดต่อค้าขายกับจีน ติดต่อกันใกล้ชิดที่สุดคั่นเคยสนิทสนมกับพ่อค้าจีนเป็นจำนวนมาก และน่าจะเกิดจากรสนิยมทางศิลปะของรัชกาลที่ ๓ ด้วย ที่น่าจะทรงชื่นชอบแนวศิลปะจีน เพราะว่าก่อนหน้านั้นชาวจีนก็ได้มาติดต่อค้าขายกับคนไทยมาตลอดตั้งครั้งกรุงศรีอยุธยาแต่กับไม่มีงานพุทธศิลป์ที่มีวัฒนธรรมของจีนผสมผสานอยู่ ศิลปกรรมที่สำคัญควรกล่าวถึงในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีดังต่อไปนี้

๑. จิตรกรรม ภาพกิจกรรมฝาผนังเจริญรุ่งเรืองมากในยุคนี้ได้แก่

๑.๑ ภาพพุทธประวัติและภาพจากวรรณกรรมไทยเรื่องต่างๆ เป็นว่ารามเกียรติ์ สังข์ทอง ไกรทอง และนารายณ์ ๑๐ ปางในพระอุโบสถและพระวิหารของวัดสุทัศนเทพวราราม

๑.๒ ภาพชาดก ป่าหิมพานต์ รูปมนุษย์ในทวีปต่างๆ ตามคติความเชื่อในเรื่องไตรภูมิพระร่วงในพระวิหารหลวงวัดสุทัศนเทพวราราม

๑.๓ ภาพเขียนทศชาติและชาดกในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

๑.๔ ภาพเขียนในพระวิหารพระพุทธไสยาสน์ ณ พระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม และพระอุโบสถวัดราชโอรสาราม

๒. ประติมากรรมงาน พระองค์ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระพุทธรูปจำนวนมากและพระพุทธรูปขนาดใหญ่ก็มีหลายองค์พระพุทธรูปสำคัญที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้แก่

๒.๑ พระพุทธรตรีโลกเชษฐ์ พระประธานในพระอุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม เป็นพระพุทธรูปหล่อที่ใหญ่ที่สุดในกรุงรัตนโกสินทร์

๒.๒. พระเศรษฐมุนี พระประธานในพระอุโบสถวัดราชนันทาราม

๒.๓ พระพุทธรมหาโลกาภินันท์ พระประธานในวัดเฉลิมพระเกียรติจังหวัดนนทบุรี

^{๑๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗.

๒.๔ พระพุทธไตรรัตนนายก หลวงพ่อโต พระประธานในพระวิหารวัดกัลยาณมิตร

ส่วนการสร้างหรือปฏิสังขรณ์ศาสนวัตถุในหัวเมืองในช่วงรัตนโกสินทร์นี้ มิได้ให้ความสำคัญมากนัก เพียงแค่ปฏิสังขรณ์ตามเพียงธรรมเนียมประเพณี^{๑๕๙} เช่น การบูรณปฏิสังขรณ์ วัดสุทธาราม ที่กรุงเก่า พระพุทธบาทสระบุรี เป็นต้น ฉะนั้นการสร้างซ่อมจึงขึ้นอยู่กับเจ้าเมืองและความศรัทธาของประชาชนในท้องที่หัวเมืองนั้นๆ แต่ก็ปรากฏว่ามีการสร้างวัดอยู่หลายวัด อาจจะพิจารณาได้ว่าเป็นนโยบายของรัฐส่วนกลางที่การสนับสนุนให้มีการซ่อมสร้างศาสนวัตถุในหัวเมืองเช่นกัน แต่จะผ่านทางเจ้าเมือง ดังเช่น ในคำประกาศแต่งตั้งเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ในสมัยรัชกาลที่ ๑ พ.ศ. ๒๓๒๗ และในสมัยรัชกาลที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๕๔ รัฐส่วนกลางมุ่งหมายให้เจ้าเมืองเป็นผู้บำรุงพระพุทธศาสนา โดยจะต้องเป็นผู้ดูแล พระพุทธรูป พระสถูป พระเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ์ พระวิหาร การเปรียญ และวัดในเขตที่ปกครองอยู่^{๑๖๐} และถ้าปรากฏว่าวัดใดชำรุดปรักหักพังเป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองที่จะชักชวนข้าราชการ และประชาชน ให้บูรณะ^{๑๖๑} สันนิษฐานว่าตราตั้งเจ้าเมืองในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่มีไปยังเจ้าเมืองต่างๆจะระบุข้อความเช่นเดียวกัน ฉะนั้นการบูรณปฏิสังขรณ์ศาสนวัตถุในส่วนหัวเมืองเป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองโดยตรงในการดูแล

๔.๔.๓.๔ ศาสนพิธี

งานด้านศาสนพิธีในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นจะไม่ค่อยมีอะไรโดดเด่น ซึ่งก็น่าจะคงปฏิบัติตามราชประเพณีที่สืบทอดมาตามจารีตเพื่อส่งเสริมพระราชอำนาจและบารมีของพระองค์

เมื่อพิจารณาแล้วความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มักจะแสดงออกอุปถัมภ์ด้านศาสนวัตถุ คือการสร้างวัด สร้างพระพุทธรูปและพุทธสัญลักษณ์ต่างๆ รัชสมัยที่ได้กลายมาเป็นมรดกทางศิลปกรรมไทยอันทรงคุณค่า ไม่ใช่เป็นเพียงพระราชศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาหรือเป็นผลมาจากความมั่งคั่งรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจเท่านั้น แต่ยังเป็นการแสดงว่าพระองค์เป็นผู้มีบุญบารมีเหมาะสมกับการเป็นพระมหากษัตริย์ แม้จะมีได้ทรงเป็นเจ้าฟ้าและมีพระราชมารดาที่มีพระชาติกำเนิดเป็นสามัญชนคือจุดอ่อนที่ทำให้ต้องทรงแสดงพระองค์ในเรื่องพระบุญบารมีให้โดดเด่นเป็นพิเศษ การบำเพ็ญพระราชกุศลทางพระพุทธศาสนาผ่านการก่อสร้างวัดกุศลสถานต่างๆ จำนวนมากเป็นการแสดงให้เห็นถึงพระบุญบารมีที่เป็นรูปธรรมที่ต้องแสดงให้เห็นว่า

^{๑๕๙} อัจฉรา กาญจนมัย, การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๓๙๔), หน้า ๖๙.

^{๑๖๐} รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช, หน้า ๑๙๖, ๒๐๖.

^{๑๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๒.

ทรงมีบุญบารมีมากกว่าใครในแผ่นดิน พระองค์คือผู้นำทางการเมืองที่ต้องสร้างอำนาจและบารมี เพื่อให้เป็นที่ยอมรับจากมหาชนและแสดงว่าอยู่เหนือกว่าผู้นำทางการเมืองคนอื่นๆ การที่ทรงเน้นการ แสดงพระราชอำนาจและพระบารมีผ่านการบำเพ็ญพระราชกุศลทางพระพุทธศาสนา แทนการใช้ ความรุนแรงทางการเมือง ทำให้เห็นว่าทรงเป็นธรรมราชา ธรรมราชา เช่นกัน

พระมหากษัตริย์ในสมัยธนบุรี และรัตนโกสินทร์มีบทบาทอย่างมากในการฟื้นฟู พระพุทธศาสนา ด้วยเหตุผลทางการเมืองที่สถาบันการปกครองต้องอ้างพระพุทธศาสนาก็เพื่อให้เกิด การยอมรับของประชาชนประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งพระพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อผู้ปกครองใน ฐานะเป็นผู้ประกอบด้วยธรรม ในพระพุทธศาสนาจะยกย่องผู้นำ แต่มีเงื่อนไขว่าผู้นำจะต้องปฏิบัติ ธรรม ดังจะเห็นว่าพระมหากษัตริย์ไทยต้องยึดหลักทศพิธราชธรรมและหลักของธรรมะอื่นๆใน พระพุทธศาสนา ใช้ในการปกครอง ถ้าหากว่าพระมหากษัตริย์ประพฤติตนผิดต่อธรรม หรือผิดต่อ จาริตของศาสนา ก็จะถูกกล่าวหาว่าเป็นทรราช หมดบุญที่จะปกครองต่อไป นอกจากนี้การที่ พระมหากษัตริย์แสดงความเคร่งครัดในการปฏิบัติธรรมก็มีผลต่อความเชื่อที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงไว้ ซึ่งธรรมจะทำให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ขึ้นในอาณาจักรและประชาชนจะอยู่เย็นเป็นสุข

การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ กระทำใน ๔ มิติใหญ่ คือ ศาสนธรรม ศาสนบุคคล ศาสนวัตถุ และศาสนพิธี ซึ่งในสมัยนี้ได้เรียนรู้ความผิดพลาดที่เกิดขึ้นในแผ่นดินกรุง ธนบุรี เมื่อจัดการปกครองอาณาจักรใหม่อย่างกรุงเทพมหานคร จึงได้ฟื้นฟูพระพุทธศาสนาใน ๔ มิติ ดังกล่าวให้มีลักษณะเหมือนเช่นดังกรุงเก่า อย่างกรุงศรีอยุธยาในยามที่บ้านเมืองเป็นปกติสุข และมี บางอย่างที่เลียนแบบมาจากกรุงธนบุรีแต่ก็เริ่มพัฒนามากขึ้น อย่างเช่นการที่ให้ฆราวาสเข้าไป ควบคุมสงฆ์ได้โดยผ่านกฎหมายที่ออกโดยรัฐ และการเข้ามาของมิชชันนารีชาวตะวันตกได้ส่งผลให้มี การพัฒนาพระพุทธศาสนามากขึ้นจะนำไปสู่การปฏิรูปพระพุทธศาสนาในสมัยต่อมาด้วย

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเรื่อง “ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๓๙๔” มีวัตถุประสงค์ในการวิจัยประกอบด้วย ๑. เพื่อศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ไทยในอุดมคติทางพระพุทธศาสนา ๒. เพื่อศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๓๙๔ ในการสร้างพระราชอำนาจ พระบารมี ความชอบธรรมและส่งเสริมการปกครองของพระมหากษัตริย์ ๓. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๓๙๔ สามารถสรุปผลวิจัยได้ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

พระมหากษัตริย์ในอุดมคติของพระพุทธศาสนามี คำเรียกขานว่า พระเจ้าจักรพรรดิบ้าง มหาชนสมมติบ้าง ราชาบ้าง ชัตติยะบ้าง ต้องเป็นบุคคลที่มีธรรม มีความเป็นผู้นำสมาชิกส่วนใหญ่ของสังคมแต่งตั้งขึ้นด้วยพอใจโดยธรรม และมอบหน้าที่ให้จัดสรรที่ทำกินให้แก่พวกตนอย่างเป็นธรรม ฐานะของพระองค์พระมหากษัตริย์ ทรงธรรมราชาเป็นพระจักรพรรดิผู้ทรงธรรม มี ๒ ประเภท กล่าวคือ

๑. พระพุทธเจ้า พระองค์ทรงเป็นธรรมราชา เพราะพระองค์ได้ทรงทำให้มหาชนเกิดความยินดี และพอใจโดยโลกุตรธรรม ๙ ประการ ซึ่งเป็นคุณธรรมชั้นสูงในพระพุทธศาสนา

๒. พระมหากษัตริย์ หรือผู้ปกครองที่ทรงธรรม ขณะโดยธรรม ไม่ต้องใช้อาชญา ไม่ต้องใช้ ศัสตรา และทำให้มหาชนพึงพอใจ หรือยินดีโดยธรรม

ธรรมราชาในพระพุทธศาสนานั้นเป็นอุดมคติและในทางปฏิบัตินั้นจะเกิดได้ยาก เพราะอาจจะขาดองค์ประกอบบางประการซึ่งจะทำให้การปฏิบัติไม่สมบูรณ์ตามอุดมคติ ฐานะนี้ต้องได้มาจากการยินยอมของมหาชนในสังคมพึงพอใจในธรรมที่ทำหน้าที่ของเขา ธรรมเหล่านั้นเองเป็นเครื่องตัดสินว่าผู้ใดสมควรเป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ดีหรือไม่ดี เป็นหลักธรรมที่สถาบันพระมหากษัตริย์พึงยึดถือปฏิบัติ เพื่อประโยชน์สุขทั้งของตนเองและอาณาประชาราษฎร์ ธรรมของพระราชา ถือว่าเป็นเครื่องควบคุมพระราชามิให้ทำผิดทำนองคลองธรรม มี

ให้ทำตามอารมณ์ เกียจคร้าน หรือลุ่มหลงในสิ่งที่ไม่ควรแก่ผู้มีหน้าที่ปกครอง ได้แก่ กุศลกรรมบถ ๑๐ จักกวัตติวัตร ทศพิธราชธรรม และราชสังคหวัตถุ ๔ เป็นต้น

พระพุทธศาสนาเป็นแกนหลักสำคัญในการดำเนินชีวิตในสังคม พระพุทธศาสนานั้นมีอิทธิพลและบทบาททั้งด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคมวัฒนธรรมของไทย โดยเฉพาะทางด้านเมือง การเมืองการปกครองของไทยนั้นมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขเป็นองค์สำคัญ พระมหากษัตริย์ไทยมีพระราชฐานะ เป็นเทวราชา ตามคติของศาสนาพราหมณ์มีความสูงส่งดุจเทพเจ้า ไม่ว่าจะเป็พระนาม ที่ประทับอาศัย คำพูด ธรรมเนียมปฏิบัติ ต้องให้สูงกว่าสามัญชนธรรมดาทั่วไป แต่สังคมไทยเป็สังคมพระพุทธศาสนา พระมหากษัตริย์จำต้องปรับรับความเป็นพุทธเจ้าไปพร้อมกับความสูงส่งดุจเทพเจ้าด้วย ซึ่งพระมหากษัตริย์ไทยจึงมีแนวโน้มไปทางการเป็นพุทธราชา มีความเป็นพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นคำเรียกพระเจ้าแผ่นดินที่แสดงความเคารพเทิดทูนอย่างสูงสุดและเป็นยอดของมณฑลทั้งปวง พระเจ้าอยู่หัวหรือพระพุทธเจ้าอยู่หัว หมายถึงการยอมรับพระราชสถานะของพระเจ้าแผ่นดินว่าทรงเป็นองค์พระพุทธเจ้า

การใช้แนวคิดทางพระพุทธศาสนาเพื่อส่งเสริมพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์เป็สิ่งที่ปรากฏต่อเนื่องในประวัติศาสตร์ ใช้แนวคิดทางพระพุทธศาสนาแสดงความเป็นผู้มีบุญบารมีส่งเสริมความเป็นธรรมราชา หรือใช้เป็นความชอบธรรมในกรณีที่ขึ้นครองราชย์แบบมีปัญหในเรื่องความชอบธรรม อันมิได้ราชสมบัติมาตามจารีตตามแบบแผนหรือกฎเกณฑ์อันเป็นที่ยอมรับ ต้องแสดงให้ผู้คนยอมรับให้ได้ว่าตนเองเป็นผู้ที่มีบุญมากกว่าผู้ปกครองเดิม ผู้ปกครองเดิมสิ้นบุญแล้ว หมดยุแล้ว ตนเองเข้ามาแทนที่ในฐานะผู้ที่บุญเหนือคนอื่นในขณะนั้นเหมือนกับแนวคิดจักรพรรดิราชา ผู้เป็นใหญ่เหนือพระราชกษัตริย์ทั้งปวง หรือเป็นผู้ที่เข้ามาแก้ไขปัญหาสถาการณ์ที่ยุ่ยาก วุ่นวาย สับสนของสังคม ประหนึ่งเป็พระโพธิสัตว์เข้ามาช่วยเหลือเหล่าสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ ซึ่งมักจะทรงทำให้เกิดการยอมรับด้วยการอุปถัมภ์ บำรุงพระพุทธศาสนาเป็นพิเศษ

รูปแบบการแสดงออกทางพระพุทธศาสนาในสมัยอยุธยา นั้นถือว่าเป็นแบบแผนสืบต่อมาในยุคหลังอย่างกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นแม้ว่าทั้งสองสมัยนี้ได้สืบสานแบบแผนการปกครอง ศาสนา สังคมวัฒนธรรมต่อเนื่องมาจากสมัยอยุธยา ก็ตาม แต่ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนา กับพระมหากษัตริย์ในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีทั้งที่พยายามจะรักษาธรรมเนียมปฏิบัติตามเดิมเมื่อครั้งอยุธยารุ่งเรือง และที่ผิดแปลกไปจากเดิมซึ่งบางอย่างเป็คุณกับตนเองบางอย่างเป็โทษกับตนเอง

การศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนา กับพระมหากษัตริย์ไทยตั้ง พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๓๙๔ ประกอบพระมหากษัตริย์ทั้งหมด ๓ สมัย คืออยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น ๕ ราชวงศ์ คือ ราชวงศ์สุโขทัย ราชวงศ์ปราสาททอง ราชวงศ์บ้านพลูหลวง ราชวงศ์ธนบุรี และราชวงศ์จักรี ๑๗ พระมหากษัตริย์ พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ล้วนเป็พระพุทธมามกะ เป็นองค์

พุทธศาสนูปถัมภก แต่ได้แสดงมีความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนาที่โดดเด่นแตกต่างกัน อาจเกิดสภาวะการณ์บริบทของสังคมในสมัยนั้น หรือพระปรีชาสามารถของพระมหากษัตริย์ที่มีต่อพระพุทธศาสนา กล่าวคือ ยามใดบ้านเมืองสงบสุข กิจกรรมทางพระพุทธศาสนาก็จะได้รับการใส่ใจมากขึ้น สมัยใดที่พระมหากษัตริย์มีพระปรีชาด้านพระพุทธศาสนาก็จะให้ความสำคัญกับกิจกรรมพระพุทธศาสนาเหมือนกัน หรือในยามที่บ้านเมืองมีสภาพทางเศรษฐกิจการส่งออกทางกิจกรรมพระพุทธศาสนาก็จะแตกต่างกันไปอีก หรือในยามที่บ้านเมืองวิกฤติ เช่น บ้านเมืองหลังเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ พระพุทธศาสนาก็เป็นโอกาสในวิกฤติที่ให้ได้ชัดเจน ในงานวิจัยนี้จึงได้ยกตัวอย่างพระมหากษัตริย์แค่เพียง ๘ พระองค์ ดังนี้

๑. สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม
๒. สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง
๓. สมเด็จพระนารายณ์
๔. สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
๕. สมเด็จพระเจ้าตากสิน
๖. พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
๗. พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
๘. พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ลำดับที่ ๑-๖ ทรงปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์ ลำดับที่ ๒,๕,๖ มีความเหมือนกันคือ มีพระชาติกำเนิดมาจากสามัญชน ปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์ และเป็นปฐมราชวงศ์ ส่วนลำดับที่ ๘ ยังไม่มีการสรุปได้แน่ชัดกรณีการขึ้นครองราชย์ ในแต่ละรัชกาลทรงมีความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนา ทั้งที่เป็นแบบจารีตประเพณี เพื่อส่งเสริมพระราชอำนาจ พระบารมี ให้โดดเด่นผ่านพระราชกรณียกิจทางพระพุทธศาสนา ทั้งนี้แต่ละทุกพระองค์ล้วนมีเหตุปัจจัยเรื่องที่ทำทลายความชอบธรรมทางพระราชอำนาจ พระองค์นั้นต่างต้องต้องแสดงพระองค์ให้โดดเด่นเป็นพิเศษ ทำให้ต้องแสดงความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนาในรูปแบบใหม่ที่ผิดไปจากจารีต สรุปได้ดังนี้

สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม เคยบวชเป็นพระสงฆ์อยู่หลายพรรษามีสมณศักดิ์ถึงชั้นรองสมเด็จพระสังฆราช มีความเข้าใจเชี่ยวชาญทางด้านพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี เมื่อปราบดาภิเษกแล้วทรงใช้ความสามารถทางพระพุทธศาสนาเข้าไปดูแลพระสงฆ์ผ่านทางการสอนหนังสือพระสงฆ์ หรือให้คติหลักธรรมทางพระพุทธในการควบคุมศีลธรรมของประชาชนผ่านการเทศสอนจากรรณกรรมกาพย์มหาชาติ มหาชาติคำหลวง จนเป็นประเพณีการฟังเทศน์สืบมาจนถึงปัจจุบัน ในรัชกาลของพระองค์ทรงค้นพบรอยพระพุทธบาทที่สระบุรี แสดงให้เห็นความเป็นผู้มีบุญบารมีมากที่สุดที่ได้ครอบครองสัญลักษณ์ที่ศักดิ์ทางพระพุทธศาสนา มีความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนาในฐานะเป็น ธรรมราชา

สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง มีพระชาติกำเนิดมาจากสามัญชน ปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์ และเป็นปฐมราชวงศ์ปราสาททอง การขึ้นครองราชย์ของสามัญชนที่ไม่มีเชื้อสายเจ้าเลยนั้นถือว่าเป็นการทำทลายความชอบธรรมทางการเมืองในสมัยนั้นอย่างแรง ทั้งที่พระองค์ไม่ได้มีความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนาที่โดดเด่นมากนัก แต่ต้องศึกษาพระองค์เนื่องด้วยพระองค์จะเป็นต้นแบบให้พระมหากษัตริย์ที่ปราบดาภิเษกมาจากสามัญชนดูเป็นแบบอย่างในการอ้างความชอบธรรมในการปกครอง สมเด็จพระเจ้าปราสาททองใช้แนวคิดเรื่องจักรพรรดิราชผู้ทรงธรรมในการสร้างความชอบธรรมทางการเมืองในฐานะผู้มีบุญบารมีสูงกว่าใครผ่านการสร้างคติสัญลักษณ์ตามแนวคิดจักรพรรดิราชผู้มีทั้งบุญบารมีและอำนาจ ด้วยพระราชพิธีสิบคักราช แสดงออกถึงความเหนือกว่าทางธรรมในหมู่พระราชาทังปวงเนื่องจากมีความห่วงใยที่จะรักษาอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา เพราะถือว่าการต่ออายุ ทรงสร้างวัดไชยวัฒนารามซึ่งเป็นการสร้างสรรค์ศิลปะสถาปัตยกรรมทางศาสนาที่ส่งเสริมการเป็นจักรพรรดิราชของพระองค์แฝงไปด้วยความคิดที่จะเป็นราชาเหนือราชาทั้งหมด

สมเด็จพระนารายณ์ เป็นยุคที่บ้านรุ่งเรื่องด้วยเศรษฐกิจมีชาวต่างชาติต่างศาสนาเข้ามาติดต่อค้าเป็นจำนวนมาก ทำให้ความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนาของพระองค์นั้นมีทั้งบวกและลบ ในทางบวกพระองค์ให้การสนับสนุนกิจการพระพุทธศาสนาที่จัดว่ายั่งยืนคือการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแก่พระสงฆ์มีการจัดการเรียนการสอนที่เป็นระบบมากขึ้นทั้งที่เป็นเหตุผลด้านความเจริญไม่เสื่อมถอยของพระพุทธศาสนาด้วย และเหตุผลทางการเมืองเพื่อคัดกรองไพร่ทาสที่หลบหนีมาบวชและพวกที่อาศัยการบวชแสวงหาผลประโยชน์ที่ไม่ใช่ทางธรรมให้กลับออกมาเป็นแรงงานตามเดิม

ความสัมพันธ์ในทางลบก็คงเป็นการไม่ไว้วางใจผู้นำอย่างสมเด็จพระนารายณ์ที่มีพฤติกรรมที่น่าจะคิดได้ว่าพระองค์มีใจออกห่างจากพระพุทธศาสนาให้ความสนใจในศาสนาอื่น อย่างศาสนาคริสต์และอิสลามมากเป็นพิเศษ คือให้ทั้งสิทธิและเสรีภาพแก่คนนอกศาสนาพุทธเป็นอย่างมาก ซึ่งน่าจะเกิดจากการดำเนินนโยบายความสัมพันธ์ทางการต่างประเทศที่คนในสมัยนั้นไม่สามารถจะเข้าใจได้เป็นเหตุผลส่วนพระองค์จริงๆทำให้พระสงฆ์บางกลุ่มไม่พอใจพอพฤติกรรมของพระองค์จนถึงกับร่วมกับอีกฝ่ายโค่นล้มพระราชอำนาจของพระองค์ลง

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ถือว่าเป็นยุคทองของพระพุทธศาสนาบ้านเมืองก็สงบพระมหากษัตริย์ก็ทรงปรีชาสามารถทางศาสนาประกอบบริบทของสังคมอาณาจักรรอบข้างก็เกือหนุนกล่าวคือ ความสัมพันธ์ของพระองค์กับพระพุทธศาสนาเป็นลักษณะที่เกื้อกูลพระราชอำนาจ บุญบารมีที่ยิ่งให้ เป็นพระจักรพรรดิราชที่ไม่ต้องใช้กำลังสร้างแต่สร้างด้วยความเป็นพระมหากษัตริย์ผู้มีธรรม ตลอดรัชกาลทรงประกอบกิจการที่เกี่ยวข้องพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมากกิจกรรมหนึ่งที่เกี่ยวข้องความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิของพระองค์เป็นอย่างมากคือการส่งสมณทูตไปสืบศาสนาที่ลังกา ทรงเป็นเสมือนพระเจ้าอโศกมหาราชของอินเดียที่ทรงเป็นผู้ให้มีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอาณาจักรที่ไกลออกไปแล้วที่สำคัญในลังกาที่เกี่ยวข้องเป็นต้นฉบับแบบของพระพุทธศาสนาในอยุธยาอีก

ด้วยเท่ากับให้ค่าพระองค์ดั่งยิ่งใหญ่กว่าพระราชานั้บถือพระพุทธศาสนาองค์ไหนในสมัยนั้นจะทำได้
เยี่ยงพระองค์

ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาตั้ง พ.ศ. ๒๑๕๔-
๒๓๑๐ มีลักษณะที่เกื้อหนุนซึ่งกันและกัน พระพุทธศาสนามีส่วนสนับสนุนส่งเสริมในเรื่องของ
พระราชอำนาจ สิทธิธรรมทางอำนาจทางเมือง เป็นเครื่องมือที่ใช้ในการขัดเกลาสมาชิกในสังคม ผ่าน
ทางตัวบทกฎหมาย ตำราวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา หรืองานพุทธศิลป์ต่างๆ มีวัดเป็นศูนย์กลาง
ของการกระจายชุดความรู้ทางพระพุทธศาสนา ส่วนพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ต่างให้การอุปถัมภ์
บำรุงพระพุทธศาสนา แต่ความสัมพันธ์จะมีความโดดเด่นที่ต่างกันไปตามสภาวะการณ์ของสังคม
พระมหากษัตริย์ได้แสดงบทบาทพุทธศาสนูปถัมภก ใน ๔ มิติ ใหญ่ คือ

๑. บำรุงศาสนธรรม ในสมัยอยุธยาทำเพียงแค่การแต่งตั้งวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา
บทสวด บทเทศน์ งานที่สำคัญเช่น มหาชาติคำหลวง และ พระมาลัย เป็นต้น งานที่สำคัญในเรื่องนี้คง
เป็นเรื่องการส่งสมณทูตไปสืบศาสนาที่ลังกาในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เป็นการแสดงให้เห็น
ถึงความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะหลักธรรมในอาณาจักรอยุธยานั้นดีกว่าในอาณาจักร
อื่นๆในขณะนั้น

๒. อุปถัมภ์ศาสนบุคคล พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ให้การบำรุงพระสงฆ์องค์เณรด้วย
ปัจจัย ๔ พระราชทานสมณศักดิ์ต่างๆให้เป็นขวัญกำลังใจ ให้สิทธิพิเศษทางสังคมโดยการไม่ต้องเกณฑ์
แรงงาน และงานที่สำคัญในเรื่องนี้คงเป็นการจัดการศึกษาคณะสงฆ์ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์
เท่ากับเป็นการวางแผนการศึกษาสงฆ์ให้เป็นระบบมากขึ้น มีการกำหนดวิชาการศึกษาเรียนรู้ และการ
สอบวัดผล เป็นต้น จนเป็นเค้ามูลของการศึกษาของคณะสงฆ์ในปัจจุบัน

๓. บัลดาศาสนวัตถุ พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ล้วนบำรุง ซ่อม สร้าง ปฏิสังขรณ์วัดวา
อาราม ศาสนาสถานเป็นจำนวนมากบ้างน้อยบ้างขึ้นอยู่กับพระราชศรัทธาและสถานการณ์ทาง
เศรษฐกิจ การเมืองในอาณาจักร มีการสร้างวัดทั้งในราชธานีและหัวเมือง ทรงสร้างขึ้นนั้นล้วน
ทรงคุณค่าทางศิลปะ ไม่ว่าจะเป็นในทางสถาปัตยกรรม จิตรกรรม ประติมากรรม และประณีตศิลป์
ศาสนาวัตถุเหล่านั้นเรียกว่างานพุทธศิลป์

๔. ทำนุศาสนาพิธี มีการวางแผนประเพณีปฏิบัติหลายอย่างที่เกี่ยวกับ
พระพุทธศาสนา เช่น การเสด็จนมัสการพระพุทธบาทสระบุรี กลางเดือน ๓ ของทุกปี ประเพณีการ
เทศน์มหาชาติที่มีการพัฒนาจากราชสำนักไปสู่ประเพณีของท้องถิ่น เป็นต้น

จากงานด้านพระศาสนาในสมัยอยุธยานั้นแสดงให้เห็นว่าในสมัยอยุธยานั้นแนวคิดทาง
พระพุทธศาสนาที่สำคัญที่พระมหากษัตริย์ทรงใช้เป็นอาการอ้าความชอบธรรมทางเมืองจะมี ๒ แนว
ใหญ่ คือ ธรรมราชา กับพระจักรพรรดิผู้ทรงธรรม แนวพระโพธิสัตว์ก็ปรากฏเหมือนกันแต่ไม่ได้มี
การเน้นมากนักเนื่องจากสภาพสังคมของอยุธยานั้นไม่เอื้อให้แนวคิดนี้เด่นชัด

เมื่ออาณาจักรอยุธยาจะล่มสลาย สภาพสังคมวุ่นวายหลังจากการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ น่าจะเอื้อกับคิดเรื่องพระโพธิสัตว์หรือพระผู้มาโปรดจุติลงมาเพื่อแก้ไขปัญหาสังคมรวมทั้งฟื้นฟูประดิษฐานพระพุทธศาสนาให้มั่นคงถาวรสืบไป พบว่าพระพุทธศาสนายังคงเป็นไปตามแบบแผนจารีตประเพณีเดิม โดยที่ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์มีรูปแบบที่พิเศษมากกว่าจารีตเดิม เป็นไปเพื่อส่งเสริมพระราชอำนาจ พระบารมี ที่โดดเด่นผ่านพระราชกรณียกิจทางพระพุทธศาสนา ๔ ด้าน คือ ศาสนธรรม ศาสนบุคคล ศาสนวัตถุ และศาสนพิธี ทั้งนี้ในแต่ละรัชกาลล้วนมีปัจจัยที่ทำทลายเรื่องความชอบธรรมในพระราชอำนาจ พระบารมี จึงมีความจำเป็นที่พระมหากษัตริย์ต้องแสดงพระองค์ให้โดดเด่นเป็นพิเศษ มิใช่เพียงแต่การกล่าวอ้างถึงพระบุญบารมีตามจารีตประเพณีที่มีลักษณะเป็นนามธรรมเช่นในสมัยอยุธยาเท่านั้น

ด้วยเหตุผลที่สมเด็จพระเจ้าตากสินและสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นครองราชย์ด้วยวิธีปราบดาภิเษก มิได้ทรงเป็นเชื้อสายของเจ้านาย เมื่อขึ้นครองราชย์แล้วจำเป็นต้องเสริมสร้างพระราชอำนาจด้วยการใช้พระราชกรณียกิจทางพระพุทธศาสนาสร้างความชอบธรรมในการขึ้นสู่อำนาจ โดยแสดงพระองค์ว่าเป็นผู้มีบุญบารมีเต็มเปี่ยม ทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาที่เกิดปัญหา ที่ถึงความเสื่อมในแผ่นดินก่อน อย่างไรก็ตามการอ้างบุญบารมีด้วยวิธีนี้ ย่อมเปิดโอกาสให้ผู้อ้างตนเป็นผู้มีบุญบารมีขึ้นมาทำทลายพระราชอำนาจได้ตลอดเวลา ทำให้สมเด็จพระเจ้าตากสินและสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ต้องทรงเข้าไปควบคุมคณะสงฆ์เป็นพิเศษ เนื่องจากเป็นกลุ่มทางสังคมที่มีบทบาทมาก จนสามารถทำทลายอำนาจพระมหากษัตริย์ได้ ด้วยเหตุนี้ทั้งสองพระองค์จึงเข้ามาควบคุมคณะสงฆ์อย่างเข้มงวดผ่านการออกกฎระเบียบ ไปจนถึงการสังคายนาพระธรรมวินัย และเข้ามาดำเนินการควบคุมคณะสงฆ์อย่างเป็นระบบมากขึ้นกว่าสมัยอยุธยาตอนปลาย

สมัยธนบุรีสภาพบ้านเมืองเอื้อต่อคติพระโพธิสัตว์ เนื่องจากผลจากสงครามผู้คนหนีหายกระจัดกระจาย มีแต่ความอดอยาก พระเจ้าตากสินจึงเทียบเคียงพระองค์เป็นพระพุทธเจ้าบนโลกมนุษย์ด้วยการสร้างพระบารมีเฉพาะพระองค์ ผ่านการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาและยังคงทรงปฏิบัติเข้าถึงพระพุทธศาสนาด้วยพระองค์เองด้วยการเน้นนั่งวิปัสสนาสมาธิ อย่างไรก็ตามการแสดงความสัมพันธ์ทางพระพุทธศาสนาของสมเด็จพระเจ้าตากสินนั้นได้ก้าวเกินไปกว่าที่สังคมไทยในสมัยนั้นจะยอมรับได้ จนนำไปสู่ความวุ่นวายจนเกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่ทำให้ในรัชกาลของพระองค์ต้องสิ้นสุดลง

ทำให้รัชกาลต่อมาสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงปรับความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนาเสียใหม่ โดยหลีกเลี่ยงการแสดงพระราชอำนาจทางธรรมเหนือกว่าคณะสงฆ์ ทรงเน้นความเป็นธรรมราชา ทรงเน้นความบริสุทธิ์แห่งพระรัตนตรัย ยกพระรัตนตรัยสูงที่สุด โปรดเกล้าฯให้มีการถือน้ำพิพัฒน์สัตยาต่อหน้าพระแก้วมรกตซึ่งแต่เดิมไม่เคยทำมาก่อน เป็นการผสมความน่าศรัทธาสิทธิระหว่างกับพุทธกับพราหมณ์เข้าด้วยกันทำให้คู่เสริมพระราชอำนาจมากขึ้น ส่วนของพระธรรมคำ

สอน โปรดให้จัดการสังคายนาพระไตรปิฎก ได้ทรงนำหลักธรรมในพระไตรปิฎกมาปกครองอาณาจักร และส่วนของพระสงฆ์ได้ทรงใช้พระราชอำนาจทางโลกเข้าจัดการคณะสงฆ์ออกกฎหมายสงฆ์ลงโทษทั้ง พระสงฆ์ที่ผิดพระวินัยและเจ้าคณะผู้ปกครองที่ปล่อยปะละเลยไม่จัดการพระสงฆ์ผู้กระทำความผิด ด้วยการอ้างพระราชภาระที่ต้องรักษาพระรัตนตรัยให้บริสุทธิ์เรียบร้อย และในสมัยรัชกาลที่ ๒ ที่โปรดฯ ให้แต่งโอวาทานุสาสนีใช้เป็นคู่มือสำหรับพระสงฆ์ในการเรียนวัตรปฏิบัติที่ถูกต้อง หรือโปรดฯ ให้มีการ จัดรูปแบบการเรียนการสอนของคณะสงฆ์ทั้งคันถธุระและวิปัสสนาธุระให้เป็นแบบเดียวกันหมดด้วย คำริต้องการให้ถูกต้องบริสุทธิ์ทางพระศาสนาแต่ก็เท่ากับเป็นเริ่มการให้อำนาจจากส่วนกลางเข้าไปคุม ท้องถิ่นอีกทางหนึ่งด้วย

อย่างไรก็ตามในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นพระราชกรณียกิจทางพระพุทธศาสนาจะ เจริญรุ่งเรืองมากหรือน้อย ส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับสภาพเศรษฐกิจของรัฐในขณะนั้น พบว่าในสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นยุคที่เศรษฐกิจเจริญรุ่งเรืองมาก ได้ทรงการแสวงหาทางพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะการ รังสรรค์งานทางด้านศาสนวัตถุ จึงมีการสร้างและซ่อมปฏิสังขรณ์วัดวาอารามเป็นจำนวนมากและ พระองค์ยังทรงอนุญาตให้ขุนนางเข้ามาช่วยจัดการในการซ่อมสร้างปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่างๆ อีก ด้วย เพื่อเลียนแบบให้บ้านเมืองเหมือนดังกรุงเก่าในยามบ้านเมืองดี และอีกหนึ่งปัจจัยที่มีผลต่อการ พัฒนาการของพระพุทธศาสนาในยุคต่อไป ก็คือการเข้ามาของมิชชันนารีชาวตะวันตกนิกายโปรแตสแตนต์ที่ได้นำเอาวิทยาการตะวันตก โดยเฉพาะวิทยาศาสตร์ที่เน้นแสดงผลเชิงประจักษ์ เข้ามาเผยแพร่ ในกรุงรัตนโกสินทร์ การเข้ามาของมิชชันนารีนั้นทำให้คณะสงฆ์ตื่นตัว โดยเฉพาะในช่วงนั้นที่ พระวชิรญาณภิกขุ ซึ่งต่อมาจากการเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ทรง ผนวชอยู่เห็นถึงความหย่อนยานทางวินัย ขาดเหตุผลบางประการในการนับถือพระพุทธศาสนา จึงได้ มีการรวบรวมก่อตั้งคณะสงฆ์กลุ่มใหม่ขึ้นสถาปนาเป็น “ธรรมยุติกนิกาย” อ้างความถูกต้องในทาง พระธรรมวินัย และเป็นส่วนหนึ่งที่ได้ทำพระพุทธศาสนาฟื้นฟูและมีความรุ่งเรืองขึ้นซึ่งต่อมาได้พัฒนา เป็นหนึ่งในสถาบันหลักของรัชชาติ

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

ดัชนีนิพนธ์ฉบับนี้ เป็นตัวอย่างหนึ่งในการแสดงความให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่าง พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย พ.ศ. ๒๓๕๔-๒๓๙๔ ซึ่งสามารถนำไปต่อยอดความรู้ได้หลาย แ่ง ดังนี้

๑. ผู้วิจัยสามารถนำรูปแบบวิธีการศึกษาวิเคราะห์ไปประยุกต์กับการศึกษาในประเด็นอื่น เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับไพร่ หรือขุนนาง ในรอบแห่งยุคสมัยนั้นๆ เป็นต้น

๒. ผู้วิจัยที่มีความสามารถเข้าถึงหลักฐานทางประวัติศาสตร์ประเภทอื่นๆ อย่างเช่น เอกสารบันทึกของชาวต่างชาติ โบราณคดี โบราณสถาน ประติมากรรม จิตรกรรม เป็นต้น อาจจะเขียนขยายอธิบายความให้ผู้สนใจในความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย ได้มากขึ้นและยังจะให้ป็นข้อมูลทางประวัติศาสตร์ในการวิจัยงานวิจัยเรื่องอื่นๆที่เกี่ยวข้องได้อีก

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑. กรุงเทพมหานคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๕.

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕.

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕.

กรวิภา บุญชื้อ. “สถานภาพและบทบาทชายหญิงในสังคมไทย”. ในเอกสารการสอนชุดวิชา

การศึกษาบทบาทชายหญิง หน่วยที่ ๓. กรุงเทพมหานคร:

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๔๕.

กรมหลวงนรินทรเทวี. จดหมายความทรงจำของพระเจ้าไปยิกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอก

วัดโพ) ตั้งแต่ จ.ศ. ๑๑๒๙-๑๑๘๒, พิมพ์ครั้งที่ ๔. นนทบุรี: ต้นฉบับ, ๒๕๔๖.

กรมการศาสนา. นามานุกรมพระมหากษัตริย์ไทย. กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนา, ๒๕๕๕.

กรมศิลปากร. จารึกในประเทศไทย เล่ม ๕ : อักษรธรรมและอักษรไทย พุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๔.

กรุงเทพมหานคร: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๒๙.

_____ . จารึกในประเทศไทย เล่มที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: หอสมุดแห่งชาติ ๒๕๒๙.

_____ . จารึกสุโขทัย. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๒๘.

_____ . ไตรภูมิโลกวิจิตรฉบับที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรมศิลปากร, ๒๕๒๐.

_____ . ตำนานพระพุทธบาท. อธิบายเรื่องพระบาท. นิราศพระบาท. และ, ลิลิตทศพร. พระนคร:

กรมศิลปากร, ๒๕๑๑.

_____ . พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒. กรุงเทพมหานคร: สำนัก

วรรณกรรม และประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๘.

กี ตาซาร์ด. จดหมายเหตุการณ์เดินทางสู่สยามประเทศของบาทหลวงตาซาร์ด. แปลโดย สันต์ ท.

โกลมบุตร. กรุงเทพมหานคร: บรรณกิจ, ๒๕๓๙.

กุหลาบ มัลลิกามาต, ศ. คุณหญิง. **ความรู้ทั่วไปทางวรรณคดีไทย**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๒.

กฤษณะไทวปายนวยาส. **ภควัทคีตา**. แปลโดย เกียรติขจร ชัยเชียร. กรุงเทพมหานคร: สมาคมนานาชาติเพื่อคริสตธรรมจิตสำนึก (ฮะเร คริสตธรรม), ๒๕๔๗.

“กลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ญ” **ในประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ**. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรบริกาการ, ๒๕๐๗.

ไกรฤกษ์ นานา. **๕๐๐ปี สายสัมพันธ์สองแผ่นดินไทย-โปรตุเกส**. กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๕๓.

ขจร สุขพานิช. **ฐานันดรไพร่**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, ๒๕๑๙.
คัมภีร์ที่ปวงศ์. พระนคร: โรงพิมพ์ไทยมิตรการพิมพ์, ๒๕๒๖.

คริสเบเคอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร. **ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย = A history of Thailand**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๕๙.

ครอริช เวลส์. **การปกครองและบริหารของไทยสมัยโบราณ**. แปลโดย กาญจน์ ละอองศรี และ ยุพา ชมจันทร์. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๗.

จันทร์ฉาย ภัคอุทิศ. **กรุงศรีอยุธยาในเอกสารหลักฐานสเปน**. กรุงเทพมหานคร: สมาคมประวัติศาสตร์. ๒๕๓๒.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. **ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงมหาราช**. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยจัดทำเนื่องในโอกาส ๗๐๐ ปี ลายสือไทย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗.

จุมพล หนิมพานิช. **สังคมและวัฒนธรรม**. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช ๒๕๓๙.

จิราภรณ์ ภัทรภานุภัทร. “สถานภาพการศึกษาเรื่องคติความเชื่อของคนไทย”, **รายงานการวิจัยทุนโครงการไทยศึกษา**. กรุงเทพมหานคร: ฝ่ายวิชาการจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘.

จ้านง ทองประเสริฐ. **ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในเอเชียอาคเนย์**. กรุงเทพมหานคร: องค์การคำครุสภา, ๒๕๓๔.

จิตร ภูมิศักดิ์. **โฉมหน้าศักดินาไทย**. โดยสมสมัย ศรีสุทพรพรรณ. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, , ๒๕๕๐.

จิตรสิงห์ ปิยะชาติ. **แผ่นดินประวัติศาสตร์อยุธยา**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: ยิปซีสำนักพิมพ์, ๒๕๕๔.

จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี และพระราชวิจารณ์ของรัชกาลที่ ๕. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๖.

จอร์จ ฮาวล์ เฟลด์ส. **หมอเฮาส์ ในรัชกาลที่ ๔**. พระนคร: โรงพิมพ์รวมมิตรไทย, ๒๕๐๔.

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑**. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๓.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔.

เจ้าฟ้าธรรมธิเบศ. **นันทโศปนนทสูตรคำหลวง, ประวัติและพระนิพนธ์ร้อยกรอง**. กรุงเทพมหานคร: ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๑๓.

ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์. **หลักพุทธศาสนา: เถรวาท-มหายาน**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมศาสตร์, ๒๕๒๕

ฉันทิชัย. **สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เล่ม ๑**. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๘.

เฉลิม พงศ์อาจารย์. **พื้นฐานอารยธรรมไทย**. พิษณุโลก: โครงการตำรา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๙.

เฉลียว ฤกษ์จุฬิมล. **มนุษย์กับสังคม**. กรุงเทพมหานคร: โครงการวิชาการบูรณาการหมวดศึกษาทั่วไปมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

ชนิดา ศักดิ์ศิริสัมพันธ์. **ท่องเที่ยวไทย**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทสำนักพิมพ์หน้าต่างสู่โลกกว้าง จำกัด, ๒๕๔๒.

ชัย เรื่องศิลป์. **ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๔๕๓ ด้านเศรษฐกิจ**. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๔๑.

ชัยอนันต์ สมุทวณิช. **ความคิดทางเมืองการปกครองไทยโบราณ**. พระนคร: คณะรัฐศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๕.

_____. **ศักดิ์นาถกับการพัฒนาการของสังคม**. กรุงเทพมหานคร: นำอักษรการพิมพ์, ๒๕๑๙.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. **อยุธยาประวัติศาสตร์และการเมือง**. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. ๒๕๔๔.

เชษฐ ติงสฤษูชี. **สัตตมหาสถาน พุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขกับศิลปกรรมอินเดียและเอเชียอาคเนย์**. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ๒๕๕๕.

เชอวาลีเออร์ เดอ ฟอรั้ง. **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๘๐: จดหมายเหตุฟอร์บั้ง**. แปลโดย ดำรัสดำรงเทวกุล. กรุงเทพมหานคร: ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, ๒๕๑๖.

ณรงค์ เส็งประชา. **มนุษย์กับสังคม**. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๑.

दनัย ไชโยธา. **พระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนาในประวัติศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๘.

ตินาร์ บุญธรรม. **พระมหากษัตริย์ไทยกับพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

ดี.จี.อี. ฮอลส์ (แต่ง). **ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้**. แปลโดย, วรณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคณะ. กรุงเทพมหานคร: มุลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, ๒๕๔๙.

เด่นดาว ศิลปานนท์. “ปัญหาความซ้ำซ้อนทางประวัติศาสตร์ระหว่างพระศรีอริยเมตไตรยกับพระมาลัย”. **รายงานการวิจัย**, กลุ่มงานวิจัย: สำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ, ม.ป.ป.

เดอ ชัวซีย์, แปลโดย, สันต์ ท. โกมลบุตร. **จดหมายเหตุรายวันเดินทางไปสู่สยามในปี ค.ศ. ๑๖๘๕-ค.ศ. ๑๖๘๖**. กรุงเทพมหานคร: ก้าวหน้า, ๒๕๑๑.

เดอ โชมองต์. **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๔๐-๔๑**. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๑.

เดอ ลาม็อต ล่าแบร์. **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๗: พงศาวดารเรื่องฝรั่งเศสกับไทย**. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๗.

เดอะ แบลส. **บันทึกความทรงจำของบาทหลวง เดอะ แบลส เกี่ยวกับชีวิตและมรณกรรม ของ ก๊องสตันซ์ ฟอลคอน**. แปลโดย, สันต์ ท.โกมลบุตร, พิมพ์ครั้งที่ ๒. นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๕๐.

“ตำนานมูลศาสนาฉบับวัดป่าแดง”. **ภาคปริวรรตลำดับที่ ๙**. เชียงใหม่: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา วิทยาลัย คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๑๙.

ไตรภูมิภคา หรือไตรภูมิพระร่วง ชุดที่ ๑ วรรณคดีสมัยสุโขทัยและอยุธยา. กรุงเทพมหานคร: องค์การค้าของสำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมสวัสดิการและสวัสดิภาพครูและบุคลากรทางการศึกษา, ๒๕๕๑.

ไตรภูมิพระร่วง ของพระญาณโธ. กรุงเทพมหานคร: ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๐๔.

ไตรภูมิ เอกสารจากหอสมุดแห่งชาติปารีส. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๕๔.

ธนิต อยู่โพธิ์. **ตำนานเทศน์มหาชาติ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, ๒๕๒๔.

ธิดา สาระยา. **อารยธรรมไทย**. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ๒๕๓๙.

ธีรยุทธ บุญมี. “ระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทย” **เอกสารการสอนชุดวิชาสังคมและวัฒนธรรมไทย**. นนทบุรี: สาขาวิชาศิลปศาสตร์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช พิมพ์ครั้งที่ ๒, ๒๕๓๓.

นันทนา ชุตินวงศ์. **รอยพระพุทธบาท: ศิลปะในเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์**. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ๒๕๓๓.

นางนพมาศหรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางสะสุไร ตุลายาน. พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๘.

นามานุกรมพระมหากษัตริย์ไทย. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา, ๒๕๕๔.

นิโคลาส แชร์แวงส, แปลโดย, สันต์ ท. โกมลบุตร. **ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๖.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. **การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์**. กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๕๗.

_____. **ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา**. กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๔๓.

_____. **ปากไก่และใบเรือ**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๗.

_____. **ผ้าขาวม้า, ผ้าจีน, กางเกงใน และ ฯลฯ ว่าด้วยประเพณี, ความเปลี่ยนแปลง และ เรื่องสรรพสาระ**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๘.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับตัวเขียน**. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์วิชาการ, ๒๕๓๙.

_____. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับตัวเขียน**. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์, ๒๕๔๘.

_____. **วัฒนธรรมกรรมพิภพวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพมหานคร: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๕.

นิยพวรรณ วรรณศิริ. **มานุษยวิทยาสังคมและวัฒนธรรม**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๐.

น.ณ. ปากน้ำ. **ศิลปกรรมในบางกอก**. พระนคร: โรงพิมพ์เฟื่องอักษร, ๒๕๑๔.

บังอร ปิยะพันธุ์. **ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๑.

บันทึกรายวันของ เซอร์ จอห์น เบาริง และสนธิสัญญาเบาริง, แปล นันทนา ตันติเวสส์. นนทบุรี : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๕๖.

บาทหลวงตาซาร์ด. แปล สันต์ ท. โกมลบุตร, **จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยามของ บาทหลวงตาซาร์ด**. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๑๗.

บาทหลวงโรแบต์ โกสเต, แปลโดย, อรสา ชาวจีน. **ประวัติการเผยแพร่คริสต์ศาสนาในสยามและลาว**. กรุงเทพมหานคร: สื่อมวลชนคาทอลิกประเทศไทย. ๒๕๔๙.

บุญเดิม พันรอบ. **สังคมวิทยา มานุษยวิทยา**. กรุงเทพมหานคร: ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๒๘.

ประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยา รวม ๓ เรื่อง “คำให้การชาวกรุงเก่า”, “คำให้การขุนหลวงวัด ประดู่ทรงธรรม”, “คำให้การขุนหลวงหาวัด”. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แสงดาว, ๒๕๕๓.

ประชุมศิลาจารึก ภาค ๓. กรุงเทพมหานคร: สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๘.

ประชุมพระตำราบรมราชูทิศเพื่อกัลปนาสมัยอยุธยา ภาค ๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๐.

ประชุมพระราชปจฉา. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๗.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๗ เรื่องไทยกับฝรั่งเศสเป็นไมตรีกัน ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์.

แปลจากภาษาฝรั่งเศสของมองซีเออร์ ลันเย. พระยาปฏิภาณพิเศษ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาเพชรพิไชย (เจิม อมาตยกุล). พระนคร: โรงพิมพ์พิพรรฒธนากร, ๒๔๖๗.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๒ เรื่องจดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาตั้งแต่แผ่นดิน

สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ภาคที่ ๑ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงเพชรพิไชย(ถนอม อมาตยกุล). พระนคร: โรงพิมพ์พิพรรฒธนากร, ๒๔๖๗.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๖ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, เล่ม ๙. พระนคร: ก้าวหน้า, ๒๕๐๗.

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๔๐ (ต่อ) -๔๑: จดหมายเหตุของคณะพ่อค้าฝรั่งเศสฯ ตอนแผ่นดินสมเด็จพระ

พระนารายณ์มหาราช. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๑.

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๔๐-๔๑. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๑.

ประคนธรรม. ประชุมสุภาชิตฉบับหอสมุดแห่งชาติ. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าวิทยา, ๒๕๐๘.

ประทีป ชุมพล. “พุทธศาสนาในนครก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๐”, รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์

เมืองนครศรีธรรมราช, พระนคร: โรงพิมพ์กรุงสยาม, ๒๕๑๕.

ประภัสสร ชูวิเชียร. **อยุธยาในย่านกรุงเทพฯ ศิลปกรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลอง.**

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๖๑.

ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ จุลศักราช ๑๑๖๖ พิมพ์ตามฉบับหลวง ตรา ๓ ดวง เล่ม ๓. พระนคร:

มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง, ๒๔๘๑.

ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๓๕-๒๕๐๗. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๗.

ปราณี ฐิติวัฒนา. **สังคมวิทยา.** กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๓.

ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ. **ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓.** กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๖.

ปิยนารถ บุญนาค. **บทบาททางการเมือง การปกครองของเสนาบดีตระกูลบุญนาค.**

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิมพ์เนศ, ๒๕๒๐.

ปรีชา ช่างขวัญยืน. **ธรรมรัฐ-ธรรมราชา.** กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะ

อักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๙.

ปรีชา หงส์ไกรเลิศ และคณะ. **สถาบันพระมหากษัตริย์กับสังคมไทย.** กรุงเทพมหานคร: สถาบัน

พระปกเกล้า, ๒๕๕๘.

ผจงจิตต์ อธิคมนันตะ. **การเปลี่ยนแปลงสังคมและวัฒนธรรม.** กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัย

รามคำแหง, ๒๕๑๙.

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). **ธรรมกับไทยในสถานการณ์ปัจจุบัน**. กรุงเทพมหานคร: กองทุนวิจัยวัฒนธรรมเพื่อการศึกษาและปฏิบัติธรรม, ๒๕๔๒.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. **พระราชพิธีสิบสองเดือน**. กรุงเทพมหานคร: ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๑๖.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. **ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕.

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก. **ไตรภูมิโลกวินิจฉยถา**. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๒๐.

_____ . **บทละครเรื่องรามเกียรติ์ เล่ม ๑**. กรุงเทพมหานคร: บรรณกิจ, ๒๕๕๓.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตโต). **จาริกบุญ-จาริกธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๙. กรุงเทพมหานคร: วัตถุประสงค์วัน, ๒๕๕๕.

พระมหานิพนธ์ เขมโก. **พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับความสมเด็จพระปรมาธิบดีอรรชิต**
เล่มหนึ่ง ตั้งแต่สร้างกรุงศรีอยุธยา ถึง สิ้นรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิก, ๒๕๔๙.

พระมหาอุทธาน นรเชฏฐ. **พระสงฆ์กับสังคมไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒.
กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดสำนักพิมพ์และสายส่งดวงแก้ว, ๒๕๕๗.

พระยาไชยวิชิต (เผือก). **ย่อเกียรติ ๓ รัชกาล**. กรุงเทพมหานคร: บางระบือการพิมพ์, ๒๕๑๘. พิมพ์
เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางประทีน ช่างขวัญยืน ๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๘.

พระยาประชากิจกรจักร. **พงสาวดารโยนก**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๖.

พระราชกำหนดเกล้าที่ ๓๗ กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา,
๒๕๐๖.

พระราชกำหนดเกล้า ๕๐, กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕. พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๐๖.

พระราชปฎิญาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์แต่รัชกาลที่ ๑ จนถึงรัชกาลที่ ๕ มีทั้งพระบรมราชาธิบาย
เรื่องที่เกี่ยวข้องพระศาสนา. พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๕๕ (ร.ศ. ๑๓๑).

พระราชพงสาวดารกรุงเก่า (ตามต้นฉบับของกรมราชบัณฑิต). พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ มหา
เสวกเอก เจ้าพระยาศรีพัฒนรัตนราโกษาธิบดี (ม.ร.ว. มูล ดารากร) ณ สุสานหลวง วัด
เทพศิรินทราวาส วันที่ ๓๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๑.

พระราชพงสาวดารกรุงธนบุรี แผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาที่ ๔. พระนคร: กรมตำรากระทรวง
ธรรมการ, ๒๔๗๒.

**พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา (ฉบับหลวงประเสริฐ และฉบับกรมพระปรมาธิบดีฯ) และ
พงศาวดารเหนือ ฉบับพระวิเชียรปรีชา (น้อย) เล่ม ๒.** พระนคร: องค์กรการค้าของครุสภา,
๒๕๐๔.

พระราชพงศาวดาร ฉบับบริษัทธิมิวเซียม. พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๗.

พระราชพงศาวดารอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา,
๒๕๑๕.

พระราชวรมุณี (ประยูทธ ปยุตโต). ไตรภูมิพระร่วง อธิพิลต่อสังคมไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒.
กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๒๙.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์.** กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘.

พระสิริมงคลอาจารย์. จักรวาลที่ปณี. หอสมุดแห่งชาติ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๓.

**พัชรินทร์ สุขประมุข, วิเศษ เพชรประดับ และเมธินี จิระวัฒนา. รูปและสัญลักษณ์แห่งพระศากย
พุทธ.** กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๓๒.

พัฒนพงษ์ ประคัลค์พงศ์. จดหมายเหตุการเดินทางของ โต เม ปิเรส ตอนที่เกี่ยวกับสยาม.
ข้อมูลประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยาจากเอกสารต่างประเทศ. วินัย พงศ์ศรีเพียร.
บรรณาธิการ. คณะอักษรศาสตร์: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๘.

พิทยา สายหู. กลไกทางสังคม. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

พลับพลึง มูลศิลป์. ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศสสมัยกรุงศรีอยุธยา. กรุงเทพมหานคร: บรรณกิจ,
๒๕๒๓.

พิทยา ว่องกุล. พลาณภาพแห่งวรรณกรรม. กรุงเทพมหานคร: ดอกหญ้า, ๒๕๔๐.

พุทธทาสภิกขุ ธรรมบรรยาย ชุด ทศพิธราชธรรม. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิเผยแพร่ชีวิตประเสริฐ
และชมรมครูศีลธรรมแห่งประเทศไทย, ๒๕๓๑.

**พูลศรี นนทรี. สมุหนายกและสมุหพระกลาโหม : บทบาทและอำนาจทางด้านการเมืองการ
ปกครองนับแต่รัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจนถึงรัชสมัยสมเด็จพระที่นั่ง
สุริยามรินทร์.** กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๕๗.

พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทยสมัยสุโขทัย ไตรภูมิกลา ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพมหานคร:
ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๔.

ภาสกร วงศ์ดาวัน. ไพโร ขุนนาง เจ้า แอ่งชิงบัลลังก์สมัยอยุธยา. กรุงเทพมหานคร: ยิปซี, ๒๕๕๓.

ภิกษุณีวรมัย กบิลสิงห์. ใครฆ่าสมเด็จพระเจ้าตากสิน. กรุงเทพมหานคร: ส่องสยาม จำกัด, ๒๕๔๐.

พอน ฟลิต เยเรเมียส, แปลโดย นันทา วรเนติวงศ์, วนาศรี สามนเสน. รวมบันทึกประวัติศาสตร์

อยุธยาของฟาน ฟลิต วัน วลิต. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๔๖.

มนุษย์กับสังคม. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๓๘.

มหาชาติคำหลวง. กรุงเทพมหานคร: คลังวิทยา, ๒๕๑๖.

มองซิเออร์ เดอ ลา ลูแบร์, แปลโดย, สันต์ ท. โกมลบุตร, **จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์: ราชอาณาจักรสยาม.** นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๔๘.

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช. “สังคมสมัยอยุธยา”. หนังสือประกอบการศึกษาวิชา **“อารยธรรมตะวันออก”** คณะศิลปศาสตร์: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

มานพ ถาวรวัฒนัสกุล. **ขุนนางอยุธยา.** กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๗.

มี ชูทอง. **มาลัยเทพนิทาน.** กรุงเทพมหานคร: ศิลปาบรรณการ, ๒๔๙๒.

มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทยและพระพุทธรูปสมัยต่างๆในประเทศไทย. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายชั้น ชูโชติ (เป็นกรณีพิเศษ) ณ เมรุวัดบรรพตพินิต อำเภอเขาชัยสน จังหวัดพัทลุง วันเสาร์ ที่ ๒๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๕๓.

เยเรเมียส ฟัน ฟลิต. **พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับวันวลิต พ.ศ. ๒๑๘๒.** แปลโดย, วนาศรี

สามนเสน. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, ๒๕๒๓.

ร. แลงการ์ด. **ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย เล่ม ๒.** กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๖.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาทุก ฉบับราชบัณฑิตยสถาน.** กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๒.

_____ . **พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาทุก อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน.** กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๘.

_____ . **ราชনীติ-ธรรมเนียม.** กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๓๕.

เริง อรรถวิบูลย์. **ทำเนียบสมณศักดิ์สมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพมหานคร: คณะสงฆ์กรุงเทพมหานครจัดพิมพ์, ๒๕๒๑.

รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช. พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, ๒๕๐๕.

ลา ลูแบร์. **จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์: ราชอาณาจักรสยาม.** แปลโดย, สันต์ ท. โกมลบุตร. นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๔๘.

ลิขิต อีร์เวคิน. **ระบบอุปถัมภ์และการเมืองไทย.** กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๐๒.

โลหะปราสาทวัดราชนันทารวิหาร. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๓๘.

วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ (หมวดศาสนจักร) เล่ม ๓ สังคดียวงศ์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๔๔.

วริยา ศิวะศรียานนท์, ทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวิวัฒน์. **บุคลิกภาพและลักษณะนิสัยของคนไทยในทรศนะ
ของชาวตะวันตก สมัยอยุธยา-พ.ศ. ๒๔๗๕** เอกสารวิจัยหมายเลข ๕ สถาบันไทยคดี
ศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ. ๒๕๒๓. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช,
๒๕๒๓.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. **ข้อมูลประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยาจากเอกสารไทยและต่างประเทศ**, พระราช
พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับ ๒๒๒, ๒/ก (ฉบับอุบลศรี อรรถพันธ์) คณะอักษรศาสตร์:
มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๘.

วอลเตอร์ เอฟ เวลลา. **แผ่นดินพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว**. แปลโดย นิจ ทองโสภิต. พระนคร: โรงพิมพ์
สมาคมสังคมศาสตร์, ๒๕๑๔.

ศักดิ์ศรี แยมน์ดดา. **วรรณคดีพุทธศาสนาพากย์ไทย**. กรุงเทพมหานคร: คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

ศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล. **ความสัมพันธ์ของคนในสังคม: พื้นฐานของสังคมและวัฒนธรรมการ
เมืองไทย**. นนทบุรี: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๓๙.

_____ . **อยู่อย่างไพร่: ระบบพื้นฐานในสังคมไทยสมัยจาริต**. กรุงเทพมหานคร: นานามีบุ๊คส์.
๒๕๕๐.

ศรีศักร วัลลิโภดม. **กรุงศรีอยุธยาของเรา**. กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๓๓.

_____ . **ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ กรุงศรีอยุธยาของเรา**. กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๔๖.

_____ . **ศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา**. (ศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา จัดพิมพ์ในวโรกาส
สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯสยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดศูนย์
ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา จ.พระนครศรีอยุธยา วันที่ ๒๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๓๓.

สถาบันพระมหากษัตริย์. พระนคร: โรงพิมพ์ตีรณสาร, ๒๕๑๑. (ที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพ นางละมุน
สีวะรา ณ ฌาปนสถานวัดโสมนัสวิหาร ๑๑ มิถุนายน ๒๕๒๑.

เสถียร โกเศศ. **วัฒนธรรมและประเพณีต่างๆของไทย**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา,
๒๕๑๔.

เสถียร ลายลักษณะ, และคนอื่นๆ. **ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔**. พระนคร: โรงพิมพ์เดลิแมร์,
๒๔๗๘.

เสถียร ศุภโสภณ. **พระพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย**. พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๐๕.

สนธิ สมัครงการ. "ระบบครอบครัวและเครือญาติกับการเมืองไทย" **เอกสารการสอนชุดวิชาพื้นฐาน
ทางสังคมและวัฒนธรรมของการเมืองไทย**. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช,
๒๕๒๘.

สนิท สมัครการ. **ลักษณะของระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทย**. นนทบุรี: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๓๓.

สมันตปาสาทิก อรรถกถาพระวินัยปิฎก มหาวรรค วรรณา ตอน ๑ (แบบเรียนภาษาบาลีประโยค ๖). กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

สันติ เล็กสุขุม. **วัด-เจดีย์: ในและนอกเกาะกรุงศรีอยุธยา**. กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๖๐.

_____ . **ศิลปะอยุธยา : งานช่างหลวงแห่งแผ่นดิน**. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ, ๒๕๕๐.

สังคัมพูทริกสูตร. แปลโดย, ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์. กรุงเทพมหานคร: ส่องสยาม, ๒๕๕๔.

สายสกุล เดชาบุตร. **กบฏไพร่หรือผีบุญ : ประวัติศาสตร์การต่อสู้ของราษฎรกับอำนาจรัฐเหนือแผ่นดินสยาม**. กรุงเทพมหานคร: ยิปซี กรุ๊ป. ๒๕๕๕.

ศาสนสมเด็จ. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕.

สุจิต บุญบงการ. **ระบบอุปถัมภ์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. **กรุงเทพฯ มาจากไหน?**. กรุงเทพมหานคร: ดรีม แคทเชอร์, ๒๕๕๕.

สุนทร ชุตินทรานนท์. **“กบฏไพร่สมัยอยุธยา” ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๑๒ เดือนตุลาคม**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๒๖.

_____ . **“การเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ ความหมายเชิงสัญลักษณ์” เอกสารโครงการวิจัย “ยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: โอกาส ความขัดแย้ง และการเปลี่ยนแปลง”**. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

_____ . **บุเรงนองกะยอদিনรธา : กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย**. กรุงเทพมหานคร: สมิต, ๒๕๔๔.

_____ . **พม่ารบไทย : ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับพม่า**. กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๓๗.

สุพัตรา สุภาพ. **สังคมวิทยา**. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๒.

สุพิศวง ธรรมพันธา. **มนุษย์กับสังคม = Man and society**. กรุงเทพมหานคร: ภูมิไทย, ๒๕๔๓.

สุริชัย หวันแก้ว และคณาจารย์ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. **สังคมและวัฒนธรรม**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

สุวรรณ วลัยไฉนวรรณ. **“บุญกับอำนาจ : ไตรลักษณ์กับลักษณะสังคมไทย” ใน อยู่เมืองไทย : รวมบทความทางสังคมการเมือง** เพื่อเป็นเกียรติแก่ศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก ในโอกาสอายุครบ ๖๐ ปีรวบรวมโดย สมบัติ จันทร์วงศ์ และชัยวัฒน์ สถาอานันท์. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๐.

สมเกียรติ วันทะนะ. **ทฤษฎีอำนาจ**. กรุงเทพมหานคร: สมาคมรัฐศาสตร์แห่ง
มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๕๗.

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. **ชุมนุมพระนิพนธ์**. กรุงเทพมหานคร: บรรณกิจ, ๒๕๔๓.

_____ . **ตำนานคณะสงฆ์**. พระนคร: โรงพิมพ์วัชรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๓.

_____ . **ตำนานพุทธเจดีย์**. กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๔๖.

_____ . **ตำนานหนังสือตำราพระพิไชยสงคราม**. กรมศิลปากร, ๒๕๑๒.

_____ . **ไทยรบพม่า**. พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๑๔.

_____ . **ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา**. พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม
, ๒๕๑๔.

_____ . **พงศาวดารเรื่องไทยรบพม่า**. กรุงเทพมหานคร: ไทยควอลิตี้บุ๊คส์ (2006), ๒๕๕๖.

_____ . **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**. พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๔๙๘.

_____ . **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา**. กรมศิลปากร: สำนักพิมพ์โอ
เดียนสโตร์, ๒๕๐๕.

_____ . **เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป**. พิมพ์เป็นอนุสรในงานพระเมรุพระศพ
สมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส ๒๖
เมษายน ๒๕๐๓.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส. **พระปฐมสมโพธิกถา**. พระนคร: โรงพิมพ์เลี้ยง
เซียง, ๒๔๘๖.

สมเด็จพระวันรัตน์. **สังคิตยวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย**. แปลโดย พระยาปริยัติ
ธรรมธาดา (แพ ตาลลักษณ์). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๑.

สมบัติ จันทรวงศ์, ชัยอนันต์ สมุทวนิชย์. **ความคิดทางการเมืองไทย**. กรุงเทพมหานคร: สถาบันไทย
คดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๓.

สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร. **๑๗ สมเด็จพระสังฆราชไทย**. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, ๒๕๓๖.

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. **สังคมวิทยาชนบท: วิธีการวิจัย ทฤษฎี และการเปลี่ยนแปลงในสังคมชนบท
ไทย**. ขอนแก่น: ภาควิชาสังคมศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๒๘.

แสวง อุดมศรี. **การปกครองคณะสงฆ์ไทย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๓๓.

สำนักนายกรัฐมนตรี. **ประชุมจดหมายเหตุอยุธยา ภาค ๑**. กรุงเทพมหานคร: สำนักนายกรัฐมนตรี,
๒๕๑๐.

- สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าวิทยา. “ประคนธรรม”. **ประชุมสุภาชิตฉบับหอสมุดแห่งชาติ**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าวิทยา, ๒๕๐๘.
- หลวงจักรปาณี (ฤกษ์) เปรียญ. **นิราศทวาราวดี**. ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางเอิบ ทั้งสุบุตร ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม กำหนดวันที่ ๒๐ ธันวาคม ๒๕๑๒.
- อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว.. **สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๖**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๒๗.
- อัมพร สายสุวรรณ. **ไทยในจดหมายเหตุแกมปีเฟอร์**. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร พ.ศ. ๒๕๔๕.
- อัลแปรโต อีเลีย. **เอกสารโปรตุเกสในคริสต์วรรษที่ ๑๖, ๔๗๐ ปี แห่งมิตรสัมพันธ์ระหว่างไทยและโปรตุเกส**. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๒๘.
- อาคม พัตถิยะ, นิธิ เอียวศรีวงศ์. **ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ รวมความเรียงว่าด้วยเรื่องประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้นศรีรามเทพนคร**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕.
- อุดม รุ่งเรืองศรี. **เทวดาพุทธ: เทพาทในพระไตรปิฎกและไตรภูมิพระร่วง**. เชียงใหม่: ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- อุทัย หิรัญโต. **สารานุกรมสังควิทยา-มานุษยวิทยา**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๖.
- เอกวิทย์ ณ ถลาง. **ภูมิปัญญาชาวบ้านสี่ภูมิภาค วิถีชีวิตและกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านไทย**. กรุงเทพมหานคร: โครงการกิติเมธี สาขาศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- แอนโทนี ริด, พงษ์ศรี เลชะวัฒน์นะ แพล. **เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคการค้า ค.ศ. ๑๔๕๐-๑๖๘๐ เล่ม ๑ ดินแดนใต้ลม**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ซิลค์เวอร์ม, ๒๕๔๘.

(๒) บทความ

- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. “กบฏไพร่สมัยอยุธยากับแนวคิดผู้มีบุญ-พระศรีอารีย์-พระมาลัย”. **วารสารธรรมศาสตร์** ๙ (กรกฎาคม-กันยายน ๒๕๒๒): ๒๖-๒๙.
- _____. “ชุมชนอยุธยา-อยุธยา ปัญหาเรื่องวิวัฒนาการทางเศรษฐกิจและสังคม”. **วารสารมนุษยศาสตร์**, ปีที่ ๑๐ ฉบับที่ ๒ (เมษายน-มิถุนายน ๒๕๒๓): ๓๐-๓๕.
- ธิดา สาระยา. กัลปนากับการขยายตัวของชุมชน. **เมืองโบราณ**, ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๑๑ (ธันวาคม ๒๕๒๓ ถึงมีนาคม ๒๕๒๔): ๘๗-๘๘.
- _____. “ไตรภูมิกับการจัดระเบียบความคิดในประวัติศาสตร์สังคมไทย.” **ศิลปวัฒนธรรม** ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๒ (ธ.ค. ๒๕๒๗): ๙๕-๙๖.
- _____. “ธรรมราชาสมัยสุโขทัย.” **เมืองโบราณ** ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๔ (ก.ค.-ก.ย. ๒๕๒๐): ๗๘.

น.ณ. ปากน้ำ. “จิตรกรรมสมัยอยุธยา”. **เมืองโบราณ**. ปีที่ ๑๑, ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มีนาคม, ๒๕๓๐): ๓๔.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. “เด็กฝากกับสังคมพืงพา”. **Trandy Man**, ๓ (มกราคม ๒๕๔๑): ๓๖.

_____. “โลกของนางนพมาศ”. **วารสารธรรมศาสตร์** ๙ : ๑ (มกราคม-กันยายน ๒๕๒๒): ๒-๕.

มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง. “ผ้าเม็ย”. **ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑, จุลศักราช ๑๑๖๖, เล่ม ๒ (๒๕๒๕)**.

ศรีศักร วัลลิโภดม. “จากพระเจ้าอู่ทองถึงพระเจ้าปราสาททอง”. **เมืองโบราณ** ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๓ (๒๕๒๔): ๔๖.

_____. “ศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา”. **ศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา** จัดพิมพ์ในวารสาร สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา จ.พระนครศรีอยุธยา วันที่ ๒๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๓๓.

สมเกียรติ วันทะนะ. “พระรามในปราสาทของพระอินทร์”. **วารสารการบริหารปกครอง (Governance Journal)** ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มิถุนายน ๒๕๖๑): ๑๓-๑๔.

สหภัต อินทรีย์. “บทบาทพระสงฆ์กับการเมืองกรุงศรีอยุธยา” **วารสารวิชาการ อยุธยาศึกษา**. ปีที่ ๘ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม-ธันวาคม): ๑๕.

สายชล สัตยานุรักษ์. “ครอบครัว เครือญาติ และความสัมพันธ์ระหว่างเพศในสังคมอยุธยา”. **บทความของโครงการวิจัยเรื่อง การวิจัยเพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่: ประวัติศาสตร์สังคมไทย** ตีพิมพ์ในศุภวาระที่ศาสตราจารย์ ดร. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา มีอายุครบ ๖ รอบ.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. “เทศน์มหาชาติ มาจากไหน? (๑) เทศน์มหาชาติเป็นทำนอง ไม่มีในอินเดีย-ลังกา”. **มติชนสุดสัปดาห์** ฉบับวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ - ๒ มีนาคม ๒๕๖๐.

สุเทพ สุนทรภักษ์. “ศาสนาในนครศรีธรรมราช: ศาสนากับพัฒนาการทางสังคม เศรษฐกิจและการเมือง”, **รวมบทความประวัติศาสตร์**, ๔ (มกราคม ๒๕๒๕): ๒๕.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. “พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตสมัยอยุธยา”. เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ **เรื่อง กรุงศรีอยุธยา : อู่อารยธรรมไทย** ศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยาศึกษา สถาบันไทยคดีศึกษา ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และวิทยาลัยครูพระนครศรีอยุธยา วันที่ ๒๒-๒๕ สิงหาคม ๒๕๓๓.

สุภัตรา ภูมิประภาส. นางอสุต:เม็ยลับผู้ทรงอิทธิพลแห่งการค้าเมืองสยาม. **ศิลปวัฒนธรรม** ปีที่ ๓๐ ฉบับที่ ๑๑ (กันยายน ๒๕๒๒): ๙๓.

(๓) วิทยานิพนธ์และงานวิจัย

กรรณิการ์ นิโบล. “ระบบศักดิ์นาไทยและยุโรป: ศึกษาเปรียบเทียบโครงสร้างทางสังคมและลักษณะพัฒนาการ”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ๒๕๒๔.

เกริกเกียรติ ไพบูลย์ศิลปะ. “พุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทย พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๙๔”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์**. คณะอักษรศาสตร์: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

ทัศนีย์ สีนสกุล. “จักรพรรดิราชย์ในคดีอินเดีย”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๙.

ทองดี ปิงใจ. “พุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมอยุธยาสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถถึงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. ๑๙๙๑-๒๑๗๑)”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑.

ปาริสุทธิ์ สาริกะวณิช. “การศึกษาสถาปัตยกรรมวัดไชยวัฒนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๖.

พระมหาบุญเพียร ปุณฺณวิริโย (แก้ววงศ์น้อย). “แนวคิดและวิธีการขัดเกลาทางสังคมในสถาบันครอบครัวตามแนวพระพุทธศาสนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๕๖.

พัชรพรรณ เสือคง. “วิถีชีวิตของคนในสังคมเมืองพระนครศรีอยุธยา ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๒ ถึง พ.ศ. ๒๓๑๐”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศึกษา ภาควิชาประวัติศาสตร์**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา ๒๕๓๓.

พิมพ์ร่ำไพ เปรมสมิทธิ์. “ความสัมพันธ์ทางพุทธศาสนาระหว่างไทยกับลังกาดั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ๒๕๒๔.

มีนาวรรณ ยืนยง. “ทัศนคติของประชาชนที่มีต่อระบบอุปถัมภ์และระบอบประชาธิปไตยในฐานะที่เป็นวิถีชีวิต : ศึกษาเฉพาะกรณีพนักงานต้อนรับภาคพื้น บริษัทการบินไทย จำกัด (มหาชน)”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (รัฐศาสตร์)**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๖.

- วรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์. “คติความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปและประเพณี “ไปพระบาท” ในการสร้างสรรคัวรรณคดีไทย”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย**. คณะอักษรศาสตร์: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๖.
- วรภรณ์ ทินานนท์. “การคำสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒.
- วรภาพร ภู่งศ์พันธ์. “ความเป็นสังคมนานาชาติของพระนครศรีอยุธยาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ ถึง ค.ศ. ๑๗๖๗”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๒.
- วิไลพร วงศ์สุรักษ์. “จิตรกรรมเรื่องนรกภูมิในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี พุทธศักราช ๒๓๑๙”. **สารวิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘.
- สถาพร อรรถวิลาศ. “คติความเชื่อทางพุทธศาสนาแบบลังกาก็วิถีชีวิตชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีสัชชนาลัย”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- สายชล สัตยานุรักษ์. “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองใน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒)”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.
- สินีนารถ วิจิตรการลิขิต. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระพุทธรูปเจ้าในอนาคตของสังคมไทย : การศึกษาเฉพาะกรณีพระศรีอริยเมตไตรยพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.
- สุภรณ์ โอเจริญ. “ขามอญในประเทศไทย: วิเคราะห์ฐานะและบทบาทในสังคมไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลางจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๙.
- สุมาลี สุวรรณแสง. “ระบบบริหารการศึกษาฝ่ายสงฆ์ในพระพุทธศาสนาในประเทศไทย”. **วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๗.
- โสพิศ หนูทอง. “การเมืองไทยสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์**. คณะอักษรศาสตร์: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- อัจฉรา กาญจนอมัย. “การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔)”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓.

อัญชลี สุสายัณห์. “ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**

ภาควิชาประวัติศาสตร์. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔.

อำพล คมขำ. “แนวคิดที่เหมือนคล้ายและแตกต่างของรอยพระพุทธรูปในงานจิตรกรรมฝาผนังกับ
งานประติมากรรมสมัยอยุธยาตอนปลาย”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**

ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ. คณะโบราณคดี: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘.

เอนก มากอนันต์. “แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๑๗๒-๒๓๙๔”.

วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์.

คณะอักษรศาสตร์: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

(๔) สื่ออิเล็กทรอนิกส์

การพัฒนาการศึกษาคณะสงฆ์ไทย. [ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.mcu.ac.th/site/articlecon
[๒๒ มกราคม ๒๕๖๑].

กองกำลังอาสาชาวต่างชาติในประเทศไทย. [ออนไลน์], แหล่งที่มา:
[www. Mettadham.ca/foriegnvolunteerinthailand.htm](http://www.Mettadham.ca/foriegnvolunteerinthailand.htm) [๒๒ มกราคม ๒๕๖๑].

ธนกร สุขไพศาล. ศิลปะสมัยอยุธยา. [ออนไลน์], แหล่งที่มา
<http://5502322com226.blogspot.com>. [๒๒ มกราคม ๒๕๖๑].

นิสัยแย่ๆ ของคนไทย ถึงเวลาหรือยังที่จะต้องได้รับการแก้ไข. [ออนไลน์], แหล่งที่มา:
<http://oknation.nationtv.tv/blog/Smartlearning> [๙ กันยายน ๒๕๕๙].

ประเพณีการเทศน์มหาชาติ. [ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.mahachat.com [๖ กันยายน ๒๕๕๖].

ประเพณีท้องถิ่นในประเทศไทย. [ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.sac.or.th [๑๐ กันยายน ๒๕๖๑].

ประเพณี พิธีการ และความเชื่อ เรื่อง บุญสารทเดือนสิบ. [ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.m-culture.go.th [๒๑ กันยายน ๒๕๖๑].

ประไพ ประดิษฐ์สุขถาวร. บทความเรื่องคุณธรรมพื้นฐานเรื่องสุภาพ (Gentle). [ออนไลน์],
แหล่งที่มา: <http://taamkru.com> [๒๑ กันยายน ๒๕๖๑].

ปรีดี พิศภูมิวิถึ. “สมเด็จพระนารายณ์” ขอบศาสนาคริสต์ แต่เปลี่ยนไม่ได้เพราะจะกระทบต่อสังคม.
[ออนไลน์], แหล่งที่มา: [www.matichonacademy.com/content/culture/article_](http://www.matichonacademy.com/content/culture/article_11621)
11621 [๒๒ มกราคม ๒๕๖๑].

พัชรเวช สุขทอง. ลอยกระทง”เกิดขึ้นในสมัยสุโขทัยจริงหรือ. [ออนไลน์], แหล่งที่มา: [www.silpa-](http://www.silpa-mag.com)
mag.com [๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๖๐].

การพัฒนาการศึกษาคณะสงฆ์ไทย. [ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.mcu.ac.th/site/articlecon
[๒๒ มกราคม ๒๕๖๑].

พระมหาจรรยา สุทธิญาโณ. **ธรรมราชา.** [ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.oknation...8/04/12/entry1
[๒๔ มิถุนายน ๒๕๖๒].

พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส. **ธรรมราชา.** [ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.ps.mcu.ac.th/?p=1503 [๒๖
กุมภาพันธ์ ๒๕๖๒].

พระราชพิธีอาพาธพินาศ. [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://th.wikipedia.org/wiki/> [๒๖ ตุลาคม
๒๕๖๐].

มองรัฐนาฏกรรมผ่านเวสสันดรชาดกและการเมืองพิธีกรรมกับแคทเธอริน บาววี. [ออนไลน์],
แหล่งที่มา: prachatai.com/journal/2014/11/56322 [๔ พฤศจิกายน ๒๕๖๐].

มานพ. **ประเพณีการเทศน์มหาชาติ.** [ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.mahachat.com
[๔ พฤศจิกายน ๒๕๖๐].

ราม วัชรประดิษฐ์. **พระพุทธรูปทรงเครื่อง: เครื่องทรงเยี่ยงกษัตริยาธิราช.** [ออนไลน์], แหล่งที่มา:
www.Siamrath.co.th/n/7117 [๓๑ ธันวาคม ๒๕๕๙].

วรรณคดีสมัยอยุธยา. [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://det603.wordpress.com> [๒๒ กุมภาพันธ์
๒๕๖๑].

วาทีน ศานต์ สันติ. **วรรณกรรมสมัยอยุธยาตอนต้น.** [ออนไลน์], แหล่งที่มา:
<https://www.gotoknow.org/posts/439735> [๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑].

วิรัช วิรัชนิภาวรรณ. **วิเคราะห์ลักษณะอุปนิสัยของคนไทยที่เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาประเทศ.**
[ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.pattanakit.net [๔ ธันวาคม ๒๕๖๐].

วุฒิศานต์. **คุณค่าของวรรณกรรม.** [ออนไลน์], แหล่งที่มา:
<http://oknation.nationtv.tv/blog/wutisant> [๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑].

ศิลปะสมัยอยุธยา. [ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.satit.up.ac.th/BBC07/AroundTheWorld
[๒๒ มกราคม ๒๕๖๑].

ศรีศักร วัลลิโภดม. **คอลัมน์ สุวรรณภูมิในอาเซียน: จักรพรรดิราช ที่พึ่งของมหาชนชาวสยาม.**
[ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.matichon.co.th/prachachuen/prachachuen-scoop/news_709855 [๒๖ ตุลาคม ๒๕๖๐].

เสถียร โพธิ์นันทะ. สมเด็จพระนารายณ์มหาราชตอบการเชิญเข้ารีต. **ธรรมจักร** ปีที่ ๘๒ ฉบับที่ ๑๐
กรกฎาคม ๒๕๔๑. [ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.dharma-gateway.com/ubasok/satien/ubasok-01.htm [๒๒ มกราคม ๒๕๖๑].

สำนักงานราชบัณฑิตยสภา. **กัลปนา (๒ กรกฎาคม ๒๕๕๓)**. [ออนไลน์], แหล่งที่มา:

<http://www.royin.go.th> [๙ กันยายน ๒๕๖๐].

สุจิตต์ วงษ์เทศ. **เรื่องไม่มีสาคน้ำสงกรานต์และไม่มีปีไหมไทยในสมัยอยุธยา**. [ออนไลน์], แหล่งที่มา:

www.matichon.co.th/columnists/news_910265 [๙ เมษายน ๒๕๖๑].

สุนทร ชุตินทรานนท์, **รายการวีรชนคนถูกลืม ตอนปีกแผ่นแห่งชเวโบ-๔๐๐ วิญญาณเดียว**,

[ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.dailymotion.com [๒๒ มกราคม ๒๕๖๑].

อรรถจักร สัตยานุรักษ์, **จุดจบของรัฐ-สังคมแบบองคคพพในสังคมการเมืองไทย**, [ออนไลน์],

แหล่งที่มา: www.bangkokbiznews.com/blog/detail/492651 [๒๔ มิถุนายน ๒๕๖๒].

pasucha ardnarong. **ผลงานทัศนศิลป์สมัยอยุธยา**. [ออนไลน์], แหล่งที่มา:

<https://medium.com> [๒๒ มกราคม ๒๕๖๑].

๒. ภาษาอังกฤษ

A.L. Bashan. **The Wonder that was India**. Calcutta: Fontana Books, 1967.

Anthony Reid. **Southeast Asia in the Age of Commerce, 1450-1680: Expansion and crisis**. Yale University Press, 1988.

Burnell. **The Ordinances of Manu**. London: Kegan Paul, Truch Treibner & Co.Ltd., 1981.

Derick Garnier. **Ayutthaya: Venice of the East**. Thailand: River books 2004.

Fancois Caror and Joost Schouten. **A True Description of the Mighty Kingdom of Japan and Siam**. London, the Argonaut Press, 1935.

Gesick, Lorraine Marie. **Kingship and Political Integration in Traditional Siam. 1767-1824..** Ph.D dissertation, Cornell University, 1976.

Harvey, G. E. (1925). **History of Burma: From the Earliest Times to 10 March 1824**, London: Frank Cass & Co. Ltd.

Hooker, Virginia Matheson. **A Short History of Malaysia: Linking East and West** . St Leonards, New South Wales, Australia: Allen and Unwin, 2003.

John S. Strong. **The Legend of King Asoka: A Study and Translation of the Asokavardana**. Princeton University Press, 1983.

John W, Spellman. **Political Theory of Ancient India**. Oxford: Clarendon, Press 1964.

Mabel Haynes Bode. **The Pali Literature of Burma**. Rangoon: Barma Research Society, 1965.

Sarasin Viraphol. **Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade,1652-1853**. Cambridge, Council on East Asian Studies, Harvard University,1977.

Walpola Rahula. **History of Buddhism in Ceylon**. Colombo: M.D. Gunasena, 1965.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ-นามสกุล : พระมหาทศพล ฉายา จนทวโโส (มาบ้นจิตต์)
- วัน/เดือน/ปีเกิด : ๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๖
- สถานที่เกิด : ๒๗ หมู่ ๒ ตำบลนาดี อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสาคร
- วุฒิการศึกษา : ศิลปศาสตรบัณฑิต (ประวัติศาสตร์)
มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ พ.ศ. ๒๕๕๐.
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์)
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๔.
- ผลงานทางวิชาการ : การสถาปนา “สมเด็จพระราชาคณะ” ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๙๐-๒๕๓๒ วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีการศึกษา ๒๕๕๓.
บทความเรื่อง **หลักเกณฑ์และขั้นตอนบางประการทางศาสนา: การสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะ พ.ศ. ๒๔๙๐-๒๕๓๒** ตีพิมพ์ในวารสาร : Veridian E-Journal, Silpakorn University
ปีที่ : ๔ ฉบับที่ : ๑ เลขหน้า : ๗๒๙-๗๓๙ ปี พ.ศ. : ๒๕๕๔.
บทความวิชาการเรื่อง **“การบวช: ประวัติและพัฒนาการของพระพุทธศาสนาในสมัยอยุธยาตอนปลาย (THE ORDINATION: HISTORY AND DEVELOPMENT OF BUDDHISM IN THE LATE AYUTTHAYA PERIO)”** ตีพิมพ์ในวารสารมหาจุฬานาครทรรศน์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครศรีธรรมราช ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๕ (กันยายน-ตุลาคม ๒๕๖๒).
- ปีที่เข้าศึกษา : พ.ศ. ๒๕๕๗
- ปีที่จบการศึกษา : พ.ศ. ๒๕๖๒
- ที่อยู่ในปัจจุบัน : วัดบางปิ้ง ๒๗ หมู่ ๒ ตำบลนาดี อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสาคร ๗๔๐๐๐.